

8085

8085
8-47

Т. ЗЕХНІ

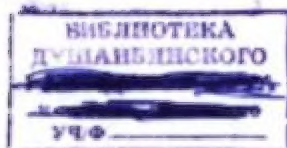
САНЪАТИ СУХАН

8 Тоҷик

ББК 83.2

З 53

Мухаррар Ш. Айтмазов

Зехий Т.

З 53

Санъати сухан... Душанбе, Маориф, 1992. 304 сах.
ISBN 5-670-00471-X

Табиист, ки ҷаҳри баханд аз нағри баргузида воқеааст ба бисёр
чишло, аз он ҷумла ба мувофиқати он ба қонуниҳои арҷа, ороства
будани ба ғнои воситаи тасвири бадеӣ ё санъатҳои назарияи лаф-
зиӣ рафританакаллауфӣ мебошад. Аз ин рӯ китоби «Санъати сухан»-ро
омӯзондан барои донишҷӯён дар факултатҳои мактабҳои олии адибӣ
муддаост.

5002000000-530 бе ғалом
3 504(13)-92

ISBN 5-670-00471-X

ББК 83.2 Тоҷик

© Зехий, 1992.

ДЕБОЧА

Баденият яке аз хусусиятҳои асосии осори адабиёт. Ашъори бузургтарин намоёдагонии адабиёти классикӣ ва пешқадамтарин нависандагонии шӯравинамон аз он сабаб ба дили хонанда ҷой гирифтааст, ки дар онҳо маъниҳои олии ва бикр дар ниҳоятӣ дилкашӣ ифода гардида, бо перояи баденият ороиш ёфтааст. Дар ашъори онҳо ғояҳои баланд, маъниҳои барҷаста ва мазмунҳои нозуку латиф дар шакли зебо, бо калима ва таркибҳои суфтаву ҳамвор, бо роҳи тасвири бадению санои адабӣ ифода ёфтаанд.

Аз осори онҳо хонанда на танҳо ба маъниҳои барҷаста сарфаҳм меравад, балки завқи бадеӣ мегирад, аз намуди дилкашии онҳо лаззат мебарад. Воситаҳои тасвири бадеӣ ҳамин гуна ҷузъи муҳими асари бадеӣ мебошад, ки адиб онҳоро барои ифода кардани ғояи асосии худ истифода менамояд. Таъсири эмоционалии асари бадеӣ аз бисёр ҷиҳатҳо ба воситаҳои тасвир вобаста аст, воситаҳои тасвир барои дилчаспу ғорам ва муассиру ҷозибадор тазоҳур кардани мақсад ва ғояи асар омилҳои муҳимме мебошад.

Ҷи навиъе барои нишон шери хубу марғуб ва шониставу барҷаста хаматарафа донишони забони шери ва аз худ намудани лаҳзаҳои нозуки он зарур бошад, ҳамон қадар ҳам донишони илми арӯз, илми қофия ва махсусан донишони воситаҳои тасвирот ва санъатҳои муҳими адабӣ ба ҳар як нависанда, хусусан ба навқаламон аҳамияти қалон дорад.

Донишони ниҳи на танҳо ба нависандагонии ҷавон зиёда зарур аст, балки лозим аст, ки хонандагон ва дӯстдорони адабиёти бадеӣ низ аз ин хусус соҳиби баъзе маълумоти умумӣ бошанд, зеро ин як шarti муҳими адабиётфаҳмӣ мебошад. Хусусан донишҷӯёни факултети филологони мактабҳои олии ва муаллимони забони адабиёти мактабҳои миёна аз асос-

ҳон адабиёт бояд огоҳ бошанд, то ин ки дар фаҳмидани адабиёти классикин тоҷик ва таҳлили он салиқа пайдо кунанд.

Яке аз вазифаҳои муҳими мактаб ин аст, ки дар шуури талабагон эҳсосоти баланди эстетикӣ ҳосил намояд ва аз он ҷумла ҳаваси шеърсанҷини онҳоро хеле боло барад. Иҷрои ин вазифа ҳусусан дар ҷумҳурияти мо душвор аст, зеро ки адабиёти классикин форсу тоҷик адабиёти қадимии олии ва мураккабе буда, барои фаҳмидани ҳама назокату нафосати он меҳнати бисёр талаб карда мешавад. Шоириҳои мо ҳама нуктасанҷ, мӯшикоф ва мудаккиқ буданд ва барои фаҳмидани шеъри онҳо низ нуктасанҷию мӯшикофӣ лозим аст. Муаллими адабиёти мактаби миёна вазифадор аст, ки дар давоми солҳои таълим талабагонро ба хондани адабиёти классикӣ тайёр намояд.

Ҳалқи тоҷик дар давоми ҳазор сол як адабиёти бузург эҷод намудааст, ки дорони санъати олии буда, ғояҳои баланди инсонпарваронаро ифода кардааст ва ҷи аз ҷиҳати ғоявӣ, ҷи ба эътибори шакли бадеӣ ҳусусиятҳои ҳосе дорад. Дар айни замон адабони гузаштаи мо бо масъалаҳои назарияи ин адабиёти бузургӣ худ низ машғул гардида, ҳусусан дар илми поэтика бисёр асарҳо таълиф намудаанд. Имрӯз барои ин ки адабиёти классикиро ба хубӣ азхуд кунем, аз он асарҳои назарӣ низ хабардор буданиамон лозим аст.

Баъзе намоёндагони барҷастан назми классикин форсу тоҷик дар назария асарҳои алоҳида офаридаанд, ки мисоли онро мо дар поёнтар хоҳем دید. Лекин дар таърихи маданияти мо ҷунин олимони забардасте ҳам будаанд, ки махсусан бо омӯختани илми адабиётшиносӣ машғул гардидаанд. Ин олимони таҷрибаи шоириҳои бузургро аз ҷиҳати назарӣ ҷамъбасти намуда, мувофиқи талаботи замони худ барои муайян кардани қонуниятҳои эҷодии бадеӣ кӯшиш нишон медоданд. Онҳо қонуниҳои вазн, қофия ва санъатҳои бадеиро хеле муфасссал ва дақиқ таъин карда, дар ин ҳусусҳо барои ҷавонон дастуруламали возеҳу равшане додаанд. Олимони адабиётшинос дар бораи моҳияти адабиёт, доир ба муносибати мазмуну шакл ва мисли ин дигар масъалаҳои муҳими назарӣ бисёр фикрҳои ҷолиби диққат баён намудаанд. Ин фикрҳои онҳо дар замони худ барои инкишофи адабиёти пешқадам ва ба халқ наздик шудани он нақши муайяне бозид ба буд.

Дар таърихи адабиёт ва афкори эстетикӣ бисёр масъалаҳои ҳастанд, ки онҳоро бе ёрии мероси назарӣ ҳал кардан мумкин нест. Масалан, масъалаи ин ки дар даврони гуногуни инкишофи адабиёти классикин мо нисбат ба асри бадеӣ ҷи гуна талаботи гузашта мешуд, барои муайян кардани бадеияти асар ҷи меъёрҳои вучуд дошт, ҷи назарияҳои буданд, ки адабиёти прогрессивиро пеш мебарданд ва қадомии онҳо адабиёти ирриҷонро ғизо медоданд ва амсоли ин.

Ҳалли ин ҳама масъалаҳо хеле мушкил аст, вале дар на-
тиҷаи омӯзиши ҷидди осори нависандагон ва адабиётшино-
сон имконпазир хоҳад буд.

Чунон ки шоири бузурги Озарбойҷон ва яке аз намоёндагони
барҷастаи адабиёти форсу тоҷик Ҳоқонӣ гуфтааст:

Суварнигори¹ ҳадисам², вале дар он сурат,
Ки ҷон дар он натавонам ниҳод, наигорам,

Шоир дар ин ҷо талаберо, ки дар назди эҷодиёти худ гу-
зошта буд, баён намудааст. Ҳоқонӣ худро ба сураткаше мо-
нанд кардааст, ки бо сухан сурат мекашид. Вале ӯ талаб карда-
аст, ки шоир бояд бо сухан на таиҳо сурат кашад, балки он
сурат ҷон дамад, онро ҷун одами ҳақиқии зинда пешни назари
хонанда намоён кунад ва агар ин кор аз дасти шоир наояд, ӯ
бояд шеър нанависад. Дар ин байт нуқтаи назари шоир доир
ба адабиёт баён ёфтааст ва ҳамин гуна талаботро мо дар
асарҳои назарӣ низ дида метавонем.

Он асарҳое, ки то Инқилоби Уктабр, дар бораи назар-
ияи адабиёт таълиф ёфтаанд, кадомҳоянд?

Шумораи ин гуна асарҳо хеле бисёр аст, вале ҳамаи онҳо
то замони мо омада нарасидаанд ва ҷанде аз онҳо тамомаи гум
шуда ё ханӯз ба дасти тадқиқотчиён надаромадааст. Он қисм
асарҳои назарӣ, ки то замони мо расидаанд, низ ҳамагӣ ба як
қимат набува, баъзеашон ҳақиқатан асари илмӣ тадқиқӣ
бошанд, баъзеашон аз тақрири асарҳои пештара иборатанд.
Шоирон ва дӯстдорони шеърӯ адаб шеър ва шоирро бо ду-
роҳ омӯхта омадаанд: яке бо роҳи таъкироҳ ва дигаре бо
роҳи таълифи китоб ва рисолаҳое, ки ба масъалаҳои умумии
адабиёт, вазн, қофия ва бадеъ бахшида шудаанд.

Таъкира асарест, ки тарҷуман ҳоли кӯтоҳи нависандагон,
баҳон мухтасари эҷодиёти онҳо ва намунаи асари онҳоро дар-
бар мегирад. Машхуртарин таъкираҳои таърихи адабиёти тоҷик
аз қабилӣ «Лубоб-ул-албоб»-и Муҳаммади Авфии Бухорӣ
(асри XII), «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ
(асри XII), «Таъкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ
(асри XV), «Музаққир-ул-асҳоб»-и Ҳасани Нисории Бухорӣ
(асри XVI), Таъкирани Муърибии Самарқандӣ (асри XVI),
«Музаққир-ул-асҳоб»-и Малехон Самарқандӣ (асри XVII),
«Оташқада»-и Лутфалибеки Озар (асри XVIII), «Ҳизонаи
омира»-и Ғуломалихон Озод (асри XVIII), «Маҷмаъ-ул-фуса-
ҳо»-и Ризоқулихон Ҳидоят, «Таъкират-уш-шуаро»-и Ҷазли
Намангонӣ (асри XIX), «Таъқори ашъор»-и Садрӣ Зиё (ибти-

¹ Суварнигор — сураткаш.

² Ҳадис — сухан.

дон асри XX) ва дахло амсоли индо барои омӯхтани ҳаёти нависандагон ва гоҳо барои муайян кардани баъзе тусусиятҳои эҷодӣ онҳо аҳамияти калон дорад.

Вале таъкираҳо, чунон ки гуфта шуд, дар бораи нависандагон ҳале муҳтасар маълумот дода, бо овардани як-ду намуна қаноат мекунамд ва аз маъсалаҳои эҷодӣ назарӣ ҳамаи тамоман баҳс наменамоянд.

Таълифи асарҳои назарӣ низ дар адабиёти форсу тоҷик таърихи дуру дарозе дорад. Олимони мо назарияи адабиётро ба се ҷилми мустиқил тақсим мекарданд: ҷилми арӯз, ки аз маъсалаҳои вази ва қонуну қоидаҳои он баҳс мекунамд; ҷилми ҳофия, ки қонунҳои ҳофия ва таълиқи онро шарҳ медиҳад; ҷилми балоғат (ҷилми ёвари балоғат — маъонӣ, баён ва бадеъ), ки санъатҳои бадеъ, жанрҳо ва шаклҳои жанриро меомӯзад. Маъсалаҳои умумии адабиёт низ бештар дар ҷилми бадеъ зикр мешаванд. Рисолаҳои ҳастанд, ки дар яке аз ин ҷилмҳои сегона таълиф ёфтаанд, аммо баъзе китобҳо дарсҳои онҳоро якбора дарбар гирифтаанд.

Аввалин рисолае дар назарияи адабиёт, ки то кинӣ омада расидааст, «Тарҷумон-ул-балоғат» ном асари олимони бузургони форсу тоҷик Муҳаммад бини Умар Родуӣ мебошад, ки дар асри XI навишта шудааст¹. Ин асари муҳим ба ҳамаи наздикҳои (соли 1949 дар Истамбул) ба эҷодиҳои Алҳади Оғаш чош шуд ва то ин вақт ҳатто номии муаллифи он маълум набуд, баъзеҳо онро ба қалами шоири маъруфи асри XI Абӯлҳасани Фарруҳӣ нисбат медиҳанд.

«Тарҷумон-ул-балоғат» ба ҷилми бадеъ онд аст. Чунон ки муаллиф дар муқаддима таъкид намудааст, пеш аз ӯ аз поэтика факат Абӯюсуф ва Абӯлӯлои Шустарӣ барои олимони дар бораи арӯз ба забони дарӣ рисола навишта будаанд, аммо дар ҳофия ва бадеъ ҷизе навишта нашуда будааст. Пас «Тарҷумон-ул-балоғат»-и Родуӣ аввалин асарест, ки ба забони дарӣ дар ҷилми бадеъ таълиф ёфтааст. Родуӣ мегӯяд: «Чуни гӯяд Муҳаммад Умар-ур-Родуӣ, ки таълиқи бисёр дидам мардониишро ҳар рӯзгиреро андар шарҳи балоғат ва баёнӣ алли саноат ва он чи аз он ҳезад ва ба зай омад, чун арӯз ва маърифати алқоб ва қавофӣ (ҳофияҳо) ҳама ба тоӣ (арабӣ) дидам ва фонидаи зай як гурӯҳ мардумонро махсус дидам ва магар арӯз, ки Абӯюсуф ва Абӯлӯлои Шустарӣ ба порсӣ кардаанд. Ва аммо андар донишони аҷнос ва ақсоми саноат ва шинохтани суҳанони боперо ва маъонии баландҳои китобе

¹ Соли таълифи «Тарҷумон-ул-балоғат» маълум нест. Вале Абӯлҳасани Ардашири Дайламинӣ ном шоир онро дар соли 1113—1114 китобат кардааст ва ӯ яке аз шоирон ва адибонҳои ялдики Асади Тӯӣ будааст. Аз рӯи ин ҳаринило маълум мегардад, ки ин асар маълуми асри XI мебошад.

надидам порсӣ, ки озодаро мӯнис бошад ва фарзонаро ғамгусор».

Дар назари аввал чунин менамояд, ки «Тарҷумон-ул-балоға» тарҷумае аз арабист. Номи китоб ба ин маънӣ ишора мекунад ва худи Родуёӣ мегӯяд: Гуфтам, ки маро бад-он қадар ки фароз ояд, аз ин илм бад-ин китоб чамъ кунам ва таснифи шофӣ биёроям ва аҷноси балоғатро аз тозӣ ба порсӣ орам». Муаллиф, зоҳиран, таърифот ва фаслу боби асарҳои арабиро риоя кардааст ва махсусан «Маҳосин-ул-калом» ном асари Наср бинни Ҳасанро сармашқ қарор додааст. Лекин ӯ дар чамъ кардани асарҳо, ёфтани мисолҳо, шарҳу эзоҳи онҳо хеле меҳнат ва риёзат кашидааст, аз бехтарин асарҳои бадеии форсӣ-тоҷикӣ бисёр чизҳоро ба даст оварда мутолиа кардааст ва дар ин роҳ чандин сол умри худро сарф намудааст. Родуёӣ мегӯяд: «Мисоли ҳар фасли алоҳида аз гуфтори устодон боз намоям, тоза намоӣ бошад ҳунарозмоӣро ва суҳанпаймоӣро. Ва аз эзид таоло ҷиддатан тавфиқ хостам, дасти азиматро ба қалами имзо пайвастам ва рӯзгори андакро аз паси ин иштиғол сарф кардам. Ва бо масмӯъ ва матбуи хеш бисёр девонҳо чамъ кардам, то як раҳ ин китобҳо ба сар бурдам боб бар ақиби боб бо шарҳу фасле чанд, ки маъруфтар бувад ба урфи табоеъ чун тарсеъ ва таҷнис ва тақсим ва истиорот ва иштиқоқ ва игроқ ва назоир ва амсоли вай бештар дидам ва бештар овардам то ҳама давоии унс¹ андар вай мавҷуд бувад, ҳамчунон дилро андар вай баҳраи дониш бувад, танро ромиш² бувад. Ва оммаи бобҳои ин китоб бар тартиби фусули «Маҳосин-ул-калом», ки Ҳоҷа Имоми Наср бинни-ул Ҳасан.... ниҳодааст, таҳриҷ кардам ва аз тафсири вай мисол гирифтам ва лақабашро «Тарҷумон-ул-балоға» ихтиёр кардам».

Ин аст, ки ҳарчанд асари Родуёӣ тарҷума нест, комёбиҳои назарияи адабиёти араб, аз он ҷумла, асарҳои Мӯътаз³ ва Қуддама⁴ дар асари Родуёӣ ба хубӣ истифода шудааст. Умуман илми бадеи форсу тоҷик аз аввали пайдоишаш бо адабиёти араб алоқаи маҳкам дошт. «Тарҷумон-ул-балоға»-и Родуёӣ барои омӯхтани афкори назарии давраҳои аввали таракқиёти адабиёти классикии форсу тоҷик сарчашмаи муҳиммест.

Баъд аз ҷоп шудани «Тарҷумон-ул-балоға» маълум гардид, ки Родуёӣ дар рафти таълифи китобаш «Маҳосин-ул-калом» ном асари Абулҳасани Марғинониро сармашқи кори худ қарор

¹. Д а в о и и у н с — шартҳои хурсандӣ ва улфат.

². Р о м и ш — роҳат, осоиш.

³. Маълумоти муфасссале, дар бораи Мӯътаз ва тарҷимаи русии рисолаи ӯ дар «Қуллӣёт»-и И. Ю. Крачковский (Избранные сочинения, т. IV. М., 1960, сах. 9 — 330) омадааст.

⁴. Дар бораи Қуддама дар ҳамон асари И. Ю. Крачковский (сах. 149 — 170) маълумот ҳаст.

дода бошад ҳам, дар баёни санъатҳо тасарруф низ нишон додааст. Масалан, санъати иштикокро иктизоб (буриш) номидаст. Дар эроди мисолҳо низ мустақил кор кардааст. Дар «Маҳосин-ул-калом» зиёда аз 33 адад санъат нест, вале Родуёӣ онро ба 73 адад расондааст.

Абулҳасан Наср бини Ҳасани Марғиноӣ аз адибони аввали асри V ҳиҷрӣ (XI мелодӣ) ва марде фозилу донишдӯст будааст. Самъонӣ дар «Ансоб» ва Боҳарзӣ дар «Дамъат-ул-қаср» шарҳи ҳоли Марғиноиро нигоштаанд. Рашидуддини Ватвот низ дар «Ҳадонқ-ус-сехр» ин олиму фозилро ном мебарад.

Ноғуфта намонад, ки як нусхаи мунқасир аз китоби «Маҳосин-ул-калом» дар китобхонаи Испания мавҷуд аст.

Китоби «Маҳосин-ул-калом» ба ҳиммат ва мусондати профессор Е. Гомес дар ихтиёри бунгоҳи тадқиқоти шарқии донишқадани адабиёти донишгоҳи Истамбул қарор гирифтааст¹.

Дар асрҳои XI—XII чанд асари дигар дар илмҳои сегона эҷод шудаанд. Аз ҷумла Аҳмад бини Муҳаммади Маншурӣ Самарқандӣ доир ба санъати муталаввин, ки яке аз саноеи лафзӣи шеърест, асари мухтасаре таълиф намудааст, ки *Хуришедӣ* онро шарҳ дода, «*Қанз-ул-ғароиб*» номидаст². Абӯмансури Қосим бини Иброҳими Қойӣ маъруф ба Бузургмехр, аз шоирони дарбори Султон Маҳмуди Ғазнавӣ буда, аз арӯзиёни Аҷам ҳисоб мешудааст, дар ин илм рисолае ҳам доштааст. Абӯмуҳаммади Абдулло бини Муҳаммад Рашиди Самарқандӣ шоир, ки дар даврани ҳукмронии Султон Маликшоҳи Салҷуқӣ зинадагӣ кардааст, дар илми шеър «*Зинатнома*» ном китобе навиштааст³.

Аммо бехтарини асарҳое, ки дар он давра ба вуҷуд омадааст, асари алломи бузург Рашидиддин Абӯбақр Муҳаммад бини Муҳаммад бини Абдулқалили котиби Умарии Балхӣ, машҳур ба Рашиди Ватвот (вафоташ дар соли 1182—1183) мебошад, ки «*Ҳадонқ-ус-сехр фӣ дақоиқ-иш-шеър*» ном дорад. Ҳадонқ-ус-сехр» яке аз шохкорҳои абадӣ дар илми бадеъ аст, ки ҳанӯз аҳамияти худро гум накардааст ва дар даврони гузашта бисёр муаллифони дар вақти навиштани асаре дар назария асосан ба ин рисолаи Рашиди Ватвот таъкид кардаанд.

Аз шоирони даврани Ғазнавиён Абулҳасан Али Баҳромӣ Сараҳсӣ чанд таълифоте дар илми арӯз ва қофия доштааст. Аз ҷумла «*Ғоят-ул-арӯзийин*» (ё «Ғоят-ул-арӯзайн») ном асаре навиштааст ва Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар «*Чор мақола*» онро аз китобҳое ҳисоб мекунад, ки мутолиаи он барои ҳар

¹ Зеби суҳан, ҷ. I, сах. 27—227.

² Ал-мўъҷам, таълифи Шамси Қайс, ҷони Техрон, муқаддимаи Абдулваҳҳоби Қазвинӣ, сах. «б».

³ Ал-мўъҷам, муқаддимаи Абдулваҳҳоби Қазвинӣ, сах. «ҷ».

як шоир лозим ва хатмист¹. Низомии Арӯзӣ китоби «*Канз-ул-қофия*»-ро, ки доир ба илми қофия мебошад, аз таълифоти ӯ мешуморад ва Авфӣ Бухорӣ китоби «*Хуҷастанома*»-ро, ки онд ба илми арӯз аст, низ ба вай нисбат медиҳад.

Боз аз ҷумла Абӯабдуллои Фӯшӣ (Қӯрашӣ) мебошад, ки доираи мунъакисаро, ки яке аз доираҳои сегонаи ихтироъкардан арӯзиёни Аҷам аст², ӯ эҷод кардааст.

Дигар олимони адабиётшинос Имом *Ҳасани Қаттон* мебошад, ки аз пешвотарин алломаҳои Хуросон ва муосирӣ Рашиди Ватвот аст. Ду шаҷараи аҳрам ва аҳрабро дар арӯз ӯ эҷод кардааст, ки барои осон ёфтани вазихон 24-гонаи рубоӣ ба кор меравад.

Аксариати ин таълифот аз байн рафтааст ва асарҳое, ки пурра дастраси мо гардидаанд, фақат «*Тарҷумон-ул-балогат*»-и Родуёӣ ва «*Ҳадоиқ-ус-сеҳр*»-и Рашиди Ватвот мебошад.

Аммо дар асри XIII дар адабиётшиносии форс-тоҷик асаре ба майдон омад, ки дар асоси муваффақиятҳои пештараи назарӣ навишта шуда, гуфтан мумкин аст, ки ҷон ҳамаи он асарҳоро гирифт. Ин асари пурқимат «*Ал-мӯъҷам фӣ маъъир-ил-ашъор-ил-Аҷам*» ном дошта, ба қалами олимони номӣ *Шамсиддин Муҳаммад бини Қайси Розӣ* тааллуқ дорад. «*Ал-мӯъҷам*» ба арӯз, қофия ва бадеъ онд буда, олимони Эрон Муҳаммади Қазвинӣ дар бораи аҳамияти калони он дар сарсухани худ ҷунин мегӯяд³: «Бо қамолӣ ҷуръат метавон даъво кард, ки аз аввали таълифи ин илм ба забони форсӣ баъд аз ислом то ҳол ҳеҷ як асар бе истисно ба ин қамолӣ таҳқиқ ва таҷқиқ ва пуррагӣ дар илмҳои сегона таълиф нашудааст ва агар таълиф шуда бошад ҳам, дастраси мо нашудааст».

Қайси Розӣ дар вақти таълифи «*Ал-мӯъҷам*» аксариати китобхоеро, ки дар боло номбар шуд, дар даст доштааст, вале сарчашмаи асосии ӯ «*Ҳадоиқ-ус-сеҳр*»-и Рашиди Ватвот будааст. Дар қисми сеюми «*Ал-мӯъҷам*», ки онд ба илми бадеъ аст, бисёрият матолиб ва мисолҳо аз «*Ҳадоиқ-ус-сеҳр*» айнан нақл ёфтааст. Бо ҳамаи инҳо «*Ал-мӯъҷам*» нисбат ба «*Ҳадоиқ-ус-сеҳр*» аз ҷанг хусус афзалият дорад: «*Ал-мӯъҷам*» ба ҳамаи илмҳои сегонаи шеър — арӯз, қофия ва нақдушшеър назмшиносӣ шомил аст, аммо «*Ҳадоиқ-ус-сеҳр*» танҳо қисми охириро дар бар мегирад: «*Ҳадоиқ-ус-сеҳр*» бисёр мӯъҷазу мухтасар, аммо «*Ал-мӯъҷам*» пурра ва батафсил буда, Ватвот дар зикри мисол танҳо бо як ё ду байти матлуб қаноат мекунаду бас, аммо Шамси Қайс қасидаҳои дароз, китъа ва ғазалҳои пурра меорад.

Шамси Қайси Розӣ аслан аз шаҳри Рай (наздикиҳои Тех-

¹ Ал-мукаддими Абдулваҳҳоби Қазвинӣ, сах. «ч».

² Муаллифи «*Ғиёс-ул-лугот*» танҳо доираи шашумро ихтирон арӯзиёни Аҷам ҳисоб кардааст.

³ Ал-мӯъҷам, мукаддими Абдулваҳҳоби Қазвинӣ, сах. «а».

рони имрӯза) буда, муддатҳои дароз дар Мовароуннахр, Хуросон ва Хоразм, чанд гоҳ дар Бухоро ва Марв истиқомат кардааст. Ӯ дар фитнаи мугул ба Ироқ гурехта, 7—8 сол дар он ҷо умр ба сар бурда, аксари вақтҳо шаҳр ба шаҳр овора гаштааст, қатлу ғорати мугулро бо ҷашми худ дида, дар шаҳри Рай якду бор асири мугулон гашта, хорию зориҳо кашидааст. Охируламир баъд аз инкирози Хоразмшаҳиди тақрибан дар соли 1226 Шамси Қайс аз Ироқ ба Форс муҳоҷират намуфта, дар дарбори Атобак Саъд бини Зангӣ ва Атобак Абӯбақр бини Саъд бини Зангӣ хизмат кардааст¹. Тафсилоти охири умри Шамси Қайс маълум нест.

Шамси Қайс таълифи «Ал-мӯъҷам»-ро дар соли 1217—1218 дар Марв сар карда буд. Пас аз як сол мусаввадан он дар як ҳучуми мугул дар пешни калъаи Фарразии (миёни Ҳамалон ва Исфазон), бо ашён нафисан дигар талаф шуд, вале баъди чанд вақт баъзе порчаҳои онро бо ёрии деҳқонони кӯхистон ёфт ва дар соли 1232—1233 таълифи онро ба охир расонид. Аммо ки тоб аввал ба забони арабӣ навишта шуда будааст ва фақат арӯзу қофияро дар бар мегирифтааст, ки мисолҳо ҳам аз адабиёти араб ва ҳам аз адабиёти форс-тоҷик будааст. Баъдтар бо илтимоси дӯстон китобро ба ду тақсим карда, он чи ба забони форсӣ онд буд, дар китоби «Ал-мӯъҷам фӣ маотъир-ил-ашшор-ил-Аҷам» ҷамъ овард ва он чи ба адабиёти араб доир буд, дар китоби ҷудогона гун карда, «Ал-мӯъраб фӣ маотъир-ил-ашшор-ул-араб» номид. Қайс Розӣ гуё китоби дигаре бо номи «Ал-қофӣ фи-л-арӯзайн ва-л-қавофӣ» таълиф кардааст, ки эҳтимол ҳамон қисми арабии «Ал-мӯъҷам» бошад.

Барон ни ки аҳамияти «Ал-мӯъҷам»-и Шамси Қайс Розӣ маълум шавад, онардани як порчаро аз хотимаи он зарур мешуморем. Азбаски тақрири Шамси Қайс барон ҷавонони имрӯза сахтӣ мекунад, мо матиро то андозае содда кардем ва баъзе калимаҳои ибораҳоро дар ҷаруи қавс эзоҳ додем.

Шамси Қайс дар боран шартҳои шеър ва шoirӣ чунин мегуяд².

«Барон шеър адавот (олатҳо) ва барон шoir муқаддамот (шартҳо, назарияҳо) лозим аст, ки бе он ҳеҷ касро лақаби шoirӣ намеэбад ва ба ҳеҷ шеър номи неқ дуруст намеояд. Олоти шеър аз қалимоти саҳеҳ, алфози ширин, ибораҳои балӣ ва маонии латиф иборат буда, вақте ки онро дар қолаби мақбули вази мерезанд ва ба риштан абиёти матбуъ (дилқаш) мекӯшанд, шеърӣ неқ номида мешавад ва ҳаман санъат аз ғайри пурра ба

¹ Саъдӣ ҳам дар замони ҳукмиронии ҳамин Атобак Абӯбақр бини Саъд бини Зангӣ дар Шероз зиндагӣ карда буд. Вале Шамси Қайс аввалхон салтанати ни Атобак ва Саъдӣ охири онро дарёфтааст, ки эҳтимол Қайс ва Саъдӣ якдигарро наздида бошанд, чунки дар китоби «Ал-мӯъҷам» зикре аз Саъдӣ намеравад.

² Ал-мӯъҷам, хотима, сах. 445.

даст даровардани олот хоела наменанад. чунон ки камоли шахе бо силомати аъло ва ибъози¹ он сурат намебандад. Ва аҷмо муқаддамоти шоирӣ он аст, ки бояд шоир ба муфразоти (шакли танҳои) қазимаҳое, ки он бо шеър хоҳад гуфт, огоҳӣ пайдо кунад ва аз ҳамаи таркиботи саҳеҳ ва фосиди он хабардор гардад.

Мазҳаб (услуб)-ҳои шоирони муглақгӯй ва амирони қаломро дар тавҷиси (бунёди) мабони (асосҳои) шеър аз равиши роҳҳои назмро бишнӯсад, расм ва тарикати онҳоро дар нууту (сифот) дариҷаҳои муҳотабҳо, фанни таъриз ва тасриҳҳо (сарҳақуниҳо), қонуни ташбеҳҳо, таҷнисҳо, қондан мутобиқа (таҷал) муҷаллаҳо², маҷмӯа, иттиҳодиҳо ва дигар санъатҳои қаломро бидонад. Қисме аз ҳикматҳо, мисалҳо, наме аз таъриз ва аҳволи подшоҳони пешина, ҳуваҷи гузашти оғоҳ бошад. Инчунин маънии латифро ва аниф фарқ кунад. Ба ҳусни матлаъ, дутфи мактаи ҳар шеър оғоҳ бошад, то ки ҳар як маъниро дар либоси иборати лонқ ба манасса (зухуртоҳ) нишонад. Дар ифодаи суҳан аз маънии суёт, ташбеҳҳои дурӯғ, ишорот ва ямооти бегона ва мушқил, иҳомоти нохушӣ таҷнисоти муқаррар, тавсифҳои ифтиҳон, истиҳоти дур, маҷмӯти нодуруст, таваққуфоти аъзини, тақдир ва таъхироти нодилхосаи парса кунад. Дар ҳама ҳусус бояд аз миндори ҳақиқат ба тарафи ифрит³ ва тафрит⁴ берун баронад. Аз он ҷи зарур аст, бисёреро намонанд аз дар ҷаҳо бемаъния наҷияд. Ва пеш аз он ки дар назм сар мекунад ва бо даъвои шоирӣ шиди мебандад, аввало муҳта-саре илии арӯ ва қофияро сонда, то ки аз баҳрҳои асли ва иштиробшуда шикиф шавад, наҷҳои ҳушро аз нохуш фарқ кунад. Қисми раво ва норавии алоҳифро ва қисми саҳеҳи ибъ-ётро аз саким (носаҳеҳ)-и он шнӯсад, қофияҳои аслиро аз маъмул⁵ имтиёз кунад. Пас он гоҳ сармӯи нек аз гуфтиҳои дилқаш ва санъатворонаи устодони ин санъат ва нокизагӯии ин фан ба даст орад. Аз қавидаҳо қитъҳои дурусттаранд, ширин-лафз, латифмаъно, некӯматлаъ, писандидамақтаъ, инринтаҳал-лустро аз дасонҳои машхур ва маъруф ва ашъори ширину шодии истехсон дар фанҳои гуногун ва аниҳи ҷудогона тамои ёд гирад. Ҷамъи ҳикмат ба мутолиа ва мушокирани он сарф кунад, ба баҳс ва истикрор⁶ ба даққиқа ҳаққи санъатҳо шикиф шавад. То ки маънии ноҳуи дар дилаш ҷо гирад ва алфои дар маъни ӯ қарор

¹ Ибъоз — ҷудӣ қароли бӯҳи аз бӯҳи, бақиро қабул ва баъзеи рад намузад.

² Муҷаллаҳо — бонд муҷаллаҳо бошад.

³ Ифрит — аз ҳад гузаштан, маъдари қардан.

⁴ Тафрит — қулоҳ қардан, шиди ифрит.

⁵ Қофияи маъмул — қофияи сохта, ки ҷаҳо ҳада ақлол қофияи шудани ва қалмак сохта (муштак) бо қалмаки рафта (тафти муштак), мисли «хурмаи ва «бураида, қофияи шудани ва қалмак бо ду қалмак, мисли «даст» — «қорд аст» ва қалмак оғо.

⁶ Истикрор — таҷжик ва таҷжик.

гирад. Он иборат малакаи забони ӯ шавад. Маҷмӯи он молдан таъъ ва моии хотири ӯ гирдад. Вакте ки димои ӯ ба қор меагаронад ва сикри¹ табъи ӯ кушоаи мешавад, ғидаҳои он ашӯр рӯй мешавад ва натиҷаҳои баҳравариҳои пайдо мешавад. Он тои шеър ӯ чун чашмаи зулол аст, ки маъад аз рӯаҳои бузург ва чӯйҳои амик мешавад ва монанди маҷмӯи хушбӯй мешавад, ки рӯйиҳои он минимии рӯхҳоро муаттар мешавад ва кале бар айбҳои он вокиф намешавад.

Вакте ки шеърро сар қарлаи мешавад, аниқан бонд насри оиро ба шеи шарад ва маънии оиро ба сикрифан дил нигорад ва калимаҳои лонқи он маъниро тартиб диҳад, вақте мувофиқи он шеър иштиёр кунад, аз қофияҳо, он чи мумкин гирдад ва хотир бо он мусомаят кунад (осонӣ гирад), бар барике навиштад ва ҳар чи аз он сахт ва дуруст ояд, дар он вақт чой иштиёр кунад, қофияҳои шайғи² ва маъмулро ба он роҳ навиштад. Дар натиҷаи эҷод ба сикрифан сузани (сухниронӣ) ва тартиби маънии натиҷот навиштад, то чумла ақсидаро бар сабини муставадан тасвир³ эҷад ва чи гуна ки иттифок афтад, бисёр ва бинавиштад.

Агар иттифок афтад, ки дар байте шон қофияро ба шон маъно ба қор бурдааст, баъд аз он маънии бештар рӯй намои ва байте аз он барҷастатар даст диҳад, он қофия дар он байт нагустар чой гирад, навъ кунад. Пас ба байти аниқан хотир афтад, барои он қофияи логаре ёбад, вақари тарк кунад.

Вакте ки байтҳо бисёр шуау маъно тамои гаши, ҳамлаширо ян-ду бор бо сикри дил аниқ, дар боран соф ва сара қарлаи байтҳо диққат кунад, дар ва байтро ба шон муносиб гӯярад, то ки маъмуии байтан аз ҳам қанда навиштад, байтҳо аз ҳам дигар бегона нагаразад, дар ҳар сураи мувофиқати байтҳо, мисраҳо, мутабиқати калимаҳо, маъниҳоро дохил шуморад.

Бисёр воқеъ мешавад, ки ду мисра ё ду байт аз роҳи маъни мутаносиб навиштад ва ба он сабаб равиши шеър ботил мешавад. Ин гуна маъно дар рубоиёт бештар воқеъ мешавад, ки шеърро маънии хуш дар хотир меояд ва бештар ҷунон мешавад, ки оиро байти шир меояд ва аниқиро ба он мешавад ва дар он аз таносуби калима ва алоқи лафаҳо воқеъ мешавад, ҷунон ки Раиси Нишопур гуфтааст:

¹ Сикри — боник об, сади вақт, минимии гиреи, таъд, бастаи, сикри таъд — гиреи таъд.

² Қофияи шайғи — иш аз қофияҳои эҷод, минимии, ба ҳам қофияи шуауи калимати «шиқар», «шайқар», «гуфтаи» — «шуқадани», «шайқар» — «шайқар» ва «шайқар».

³ Муставадан тасвир — сикрифан шон, шонро ба он ки шеърро араб ваки аз минимии шеър кудро ба қофияи навишта дар рӯи боник ба дигар минимии Қофияи минимии ва мисраи шон ба он бақо мешавад, муставадан тасвир минимии аз шеърест, ки минимии ушӯи оид.

Савдон ту дар сари миз сохт маддари¹,
 Ғамдон ту аз тинам бинишони азар,
 В-ақнуи дар дил орзуе лотам нест,
 Ҷуз орзуи рӯи ту, ай зебоҳур (хвор).²

Агар касе хоҳад, ки ин қофияҳоро ба қофияи хуштаре табдил диҳад, метавонад, чунон ки мегӯнд:

Савдон ту дар сари миз сохт карор,
 Ғамдон ту аз дилам барҷаҳра дашор,
 В-ақнуи дар дил орзуе лотам нест,
 Ҷуз орзуи рӯи ту, ай зебо ҷор³.

Ҳамчунин бояд, ки дар алфои ва мазонин ҳар байт ба қор орад, то ки агар калимаи номуносиб омада бошад, калимаи нағзе ба ҷои анвалии анхр қунад ва агар маъине номие онд, ҷурра гардонад.

Дар ин боб шояр чун нақланин ҷирадаст мебошад, ки дар тақсими нақшо ва ғира гардонидани шояху барғло ҳар гулери ба тарафе нишонид ва ҳар шояхеро ба сӯе берун барад ва дар рағномезӣ ҳар як рағниро ҷое ҳарч қунад ва ҳар рағнро ба гуле диҳад. Он ҷо, ки рағни сер лонк аст, нинсер сарф нақунад ва он ҷо ки рағни рағишан бояд, торих ба қор набарад. Монанди ҷавҳарини устоди мебошад, ки ба ҳусни таълиф ва таҷассуби тарғиб рағишан маъ (шада)-и ҳуи баянфояд ва ба тафавути ҷинсин ва бетартибияи маъи оби марвориди худро набарад.

Бояд ки дар ғанин суҳан ва услубҳои шеър чун навибу таълиф, маъду лотам, ҷиғаришу нағрини, шукру шикоят, кимату ҳикоят, суолу ҷавоб, нитобу истеътоб, захри дилу русум, нағфи омону вучум, ахлорӣ (шувуфалло), анхор, шарҳи рибҳу антор (басоҳа, боронҳо), наъту сифат, таълиҳи наълу маъри, наъти асбу синаҳ, ҳикмати раъму масоф аз тариқи афзалтарини шорон ва шайртарини ғаммон мағунарад, кимчунин дар ниспе аз маъи ба маъи ва тараннудан аз ғанин ба ғанин баромади латиф ва шӯрӣ шикастеро мотиб донад.

Набояд, ки ҳеҷ ғанин шикастанзор бар раъд ва айбон ҳар шояр дилерӣ қунад ва дар ҳуҷукии калима, сусти маъмон он ба он дам занал, мағар бонар донта бошад, ки он шояр суҳани ӯро маҳзи шафаккат ва айбон беҳомӯи хоҳад шикоят, аз он бақрибар ва раҳламоӣ доҳал анд, ҷи дар ин аҳд ҳеҷ санъат беҳимматтар ва ҳеҷ ҳунар хортар аз шеърӣ шоярӣ нест, барон он ки аз ҳар пеша, ки ҳаст, беҳтар намебошад ва ҳар ҳунаре, ки ҳаст, аз он ғиром(хтар)⁴ набунад, то ҷида муҳаддате бар музо-налати⁵ он мулоҳамат намонд ва дар он маҳорате, ки устодони

¹ Маъдари — қароргоҳ.

² Хур — шӯрӣ.

³ Пиромӯатар — кимолат нурӯмӯатар бошад.

⁴ Музоҳалат — ҷида ба ҷида кириш қаранд, ағшидан ба ҷида, ра-сиян ба қоре.

он санъат бишисанданд, ҳосил намекунад. Ба дарази он берун намеояд, қараану сохтан хеш ба маънайд (кӣ эиёд?)-и арз намебарад. Магар мешавад, ки ҳар кас суҳани мавзун ва номавзун бишнохт ва касидае чанд каж-миж ёд гирифт, аз дусе дивон чанд касида дар муталиа овард, ба шоирӣ сар бар-меовирад? Ба муҷаррали назми орд (холӣ) аз нокизагии алфоз ва тақриби маънӣ худро шоир мепинадорад. Ва чун чо-хиле шефтаи таъби хеш ва мӯътақиди шеър хеш шуд, ба ҳеҷ бачх аз он эътиқод бознатанӣ овард ва айби шеърӣ ӯ бо ӯ тақрир натиш қара. Ҳосили гирифт аз насихати ӯ чуз он набошад, ки аз гунада биранҷад ва суҳани ӯро баҳонаи бухл ва нишони ҳасадӣ ӯ шуморад...

Аз рӯи инсоф қодом ки анион суҳанони мардум ҳамчун асвоф аз табакоти халқ гуногун ва тафовутнок аст, баъзе нек, баъзе бад, баъзе малъ, баъзе хушк ва ҳима дар муомалоти халқ бо қор меояд ва дар истеъмолати аҳли меояд, чунон ки баъзан, но-хуш ва музҳикин¹ номуносиб, дар маҷлис бузургё чунон таъсир-нох мебарояд ва гунадаи он маънафате меёбад, ки бисёр баълахон хуш аз музҳиканон ширин дехан оиро ба худ намебинанд. Вақте ки масҳарабозон бо калимаҳои бемаъний ва паст дар баъзе маҷлис чандон хурсанд дар мардум пайдо мешаванд, ки бисёр қавлҳои (суруда) бадеъ ва таронаҳои латиф наметавонанд. Моломе ки чунон аст, суҳани касеро рад қардан ва оиро дар рӯи ӯ бо он суҳани сара гуфтан аз аҳтиёг ақл дур буда, дар қомуни аҳ-лоқи некӯ мамнӯъ аст.

Аммо агар касе хоҳад, ки дар ғанин шеър ба парачаи қамол расад ва суҳанро чунон оронд, ки писанди арбоби таъъ бошад, бояд чаҳд кунад, то наер ва натиш ӯ ба калимаҳои покиза ва маънаҳои латиф ораста ояд, чунон ки суратҳои маънии бадеъ дар анбоси калимоти суғ сар фуруда наёрад, ба нуқуши ибороти балигро ба рӯи маънии суғ нӯшонидан фирефта нашоавд. Чи маънии бенборат ҳеҷ таронаи надорад ва иборати бемаъний ба ҳеҷ наояд. Калимаҳо ба масобаи (монанди) зарфҳои маънист ва маънӣ ҳамчун матом ёст. Пас ҳар суҳане, ки дар он маънии латиф набошад, таъби аҳли таъна ба он майл намекунад, ҳам-чунон бошад, ки зарфи холи ва дар бай матом набудад.

Бояд ки инир дар наъбати ашвал ба ҳеҷ қол ба гуфта ва пар-дохтан худ эътиқод накунад, то вақте ки оиро як-ду бор ба но-хилои (наққунавилатон, мунаққилои)-и суҳан ва дӯстони ғиёли мушфиқ арз надорад, ҳаттои савоби оиро аз анҳо ба тариқи та-лаби раҳнамоӣ напунунавад, онҳо ба сикати назму қабули нати ва дурустии ҳофиз ва ширинии алфозу латофати маънои он ҳукм накунанд, оиро ба манасан арзи оқил напунунавад ва дар маъраи насанд аз нописанди ҳар кас наёрад. Вақте ки соқиб-

¹ Баъзе — муталиа, дитира

² Музҳика — заҳактар

³ Насосеҳароҳ — вақтии мӯътақиди сирок

хунаре ба маърифати шеър шухрат ёфт ва наздики донишмандони суҳанвар ба нақди шеър (шеършиносӣ) ҳуки ёфт. ағуштаномо шуд, суҳанин ўро дар радду қабули ҳар як қалъи ва маъни, ки сўнд нассӣ сарех² шикосад ва ўро дар он мучтаҳиди (суҳиб-ҷиҳид) айбоб дониш ва ҳар чи гуна, аз бай ҳуҷҷате қотъ ва иллате нолех паталабад, ки бисёр чизҳо бошад, ки ба занҷ таъвои ёфт ва аз он иборат (гузар) нағмон ярад.

Бошад дониш, ки нақди шеър — донишгани сўсту қави, табохи, дурустии он ба шеъри нех гуфтаи тааллуқ нидорад. Басо иншр ҳаст, ки шеърро муқта метўнд ва (аммо) нақди шеър чунон ки бошад, натавонад. Ва басо ноқиди шеър (мунаққид) мебошад, ки шеърро неку наметавонад гуфт. Аз ине фозилон ва умарон калом пурсидаи, ки «чаро шеър наметўн?». Гуфт: «аз баҳри он ки чунон ки мекӯхам ки онд, наметўнд ва он чи фароз меояд, наме-кӯхам».

Беишари шоирон ба ин фикр ҳастанд, ки нақди шеърро шоирон муайини мекунанд ва чуз онҳо наметавонанд, ки дар радду айби он суҳан гуна. Ин мулоҳиза ғалат аст, аз баҳри он ки масъали шоир дар наъми суҳан ҳамчун устои бофанда аст, ки чима (матъ) ҳои маҳкам мебошад, нақви ингорро мухталиф, шозу баргҳои латиф ва гузораниҳон дақиқ ва давол (тасма) ҳои шарии дар он ба вуҷуд меорад, аммо баҳон онро ба ғайр аз симсорон (далалолон) ва баъзолон, ки қомаҳон бешбаҳо аз ҳар наъи матон ҳар қилит аз даста эшон ёнсӣ метаваранд, наметавонанд ва чуз эшон наметавонанд, ки лонки ҳазинии тошмоҳ ва шонстан хилъат ва наъе аз табақоти бузургон калом аст.

Ҳеч кас ба бофанда наметўнд, ки баҳо ҳуш. Бофанда агар баҳон қомаҳ ҳуд мунад, аз қиёби рессон ва збрешм, зарриниша ва муллати амали ҳуш гузашта наметавонад. Лутфи чима, шарии, тобони онро наметавонад дониш, магар ки баъзолон қаро, қомаҳинос шуда бошад. Пас суҳани ўро агар мунавамад, аз ҳиллати баъзолон сикторӣ мешунаванд, ва аз рӯи бофандаги Чи ҳар кас, ки чиро ба ҳайати иҷтимоӣ мебинад ва истъмолякнавадди он ҳийат була бошад, ҳуби ва дастии онро бектар аз пардохтани он меовонад, ки ба таркиби муфралоти (ҷузъиёти) он онро аз қувват ба феъи онардааст.

Имӯшони шоир наъми суҳанро ба ҳолиши таъби ҳуд мекунад ва шеър бар мувофиқати ҳоҷат ва лонки сурати нома метўнд ва ноқид ихтиёрӣ онро барон неқўи лафа ва маъни мекунад.

Фара бисёр аят миди он чи ба ҳолишу ҳушмада металабад ва чи барон неқўи ва сўтудаги ҳоҳад. Ва шеър фарзанди шоир аст, чун байте чанд гуфт, ҳар чи гуна ки омад, агарчи дониш, ки ҳантар аз эбти интар эфтадааст, аз ҳолиши айбод, ки гуфта ва пардохтан ҳеш ботил кунад. Ва бузургон гуфтаанд: «Ал-маръу мифғунун би ақлики ва шеърки ва ибнахи» — яъне мард фити ва марури ақли ҳеш ва шеъри ҳеш ва писари ҳеш бошад, ки ба висали ақл ва шеър фарзанди ҳеш муфтазо бунд. Аммо ноқидро дил насузад бар шеъри дигарон, ки ў на хотир сўзонида-

точикро бо назарияҳои адабии Юнони қадим, аз ҷумла «Риторика»-и Арасту нишон додааст. Баъзе назарияҳои олимони форсу тоҷик бо назарияи мутафаккирони Хинди қадим зидда доштааст.

Доктор Нодир Вазирпур дар мақолаи ба номи «Шеър пойгоҳи андеша дар адабиёти форсӣ...» дар бораи сабабҳои бартарии мақоми назм бар наср аз ҷаҳлати Юнони қадим Афлотун ва Арасту, баъд мутафаккирони Арауш мӯлаҳикаҳо вақе менамояд ва дар охир аз муаллифони ва муҳаққиқони форсу тоҷик низ дар бораи шеър, мақсад ва маъниҳои он вақеи афкор карда мегӯяд: «Муаллифи «Ҷаҳор мақола» — Низомии Арузии Самарқандӣ (дар мақолаи аввал, с. 19) шеърро саноат мешуморад, ва ҷунуру фан. Шамси Қайси Рӯӣ дар китоби «Ал-муҷамм» шеърро қаломе андешидааст, ки манзун ва мурағбат бошад. Шамси Қайс сикт пойбонди қофия мешонад. Аз ин ҷиҳи танҳо Хоҷа Насируддини Тӯси, ки дар китобҳои ба номи «Меъёр-ул-ашъар» ва «Асос-ул-иктибос» шеърро ба таъри ақиқ ва хайратангез баён менамояд. Ӯ мегӯяд: «Шеър дар назм омма қаломест мукаффа ва манзун, вале дар назари ақли маъин қаломест маънаӣ». Ӯ ба ин тартиб қофияро, азар монте қори шорист, ак сӯ мешонад ва ӯ аз шеър таҷалли андеша ва ҳаёу оҳангро талаб мекунад» (мачаллаи «Яғмо» № 11, баҳманмоҳи соли 1352, ҷ. ш).

Хусрави Деҳлавӣ (1253—1324) ба номи «*Эҷоди хусрави*» иборат аз ду ҷилда асаре онд ба қондаҳои насрианиш таълиф кардааст ва ҳазорон санъати баъи дар он дарҷ намулдаст.

«*Бадоеъ-ус-саноеъ*» — таълифи Атоуллоҳ Муҳаммади Хусайнӣ (нафоташ 1513), ин аз як дебона (онд ба аруз), се ҷоб ва хотима (онд ба бадоеъ) иборат мешонад. Ин асар дар соли 1975 аз тарафи Раҳим Мусулмонкулон ба ҷап расидааст.

Дар асри XV ҷилди «*Рисоли қофия*»-и Абдурахмони Чоми, «*Аруз*»-и Сайфиди Бухорӣ, «*Мисон-ул-авзон*»-и Алишери Навоӣ (ба туркӣ), арузи шӯғри турани Захируддини Бобур (1520), дар асри XVI монанди «*Ҷамаи муҳтасар*»-и Ваҳиди Табризӣ ва дар асрҳои баъд низ ҷаъд асар таълиф шудааст. Қалонтарини онд «*Маҷмаъ-ус-саноеъ*» ном асари Низомиддини Аҳмад ибни Муҳаммадсалаҳи Сиддиқии Хусайнӣ мешонад, ки дар соли 1650 навишта шудааст. Ин асар дар ҷилди баъи буз, аз ҷаъру шаклҳои ҷаъри, 40 ҷилда баъи баъи ва 40 ҷилда баъи маънаӣ баъи мекунад. Дар ақсариш маъриҳо муаллиф аз «*Ҳадоик-ус-сир*» ва «*Ал-муҷамм*» нусхабардорӣ кардааст. Бо вуҷуди ин асари Низомиддини Аҳмад аз аҳамият ҷаъи набул. Қабулмуҳаммад дар қисмати қафтуми «*Ҷафтулузум*» аз саноеи баъи баъи намула, асосан ба «*Маҷмаъ-ус-саноеъ*» ниса қардааст.

«*Ҳакоик-ул-ҳадоик*» таълифи Шариғуддини Ҳасан бини Муҳаммади Раҳим Табризӣ (асри XVI) аст. Ӯ «*Ҳадоик-ус-сир*»-и Раҳими Ватавтро шарҳу баъи додааст.

Дар энциклопедия ва лугатҳои таърифӣ низ ба маъсалаҳои назарияи адабиёт ва поэтика ҷанҷи муҳим дода мешуд. Чунончи, Мухаммад Ғиёсидайн низ дар «Ғиёе-ул-лугот» доир ба аруз ва санъатҳои шеърӣ маълумоти муфасссал додааст. Мухаммад Ғиёсидайн аз китобҳои гуногуни назарӣ маълумот ҷамъ кардааст ва бар ҳилофи дигар муаллифони ҳамеша мавҷибан маълумоти худро зикр мекунад.

Ҳамаи китобҳои, ки дар боло номбар шудаанд, асосан ба поэтика доиранд ва муаллифони онҳо муҳокиман маъсалаҳои умумии назарияи адабиётро мақсади асосии худ қарор надодаанд. Вале китобҳои ҳам ҳастанд, ки муаллифони онҳо дар бораи санъатҳои бадеӣ ва аруз қонун не, балки асосан онд ба маъсалаҳои умумии эҷодиёти бадеӣ, шартҳои шеърӣ шoirӣ сухан рондаанд. Масалан, Қайқубус дар «Қобуснома» (асри XI), Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар «Чор мақола» (асри XII) дар ҳусуси адабиёти бобҳои алоҳида қушода, талаби худро аз шеър ва шоир баён кардаанд, ки асар бадеӣ бояд ҷи гуна бошад, навишанда дар эҷодиёти худ қадом шартҳоро бояд риоя кунад ва ҳоказо.

Дар талаботҳои муаллифони шароити замон ва маҷмӯаҳои синфӣ онҳо интиқос ёфтааст, вале бо вуҷуди ин барои фаҳмидаи сабаби таърихӣ назарияҳои адабӣ аҳамияти қаддон доранд.

Мо дар ин ҷо ҳамаи он асарҳоро, ки доир ба назарияи навишта гуфтаанд, номбар накардем ва ҳоло ҳамаи онҳоро номбар кардан ҳам мушкил нест. Мо фақат ҳаминаро гуфтаи ҳас-тем, ки ин гуна рисолаҳо ҳале бисёранд ва ялми поэтикаи форс-тоҷик таърихи қадимӣ ва нурсараате дорад.

Вазифаи мо аз тартиб додани ин асар, ки ҳоло ба диққати ҳонадагон тақдир мешавад, таъминан дигар аст.

Чунон ки маълум аст, дар бораи санъати адабӣ, ки як қисми муҳими поэтикаи классикии шик, то ала ба алаи ҷируҳан тоҷикӣ ягон китоби соддан ҷи маъфад ҷи навидааст, то ки талаботи ҳаваскорони адабиёт қаноат қунонда шавад.

Аз алами сабаб мо лозим донистем, ки ин асар ба ёри донишҷӯён ва муаллимон пешкаш шавад. Мақсади мо аз ҷи маъфад фақат андаке ёри додан ба адабиётдӯстону муаллимон ва онд ба баъзе санъатҳои бадеӣ ҷи маъфад маъфад адабиёти классикии ширинро дастраси онҳо қамулан аст. Мо ягонҳои ялми воситаҳои таърирот бадеиро баён қардани нестем. Аз нуқтаи назари ялми адабиётшиносии марксистӣ муайин қардани моҳияти санъатҳои гуногуни бадеӣ инд вазифаест, ки ҳамаи онро ба оянда маъфад бояд гузошт. Мо фақат таърифи муҳтасари санъатҳои бадеӣ ҷи маъфад маъфад маъфад ва барои ҳар як санъат аз саромадони сухан қанд мисол зикр мекунем.

Аз алаи санъатҳои адабӣ дар «Тарҷумон-ул-балоға» ба 124 маъфад. Дар «Ҳадик-ус-сир» ва «Маъфад-ул-улум» то як қарча ба таъри муҳтасар зикр шудааст.

Улуғзода, Раҳим Чалил, Ҳ. Юсуфӣ, М. Раҳимӣ, Ф. Ниёзӣ, М. Аминзода, Б. Раҳимзода қадри имкон мисол интиҳоб кардем.

Мумкин аст, баъзе аз хонандагон гумон кунанд, ки бисёре аз воситаҳои тасвиrotи бадеӣ, яъне як қисми санъатҳои бадеӣ чизҳои кӯҳна буда, ба мо он қадар ҳам ҷои лузум надоранд. Ба ин суоли муқаддар ва эҳтимоли низ ба таври ҷавоб аз шоирон ва нависандагони шӯравӣ, ҳатто аз осори ҷавоншоирон намуна гирифта шуд. Ин мисолҳо нишон медиҳанд, ки санъатҳои шеърӣ табиӣ ва ғайритакаллуфӣ ба замми латофати вазн, барҷастагии бадеӣ буда, боиси зебоии тасвири адабӣ хоҳанд шуд.

Дар бораи истилоҳоти адабӣ низ лозим меояд, ки камс гуфтугӯ намоем. Дар масъалаи истилоҳот дар ин асар баъзе тағйироти ҷузъӣ дароварда шуд. Калимаҳои бисёр мураккаби арабӣ то ҳадди имкон ба тоҷикӣ гардонида шуд, вале аксари-яти онҳо ба ҳолати аввалии худ монд. Аз ҷумла калимаи ташбеҳ, истиора ва монанди инҳо ба ҳолати аслии монда шуда бошад ҳам, ба ҷои истилоҳи мушаббаҳ истилоҳи нави монандшаванда ва ба ҷои мушаббаҳунбихи калимаи монандкунанда ё ташбеҳкунанда қабул шуд, ба ҷои адоти ташбеҳ истилоҳи ёридиҳандаи монандӣ ва ба ҷои вачҳи ташбеҳ истилоҳи сабаби монандӣ қабул гардид. Инчунин ба ҷои мустаор мо истиорашаванда гуфтем ва ба ҷои мустаорун минху истилоҳи соҳибистиора гирифта шуд. Инчунин ба ҷои калимаи ташбеҳулмашрут ташбеҳи шартӣ, ба ҷои илтифот гардиш, ба ҷои тансиқуссифот сифатчинӣ қабул гардид. Санъати ташхису интоқ танҳо ташхис номида шуд ва монанди инҳо...

Ҳар истилоҳе ки ба тоҷикӣ дохил карда шудааст, дар кавс шакли аслии арабиаш навишта шуд, масалан; ташбеҳи шартӣ (ташбеҳулмашрут), санъати шумур (сиёхулаъдод) ва ғайра.

Ин дигаргуниҳо дар истилоҳот ранги як таҷрибаро дорад. Қадоми ин дигаргуниҳо қабул хоҳанд шуд ва кадомашон не,— дар оянда маълум мешавад.

Дар таълифи ин асар қисман ба таҷрибаи шахсӣ ва қисман ба осори саромадони сухан муроҷиат намуда, дар интиҳоби беҳтарин мисолҳо ва барҷастатарин бадеаҳои санъати адабӣ кӯшидем: Бештар аз «Тарҷумон-ул-балоға», «Ҳадоик-ус-сеҳр», «Ал-мӯъҷам», «Маҷмаъ-ус-саноеъ», «Ҳафт кулзум», «Ғиёс-ул-луғот» ва «Таърихи татаввури насри фаннӣ» — таълифи доктор Хусайни Хатибӣ (ҷопи Эрон), дар айни ҳол аз осори бадеии саромадони сухан — Низомӣ, Ҳоконӣ, Хусрави Деҳлавӣ, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ, Ҳилолӣ, Сайидо ва монанди инҳо, «Намунаи адабиёти усмонӣ», инчунин аз тарҷумаи форсии «Шеър-ул-Аҷам» (ҷ. 1, 2, 3, 4, ва 5) — таълифи Шиблии Нӯъмонӣ (ҷопи Техрон, 1334 х.), «Шеъру адаби форсӣ» — таълифи Зайнулобидини Мӯътаман (ҷопи Техрон, 1332 х.) «Зеби сухан» (ҷ. 1) — таълифи Саидмаҳмуди Нишот (ҷопи Техрон) низ истифода шуд.

ДАРОМАДИ СУХАН

Илмхон ёваре, ки дар роҳи пероиши сивъатҳои бадеӣ ва услубӣ суханварӣ аминна ҳозир мекунад, аз балоғату фасоҳат (маънӣ, баён, бадеъ, арӯз ва қофия) иборат буда, маълумоте ҳам дар бораи шеърӣ наср, ҳаёгонӣ наср: насри мурсал, мусаллаҳ ва мутақаллиф, таносуби калом, ибодӣ, маъноӣ асли ва маҷозии калимаҳо, маҷозии мурсал зикр кардаи лозим меояд.

Балоғату фасоҳат

Балоғат дар лугат ҷавон ва расидан ба мунтаҳон ҷизе, қомил шудан, расои дар сухан ва зебӣ буда, дар истилоҳи алабӣ сифати сухан ва гуянда мебошад. Мурод аз балоғат расонидан ба мақсад аст. Балоғат сифати калима нест, чунки калима ба танҳӣ аз ӯҳдан адои мақсад баромада наметавонад. Сифати сухан будани балоғат он ғах сойат мешавад, ки мувофиқи муқтазои маҳал ва ҳол эрод ёбад. Сухан дар маъриде ба таъкид ва дар маъриде бе таъкид омада, маънее эҷод ва маънее тафсилро талаб мекунад. Дар мақоме бо ҷумлаҳои мураккаб ва ё услубӣ оӣ дар ҷои дигар бо ҷумлаҳои соддаву осон суханронӣ кардан сазовор аст. Агар шунаяндаи мушқирӣ гуфтор бошад, калом бояд бо ҳуҷҷату бурҳон устуворӣ ёбад. Дар баъзе маънее возеҳ ва дар баъзе маънее ба талмех — бо ҷишора ва киноя сухан меавад. Хар қадар ки шартҳо ба амал гузошта шавад, калом ҳамин қадар балоғтар ва бурротар зухур мекунад.

Фасоҳат дар лугат ба маънои зухур, возеҳият, шевоӣ ва равоӣ, вале дар истилоҳи алабӣ ба маънои қушодамаъноӣ, гӯйӣ, бурроӣ мебошад. Огоҳӣ аз фасоҳат, огоҳӣ аз латоғату салосати лафз аст. Иниунин дарки муҳассаноии эҷодӣ ва аравии сухани манзум ва мансури тоҷикӣ ба воситаи муайян кардани калиман фасеҳ ва тайрифасеҳ мӯяссар мегардад. Ба иборати дигар, муҳимтарини шарти фасоҳат равоии калом аз баътаъӣ ва ҷиглаӣ мебошад.

Бинобар он ки фасоҳат ҳусни зоҳирӣ ва балоғат — ҳусни маънавӣ, ин ду ба дараҷаи аёл буда, саноет ва муҳассаноии бадеӣ ба манзалан фаръ аст.

Маҳмудӣ Хумин дар асари худ «Хофиз ҷӣ меғӯяд» дар бораи балоғат ва фасоҳат аз назарҷиҳи «саромати фотиҳ тоҷик» иктибосе ӯварда меғӯяд: «Шамси Қайси Рози расои (балоғат)-ро ҷунии таъриф кардааст: «Маънии балоғат он аст, ки он ҷӣ дар замири бошад ба лафзе андак, бе он ки ба тамоми маънои он ҳалали роҳ ёбад, баён кунад ва дар он ҷӣ ба дароз кӯшидани сухан эҳтиёс афтад, аз қадри ҳолат дар нағӯзарад».

Шамсулудамон Гургонӣ ҳамин маъниро ҳутоҳтар ва ҷамеътар карда гуфтааст: «Балоғат, яъне мутобиқати каломии фасеҳ бо муқтазои ҳол ва мақом. Ва муроди ӯ аз ин иктибоси ҳама таносуби сураи ва маъноӣ шеър аст аз назари эҷод, итлоб ва таъкидот ва киноя».

Шамси Кибс ишом (фасохат) ру чуни шеносонааст: «Фа-
сохат покнзати кулаи аст аз дуниорӣ».

Шамси Гургони адми маънари равшантар карда ва дуни-
ворихон сухайро чуни баршумурааст: «Таъалоти лафӣ ва
маънави таюфури хуруф ва каломот, аъфи таълиф, муалли-
фоти кибс ва таробати каломот». (сах. 246—247).

Махмуди Хуми дар боран ба маънаи сурулаи ишър дар
мачлисҳо мегӯяд: «Ба таъри кулаи метавон гуфт, ки ба маънаи,
таъри тафаккур, ақиди, мақсад ва тасаввури шунавандаи воқеа-
тати дорад. Масалан, ағир хонандае дар мачлиси арӯсӣ сарона:

Магар, ки дала бидонист бевифоӣ дээр,
Ки то бидуи бешуд, чони наб зи каф кепӯд.
Эи хасрати лаби ширин танӯ мебинам,
Ки дала меаонад аз доми турботи Фарӯд.

Фовали илми маъни дар он аст, ки ба воситаи он роҳи зар-
ки бидонисте назму наср ва ришти таъсуси калом, талаби ала
ва маъно, хуштабӣ, хушӣ адо ва расом муассар мегардад.

«Баён» дар дугат ба маънои кинфу таъкиҳ аст. Илми ба-
ён аз ҷиғатҳои ади маънаи воқид ба ибороти гуногун баъ
мекунад.

Маънои илми баён каломе ва баъд аз қисмҳои таъсуси ма-
ҷид, ишъора, калом ва таъри мебошад. Баёнро аз назари орош-
шу мушар дар катори самоси ва муҳимҳоти бадеи ина оварда-
ана.

«Бадеъ» дар дугат ба маънои тоза, нав, аҷиб, вале дар ис-
тилоҳи адаб иборат аз ороиши суҳан ва маъи калом буда, ши-
мкин амаи маънаи таъалотҳои адаби аз насру назми тичику
фори мебошад.

Шеър ва наср

Дар адабиётшиносии гузаштаи маъ калом ба ду навъ
аст: наср ва шеър. Наср дар дугат ба маънои парованда ва
парванда карани меҳд, вале дар истилоҳи адаб суҳанест, ки
руи каллаи муаллими илм ва хофия паҳлуи адм чиди, олин-
и хосе дорад.

Шеър ва назм

Маънои лутғияи «шеър» дарёфтаи, дониства ва маъ-
рифати ҷаъми маъфис аст. Вале дар адабиётшиносии гузаш-
таи маъ шеър каломе маънави ва воситаи барангехтани эҳсо-
соти ҷаъди дониства мешуд, яъне аз шундаи шеър ва дон-
даи он осори хифи ва шигори, ё хушӯю хураи ва ё ҷушӯ
хуруши ҳосал мегардад. Шеър аз илму дониш обуранг мегирад.
Дониш як маънаи илмиро ба ақлу ақри ари мекунад ва шеър

сиро мевари латифи суҳан қарор дода, манзараҳои дилнашин табиат ва ҳамаи ятро бо аҳсосоти ишқ ивиши медихад. Хар чизе ки дар ҳақ таъҷибубу ҳайрат ё ҳуш хурӯш ба вуҷуд меоярад, ширини шеър аст. Масалан, дар табиат осмони ғилғун, ситораҳои тобон, наъими форами нағохон, гулгунии шафак ва табаскуми гул, нолан булбул, хиромии сабо, сабзан кинишордо, кибудан қуқсорҳо, шукуфони чаман дар домани кӯҳу даман, ҳулла, тамоми манзараҳои табиат, ки ба ёши чашм чилла мекунад, ҳама асоси шеър, воситаи илҳами шоир ва ҳушонандан аҳсосоти алаби мебошанд. Тамоми диндаги шеър аст ва Фаридуллои Аттор дар ин ҷо гуфтааст: Бас чихон шоир бувад чуи дигарон.

Шеър дар забони араби хоҳран бо аалимаҳои шуур, шир, шир, шир аамреша мебошад. Пас шоир соҳиби шуур гуфтаи аст.

Ғайр аз шеър каллимаи назм инч манҷуд аст, ки гунидан он нозим ном дорад. Нозим назмқунимда буда, ба як тартиби муайян ва назми маълум каллимаву таркиблоро насн аам мечинад ва ҳо ба ҳо меғузорад. Аз ин рӯ, назиро суҳави пайваста гуфтаи мумкин аст. Вале нозим аамчун шир, ки гунидан шеър аст, наметавонад ба хонандаи худ хайҷони бадеи бахшад, аам вақте ки нозим соҳиби иштиёи нави таъсир меғардад, он гоҳ ва нозим, балки ширани меғоманд, ки лаҳлаҳон табиат ва ҳамаи ятро ба ринтан назми бадеъ кишида, дар сурати аам ва дикка диккаи хонанда ва шунавандаи худро бахтиёр ба тарафи худ мекашад, мағтуи меғардонад.

Ҳатто, ки назмқунимдаи мағтуи шеър кинсои наметбад. Бисёр хикоятон барҷаста ва аиславу равонто манҷуданд, ки ба анданан худ таъсир аамк мебахшанд, меғирёнаи ё меғамдонанд, мағуи ва ё шод меғардонанд. Агарчи ки порҷаҳои мансур устулонбандани шеър надоранд ва аз порони зебон шеър дур меғоманд, ба хар ҳақ шеърнат доранд. Чакандаи ааман муҳандакони рӯи нисий дар ҳади шаҳа ки хоҳар шавад, агар мағсу ба худ кушаи муғсир, чоғиан навоғишлорони дала дошта бошад, шеари мансур номда мешавад.

Намунаи шеари мансур: аз моғ бочамолтар ва аз офтоб бокамолтар ва аз Муштарӣ бовиғидолтар буд. Чуи фасли баҳор бо аамр рангу нигор ва чуи бутхонаи Чин бо аамр зебу оми, лаби бурдаи ва аамше бурхунор. Қале бетоб ва аулфе буртоб, гурраи чуи бунағиан бар савған аамияи ва аамбути ораамш мушк Чин бар барти ааман тағила... (Аз «Мақомоти Хамид»).

Ин парча, ки шомали асфи ҳусну чамали далабарон аст, дорон вази, аифи ва одағи шеари — мусикии набуда, дар сурати мансур тағлиф ёфтааст. Тағосуби аамим, зебони суҳави ва диккаи мағла, латоғоти мағуи, устулонбандани ибораву кишида ва муҳалаи аамро ба сурати шеари латифе чамамар кушонад: фарқи он аз шеър фақат ин аст, ки дорон вази коғи аст.

Фикран зерини устод Айини намунаи шеъри мансури муосир аст:

«Ман барои ту, барои ин ҷанми абрӯи сиеҳи ту, барои ин руи ҷун моҳи ту, барои дасту бозуи тананин ту, барои ин сузандон катъию буррон ту тайёр хастам, ки худамро дар як деги ҷушон, дар оташи сӯзон, дар кӯраи тафсон, дар дарёи хурӯшон андозам».

Навъҳои наср

1. Насри мурсал. Агар наср равои сода ва ҳама ба ҳарфи сачъ ва санъате бошад, насри мурсал номид мешавад. Забони ҳикояро, инсеса ва мақола намунаи насри мурсал аст.

2. Насри мусаччаъ. Мусаччаъ каломи мукаффо—сухани кофийдор аст. Мусаччаъ ҷумлаҳои мусҷҷаъест, ки охири ҳар калиди онҳо бо калмаҳои ҳамшакл ё калимаҳои, ки шаклан ба ҳамдигар наздиканд, тамом мешавад. Ин ҳамшакли охири ҷумлаҳо сачъ аст. Сачъ дар наср дар ҳукми кофия мебошад. Сухани мансури, ки сачъ дорад, мусаччаъ ном мегирад.

Мисол аз «Гулистони-и Саъдӣ»: «Филон ҳам карда ва инҷаи ҷанм оварда, ки дар нишомани улаи инҷаи ва доман аз суҳбат фароинам».

Ғоҳ каломи мусаччаъ шомили санъате ҳамчун таҷнис, тарсӣ, инс ва ғайра мешавад. Мисол аз «Муноҷотинома»-и Абдуллоҳи Анҷорӣ: «Дар ҳама кас аст, як ҳарф бас аст», «Ҷуз рост набояд гуфт, ҳар рост нашонд гуфт»... «Б» гулзоре расидам ва сабззоре дидам, ки намудоре буд ва бианит, ҳама ӯ анбарин-сиринт, майдони он руфт, гулҳои он ба ин шукуфт, ҷонбарони ӯ зебо, селли ӯ кама дубо, дарахтони ӯ болид, ҳавои ӯ бегунаи, гулҳои ӯ боғироят, меваҳои ӯ боқалонат, ҷуйбори ӯ пураб аз шабнам, гулҳо, аз дар шукуфани нуксе ва дар баргҳои ӯ рақсе»¹.

3. Насри мутакаллиф (ё маснӯъ). Насри мутакаллиф баробари дорон сачъ будан, шомили ҳар гуна санъатҳои мураккаб, лугатҳои дӯшвори араби ва таҷкино форсии ғайри фалмо мебошад. «Таърихи Вассоф», «Дурран Нодира», «Таърихи ҷаҳон-кушай»-и Ҷувайнӣ, «Синдбешнома»-и Заҳири Самарқандӣ аз ғайри намунаи насри мутакаллиф аст.

Мисол аз тарҷуман «Таърихи Ямин», ки шомили санъати нирок ва талмех аст: «На сур², бар мушооти шарафоти³ ӯ нараснай, посбонаш игар хости, минтақан ҷаҳон бағирифти ва

¹ Таърихи ҷаҳонкушай насри фалмо, таълифи доктор Хусайни Хатиб, Техрон, 1344 ҳиҷрӣ, сах. 92.

² Сур — қалъа, девори шаҳр, бор.

³ Шарафот — ҷамъи шараф, пешайбон (балсон).

⁴ Ҷаҳон — инс аз дуволаи бурҷи фалак, ки дар 21 ё 22-и он моҳи инти дохил мешавад.

дилрабоии агар рағбат карай, бӯса бар лаби ӯ додӣ. Бо ғамма-
ки¹ гардун мусоии ва самокайи² мувоҷай.

ОИД БА ТАНОСУБИ КАЛОМ

Асоси ҳамаи санъатҳои бадеӣ бар таносуби суҳан аст. Рио-
ви муносибати суҳан ва алоқаву робитаи мафҳумҳо асоси манти-
кии образи бадеиро ташкил намуда, моҳияти ғовии ибро ба
хонанда мерасонад.

Шоир дар як байт калимаҳоро энкр мекунад, ки ба эъти-
бори маъно ба ҳамдигар алоқадор бошанд ва энкри яке энкри
дигареро лозим меорад; масалан агар дар як байт моҳ энкр
ёбад, кирғиҳ (хила), доғ, шаб ва мисли инҳо низ оварда меша-
вад: агар дарё энкр ёфта бошад, азбаста яке ё чанде аз калли-
маҳои «аринагии «китр», «дурр», «садаф», «марҷон», «ғаввак»,
«киштӣ», «маҷма» ва монанди онҳо ҳам энкр мешавад; агар гул
ёбад, лозим аст, ки булбул, хор, ҷаман, гулистон ё рангу
бӯ энкр ёбад; ё ки сари оварда шуда бошад, кумр, ғизта, сар-
сабзи, қалм ёр, ростӣ барои калимаҳои муносиб ва алоқадор
энкр меёбад ва ҳаққо.

Яъне калимаҳо, ки дар байт омалазана, бояд байни худ му-
носибати тоҷ дошта бошанд, ба якдигар сазт вожаста бошанд.

Ин гуна риоя шудани муносибати суҳанро санъати таносуб
меноманд.

Дар осори гузаштагон дар ягон байт ягон калиман беҷа-
вон энкр наёфтааст. Барои мисол ҳамин байти Муҳаммад Бухо-
раиро гирем, ки дар он ягон калима бе муносибат маомалазаст:
агар ягон калимаро гирифта, ба ҷойи калиман дигаре монда
шавад, маъно қалқал меёбад. Ҳамаи калимаҳо ба ҳам мақкам
вожаста буда, бонек афзониши салосат ва балогати калом ба-
деӣ шудааст:

Ва фикри зулфи гирдоба хам ӯ мӯ ба мӯ рафтам,
Шудам обу ба худ лезилану аз худ фуру рафтам

Инак, дар ин байт калимаҳои зулф, фикр, гирдоб, хам, мӯ
ба мӯ, об шудан, ба худ печидан, аз худ фуру рафтан байни
худ муносибати қомил доранд, барои тақвияи ҳамдигар ало-
маҳ мекунанд ва ба таъбири дигар ҳамаи калимаҳо алоқаман-
дона ба зулф равона карда шудааст. Шоир зулф ва печу хам
ибро ба гирдоб монанд кардааст ва ҳамаи калимаҳое, ки дар
ин байт ҳастанд, бо ҳамин се калима (зулф, хам ва гирдоб)
муносибате доранд: «мӯ ба мӯ» ба зулф алоқа дорад, зеро зулф
аз торҳои алоқидан мӯ иборат аст: «об» ва «фуру рафтан» ба

¹ Самак — моҳӣ, аз рӯи таълимоти динӣ номӣ мекунест, ки ба пуштаи
голе ва бар шази он ғоя эҷоди мекунад.

² Самокайи — номӣ ду ғитора, ки ихоро Симики Абдул ва дуҷумро
Симеки Рӯзиш меноманд.

гирдоб нобааста аст, зеро гирдоб фурӯ меравад: аммо «печидан» ҳам ишратест ба печу хами зулф ва ҳам ба гирдоб, ки печ меҳӯрад, муносибат дорад.

Ин тара мутаваҷҷиб овардаки сухан яке аз воситаҳои муҳимми барҷаста ифода кардани маъмун дар наъми тоҷикист.

Саздӣ гуфтааст:

Нанимдорам, чӣ дар хаёни кинида ҷаъ,
Ки гандум ситозӣ ба вақти дараъ.

Шоир гуфтаи мехоҳад: гумон намекунем, ки дар мавсими тирамоҳ ҷан кинида дар вақти дараъ гандум хоҳи даравад. Аз ин сухан тарази шоир он аст, ки бадӣ карда, дар охир неки мувофот талабидан хатоист. Ин ҷо калимаҳои ҷав, гандум, дараъ рамзи неки ва бадӣ буда, аз рӯи муносибати калимаҳо эҷир ёфтааст ва шоир мақсадро моҳирона дар либоси рамз ва тавоусб ифода қарааст. Байни «халон» ва «вақти дараъ», «кинидани» ва «ситозидани», «ҷаъ» ва «гандум» муносибати қомил аст.

Байти дигар аз Ҳофиз:

Дӯш дар халқан мо қисси гесӯи ту буд,
То дили шаб сухан аз сидендан мӯи ту буд.

Дар ин байт калимаҳои дӯш (шаб), қисса, гесӯ (зулф), дили шаб (иними шаб) ба ҳамдигар сазт алоқадор буда, яке дигарро тақвия мекунад. Мисални, калимаи халқа, аз як тараф, маҷлисро ифода кунад, аз тарафи дигар, ишора ба ҳаму печи мӯи аст. Азбаски шоир дар бораи гесӯ ва мӯи сухан роида ҷаътолааст, маҷлисро низ ба калимаи ифода қараданиш лозим буд, ки ба мӯи ҳам алоқаи дошта бошад. Бинобар ин маҷлисро халқа гуфтааст, ки ҳам ба маънии маҷлисомал аст ва ҳам ба мӯи беҳисоби муносибат дорад (печи мӯиро халқан мӯи низ меҳӯшад). Дар миёни «халқа», «дили» ва «сисилла» (занҷир) низ муносибат ҳеле қавиист. Зеро сисилла (занҷир) аз халқако иборат аст, маънои ки шоир сисилларо номбар қардаи мехост, халқаро номбар қарданиш муносиб аст. Дар ибораи «дили шаб» калимаи «дили» ҳам бо гесӯю мӯи ва ҳам бо сисилла алоқа дорад, зеро маҷозан ишора ба банди мӯи ва халқан занҷир аст. Эҷир аз ин, ифодаи «дили шаб», ки вақти торикист, ба сийхӣ му ва дарозии он нобааста аст. Дар айни замон байни «қисса» ва «шаб» чунин муносибат ҳаст, ки қиссаро одатан шаб меҳӯшад: дарозии шаб ба дарозии гесӯ ба ҳам алоқаманд аст. Ин аст, ки дар ин байт ҳамон калимаҳо байни худ алоқаю робитаи ҳеле ҷузук пайдо қардаанд ва маъмури умумии байт аз ҳамин алоқаю робитаҳо ҳосил мешавад.

Байти дигар аз Ҳилолӣ:

Сониё, майхона дарёист, пур з-оби ҳайт,
Чаҳд рӯи, то киштии худро дар он дарё қашон.

Дар ин байт соқӣ, майхона, оби ҳаёт, киштӣ, ба дарё кашидан ба кам алоқадор аст. Модоме ки шоир ба соқӣ муроҷият кардааст, лозим буд, ки аз май сухан сар кунад, бинобар ин калимаи майхона энкр шудааст. Азбаски шоир майхонаро ба дарё монанд намудааст, дигар калимаҳои тавосуби дарёро низ овардан зарур буд. Дар натиҷа калимаҳои об (оби ҳаёт) ва киштӣ энкр гардидааст. Шоир ин предметҳоро баёнӣ якдигар чунин алоқаманд намудааст ва муносибати ин калимаҳоро чунин истифода кардааст, ки барои ҳама барҷаста ифода гардидаи фикри ӯ имконият пайдо шудааст. Модоме ки майхона дарёи оби ҳаёт аст, ба ин дарё кашидани киштӣ чунин маънӣ дорад, ки шоир дар дунё зиндан абадӣ хоҳад монд. Зеро аз рӯи афсона, Хуар андаке аз чашмаи оби ҳаёт нушида буд ва аз ҳамин сабаб умри ӯ қавлон ёфтӣ ҳама тох намоҳад мурд. Ва ҳол он ки шоир майхонаро ба дарёи оби ҳаёт ташбеҳ додааст ва дар ин дарё шинноварӣ кардан мехоҳад, яъне мехоҳад аз ин об аз Хуар ҳам бештар бахраманда гардад. Ин аст, ки шоир майро ҳама боло бардоштааст ва онро воситан ҳаёти ҷонӣ доштааст. Ин фикри ӯ маҳз ба воситан ба дарё ташбеҳ додани майхона ва ҳама моҳирона истифода кардани муносибати калимаҳое, ки ба дарё алоқе доранд, ҳама барҷаста баён ёфтааст. Аҳамияти синъати тавосуб низ дар ҳамин ҷост.

Байти дигаре аз Мушфиқӣ:

Қадаҳ, ки ҳамдони ӯ ашқи лалагуни ман аст,
Даре ки лаъли ту нушад, шарикӣ хуни ман аст.

Дар ин байт шидди калимаҳои «қадаҳ» (кинои аз шаробе, ки дар қадаҳ аст, энкри зарф — продаҳ мазруф), «ашқи лалагун», «лаъли» (кинои аз лаб) ва «хун», инчунин калимаҳои «ҳамдам» ва «шарик» тавосуби маъноӣ мавҷуд аст. Шоир аввал дар асоси ранги предметҳо байни ин калимаҳо муносибат пайдо қиёслайаст: шароб сурх аст, лаъли ёр, ки кинои аз лаби ӯст, низ сурх мебошад, ашқи лалагуни ошиқ, ки аломати хун гирифтааст, низ ба ранги сурх нисбате дорад, хуни ошиқ ҳам бо инҳо ҳамранг аст. Аммо маҳияти ин предметҳо дар назари шоир тавосуби талодӣ пайдо кардааст. Шароб воситан айшу хурсандист, вале бо ашқи қуволуди ошиқ монанд аст. Вақте ки маъмула айш мекунад шароб мекунад, гӯё хуни ошиқро хӯрда истодааст. Ёр бепарво ва саргарми шоян хурсандист, аммо ошиқ аз рашк ба азоби ишқ ҷон мекунад ва хун меҳӯрад. Ин аст, ки шоир маҳияти предметҳо ва муносибати калимаҳоро истифода бурда, дар як байт ду манзари тоҷро тасвир кардааст.

Мисоле аз Мулҳами Бухорӣ:

Дода ба ёде асафи ӯ, Мулҳам, агар қутулаи шул,
Бахри шаҳраи ҷун зад, манчи шикан-шикан гузашт.

Дар ин байт каллимаҳои «дида», «зулф», «кушода шудан», «баҳр», «назора», «чӯш задан», «мавҷ», «шикан-шикан», «гузаштан» — ҳама байни худ муносибати кави доранд. Калимаи «зулф» зикри калимаи «шикан»-ро талаб кардааст, калимаи «дида» каллимаҳои «назора» (нигоҳ) ва «кушодан»-ро, аммо каллимаи «баҳр» каллимаҳои «чӯш задан», «мавҷ» ва «гузаштан»-ро талаб намудааст. Шояр он шавқу лавқ ва чӯшу хурушро, ки ошиқ аз тамошоби зулфи ёр ҳосил мекунад, бо ҷумлаи образноки «баҳри назора чӯш зад» ифода кардааст. Хиссиёту ҳавчони ошиқ ҷунон ҷуркуният аст, ки ба тавҷо баҳри назоран ӯ чӯш хурдааст, балки аз пайи назари ӯ мавҷи шикан-шикан гузаштааст, ҷишми ӯ сиёҳ задааст. Ин хиссиёту ҳавчони ошиқ аз тамошоби шиканчи зулф ва печу хами он пайдо гардидааст ва бинобар ин шояр хиссиёти ошиқро бо ибораҳои баён намудааст, ки ба зулф муносибате доранд. Печу хами зулф ба эътибори намуди зоҳирии худ ба чӯш задани баҳр, ба мавҷҳои оби баҳр ва ясту баланд шуда рафтани он (шикан-шикан) монанд аст. Азбаски сарчашма ва сбаби хиссиёти қайрамон зулф аст, ин хиссиёту ҳавчон ба воситаи мавҷҳои тасвир шудааст, ки низ ба ҳуди зулф монандие доранд. Аммо чӯш задани баҳр ва мавҷи шикан-шикан тавҷо бо намуди зоҳирии худ ба зулф монанд нестанд, балки хиссиёти дили ошиқро низ ба хуби ифода қарда метафоранд.

Ин гуна риоя намудани муносибати суҳан ҳае аз ҳусусияти ҳоси адабиёти аст, ки тавҷебу истиора бояд ба тавҷи хиссиётиро барнаста тасвир намояд, балки аз ҷиҳати намуд ва шакли зоҳири ин ба сарчашмаи ин хиссиёт монандие дошта бошад. Дар тавҷиати тавҷебу истораи ҷи муносибати маъмулии мавҷи ва ҷи муносибати шавқии предметҳои тасвиршаванда ва тасвиршаванда баробар ба назар ғарифта мешавад. Ин тарфи риоя шудани муносибати суҳан бектарики шавқии ситиёти тавҷебу хиссиёт меёбад.

Мисол аз Лохутӣ:

Тоҷикистон шуд мунаваар, то ту гинтӣ бениқоб,
Оламе равшини шавқад, ҷун маҳ барояд аз сақоб.

Дар мисраи 1-уми ин байт каллимаҳои мунаваар ва бениқоб ба ҷи муносибатдор буда, дар мисраи 2-уми алақамии равшин ба каллимаи мунаваар, каллимаи оламе ба Тоҷикистон, маҳ ба мавҷебу, сақоб ба бениқоб алақаминдона ва ба тавҷи истиора ба ҷи каллимаҳои мисраи аввал оварда шудааст.

Мисоли аз М. Аминзода:

Шавқон тираи ба шавқон камуал сарф,
Ошар ба фатҳи субҳи дурӯшон расидан.

Дар ин мисол ишбати тира ба шавқон, ишбати фатҳ ба субҳ, инчунин ишбати дурӯшон ба субҳ, аз тавҷебуи каллимаҳои хиссиёт меёбад.

Дар ин ҷо ҳаминро низ қайд кардан лозим аст, ки шоир ва адиб дар муносибат додани суҳаб бояд аз ҷодан самимият ва тарикӣ табиқият берун бароянд. Вале гоҳо инда мешавад, ки баъзе аз шоирони пешини ва имрӯза аз дӯшман самимият берун мешавад. Дар ҷуниб байтҳое, ки аз мӯби, даҳон ва дигар аъзон маҳбуба суҳаб мекунанд, аз ҳадаи табиқӣ мелағжанд: мисрро ба мӯй ташбеҳ мекунанд, даҳон ва мисрро ҳеч мекӯмад. Дар атрафи ин тасвир мушқофиҳои аҷиб бадеӣ, суҳабҳои, нуктабардоши бисёр ба амал омадааст. Пас, агар даҳони ёр аз ҳеч иборат бошад, оё ба ҷуниб натиҷа омадани ҳақиқат мумкин нест, ки ёри бедаҳон ё ёри, ки мисраш мисли мӯст, чи аёбой дорад? Оре, ҳақиқат ҳақ дорад ҷуниб суҳаб лиҳад. Вале шоирони ин тасвирро ба нуктаи аъло расонида доди суҳабҳои мелиҳад, нуктабардоши ҳақиқатро ба қор мебаранд, дар натиҷа қисми бодон ин суҳаб аёбойи пушида мешавад, ва ба ин натиҷа шеър қисми ва шунавозидагонро ба худ мафтун мегардонанд.

Бо вучуд ин дар давраҳои охир баъзе нависандагонин тоҷик ба муқобили ин гуна тасвироти ғайрирасоӣ баромаданд. Дар адабиёти дигар ҳақиқат (мисалан, Озарбойҷон ва Эрон) низ адибони пешақдам аз ин хусус сазои ҷаҳириро баъзад карданд. Дар адабиёти тоҷик хусусан пас аз Никнлоби Устафӣ ва барои ба ҳаёт бештар наздик кардани адабиёт муборизаи собитқадмонае сар шуд, ақсироти шоирон аз бисёр суҳаббардоши ғайрирасоӣ ва ташбеҳи натиҷаҳои ғайритабиқӣ обшуста ба қудди даст қашиданд ва аз ин ҷустуҷӯи воқеаҳои нави тасвир афтоданд.

Ин муборизаи шоирони шӯравӣ аҳамияти ҳеле қалон дошт, барои ин ки аҳамияти он то ҳақдаме маълум шавад, аз тақаллуфоти шоирони гузашта яъне ду мисол мебарем:

Касе будем, ҷун фикри даҳонро пешин ме омад.
Надонад ҳел кас, то кас нагӯнд ҳел кас моро.

Шоир гуфтаи меҳаҳад, ки мо кас ба ҳақиб мерафтем, вале вақте ки фикри дарёфти даҳони танги ту дар назди мо монда шуд, ҳел кас ба ҳақиқати даҳони ту қарасидани барои мо қам ҳел кас ҳисоб набояд қара. Ин ҷо шоир қаллимаи ҳақро ба ғайрибарои даҳони ҳақи ёри бодон мебаранд: даҳон — ҳел, ҳел кас, мо — ҳел.

Ё ва Қамолн Хучандӣ:

Нурн маҳд аст узори ту, қабин инз ҷуниб,
Сирри ғайб аст даҳони ту, миср инз ҷуниб.

Яъне рӯи ту аз нурн маҳд иборат буда, қабини ту инз монанди он аст; даҳони ту аз сирри ғайб иборат буда, мисри ту инз ҳақон ҳел аст. Мисри қаллимаҳои қабини ва ҷуниб аз рӯи алафҳои арабӣ таҷвиизи ҳақ (муҳаҳҳаф) маъқуд аст ва мисри

дахону миён (камар) ва сирри ғайб дар ноёбии тағи тавосуб мавҷуд аст. Ўне асан мақсади шоир ин аст: дахони мақбуба чунин тағи ва миёни ӯ чунин борик аст, ки ҳеҷ ҳисоб кардан мумкин аст.

Боз Камол гуфтааст:

Нуктаи он даҳон нисбат ба бибитам ба ҳаёл
Ки чу парғор ба гирди сари ӯ гарзидам.

Мақсади шоир ин аст, ки мумкин аст, нуктаи дахони ёрро дар ҳаёл бубинам, тасаввур кунам, чунки парғораер ба гирди сари ёр метарзидам. Дар ин мисол миёни нукта ва парғор, дахон (дахони тағи) ва ҳаёл тавосуб мавҷуд аст. Ўне дахони ёр мисли нуктаи парғор аст ва миёни ёро фақат дар ҳаёл тасаввур кардан мумкин аст.

Байти дигар аз Камол:

Камар,— гуфта будӣ, ки — бандам ба ҳуҷат,
Камар худ чи банди, нагӯй: миён ху?

Гуё маъшукаи бераҳм ба ошник гуфтааст, ки ба хун ризтагони ту камар мебандам, вале ошник аз ӯ суол мекунад, ки чи камар мебанди ки худ миён (камар) вуҷуд надорад.

Хулоса, ин гуна каллимабозӣ ва миёни ширини пешина дар осори бадеии Камол бештар мушоҳида мешавад. Дар каллимабозӣ ва сухансозӣ Камол мушқалнисандиҳои аҷиб дорад. Масалан, дар ситати тачниси лафзи, маънаӣ ва иҳом аз ҳамин шоирон мегузарад. Ҳоло ин мушқалнисандиҳои аҷиб ва ботақаллуфҳои уро аз сатҳият берун мебарад. Бинобар ин таъкиранивисон баъзан уро таъкид карда мегиранд, ки Камол дар шеър тақаллуф ба қор мебарад.

Тақаллуфҳои уро аз ин бештареки аз ӯ ва нозеҳи фаҳмида мешавад:

Ба ҳичрон ҷангло дорем бо зулфи дахони ӯ
Аз он мину ду дол ирӯз небад мадад моро.

Ба чуз аз таъбеҳи дахон ба мин (ر) ва таъбеҳи зулф ба дол (ل) каллимаи мадад (مَدَد), ки дорон аз мину ду дол аст, ба маънӯ алокаманд аст.

Ё ки байти зерини Камолро гирем:

Дида то мими дахону нуни абрӯи ту дид,
Нақши ӯ бистам ба дид, чуи қарду бинад нуши ми.

Аммо қадимаҳои дида ва дид тачниси нуқис буда, мегӯяд: агар мими дахон ва нуни абрӯи ёр ба дили ман нуқис бандад, «миа» (مَيَا) мешавад. Инан, Камол аз қамолни тақаллуф ва мушқалнисанди африқаро ба таъмиа (муаммосаи) оғехтааст. Ҳама аз забони худ шоир шунавом:

ноктар тасвир намудани предмет аз ҳақиқатҳои гуногун ба инор ва ҳависанда имконияти матлубе медиҳад. Мунаққиди бузургӣ руи В. Г. Белинский қайд кард буд, ки «мачоз иғузира ва ифодаи образиниро ба майдон овард».

Нависандагон аз широни мо баробари аз ҳақ омӯхтан ва истифода бурдани мачозҳое, ки дар давоми асрҳо ҳақ эҷод кардааст, аз худ низ бисёр мачозҳо эҷод кардаанд, ки бонси бӯй шудани забонамон, дилчасп ва зебо таъдхур намудани он шудаанд.

Бо мисолҳои дони мачоз ва мавқеи онро дар соҳаи тасвири бадеӣ эзоҳ намоем:

Дар ин байтҳои Ҳофиз:

- а) Эй нури чашми ман, суҳни хаст, гӯш кун,
То соғарет нур аст, бинӯшону кӯш кун!
б) Дехкони солхурда чӣ кун гуфт бо писар,
К-эй нури чашми ман, ба чуз аз кишта надрин.

таркибҳои «нури чашм» ба маънои аслии ҳақиқии худ — ба маънои равшании чашм не, балки дар байти якуми ба маънои дӯсти наздик ва ёри ҷонӣ ва дар байти дуюмӣ ба маънои фарзанд истеъмоли шудааст.

Дар ин байти Қамолӣ Хучандӣ:

Гарчи рафт он орази чун об бо аз ӯи чашм,
Чашми он дорам, ки «об» рафта бо аз он ба кӯб».

қалими «чашм» дар мисраи якум ба маънои аслии буда, дар мисраи дуюм ба таркиби «чашми доштан» даромадааст ва ин таркиб маънои маъноии умедвор будан, интизори лутфу марҳамат буданиро ифода мекунад. Ин аст, ки қаллимаҳо дар контексти гуногун, дар таркиб ба ибораҳои гуногун дорон мафҳумҳои наф мешаванд:

«Аммо вақте ки гап дар бораи маънои ишқи шеърҳо ме-
рафт, пешонивашро турш карда, ба афрушонани чин оварда: «хило ба ту барон фаҳмидаи ин гуна чизҳо вақт нараснааст, қалонтар шава, фаҳмида меравад». — мегуфт» (С. Абдул).

Дар ин мисол таъбири *пешонивашро турш карда* маънои маъноии ҷеҳри таъбири *таъбири* ва нотиҷаҳои ифода мекунад.

Дар шаби моҳтоб, дар шаби тор
З-омони ситора меборад.
Аз ҷароғи электрик ба сараш
Хирмани нуршавиро меборад

Дар ин мисол ифодаи *боридан* ба маънои дигар, таъбири *афрушон*, *афрушон* ва *фаромони ситора* ва ибораи *хирмани шарора* нурҳои равшан ва дурахшони ҷароғи электрикиро ифода мекунад.

То чанд сузан он ялда гуям,
Розе ду-се нӯстканде гуям.

Ҷомӣ

Бодро бо дом гирифтаи — аз пай кори ношудани рафтаи:

Бо сабо зулфи ту чӣ пардозад,
Натавон бодро ба дом гирифт

Ба санги кам задаи — баҳри пасти додан:

Сангзан он гӯш аз чанги санг доми дам занад,
Ошкнӯро бинад аз дуру ба санги кам занад

МАҶОЗИ МУРСАЛ

(*Маҷозӣ баргузида*)

Қалима ва таркибҳое, ки дар ғайри маънои асли истеъмоли ёфта, ба чуз муносибати монанди бо дорон як навъ алоқаҳо мебошанд, **маҷозӣ мурсал** номида мешаванд.

Онҳо аз ин ҷаҳат маҷозӣ мурсал номиде мешаванд, ки аз барҷастатарини, зеботарини гурӯҳи маҷозҳо мебошанд. Ё ки ба иборати дигар, ҷузъи ки дар ноён дида мешавад, ҷузъро зикр карда ҷузъи дигаре баргузида (хуше карда) мешавад. Зотии маъноӣ дуҷазии мурсал ирсолдонӣ, фириётода, вале дар истилоҳи адаб ба маънои равоӣ муъна ва содда аст. Дар аксари ҳаҷзҳои ҷаҳонӣ маҷозӣ мурсал то 25—30 ҳаз аст. Ин ҷо ба таъри мухтасар 3 наъни он интихобан эҷод мегард.

1. а) **Зикри зарф — иродаи маъруф**¹, яъне зарф баён гаранд, маъруф ирода мешавад. Масалан, ба ҷои ин ки *«об баёре»* гуем, *«китоби баёри»* маънои иродашон аз сатил об аст. Ин ҷо сатил зарф ва об маъруф аст, ки зарф баён ёфта, маъруф ирода шудааст.

Ё ки дар ин байти Фирдавӣ:

Чу он хӯраи шуд, маълас ординад,
Маъ руз рӯиштарон матад.

«Хона» зарф буз, муроди ҷузъи маъруфи он — хӯраи мебошад: зарф зикр ёфта, маъруф ирода шудааст.

Ё ки дар ин мисол:

«Қишлоқи бечори аз сари нав ба ғиряву нола даронад.
Инчунин дар он ҷо катли он гузаронанда» (*Р. Ҷалил*).

Дар ин мисол қишлоқ, ба ҳукми зарф аст, ба ҷои маъруф — аҳолии қишлоқи зикр ёфтааст. Ё ки дар ин байти Хофиз:

¹ Маъруф — ҳиссаи зарф, он ҷо дар зарф маънои аст.

Гар бичуна, нэббэнд ба сад хари, Камол,
Бузбуга чун гү хушиахон ба чаманзон Хучана

Максад аз чаман ни чо богхон нурлаарахт, гулу гулазор, чүй-
бор, хийбон, аавз ва мезаазор аст. Зеро дар асл чаман ба маънон
гулазор ва гулшан аст, ки чон максусест дар бон барон парва-
риши гулазон рангоранг ва наратан чаман худаш танҳо ташкил
намеёбад, балки дар катори киёмхон бог ба нучуд меояд. Пас
чаман чузест, ки ба чон кулл зикр ёфтааст.

Ин гуна маъноҳо ҳар ду дар як чо чузъият — куллият но-
мида мешаванд.

* * *

Чунон ки диди шуд, казимаҳо дар аёшти дар контекст ома-
дани худ дар қолаби мафҳуми муайяни асли маҳдуд вазонда,
балки дар сурати иловати дорон маъноҳои маънон метарданд
ва дорон маънон онҳо нусхат меёбад. Дар ин сурат казимаҳо
барои тасвири бадеи аҳамияти фавқулодда пайдо мешаванд.
Аз ин ру, дар асарҳои бадеи казимаҳо таркибҳо бештар маънон
маънон гирифта, ба маъноҳои гуногун чилла додани онҳо чун
як воситаи тасвири бадеи роли калоне мебошад.

Маънон маънон гирифтани казимаҳо таркибҳо шаклу шакл-
ҳои гуногун дорад ва бисёр воситаҳои тасвири бадеи ва санъ-
ияти адаби ба дараҷаи нобасти ба чилла дода шулони кази-
маи ибора ва ба маъноҳои гуногун омадани он аст. Дар роҳи
ароши ва обурани додани суҳан ҳаман воситаҳои тасвири бадеи
роли муҳимме мебошанд.

¹ Хушиахон — хушиахон

САНЪАТҲОИ БАДЕИ

САНЪАТҲОИ МАЪНАВӢ

Чунон ки дар дебора инора рафт, тақрибан санъатҳои бадеӣ ба ду ғуруҳ тақсим мешаванд: санъатҳои маънавии ва санъатҳои лафзӣ.

Санъатҳои маънавӣ дар ҳосил ба назар ғрифти маънои калима, ибора ва ҷумлаҳо сохта мешаванд. Аммо санъатҳои лафзӣ ба шакли калимаву ибораҳо асос ёфтаанд.

Аксари санъатҳои шеърӣ, ки дар эҷодиёти классикон маънави калон доштаанд ва имрӯз ҳам дар асарҳои нависандагонӣ тоҷик ба қор мероянд, санъатҳои маънавӣ мебошанд. Онҳо ба ғайри ифодаи мазмуни баланд бештар ёри дода метавонанд.

Санъатро ба ду ғуруҳ ҷудо кардан қатъӣ ва собит нест. Баъзе аз муаллифони санъатшинос санъатро лафзӣ шумурда бошанд, баъзе аз онҳо он санъатро маънавӣ ҳисоб кардаанд. Инчунин яе қисм аз муаллифони санъатро ҳам ба ғуруҳи маънавӣ, ҳам ба ғуруҳи лафзӣ мансуб доштаанд.

Мо дар ин асар ҳама санъатҳои, ки бисёртар аз калимабозӣ, ҳарфбозӣ маҳз иборатанд, ба ғуруҳи лафзӣ мансуб дошта, боқимонандро ба ғуруҳи маънавӣ дохил кардем, ки дар дарики онҳо санъатҳои духӯра ҷаъа ҳастанд. Ҳамчун: лутғ, барҷаъи ҷаъа, таъмин, ҳусни малаъ, ҳусни мактаъ, ҳусни таълаъ, ҳусни таълиъ ва дигарҳо.

Санъатҳо ба ҳамдигар таъсир мекунаанд. Ҳарчанд ки санои лафзӣ зебоии лафз ва санои маънавӣ мӯчиби ҳусни маъний мебарданд, мумкин аст, ки маъний бо таъсири ҳусни лафзӣ неқӯтар ва дилчасптар шавад ва дар нияти худ шакл бо таъсири ҳусни маъний то ҳадде зебоӣ, раъноӣ қасб кунад. Аз ин рӯ метавонем, ки муаллифони шаклро таъин мекунад ва дар нияти худ шакл низ ба муаллифони таъсир нақарда намонанд.

Санъатҳои, ки бисёртар дар либоси перояи шеър ҷилва мебароянд, инҳоянд: ирсоли масал, ғъоят, таъмин, ҳусни таълаъ, ҳама, раъдулқофия (таъриқи қофия), раъдулмалаъ (раъдулмалаъ)¹, суолу ҷавоб, муламмал, мувашишах, лутғ, муаммо, мод-

¹ Қасиде, ки бо ҷаъа малаъ дорад мекунад.

дан таърих. Санъатҳои муштарак инҳоянд: илтифот, бароати истехсол, сибкатулаъдод, ҷамъу тафриқ, тансикусеифот, ҷамъу тақсим, таҷниси, сачъ, қалб, лаффу нашр, мууроати ниср, мураассаъ, таҷоҳули ориф, ҳусини ташбех, истиқора, тамсил, киноя, талмех, акс ва монанди инҳо¹.

ТАШБЕХ

Ташбех монанд кардан аст. Нависанда барои равшантар тасвир кардани чизе гоҳо ягон хусусияти онро ба ягон хусусияти чизи дигар монанд мекунад. Вале дар миёни монандшаванда ва монандкунианда аз рӯи сифат, ё хусусият, ё қиррору атиер — аз ягон ҷиҳат бояд як ният монандие мавҷуд бошад. Ташбех дар роҳи барҷаста, равшан ва зебо ифода намудани ягон лаҳзаи бадеӣ хизмат мекунад.

Қае ва ё чизе, ки ба қасе ва ё чизе монанд карда мешавад, монандшаванда ё ташбехшаванда ном дорад. Қасе ва ё чизе, ки монандшавандаро ба худ монанд кардааст, монандкунианда ё ташбехкунианда номиде мешавад. Қалимаҳое, ки дар монанд кардан ёри медеҳанд, ёридеҳандаи монанди ё ки адооти ташбех ном дошта, аломати муштараке, ки дар миёни монандкунианда ва монандшаванда мавҷуд аст, сабаби монанди ё ки вачҳи ташбех номиде мешавад.

«Эй руҳат ҷамъу офтоб мунир» гуем, руҳ монандшаванда ва офтоб монандкунианда мебошад, зеро ки руҳ ба офтоб монанд карда шудааст, қалиман **мунир** (табиӣ), ки сабаби руҳро ба офтоб монанд кардан шудааст, сабаби монанди (вачҳи ташбех) буда, қалиман ҷамъу ёридеҳандаи монандист, чунки ин ташбех бо ёрии қалими қалима сохта шудааст.

Ин байти Рӯдакиро гирем:

Манам гӯлони худешанди зулфи тоҷиғун,
Танам шуда чу сари зулф нотағону нағун

Дар мисраи дуюми ин байт ташбех ҳаст, шовр табиӣ худ, нотағонӣ ва нотағонӣ онро ба сари зулф монанд кардааст. Дар ин ташбех таъ — монандшаванда, *сари зулф* — монандкунианда буда, *чу ёридеҳандаи монанди* мебошад ва *нотағону нағун* аломати монандист, чунки дар миёни монандшаванда ва монандкунианда муштарак аст, яъне ин қалимаҳо хизматкореи нишони медеҳанд, ки ҳам ба ташбехшаванда ва ҳам ба ташбехкунианда ҳае аст.

Дар байти Ҳусайни Вонзи Қошифи:

Анфрон чу лаби дилдор ҳаёдон,
Ҳарифонро ҳарифи оби дилдон

¹ Тафсилоти ин мабъае дар «Зеби суҳан», ҷ. 1, Бахши таҳрирӣ (тақсими саноати бадеӣ) мавҷуд аст.

Дар мисрав якум ташбеҳ ҳаст: анор ба лаби ёр ташбеҳ дода шудааст. Дар ин ташбеҳ *анор* — монандшаванда ва *лаби ёр* монандкунианда буда, *чун* ёридиҳандан монандист. *Хандон* сабаби монандӣ мебошад, зеро ба сабаби ҳамин хислат анорро ба лаб монанд кардаанд, яъне анор аз сабаби хандон буданаш ба лаби ёр монанд шудааст.

Дар забони тоҷикӣ ёридиҳандан монандӣ инҳоянд: *чун, ҳамчун, мисли, монанди, моқанди он ки, чунон ки, ғӯё, ғунё, ғўй, пиндорӣ, феълӣ мондан, шабоҳат доштан, ғуфтӣ, моно ва пасо* — индаҳан *оё, -сам, -ваш, -вор, барин* ва ғайра.

Мисолҳо:

Баёр он маъ, ки пиндорӣ раван ёкути ноё аста!¹
Ва ё чун барқашада тег лешн офтоб аста!

(Рӯшанӣ)

Парирӯё, нисон мелорӣ асрор,
Сухан дар парда меғўй парноор,
Чаро чун гул заӣӣ дар луст ханда?
Сухан бонад чу шаккар лустханда.

(Низомӣ)

Даҳони таңги ту мис аст ғўй,
Шиканҷи зулфи ту чин аст ғўй.

(Низомӣ)

Миёнат ғўё розест тайбӣ,
Ки аз сарри замин омад инҳоктар.

(Камол)

Домани гулистони то маро ба чанг омад,
Пираҳан бар аъзойш ҳамчу ғунча таңг омад

(Саъидо)

Эй лабам мул, ораат гул, турраат сунбул барин,
Ғабсбат дар ҷарбу нарии тухми нандубул барин,
Меравӣ аз сӯҳбати ман ҳамчу нарии саргарон,
Менишини тозарӯ лешн ракибон гул барин...

(Шоҳин)

Чингилан мӯй дорӣ,
Нозанин гудвори,
Садқан номат шаҷан,
Ноян ширин дорӣ.

(фолклор)

«Чун мӯй дар оташ афтада ба худ мепечид ва чун мори сар-
кӯфта талиқоса мекард» (Р. Қалил).

Тоҷик ёридиҳандан монандӣ дар аввал ва охири монандку-
нианда наомада, дар ҷумлаҳои мураккаб ба аввали ҷумлаи бай-

¹ Ноё — тоза, соф.

рав мевяд. Мисол: «*У* омада гӯёбаро ба тарафи оғил мекашид, ки вай якрай мекард. Ҳарчанд дукаса онро мекашидаид, мисли он ки чор бояшро мех карда, ба замин кӯфта бошавад, худро ба акиб мекашид» (*Р. Ҷалил*).

Ғоҳ ёридиҳандан монандӣ ба воситан феълӣ мовдан, ки ба маънои ташбеҳ кардан аст, адо мешавад, ки ин ҳолат ана дараҷан ташбеҳро боло мебардорад:

Даруни ҷоман рангини хеш дунёдор
Ба кириҳон бирешимганда мемуонад.

(*Сайидо*)

Иккилаб ҷифтиро монанд,
Б ки тӯфони ғорро монанд

(*С. Абду*)

Ташбеҳ аз ҷиҳати сохт ва намуни берунӣ, ҳам ба тариқи мазмун ба ҷанд киём ҷудо мешавад.

Ташбеҳи равшан

Ташбеҳро, ки бо ёридиҳандан монандӣ сохта мешавад, ташбеҳи равшан (сарех) ё ин мутаақ меноманд. Мисоли ин гуна ташбеҳот дар боло зикр шуд.

Ташбеҳи пӯшида

Ғоҳ ташбеҳ аз ғайри киштироки ёридиҳанда (адои ташбеҳ) ташкил меёбад ва бектарину барҷастатарин ташбеҳ ҳамон ташбеҳест, ки аз ғайри киштироки ёридиҳанда ташкил ёфтааст.

Ташбеҳи пӯшида намунаҳои гуногун дорад:

1. Бо роҳи таъкид, яъне бо роҳи пайи ҳам ба таври ҳукму маҳкум овардани монандшаванда ва монандкунаанда, инчунин бо ёри ғалимаҳои таносубӣ ташкил меёбад. Ҳамчун: қадӣ ёрам сарӣ аст, яъне қадӣ ёрам монанди сарӣ аст.

Ҷалол Иқромӣ гуфтааст: «Шумо гуле ҳастед, ки макнати тои гулбору ҷаман аст». Дар ин ҷо «шумо гуле ҳастед» ба ин маънаст, ки шумо мисли гул ҳастед, лекин навишанда адои ташбеҳ (мисли, монанди, ҳамчун ва ғайри)-ро ҷафтофта ташбеҳи пӯшида сохтааст.

Аз ин мисоли зерин низ фикри боло равшан фармивад: «Он мардум гуфтанд, ки дар ин вақту замон *ӯ* Рустам аст ва корхон *ӯ* зиёда аз он аст, ки дар ҳавсаҳои башарӣ тунҷонш налорад» (*«Таърихи Муҳимхонӣ»*).

Мисоли ташбеҳи пӯшида бо роҳи таъкид, яъне ба таври маҳкум:

Рӯят — дарёи хушнӯ азлаат — мардон
Зулафат — анбар, сазаф — латон, дурр — дандон
Абру — киштию чини пешонӣ — мавҷ
Гирафти бала — ғайтабу ҷаннат — гӯфои

(*Рӯдакӣ*)

Дар ин рубои Рӯдакӣ як қузъ монандкунанда ва як қузъи дигар монанднаванда мебошад ва ҳаман калимаҳо мувосибат-дар оварда шудаанд.

Дар ин байти Бедил низ чунин ташбеҳ дида мешавад:

Эй ҳаёли қоматат охи занфиро ро,
Бар руҳат назоратхоро лағзаш аз чӯшӣ саро.

Дар ин ҷо иборан «ҳаёли қомат» монанднаванда ва калиман «саро» монандкунанда мебошад. Шاعر меҳодад гӯяд, ки ҳаёли қомати ту барои охи занфиро монанди асосест. Ин гуна ташбеҳот беҳтарин ташбеҳоти латифи маънавияст.

Дар ин байтҳои Лоҳутӣ низ ташбеҳи нӯшида дида мешавад:

Имрӯ ба пешӣ ёр рафтам,
Бо ҳолати беклорӣ рафтам,
У шамсӣ шарофат аст, пешам
Бо izzatu ифтиҳор рафтам,
У моҳӣ даруни аатарон буд,
Ман моҳӣ гирифтавор рафтам.

«Шамсӣ шарофат» ва «моҳӣ» монандкунандаи калиман «ӯ» буда, аз ғайри ёридиҳанда омадааст. Инчунин калиман «моҳӣ» низ монандкунандаи калиман «ман» шудааст.

Е ки дар ин байтҳои М. Турсунзода:

Ватанро касиди ҳар фатҳу бобӣ,
Ба дастӣ кӯдакҳо ҳамо китобӣ,
Ба осонӣ ба ҳар дил роҳ ёбӣ,
Ба маҷлис ҳар рағбӣ, чӯшӣ шаробӣ.

Дар мисраи дуюм «ҳамо китобӣ» ва дар мисраи чорум «чӯшӣ шаробӣ» монандкунанда буда, монанднаванда «суруд» мебошад, ки дар аввали байти якум аст. Агар ба ёридиҳанда хонем, ки гуна мешавад: «Эй суруди ман, ту ҳамчун китоби ҳамо мебошӣ ва дар маҷлис ҳамчун чӯшӣ шароб асоси хурсандӣ ва шавқу завқӣ».

2. **Ташбеҳи таркибӣ.** Гоҳо аз ғайри ёридиҳанда монандкунанда ва монанднаванда як ҷа ҳамчун калиман мураккаб шикр шуда, як қузъи он калиман мураккаб ташбеҳнаванда ва қузъи дигари он ташбеҳкунанда мегардад. Ин низ ташбеҳи нӯшида аст. Чунинчун «сарикад», яъне касе, ки «қадаш мисли сари аст», яъне дар калиман мураккаби «сарикад» қузъи якум (сар) ташбеҳкунанда буда, қузъи дуюм (қад) ташбеҳнаванда аст.

Масалан, дар ин байтҳои Муҷикӣ Тирмизӣ чунин мисол-хоро дидан мумкин аст:

Ғар ғиубишайбӣ, сухани талх мар-ҷарост?
В-ар ёсуманбарӣ, ба дил ҷуки¹ оҳанӣ,
Мангар ба моҳи оразаш, ҳама ғалад ан санг,
Мангар ба боя, сарни сали лок биникина.

¹ Ҷуки — ҷаро.

Дар ин ҷо шонр лабро ба ангуния (асал), бари ёрро ба гули ёсуман, дилашро ба оҳан, рӯяшро ба моҳ аз қоматашро ба сари аз ғайри энҷри адои ташбех ба таври пӯшида монанд кардааст.

Ё ки ин байти Мусъибӣ:

Шаккаринкан аст ё суҳангун ман аст,
Анбарзакан аст ё суманбӯи ман аст.

Дар каллимаҳои мураккаби «анбарзакан» ва «суманбӯи» ташбеҳи пӯшида ҳаст, дар асл шонр гуфтан мехоҳад, ки ёри ман закане дорад, ки монанди анбар хушбӯи ва ё дорон бӯи хуши ҳамчун анбар аст.

Чуини ташбеҳоти пӯшида, ки аз ду ва зидда аз ду каллима таркиб ёфтаанд, ташбеҳи таркиби номнда мешаванд.

3. **Ташбеҳи мураккаб.** Ғоҳ аз ғайри ёридаҳанда дар сурати қула ба каллимати мутаносиби худ яқмои чумлаи дуюм ба чумлаи якум ва мисран дуюм ба мисран якум ва ё баръакс, мисраъ ё байти якум ба мисраъ ва ё байти дуюм монандкунида шуда мешавад. Ин гуна ташбеҳоти пӯшидаро ташбеҳи мураккаб меноманд.

Мисол аз Мулҳам:

Ман, ки дур аз сӯҳбати он гулбадан афтадам,
Булбули махчурам, аз ҷанми таман афтадам.

Шонр аз сӯҳбати ёр дур афтадани худро ба ҳолати булбули аз ҷанми берунмонда монанд мекунад, яъне шонр худро ба булбул ва аз сӯҳбати ёр дур афтадани худро ба ҳолати булбули махчур (аз ҷанми берунмонда) монанд кардааст. Бинобар ин «ман» монандишаванда буда, «булбули махчур» монандкунидан он аст. Ғайр аз ин «сӯҳбати он гулбадан» инга монандишаванда буда, монандкунидан он «ҷанми» аст. Вале дар байни ин монандкунидаҳо ёридаҳанди монандӣ намоидааст.

Каллимаҳои «дур афтадан» ва «ҷанми» аз каллимаҳои мутаносиби монандишаванда ва монандкунида мешаванд.

Умуман дар ин байт тамоми мисран якум монандишаванда буда, мисран дуюм монандкунида аст. Зеро аз сӯҳбати он гулбадан дур афтадани ошник монанди он аст, ки булбули махчур аз ҷанми ҷанми афтадааст. Яъне ҳадисае, ки дар мисран якум таъбир шудааст, монанди ҳадисае, ки дар мисран дуюм баён ёфтааст. Пас байни мисран якум ва дуюм каллимаҳои «монанди» ва «гуё ки» ба ғайраро монем, яъне байт байрон наменавад ва ҳама он ки ин каллимаҳо адои ташбех мешаванд.

Дар ин байти Мулҳам:

Асар то дар вуҷудам ҳаст, аз ҷи нест оромам,
Синадан мезамин¹ шовкам, ки оташ зери по дорам.

¹ Мизамин — монкам.

Дар ин байт беоромин шоир ба ҳолати синид (хазорис-
ванд), ки дар оташ месӯзад, монанд қароа шудааст. Дар мис-
раи якум ҳолати шоир таъсир шуда, дар мисраи дуюм ҳолнае,
ки ташбеҳқунандан ҳолати шоир ва ғзоҳдихандан он аст, ома-
дааст.

Дар мисоли:

Умр рафту хор-хориш дар дилан бетоб монд.
Мушти хоншоҳ дар ин байрона аз селоб монд.

(Синд)

Таркиби *мушти хоншоҳ* ба ҳоли таркиби *хор-хор* ва қалимаи *вай-
роҳа* ба ҳоли таркиби *дилан бетоб* ва *селоб* ба ҳоли *умр* омада,
мисраи дуюмро дар сурати қулаи эҷодқунандаи мисраи якум
тарғибнамад: умр рафт, ниям ба гӯр расид ва қорӣ дурусте
қароа патавонистам, баръақс ҳасрату наломат дар дили бе-
аарор монд. Гӯё умр селобе буд, ки бо як ҷӯшу хурӯше омаду
рафт ва ин мушт хоншоҳ (ҳасрат ва наломат) дар ин байрона
(дил) бокӣ монд.

Агар ба таври дигар таъриф наҷасем, ташбеҳи мураккаб он
аст, ки аз фароҳам омадан ва гун шудани якчанд ҷиза як ҳола-
ти наҷмӣ пайдо мешавад, ки он ҳолат ба воситаи ташбеҳ адо
шуда бошад:

Бод дар кӯҳсор ҷони бодаро бар сарг зад.
Гул ба ҳайда гуфт: оре, инчунин бояд задан.

Дар ин байт ташбеҳ на танҳо аз ян ҷиза, балки аз як ҳолати
наҷмӣ иборат аст, ки эҷоди он ба таври зер мебошад.

Бод вақте ки башидаат мешавад, гулбун (гулбутта) ҳоли но-
заҳро хамроҳи гулхоншон бар аламини мефканад. Шир аз ҳо-
лати ҷуни таъсир мекунад, ки гӯё бод инбалаҳи бодаро бар-
дошта бар замин мезанад.

Ё ки ин байти Бадрӣ Чоғӣ:

Чу аламини саҳарӣ зӯр ба саҳро овард,
Моҳ руҳ дар тутуки¹ анбари соро овард.

Вақте ки аламини саҳарӣ ба саҳро ва гулхон гуногуни боғу
бустиаи хушбӯйҳо овард, моҳ рӯи худро дар пардаи анбари со-
ро пешонида. Ҷаме баъд аз он ки саҳар шулу субҳ даридаи ги-
рифт ва аламини саҳарӣ пайида мушқафшонии намул, моҳ ния
ба рӯи худ пардаи мушқини тарифта ба инчунин шудани сар қард.
Байт дар шиаали ҷумлаи мураккаби тобей сикта шудааст, ва-
ле сарҷумла (мисраи дуюм) ташбеҳқунандан ҷумлаи пайрав
(мисраи якум) аст.

Низомӣ дар «Искандарнома» гулу, ва гуруби офтобро ба
таъри баъини воқеъ ба истворот ва ташбеҳоти ширин ва дил-

¹ Тутук — парда.

тоб ва ҳарифро ба замин ташбеҳ намудан хеле мавзун воқеъ
шудааст ва ҳамон ташбеҳи мураккаб Лутифро дучанд зиёд кар-
дааст.

Дар ин байтҳо Низомӣ дилро ба дуздаи ҳонагӣ миннид кар-
дааст:

Ҳамеша дузда аз бегона ҳезад,
Бад аст он дузда, к-ӯ аз хона ҳезад!
Бис афеун аз дили худ раст назиш,
Ки дуздаи хонаро дарбаст назиш.

4. Тоҳо барон як монандшаванда якчанд монанкунида ҳам-
чун муқаддима оварда мешавад. Чунанчи сифати ҳазон ва ва-
фоти Лайлӣ:

Шарт аст, ки бахти баргрезон
Хуноба чакад аз барги резон
Хўне, ки равон бувад аз ҳар шоз,
Берун чанад аз нишони суроҳ.
Қорурон¹ об сард гардад,
Рухсорон² боғ зард гардад.
Шоҳ обилон халок ёбад,
Зар чўяду барг хон ёбад,
Наргис бо чамона³ бариндад рахт,
Шамшод дарафтида аз сари тахт.
Бар фарқи чаман олоқан хок
Ченда шавад чу мори Захлок.
Чун боди муҳалиф оя аз дур,
Афтадони бори касе мачмур
Нозукигаронин боғ рангур,
Шириншанакони тоҳ чакмур,
Андохта хинди қадевар⁴,
Залиғбанатонин тоқро сар,
Сарсон бикх аз туррон хок
Олехта қам ба турраи шоз
Саб аз заҳакх бод аз ингуи
Бар нор занакх лада, ки чунӣ?
Нор аз чихати ҳафидан хон
Хуноба чаконида бар дили рон
Дар маъракаи чунин ҳазон
Шуд заҳирағина гулестон
Лайлӣ аз сарири⁵ сарбаландӣ
Афтада ба чоҳи дараманд
Шуд чақмақиди баҳори боғаш,
Зад бод таппиш⁶ бар ҷароғаш.
Ғишт он тани чун гули қасбидиш
Чун тори қисаб⁷ заифу беҳиш,
Савдон дилан ба сар баронад,
Сарсон сарш⁸ ба дил заронад
Ғармон тамуз жолаи бурд,
Бис анду барг занро бурд.

¹ Қорур — ширин санҷиши бавли бемор.

² Рухсор — шутури тезрав ва даванда.

³ Чамона — ҳинди қадевар — боғбон.

⁴ Сарсон — тахт.

⁵ Таппиш — зарба, шайбӣ, торсаӣ.

⁶ Қисаб — як нафъ матои нафис, ки аз катон мебофтаанд.

⁷ Сарсон сарш — ҳолати ошуфтагӣ, савдонгӣ, парешонхобӣ ва ноз-
дон ба девазагист.

Табларээ шикаст пайкараширо,
Табхол таанд шаққараширо,
Болин талабид задсараши
В-аз сара фигола шуд тазаараш¹
Афтод чунон ки донг аз ёног,
Сарбанди қасаб ба рӯи ӯ хашт.

(Низомӣ)

Сарви озода Лайли аз бемори болин талабид ва тазаараш аз болин сари фурӯ афтод, яъне мурд ва ба таъре ки донг — хӯша аз нихоли худ меафтад, Лайли ҳам афтод ва рӯймоли шохӣ ба рӯиш пӯшида ғашт.

Бинобар ин шарт нест, ки ташбеҳи мураккаб мутлақо ва ғайри адоли ташбеҳ танкид ёбад.

Дар ташбеҳоти мураккаб, чунонхел дар баъзе мисолҳои болоӣ дида мешавад, гоҳо адоли ташбеҳ инга ба қор меравад, дар он сурат ки қумла қумлаи мураккаби тобен монанди бинад, дар қумлаи пайрав истеъмоли меёбад:

Манам ху карда бар бӯлаш
¹Чунон чун ёш дар муста²,
²Чунон ёш орам аз бӯлаш,
³Чунон чун бишканам паста.

(Рӯдакӣ)

Боз ин намунаи дигари ташбеҳи мураккаб мавҷуд аст, ки шоир дар зехни худ чизро ба як чизи дигар муносибе аз ғайри адиби адоли ташбеҳ монанд мекунад. Ин гуна ташбеҳ зехний ва тасаввури буда, ҳама дилҷасп аст. Мо намунаи ин ташбеҳро дар осори Қамол, Бедил, Сайино, Туграл ва ғайри тасодуф мекунем:

Номи маҳ бурлаи шабе, рӯи туям омад ба ёд
Дар дили шоб қалқан мӯи туям омад ба ёд,
Ашкри дилдам ба сар бӯлаш маънои шоку ҳаг,
Қуштагони чашми ҷодуи туям омад ба ёд,
Чун гунидам ашкри тӯби гӯл баланду тох васт,
Эътилои қадди дилуи туям омад ба ёд,
Мекушудам лалочу гул ашроки девони Қамол,
Бӯи шок омад аз ин, бӯи туям омад ба ёд.

(Қамол)

Шабам дар мотамин дигари ду обрӯ дар ҳаёл омад,
Ба тилг дар кӯти шикун ҳаёли, шикун шикун омад.

(Ҷомӣ)

Фаромӯш набояд кард, ки гоҳо дар дохили ташбеҳи мураккаб яқинд сифати бадон мавҷуд аст. Махсусан ҷаҳири, ташиҳис, иреали масал, таносуби қалом ва монанди инҳо дида ме-

¹ Тазаара — қирқола, мурғи хурӯшонироде саҳроӣ.

² Муста — тӯмаи бошпарои, мурғони шикори.

шавад ва ҳама дар сурати кул як ташбеҳи мураккабро ташкил мекунанд. Масалан, дар ин байтҳо:

Ба сӯи инк шохорро чӣ ҳор аст,
Ки санги лаъл ҳолӣ аз шарор аст.

Зи дарди инк шах бегона бошад,
Ки чон ганҷ дар айрова бошад.

Санъати ирсоди масал иллат ва далели мисран якумӣ шуда омадааст, яъне ташбеҳи мураккаб ба воситаи ирсоди масал сурат гирифтааст.

Е ин ки дар ин байти Ҳилолӣ:

Зохир аст аз ҳалқаҳои зулф моҳи орадат,
Дар миёни соя он ҷо офтоб афтадааст.

Маъмури мисран аввал дар мисран дуҷумӣ боз ҳам барқас-татар ва нозуқтар ифода ёфтааст. Офтоб ба ҷои рӯй ва соя ба ҷои зулф истиора шудааст ва гӯё офтоб дар байни соя воқеъ шудааст ва ҷо-ҷо аз байни ҳалқаҳои зулф намоён шуда менастад. Агар дар мисран аввал ораз ба моҳ ташбеҳ шуда бошад, дар мисран дуҷум рӯй ба офтоб ва зулф ба соя монанд шудааст. Дар айни ҳол таносуби калом ҳам нағз риоя шуда ва ҳамааш як ташбеҳи мураккабест, ки мутобиқи воқеъ аст.

Ташбеҳоти мураккаб бештар дар осори бадии широне, ки дар сабкӣ ҳиндӣ шеърсарой мекунанд, мушоҳида мешавад. Аз ҷумла Носиралӣ, Бедил, Файзӣ Ҳиндӣ, Соиб, Ғанӣ, Шавкат ва дигар широн буда, мактаби махсуси адабӣ ташкил дода буданд. Ҳатто ин сабк аз Ҳусравӣ Деҳлавӣ сар шуда, бо широнии маъқур камол ёфтааст. Дар сабкӣ ҳиндӣ мушкилписандӣ, таъкид, истиора ва ташбеҳҳои неч дар нечи ҳаёлий ҳукмфармоист, ки ниро широнии соддаи яниси лирик наменвисанданд. Ҳатто Мушфиқӣ дар як шеъри худ ин сабкро таъкиди сахте кардааст.

Аз рӯи маъно, ки дар натиҷаи тағйири ифода ва сохти ҷумла ба анал омадааст, ташбеҳ боз ҷанд хел мешавад.

Ташбеҳи баргашта

(Тафсилӣ)

Ташбеҳи баргашта он аст, ки шир аз ташбеҳи худ бармегардад ва монандшавандаро аз монандкунанда афзал мешуморад. Ин навъ ташбеҳро ташбеҳ-ул-марҷӯъ низ меноманд.

Масалан, баъзеи широн рӯйро ба моҳ ва лола ташбеҳ мекунанд, лекин баъд аз гуфтани худ баргашта, моҳ «хусуф дорад» ва «лола нопойдор аст» гӯён аз монандкунанда айб меёбанд. Агар ба иборати дигар ифода намоём, монандшавандаро

аз монандкунанда афзал мислонианд. Бинобар он, ни гуна таш-
беҳотро ташбеҳоти тафсилӣ ҳам меноманд:

Ба қад гӯй сари аст дар мӯйи қабой,
Ба рӯй гӯй моҳ аст баринҳола кулоҳ,
Чу моҳ буду чу сару на моҳ буду на сару,
Қамар набандад сару кулоҳ надорад моҳ.

(Фарридӣ)

Сарро мӯй, палекин сарро рафтор нест,
Моҳро мӯй, палекин моҳро гуфтор нест.

(Сайё)

Им ҷо сухани сару нағзем, ки наст аст,
Им ҷо сухани моҳ нахонем, ки зашт аст.
Мо раваз нахонем, ки ҳар ҷо ту хурест,
Салғанд ба ҳокм сари кӯят, ки бикшифт аст.

(Қомал)

Шамъ аз ҷӣ чу ман доғи ҷудой дорад,
Ё нолару сӯзи ошнот дорад.
Ҳар раштаи шамъ бар сари раштаи ман,
Қ-он рашта саре ба раштаи дорад.

(Қилмӣ)

Бирав, эй қарғиск ратно, ту ба им ҷоғи маноз,
Нозро ҷашми сияҳ бояду миғмони дарад.
Аз гулу лола ҷӣ ҳосил? Ману он сари ки ҳаст,
Ҳама шӯхно ҷарашма, ҳама ҳусну ҳама ноз.
Оташирӯн ман оронши баам аст имноб,
Бирав, эй шамъ, ту дар гӯшаи хирлат бигудоз!

(Ҳилол)

Ман наметонам ҷӣ сон тасвир созам бо сухан
Рангу бӯи беназирӣ диҳаматро, эй Ватан.
Гар ҷаман гӯям, надорад қияматро сад ҷаман,
Ростӣ, ташти бикшишти бемисоли марду зан,
Хубият дилро қушоде ҷӯи гулистон мекунад.

(М. Турсунзода)

Дар ин мисол мурод мисран сеном буда шоир «Ватан»-ро ба
«ҷаман» монанд мекунад, боа аз он барметаряд, ки хубию зе-
боӣҳои Ватанро ҳатто сад ҷаман ҳам дорад нест.

Ташбеҳи шартӣ

Ташбеҳи шартӣ он аст, ки шоир ҷизеро ба ҷизе ба шарт мо-
нанд мекунад ва он гоҳ яке аз намуदҳои пайвандакҳои шартӣ
«агар», «гар», «ар»-ро зикр менамояд. Масалан, дар ин баётиҳо:

Агар мӯре сухан гӯяд ва гар мӯе ралон дорад,
Ман ин мӯри сухангӯям, ман он мӯи ки сон дорад.

(Алиф)

Чу пил, эр пил бошад оламируй,
Чу шеър, эр шер бошад анбаринируй.

(Нисомӣ)

Чун ту ба бор бигзарӣ, гӯл нарасад ба бӯи ту,
Леҳ расад ба қоматат сарв, агар равон насад.

(Хусрав)

Моҳи, эр моҳи фалакро аз қамон абрӯ бунад,
Сарв, эр сарв сазиро анбарин гесӯ бунад.

(Хусрав)

Аз рӯи моҳият мисли ташбеҳи баргашта ва шартӣ фарқ кам аст, фарқ танҳо дар шакли зоҳирист: Агар гуем: «қомати ту сарв аст, вале сарв равон надорад», ташбеҳи Баргашта мешавад. Агар гуем, ки сарв ба қомати ту он ҳақ монанд мешавад, ки равон дошта бошад, ташбеҳи шартӣ мешавад. Барон равшантар фаҳмидаани ин вимуди моҳиятан надиқ мисолҳои ҳар кадомро бояд ба ҳам муқоиса кард.

Ташбеҳи акс

Нависанда ду чизро ба якдигар ба таъри таъироти акс (чан-па) монанд мекунад. Ҳамчун ташбеҳи шаб ба зулф ва зулф ба шаб, наъл ба ҳилёл ва ҳилёл ба наъл;

Пушти замин чу рӯи фалак гашта аз салох,
Рӯи фалак чу пушти замин гашта аз губор.
Аз сукми марқаби шуда монанди гор кӯх,
Аз қисми куштагон шуда монанди кӯх гор.

(Рашиди Баттот)

Шом карда чу субҳ зард либос,
Субҳ карда чу шом тирашиор.

Лола ба рӯи дубат монанд, ки гурӯҳӣ аст,
Рӯят ба лоти монанд, ва он ру ки зил дорад.

Ташбеҳи баробар

(Тасвӣ)

Ташбеҳи баробар он аст, ки нависанда сифатеро баён мекунад, ки ҳам ба оншук ва ҳам ба маъшук онд аст.

Ин санъатро тасвӣ мегӯянд, ки ба тоҷикӣ баробар гуфташ аст. Инчунин муздавач ҳам меноманд, ки ба маънои чуфт-шуда мешавад.

Мисол аз Мантиқӣ ном шоир:

Як эфза н-ояд аз дили ман н-аз дахони ту,
 Як муй н-ояд аз тили ман н-ин мибан ту.
 Шояд бад-он, ки ояд чуфти камони сахт,
 Э-ин ҳам гирифта пушти ману афрумони ту.
 Шире шабаҳ надидам-мушкин сибду кир
 Мананди рӯгори ману сулфакони ту.
 Моно, эҳик н-орад харғиз кас аз Яман
 Хамранги ин гиришки ману ду лабани ту.

Ду мисоли дигар аз Мантиқӣ:

Наздикӣ ақл ҳар ду эн ин аслу ҷавҳаранд
 Лафзӣ ҳаётбахши туку дурри ҷоҳеор

Дахони танги ту омӯхт тапӣ аз дили ман,
 Вучуди ман эн мибан ту доғари омӯхт.

Абдулвосен Ҷабали гуфтааст:

Пушти ҳамадиан ман ҳаминсаби қарда¹ пай аст.
 Ҷаъди шуридан ӯ ҳаминсафи моти ман аст

Гарчӣ кардӣ ба танам нисбати он мӯн мибан.
 Бигарам к-аз тами ин ким чӣ доғар каран.

(Ҷомол)

Ташбехи измор.

Маънои лугавии измор нуҳуфтан ва дар замир гарифтан мебошад. Наъсанда ҷизеро ба ҷизе ташбех мекунад, аммо зоҳиран ҷунои менамояд, ки мақсадаш аз ташбех, балки ҷи-зи дигар аст ва ҳол он ки дар замир ҳамоно ташбех дар назар гирифта шудааст.

Мушҷик гуфтааст:

Шурӯда шавам ӯ ман, бигарамон гуфари,
 Дарам бигарам, ӯ бигарамон зилҷар.

Мунзай гуфтааст:

Гар нури маҳу равшании шамъ тӯроост,
 Пас хоҳиши сӯзиши ман аз баҳри ҷироост?
 Гар шамъ тӯӣ, маро ҷаро бояд сӯхт?
 В-ар моҳ тӯӣ, маро ҷаро бояд кошт?²

Аз Садмони Соваҷӣ:

Ошк эгар манам, ҷаро гуна дарида ғираман?
 Қушта эгар манам, ҷаро лола бунда ба тун кифан?

Гар сара тӯӣ, ҷарост пояи дар гил?
 В-ар лола тӯӣ, бар дили мак доғ ҷарост?

¹ Ҷ а ъ д — мӯн пурлечутоб, мӯн ҷағилла.

² Ин мисолҳо дар айни замон мисоле софисти таъҷҷуб иш мебошанд.

Ташбех бояд шокей бошад

Дар адабиёт баробари ташбехоти нозуки табиӣ, дилчасп ва зебин реали ташбехоти номуносибӣ дағали ғайритабиӣ ва хунук, ки дар зеки ҳисси нафрат ҳосил мекунад, инз тоҳо дучор мешавад. Масалан, кокул ё ғесӯро ба мору занҷир, минбаро ба мӯ, даҳиҷро ба зарра ва монанди инҳо ташбех мекунад, ки дағал ва ғайритабиӣ аст.

Шоир дар ин байти зерин рӯи маҳбубашро ба ганҷ ва ғесӯнашро ба аждаҳо монанд кардааст:

Дӯш дар маҷлис ҳадиси аждаҳо меришту ганҷ,
Бар узор афтода ғесӯ ба ёд омад маро.

(*Биноӣ*)

Ҳар киро зулфи анбарин бошад,
Мар дар ганин ӯ қарин бошад.

Турраи нил зулф (кокул) ро ба мор ташбех намудааст.

Сухан аз зулфи дареғани азар нуш кутах
Ҳадиси турран ӯро ба пушти мор навиш,

Ғесӯи нурхаму тобаш нигаред,
Гӯё мор ба рақс омадааст.

(*Лодуӣ*)

Ангушти соки аз ғайбабӣ тук нармагар,
Зулфи чу мор дар мав ала шиконагар.

(*Ашӯрӣ*)

Шоир ангушти сокиро дар мулоимӣ ба бағбағии тук (қурбоққа) ташбех карда, зулф (ғесӯ)-ро ба мор монанд кардааст.

Қамолӣ Хучандӣ ба қатори ташбехоти ширин ва барҷаста тоҳо ташбехоти хунуке низ дорад, ки ба заҳки асрӣ писандида ва форам нест. Аз ҷумла ӯ баъзан лабу даҳони ёрро ба шакар ва холи лаби ӯро ба мағас ташбех меафтад:

Аз соки тарри мағас озураи шуд руҳат,
Баҳри шакар мағар сӯи би лаб париди бул?

Оинунан сола руҳи дариш занҷон, ки бар ӯ
Гар иншинад мағасе, афтоду павш инкинад.

Гар дил аз қари зулфи ту афгон канида буд,
Айбаи макун ба пил, ки қалбун танида буд.

Наманам аз мағаси холи ту дил, аз паҳи мағе
Айбаи баду бар ҳеки мағарам бигинад.

Дар байги охир эикри азкабут ба муносибати ташбеҳи ҳол ба мағас аст. Чунки тортанак ба атрофи мағас танила оиро сайд мекунад.

Мухимтарин шарти ташбеҳ ин аст, ки ташбеҳкунанда аз ташбеҳшаванда болатар истад, сифат ва ҳислатҳои чизи ташбеҳкунанда аз чизи ташбеҳшаванда муқамалтар ва олонтар бошад, то ки барои бехтар намоён шудани ҳислатҳои чизи ташбеҳшаванда ёри дода тавонад. Нависандагонии бузург ҳамеша кӯшиш кардаанд, ки дар тасвир ташбеҳкунандаҳои муносиб ёбанд, чунин монандкунандаҳои пайдо кунанд, ки барои ҳама барҷаста тасвир кардани предмети ташбеҳшаванда имконият диҳад.

Чунонки дар мисоли аерин Камол ба муқобилии шакарлаб рақибро ба мағас ташбеҳ кардааст ва таркиби шакари бемағас бисёр муносиб афтодааст:

Бис баҳмати рақиб диме бо шакарлабе
Гар даст меҳикад, мағаси бешакар бунад

Шибани Нӯтмосий дар «Шеър-ул-Аҷам» дар бораи бозътилолии таҳайюл ғинаро мулоҳизан дуруст ва амалӣ роҷла, бозътилолии таҳайюлро ба панҷ қисм ҷудо мекунад: бозътилолии таҳайюл дар муқобили, таносуби лафзӣ ё нҳом, истиқороти ташбеҳот ва ҳуви таъли (далеловарӣ), ирсоти маъна. Вай дар бораи бозътилолии таҳайюл дар баъзе истиқорот ва ташбеҳоти адабии классикии форсу тоҷик чунин мулоҳазаҳо овардааст.

Яке аз мавқеъҳои бузургӣ бозътилолии таҳайюл ҳамонро дар истиқорот ва ташбеҳот мебошад.

Фармуш набона ғарл, ки иғнора ва ташбеҳ то ҳангоме ки қарибмъҳал (сарҷаминиаш наздик) буда, бо аслаи нокензат муносибат ва ҳозин дорад, дар шеър латоғат ва зебоӣ назид меоварад, вале вақте ки дар таҳайюл бозътилолӣ рӯй овард, он гоҳ ташбеҳот ва иғнора фаратӣ ва ғайриамалӣ воқеъ шуда, ҳабиат ҳолати берун аз мавзӯро ҳосил мекунад ва барӯи бунёдҳои дигаре (мавҳумӣ ва ғайривоқеъӣ) ҳоим меғардад. Чунон ки Мирзо Бедил мегӯяд:

Табассуме, ки ба ҳуви баҳор теғ кашад,
Ки ҳанда бар лаби гул нимбисмил афтода.

Аслии сурати ҳаёл ин будааст, ки табассуми маъшуқа аз гули нимшукуфта хушнамонар аст ва ин маъширо шоир ин таар баён кардааст, ки табассум қотилест, ки барои раҳтани ҳуви баҳор теғ кашандасту зарбаташ бар гул афтодааст ва аз ҳамин зарбат аст, ки ҳандаи гул ба ҳоли нимбисмил боқӣ мондааст.

Бозътилолиме, ки дар ин таҳайюл вуҷуд дорад, ба ҳоситан иғнорот аст: ҳуви баҳор, теғи табассум ва бисмил шудани

хиздан гул истифоти тамоман дур аз матаабанд. («Шеър-ул-Аҷам», ҷилди 4, сах. 40).

Шибани Нуъмонӣ дар ҷои дигаре мегӯяд, ки Ҷалоли Асир, Шавкати Бухарӣ, Бедил, Носирали ва ғайра аз як гулу бул-бул девон фароҳам оварда, шеърро шоирро ҷаманистони ваҳму хайл сохтанд («Шеър-ул-Аҷам», ҷ. IV, сах. 35).

Албатта, тамоми ҷодидӣи Бедил барои шоирро танҳо аз ваҳму хайл иборат инкисти чандоне дуруст нест ва қисмҳои ҳақиқӣ вақсини шеърҳои ӯ низ бисёр аст. Вале асли мақсади Шибани Нуъмонӣ дуруст аст. Дар ҳақиқат дар адабиётӣ классикӣ ми ташбеҳу истифодаҳо, ки асоси воқеӣ надоранд, инчӣ дучор мешаванд.

Хушӯзи, дар сабки хизди ташбеҳҳои печ дар печ муглақ пайдо шуд, мушқиланисандӣ, таъкид, истифодаи ташбеҳҳои ҳаёли ринҷи тирӣфт, ки инро шоирони соддаанис намеписандиданд ва ба муқобили он эътироз мекарданд.

Суханони зерини Раҳими Вағног чанд аср пештар аз пайдо шудани сабки хиздӣ ба муқобили мавҳумотинсандӣ гуфта шуда буданд:

«Дар санъати ташбеҳ некӯтар ва писандидатар он бошад, ки агар амс карда шавад ва мушаббаҳ (ташбеҳшаванда), ба мушаббаҳқунбихи (ташбеҳқунанда) монанд карда ояд, суҳан дуруст ва маъний рост ва ташбеҳ некӯ. Чуи ташбеҳи қишло ба маъз ва ташбеҳи наъз ба қишло, ва ташбеҳи ҳуш ба шаб ва ташбеҳи шаб ҳам ба ҳуш некӯ бувад. Ва агар дар қамол қуси боз он дараҷа мумкин нагаразд, боре бола ҷунои ки мушаббаҳ мавҷуде бошад ҳосил дар аён, мушаббаҳқунбих мавҷуде бошад ҳосил дар аён. Ва, албатта, некӯ ва писандида нест он ки қамолате аз шуаро қаразана ва мекунава: ҷише ташбеҳ қарази ба ҷише, ки дар ҳаёлу маъи мавҷуд бошад, на дар аён. Чунинки, ақиништи афрӯғтаро ба дарси мушкин, ки мавҷиши заррин бошад, ташбеҳ қунава, на қарғиши дарси мушкин мавҷуд аст дар аён ва на мавҷиши заррин».¹

Ороиши ақбири ва мураккабии шакл дар адабиётӣ форсу тоҷик аз асрҳои XI—XII шурӯъ ёфт ва муқоризаи зилли ин ҳодиса инчӣ аз ҳамон вақт сар шудааст. Муаллифи «Қобуснома» Унсурмаҷли Қайқубус дар асри XI маъмусан талаб карда буд, ки шеър бола сода бошад ва ба ҳосу ом маъқул бошад. Вай мегӯфт: «Агар қавилу тирини гӯи, сахл, латиф ва ба ақлофи гӯи, ки маъруф бошад ва тоҷикон сарду қариб маъгуи ва бар ҳаёли ҳоли инқиона ва суҳанҳои латиф гӯи ва амсқили қуси ба қор дар, ҷунои ки ҳосу омро қуси оид».²

Сабаки хиздӣ инкишофи минбаъдан мураккабии шакл дар адабиёт буд.

Аз ҳамин сабаб Аҳмади Дониш дар ақбири асри XIX ба

¹ Раҳими Вағног, «Қарғиши ақ-сӯғи», Теҳрон, 1322, сах. 213.

² Мухтасари Қобуснома, Теҳрон, 1320, сах. 211.

муқобили услуби бедилӣ баромад ва шоирони ба соддагии сӣ ташвиқ намуд. Пас аз Никилоби Уктабр шоирони пешкадами шураи тоҷик барои ба аҷуд овардани назми реалистӣ ба муқобили баъзе тарафҳои пештари тасвир мувофиқа эълон карданд. Онҳо аз ин ҷустуҷӯи тарғиби воситаҳои нави реалистони афтода, дар ин кор муваффақиятҳои намоён ба даст оварданд ва ҳоло бо роҳи навинозари пеш рафта истодаанд.

ИСТИҚОРА

Истиқора дар аҷбат ба маънои ба орият гирифтани чизе меояд, вале дар адабиёт як намуни маҷозӣ буда, ба ҷои як қалима истифода шудани қалиман дигар мебошад.

Дар истиқора дар асоси мавандии ду ҳодиса қалимае ба худ маънои маҷозӣ мегирад. Яъне истиқора ба ташбеҳ вале наздик аст, дурусттараш ин, ки дар асоси зикришӯи минбаъдан ташбеҳи пушонила ҳосил шудааст. Лекин фарқи истиқора аз ташбеҳ ин аст, ки дар истиқора ташбеҳшаванда зикр намеёбад, балки танҳо ташбеҳқунида номбар мешавад.

Масалан, агар гуем, ки «қомати ёри ман мисли сарв аст», ин ҷумла ташбеҳ дорад, зеро ки қомати ёр ба дарахти сарв монанд карда шудааст. Вале агар гуем, ки «сарви ман омад», дар ин ҷумла «сарв» истиқора аст, зеро ба ҷои қалиман «ёр» омадааст. Азбаски қомати ёр мисли сарв аст, мо нагуфтем, ки «ёри ман, ки қомати ӯ мисли сарв аст, омад», балки мухтасаран гуфтем, ки «сарви ман омад» ва дар ин ҷо «сарв» кинои аз ёр аст. Ба ин тарик, «сарв», ки дар ҷумлаи аввал ташбеҳқунида буд, дар ҷумлаи дуюм ҷои худ ташбеҳшаванда ро гирифт ва ба истиқора муваҷҷаъ шуд.

Истиқора аз ду қисм иборат аст: соҳибистиқора ва истиқорашаванда. Бояд дар миёни соҳибистиқора ва истиқорашаванда алоқои монанди дар атавр, кирдор, сифату хислат мавҷуд бошад. Масалан:

«Мазар қозикалон намелонист, ки гургонаш ба аробакаш
ғўҳмат карда истодаанд, мелонист ва дила истода онқоро ба
ин даъво ҳақдор мешумурд, чунки худаш пуштибони ин гур-
гон буд» (С. Айӣ).

Дар ин мисол қалиман «гургон» ба ҷои одамони болохӯри қозикалон, ки дар торочу ваҳшоният ба гург монандӣ доранд, омадааст. Пас гургон истиқорашаванда ва одамони ноҷи соҳибистиқора мебошанд.

Истиқора аз ташбеҳ дила мўҷаз ва барҷастатар буда, дар ифодаи ҳақиқат ва тасвири ягон лавҳан ҳаёт ва табиқат бехтарин воситаи бадеӣ мебошад.

Дар мисоли боло қалиман гургон ба ҷои одамони болохӯри ваҳшии қозикалон омадааст. Агар гургон нагуфта одамо-

ни кози гуфта мешуд, таъсири матлубро ба хонанда намебах-
шид, вале вақте ки каллиман гург ба налар вомехӯрад, дар
тоқизи хонанда ба шунаванда як лавҳан бераҳмӣ, дарран-
дагии гург ва ба муқобили ӯ манзараи ҷабру ситам дидани
аробакаш ҷилвагар мегардад, бинобар ин, аз як тараф, дар
дил хонанда нисбат ба қозикалон ва одамони ӯ ҳисси наф-
рат ҳосил шавад, аз тарафи дигар, нисбат ба аробакаши зулм-
дада ҳисси ғамхорӣ, раҳмдилӣ пайдо мешавад.

Истиораи равшан

Агар соҳиби истиора воғувор шавад, яъне зикр ваёбаду
танҳо истиорашаванда мазкур гардад, онро истиораи Равшан
ё истиораи биттасреҳ меноманд.

Яке аз намунаҳои истиора аз ин иборат аст, ки дар ҷумла
ва байт ба ҷои ҷизе каллиман дигаре зикр меёбад. Масалан,
дар ин байти Низомӣ:

Барофрӯхт он моҳ чун офтоб,
Фурӯ рехт бар гул ва наргис гулбод.

Дар ин байт каллимаҳои «моҳ», «гул», «наргис» ва «гулбод»
ба маънои аслии худ наомалааст. Моҳ ба ҷои дилбар, гул ба
ҷои рӯй, наргис ба ҷои ҷашм ва гулбод ба ҷои зикр омадааст.
Шоир гуфтаи мехоҳад, ки аз ҷашми наргисмонанди дилбар
ба рӯи ӯ, ки мисли гул аст, зикр рехт. Лекин ташбеҳшаван-
даҳо — ёр, рӯй, ҷашм ва зикр, ки дар айни замон соҳибисти-
ора ҳастанд, зикр нашудаанд, моҳ, гул, наргис ва гулбод ҷои
онҳоро гирифта истиора шудааст.

Дар байти зерини Асодӣ низ истиора ҳаст:

Маҳаш мушксову шакар мейфурӯш,
Ду наргис калонкеш, ду гул дариҷӯш

Дар ин ҷо маҳ ба ҷои рӯй, мушк аломати зулф, шакар ба
ҷои лаб, наргис ба ҷои ҷашм, камон ба ҷои збур, ду гул ба
ҷои ду руҳсора, диръ¹ ба ҷои зулф омадааст ва каллимаҳои
сондан, мейфурӯш, кашидан, нӯшидан аз феълҳои танасу-
бии онҳост.

Дар ин байт соҳибистиораҳо, ки рӯй, лаб, ҷашм, збур,
руҳсора, зулф аст, номбар нашудаанд. Шоир худ ин пред-
метҳоро номбар накарда, ба ҷои онҳо каллимаи ибораҳасеро
оварадааст, ки сифати ин предметҳоро ба ҳубӣ фаҳмонда ме-
тавонад.

Дар байти зерин (аз «Ҳафт қулзум»):

¹ Диръ — зирех.

Лўлӯ¹ аз наргис фурӯ-бориди гулро об дод,
В аз тагарг² руҳларвар молиш униоб³ дод.

Лўлӯ киноя аз ашк, наргис киноя аз ҷашм, гул киноя аз рухсора, тагарг киноя аз ҷаҳраҳои ашк ва униоб киноя аз лаб аст. Шоири мехост тӯйд, ки аз ҷашми гирён ашк реҳту рухсороро тар кард ва ҷаҳраҳои оби дила ба лаб расид. Вале ӯ ин матлабро дар ҷоман сухани образнокӣ бадеи ва ба инситаи истиҳора баён кардааст. Рухсору лаби ёрро тар кардани оби дила ба назари шоири ҷуниин намуздааст, ки гуё наргис аз лўлӯ гулро об дола истодааст ва жола униобро молиш медаҳад. Бинобар ин шоири ҳодисаи асли (аз ашк тар шудани лабу рухсори ёр)-ро баён накарда, он манзараеро, ки ин ҳодиса ба пеши назари ӯ ҷилвагар намуд, тасвир кардааст. Яъне ба ҷои ашк лўлӯро гирифтааст, ба ҷои ҷашм наргисро, ба ҷои рӯй гулро, ба ҷои донаҳои ашк тагаргро ва ба ҷои лаб униобро гузаштааст. Инаҳ (лўлӯ, наргис, гул, тагарг, униоб) истиҳорашаванда ҳастанд, муносибате, ки онҳо байни худ доранд, як лавҳаи бадеиро ба вучуд меорад, ки тамоми латофат ва зебоии ҳодисаи асли (яъне аз ашк тар шудани лабу рухсори маҳбуба)-ро хеле барҷаста нишон дола менамояд. Ин байт зоҳиран гуё пейзаж аст ва як манзараи табиатро тасвир мекунад, вале аслан шоири ҳолати дилбарро ба як ҳодисаи табиат монанд кардааст ва ё дурусттар, ин, ки ба инситаи як манзараи табиӣ ҳолати дилбарро тасвир намулдааст. Тасвири манзараи зебои табиат ба муаллиф имконият додааст, ки ҳолати ёри худро дар пеши назари хонанда бехтар ва барҷастатар ҷилвагар намояд.

Мисоли дигар:

Нест лаъли ӯ бурун аз ҷашми гавҳарбори ман,
Оре, оре гавҳари мақсуа бар соки ҷароғ⁴?

(Қаҷал)

Дар ин байт лаъли ба ҷои лаб гузашта ва ба ҷои резакдан ашк каллиман гавҳарбор омадааст.

Ё ки дар ин байти Мулҳам:

Маро аз гиржи шабҳо намуш ҷуа дарди сар ҳосил
Ба ҳуле дил шӯс парваранин ин тифли бадхӯр⁵.

Тифли бадхӯ ба ҷои ини дила омадааст. Шоири оби диларо ба тифли бадхӯ аз он ҷиҳат монанд кардааст, ки ба ҷашм намеоетад, балки ҷун худдики гирён бесаранҷом буди, ба таърифи доман медавад — меҷакад.

Дар ин шеъри Ҳофиз тугиёни Ҳинд киноя аз шоирики форсабони Ҳинд ва қанди форсӣ киноя аз шеъри Ҳофиз аст:

¹ Лўлӯ — дур, марворид.

² Тагарг — жола.

³ Униоб — нилъе аз санҷид, меваи дарахти телон.

Истиқоран пӯшида

Баъзан нависанда истиқорашавандаро зикр накарда ба ҷои он ягон узв, ягон сифат, ҳуҷ, ҳислат ва аломати онро ба таври изофат ба соҳибистиқоран худ мебандад. Масалан, дар ибтироҳон *сарӣ хуш, қадами фикр, дастӣ содиқ*, ки баъзан дучор меоянд, хуш, фикр, содиқро шахс фарз карда, сар, қадм, дастро, ки як узв ё аъзои инсон аст, ба таъри изофат ба соҳибистиқоран ҳуҷ нисбат додаанд. Инчунин *панҷаи зулм* гӯем, зулмро ба як ҷонварӣ даррандан хуҷро монанд карда, панҷаро ба таъри изофат ба зулм мебандем. Ё ки худ истиқорашаванда ба соҳибистиқоран худ ба таъри изофат баста мешавад, ки ниро истиқоран изофӣ ва ё истиқоран киноятӣ низ мегӯянд.

Масалан, дар ҷумлаи зерин: «Лекин дар пешонӣ, гирди лаб ва қунҷи ҷанҷонӣ дастӣ қаттолӯ бераҳми умр, андак бошад ҳам, аз гузаштан худ осор мондааст» (*Ҷ. Иқроми*).

Ин ҷо иборати «дастӣ қаттолӯ бераҳми умр» истиқора аст, зеро умри инсон гӯё одаме тасаввур шудааст, ки даст дорад. Нависанда нагуфтааст, ки дар пешонӣ, гирди лаб ва қунҷи ҷанҷонӣ қаҳрамон андак ҷин пайдо шуда буд, балки суҳани образнок сохта, пайдо шудани онро корӣ дастӣ бераҳми умр ҳисоб кардааст.

Ё ки шеърӣ зеринро гирем:

Саҳроғохон, ки булбул дар наво шуа.
Гула аз шодӣ шукуфту гулча ӯ шуа.
Шумо, ҷа булбулонӣ боғи мактаб,
Саҳроғохон набояд хуфт ҳар шаб,
Шумо ҳам дар наво оед бола.
Ки то аз боғи маҷна гула қушад.
Саҳроғохон гулистони дариёстон
Тароватбахш бошад ҷун гулистон.

(*С. Абду*)

Дар байти дуюм, дар таркиби «булбулонӣ боғи мактаб» калимаи булбулон ба ҷои талафғон истиқора шудааст, ки нисбат ба таркиби боғи мактаб истиқорашаванда мебошад. Инчунин «боғи мактаб» низ таркиби истиқоран изофӣ буда, истиқорашаванда — боғ бо соҳибистиқоран мактаб ба таъри изофат баста шудааст. Пас, таркиби «боғи мактаб» ҳам истиқоран пӯшида аст. Инчунин «боғи маънӣ» истиқоран пӯшида буда, боғ, ки истиқорашаванда аст, ба соҳибистиқоран худ — маънӣ баста шудааст.

Ҷунин ки гуфта шуд, истиқора аз ташбеҳ дила дар ифода кардани мақсад ба таъри мӯҷаз ва латиф хизмат мекунад.

Дар мисоли боло агар ба ҷои «панҷав зулм», танҳо худ
зулмро гӯем, як сухани оддӣ ва қамтаъсир шуда мемонад.
Бинобар ин, наисанда барои фарқ кардан аз суҳани оддӣ
ифодаи боз ҳам муассиртар ва равшантаре ба кор бурда
«зулм»-ро ба ҳайвони бераҳми дарранда монанд мекунад,
яке аз узвҳои бадтарини ва хунхори ғире, ки панҷа аст, ба
таври изофат ба зулм мебадад ва ин ифода аз ифодаҳои од-
дӣ фарқ мекунад.

Инчунин «бачаҳо, аз хоб барвақт хезед, ба майтаб равед»,
гӯем, як ҷумлаи оддӣ ва ғайрибадеи буда, таъсири матлаубро
наро карда наметавонад. Пас, С. Айни ҳам мактабро ба бағи
шукуфои монанд карда ва бачаҳои мактабро булбул фарз
карда, муддаоро дар як сурати бадени зебо ба таври истиора
ифода намудааст.

Мисоли дигар:

На дастк сабр, ки дар остики ақл барам,
На лои ақл, ки дар доимии қарор қашам.

(Саъдӣ)

Истиора бо яке аз ин хистаҳои нутқ ташкил мешавад:

1. Аз ном ташкил мешавад. Ҳамчун: гули руҳсор, кудоби
шукуфа, сарви қомат, дурри дандон, лаъли лаб, наргис:

Шукуфа бар сари инъ аст ҳамчу ораи ҷонон,
Бунафина бар лаби ҷун аст, чун қаррора¹ либон.

(Абдурраҳмон Қабали)

Қаррора, ки ном аст, ба ҷои зулф омадааст.

2. Бо исми маҷозӣ ва сифат ташкил меёбад:

Дар осмони пурсафо,
Дар шаҳрҳои дилкушо,
Бар дастҳои беканор,
Дар ботҳои обшор,
Бар кӯксони нуқрапӯш,
Ҳам бахрҳои нуқрапӯш.
Ҳар ҷо хуноҷад билу пар
Дар кинмати насти бешор
Самарони ҷаҳонӣ ҷо
Ҳамин ҷаҳонӣ ҷо.

(А. Лоҳутӣ)

3. Бо феъл ташкил мешавад:

То нағрид тифл, кай нӯшад лабон?²
То нағрид лар, кай хандад ҷаман?

(Рӯшӣ)

¹ Қаррора — наъле аз вайҳум, киноя аз зулф.

² Лабаи — шир.

Дар ин чо феълӣ «ғиристан» ба чон боридаи ва «ханди-дан» ба чон шукуфтаи омадааст.

Аз ҷӯриши охи ман ҳамро шаб
Бодоми ту дӯш ногунуда

(Ҳақонӣ)

Дар ин мисол бодом ба чон чанӣи истифодаи шула, гуна-дан (хобидан), ки ҳокан чанӣи аст, ба бодом инсбат дода шу-дааст, нагаран дар сурати ҳақиқӣ гунадан аз дариан хусуси-яи бодом беруи аст.

Дар ин байти устод Рӯдакӣ ба ҷуз он ки истиора бо феъл ташкил ёфтааст, санъати ташбеҳ, таъод, талмех, ташхис, та-носуби калом ва як навъ намуди санъати мусаллаҳъ инз вуҷуд дорад:

Бихандад ҷаъ бар саҳро ба соми чакран Лайло,
Бигирад эфр бар гардуи ба соми дилаи Мачнун.

4. Бо зарфия ҳал (феълӣ ҳал) ташкил меёбад:

Аз он гулшан дили густохи мо гул чнда меояд,
Ки наъми бодбон он чо аз худ пӯшида меояд..
Қанори баҳр киштиро камилгоҳи артар бошад,
Аз он доим нафас аз дил ба лаб даранда меояд.
Ба мӯе метавон сад кӯхро бардоштаи, Сониб,
Зи дил то бар забон ин нуктаи сананда меояд.

Дар ин шеър феълҳои гул чнда, пӯшида, даранда, ки ко-фияи шула омадаанд, феълҳои ҳалланд, ки дар ғайри маънои асли, ба маънои истиорагӣ омадаанд.

Даме ки дилбарам монанди гул хандада меояд,
Умеди тоза дар дил, кури наъ дар дилда меояд,
Танашро дода бо ғирӯҳани эбрешини оро
Гумон сози, ки гул дар барги гул пачида меояд.
Баҳори рузгораш раису фӯн сад чаман дорад,
Рухани гул-гул шукуфта, хитариан билида меояд
Қамеди ҳусни ишқу эфрӯ окнуи касбида уст,
Гули бағи муроди киштиро чнда меояд
Ба ҳар чо, ки равад, бо ин нигоҳи сарангозаи
Тамани иллу ҳуши ғамане дузанда меояд

(М. Ғарзнома)

Пачида, билида, чнда, дузанда дар маънои маҷозии ис-тиорагӣ кор фармуда шудааст.

Ғайр аз инҳо дар забони халқ дар инъени гуфтугӯи оддӣ низ мисолҳои истиоран равшан ва пӯшидаи бо нсм, бо феъл, бо сифат ҳар замон ба гуш расида мекутад:

1. Тулум омад (яъне одами фарбеҳ омад).

2. Гул ба гул, хор ба хор (гул ба чои чавон ва хор ба чои пир истиора шудааст).

3. Ни қадар аз пушти амазатон напарред (истиора бо феъл ташкил шудааст).

4. Ба ҷанги зану шӯ остана хандадааст (бо феъл ташкил шуда, муваққати будани ҷанги зану шӯро нишон медиҳад).

5. Ҷашми рӯз пакафида ба кор рафт (бо нсм ва феъл ҳол ифода шудааст).

6. Корн шаб — хандаи рӯз (бо нсм ташкил шудааст).

7. Шои ҷавониат кизиқканад (истиораи нушида буда, бо нсм ва феъл ташкил ёфтааст).

8. Хушк рӯи касро мелесад (бо феъл).

9. Монади ибораҳои «Рӯи анор барин сурхаш куртаи атласаш кати ҷанг мекунад» бисёр аст, ки маънои «рӯи сурхи анормонад бо куртаи атласи сурҳ бяхам рақобат мекунад» гуфтаи аст.

Ни мазмури М. Турсунзода ба ин тара ба кор бурдааст:

Рӯят, ки хамеяи доларанг аст,
Бо куртаи атласат ба ҷанг аст.

Қамолӣ Хучанди ин мазмуриро, яъне феълӣ мураккаби «ҷанг андохтан»-ро дар ғайри маънои асли — дар маънои истиораи ба таъри ҳеле хушрӯ ва дилҷу истифода намудааст:

Ишбат мақун он орази зебо ба гули сурх,
Гулро ба гуд аз боди сабо ҷанг мандоз.

Бояд қайд кард, ки дар «Тарҷумон-ул-балог», «Хазини-ус-сехра», «Ал-муъҷам» ба истиора манқеи бисёр тангу маҳдуд дода шуда, қисми муҳими он, ки иборат аз истиораи биттасреҳ (истиораи равшанӣ) мебошад, бо номи ташбеҳи муканно (киноягӣ) дар қатори ташбеҳ зикр шудааст ва истиора дар доирин танг монда, танҳо истиораи муканно (яъни) баён шудаасту бас. Аммо дар «Ғиёс-ул-лугот» ва асарҳои дигари мутааххирин ба истиора манқеи муҳим ва засеъ дода шуда, истиораи равшанӣ, ки биро дар боби ташбеҳ ба номи ташбеҳи муканно зикр мекарданд, бо номи истиораи биттасреҳ зикр шудааст, ки ҳеле ба яълу мантик наздик аст.

Ҳақиқатан ҳам истиора ба чои чизе ба ҷорят, яъне ба таъри амонат зикр кардани чизест ва биро аз ташбеҳ фарқ ҷунодан лозим аст.

Дар «Мазон-ул-авзон — лисон-ул-қалам»¹ барин ташбеҳи нушида (киноягӣ) байти зеринро мисол овардааст:

Ғоҳ бар моҳи духафта тарди мушк орои падид,
Ғоҳ мар-хуршедро дар голияи ғиёҳон қуяй.

¹ Таълифи Абдулҷаҳҳор бини Иброҳим муваққаб ва мутахаллис, ба Шайх буда, дигар ба ғузу, қофия ва бадеъ аст. Ҳи мухтасари «Ал-муъҷам» мебошад, ки асар дар Техрон соли 1367 ҳирии шиммӣ ҷод шудааст.

Гуфта мешавад, ки «максул аз моли духафта ва хуршед сурати махбуб аст ва мурод аз голия ва мушк зулфи ӯст».

Ва ҳол он ки ин на ташбеҳи пушида (киноғӣ), балки ҳудуди истиқоран равшан (биттастрох) мебошад баъс. Зеро ба ҷои рӯй моҳи духафта ва хуршед, ба ҷои зулф (мӯй) голия ва мушк ҷаҳр ҷойгир аст. Аз ин рӯ ташбеҳи пушида ва истиқоран равшанро бо муконса фарқ бояд кард.

МУБОЛИҒА

Тоҷо навикинда дар тасвир ва ситишини чизе аз ҳадди табиӣ ва ақлӣ мебарояд, оғро калонтар ва ё хурдатар карда нишон мешинад. Дар таъриф ба баъзе таърифи нукта мебардорад ва ё ин ки ба баъзе таърифи дариҷа мебарорад, ки ин ҳолати тасвир муқобили ном дорад. Дар забони ҳаққ муқобили болобардорӣ ва муқобил номнада мешавад.

Намунаҳои зерин барои муқобили маъсӯлҳои барҷастае мебошад:

Як нахӯд нахӯду даҳ тили дастор,
На нахӯд тили на нахӯд дастор!

(Бедиа).

Аз анбӯри мардум дар он анбӯри
Набӯд дон ва ҷои анбӯри

(С. Айни)

Дар фотиҳи тира фотиҳи қалби
Гуфта ва ақли Сурӯшӣ барҷастӣ.

(М. Турсиҷабо).

Бар ҳар дил нисон суханат баъди рӯсид аст,
Ҷун ҳуҷи Бадашон сарм ва нисон баланд аст

(М. Турсиҷабо)

Дар ин мисол С. Айни ифодаи муқобилиаомеҳоро дар маънӣ худ ба қор бурдааст. Ин таърифи таъбир, ифода, тарбулмасал ва мақбӯлҳои ҳаққ, ки муқобилиаи ифода мекунад, ба таърифи талмӯҳ дар алабикӣ баъзе мешавад:

«Қишлоқ ҳоли буд, гӯё ки дар он наҷша нар наҷша»
(Р. Ҷалал).

— «Чӣ карда метавонӣ?»

— «Устухонатро элақӣ карда атала мепазем!» (Р. Ҷалал).

Тоҷо дар ин гуна тасвири муқобилиа табиӣ ва ба ақлу маънӣ мувофиқ воқеъ шавад ҳам, тоҷо таърифи таъбир, берун ва донравӣ аз ақлу маънӣ ва таърифи таъбир воқеъ мешавад.

Агар муқобилиа ба ақлу маънӣ мувофиқ ва ҳаёти бошад, муқобилиа табиӣ ё ки танҳо муқобилиа меноманд. Агар муқобилиа ба ақлу маънӣ буда, вале ба олати воқеъ мумкин на-

бошад, онро муболиғи игрок, ё ки мухтасаран игрок меғӯ-
янд. Лекин агар муболиға на ба ақлу муҳокима ва на ба ода-
ту ҳаёт мувофиқ наояд, муболиғи ғулӯ (ғулува) ном меди-
ханд ё ки кӯтоҳ карда ғулӯ меғӯянд.

Барои игрок ва ғулӯ бар паҳи зер мисол оварем:

Ё савиёу замин татғурӯ шуд,
Моҳ ду паллаи тарозу шуд.

(М. Туреҷзода).

Ин тасвир аз қабил муболиғи игрок аст, ҳарчанд та-
ғурӯ шудани осмону замин ва ҳамчун ду паллаи тарозу шу-
дани моҳ дар ҳаёт анда нашуда бошад ҳам, аз рӯи тасвири-
ти бадон ақл на мантиқ қабул менамояд. Яъне дар амал ва
ҳақиқат ин ҳодиса рӯй надида бошад ҳам, биназари чунин та-
саввир мекунад.

Мисол барои муболиғи ғулӯ:

Эи сӯмӣ сӯтурон дар об ғаллаш
Замин шун шуду осмон ташт хашт.
Бӯни найза ба замин барон
Фурӯ шуд ба моҳию баршуд ба мон.

(Ғирдавсӣ).

Ғирдавсӣ дар байти амал (ки Ғиёс ба Низомӣ нисбат до-
дааст), майдони чангро тасвир карда меғӯянд: аз сӯмӣ аспон
чунон гарду гӯбур аст, ки як қабати замин кам шуда ба қаб-
ати осмон илҳам гардида аз дур натиҷа замин шаш қабат
монду осмон хашт табақа шуд.

Дар мисоли дуюм Ғирдавсӣ меғӯянд: бӯни найза ба замин
чунон фурӯ рафт, ки рафта ба пушти моҳи¹ ва қуббани борғох
аз баланди ба моҳ рафта расид.

Мирзо Абдуллозири Бедил дилвасеъ ва дилтангин худро
ба таъри муболиғи ғулӯ тасвир намудааст, ки на ба ақлу ман-
тиқ ва на ба ода-ту ҳаёт мутобиқ намениад:

Нул фалак дар вусъатободи дилк девонам
Ҳамчу халлол², ки дар вон мотас тинг кунам.

Дар ҷои дигар:

Дилам аз гусса тинг омад, ки замин муҳр пеша ӯ
Бувад бисре, ки дар ҷиғфи хубобаш осмон гуфтад.

Дар мисоли амал шир гуфтааст, ки дили ӯ чунон васеъ
аст, ки нуҳ табақаи осмон дар назари ӯ чун халхолчае мена-

¹ Аз рӯи таълимати динӣ ғӯб замин ба шози гов, аммо гов ба пушти
моҳи аз моли дар об истодааст.

² Халлол — халқои кӯҳи ё талони зангдор, ки замон ба пай мабан-
дад ва дар замон рақс оиди меҳнақад.

мойд ва чунон халхали хурд менамояд, ки оиро ба ӯи ма-
гас ҳам гузарондан мумкин нест. Ин муболиғаст, ки аз иг-
рок ҳам гузашта ба дараҷан муболиғам гулӯ расидааст.

Дар байти дуюм Бедил аз ғаму гусса дилтанг шудани
худо ба тарзи гулӯ тасвир кардааст. Дили шоир чунон танг
шудааст, ки чашми мурча дар пешии дили ӯ мисли баҳри ази-
мест ва чунон баҳри азимаст, ки дар хубийи¹ он осмон мегун-
чад. Дар ин байт ҳам шоир дар санъати гулӯ доли сухан до-
дааст.

Ин байти Тоҳирон Насафӣ низ мисоли гулӯ шуда мета-
зонад:

Меравад аз фироқи ту хуни дил аз ду дилдам,
Далла ба далла, им ба им², чашма ба чашма, чу ба чу.

Ибора ва ифодаҳои муболиғадор гоҳо моҳияти ақиқатро
нишон медиҳанд, гоҳо аз худуди ҳақиқат мелағжанд, ки он
гӯҳ муҳокиман мантиқӣ оиро қабул намекунад. Аммо бо ҳа-
ман ин ҳиннда аз он мувофиқ, игрок ва гулӯҳо заки бадеӣ
гирфта, дар аусуси ҳолат ва ҳигунагии он ба таъри воқеъ
тасаввур ҳосил мекунад ва аз мажорату санъат ва суханбози-
ҳои нарисанда мафтун мегардад.

Порчаҳои зерин низ мисоли муболиған табииг, игрок ва
гулӯ мебошанд.

Бо сиринзам Давлаву Чо³тан ду рӯи омешт,
Аз ду рӯи дилам мо бод ёроғро дуруд⁴.

(Қамад).

Кӯх аз осои сиринзам дар садо омад, бале,
Гирли мак сатро дар нозан зор оварда.

(Ҳилол)

Бархалар бош ишда⁵, ёи ҳамсони Байтулхазан⁶
Қаи сиринзам нозан мак дотар мак нозан ошид.

(Нури Баҳои Чоми)

Нашъи сад хум шаро⁷ аз чашми мистат ғаме
Хунбаҳои сад чаман⁸ аз чилваҳоят не пло.

(Бедил)

Эй мир, оламе он атои ту баҳраманд,
Лутфат чаро кунда ба мани ҳаста мачаро?
Асте, ки аз барои мак ишони кардӣ,
Он ҳам ба Қалхашони фалак мекунад чаро.

(Сайид)

¹ Хубоб — қублаҳои рӯи об, ки дар зами барои пайдо мешавад.

² Им — дорӣ.

³ Дуруд — садом.

⁴ Байтулхазан — ҳован ғам, мачмаи ҳован ошид.

⁵ Е ки «сид чуман».

Ба мӯе меганон сад кӯхро бардонтан, Соиб,
Зи дил то бар забон як нунтан санҷида месяд.

(Соиб)

Зи интизори кудумаш тунон гиристам.
Зи ашк дидан ман рӯа олам об гирифт.

(Сирочии Бухороӣ)

Дар забони халк нис дар соҳан муболиға ифодаҳои аҷиб
ва барҷастае хаст. Аз он ҷумла, намунаҳои зеринро нақл на-
моем:

1) Замина кифидасту олам баромадаст.

2) Ба сараш санги оснӣ гашт-ми? Ни маънӣ дар шегър ни
тавр истифода шудааст.

Бар сарам ҳоҳанд гардонанд санги оснӣ,
Дар раҳат собин намоям ваъдан мардониро

(М. Турсунзода)

3) Ба осмон барои, аз поят мекашам, ба замина дарой—
аз гӯшат.

4) Дунё ба сараш фурӯ рафт.

5) Ба ҳавли даҳанаи ошн пазои меназад.

6) Ба девор зинад, каламари гирифта меҳезад.

Ни муболиғаҳои халқиро муболиғаҳои киноягӣ номидан
ҳам мумкин аст.

ТАВСИФ

Нависанда баён тасвир қардани ягон воқеа, касе ё ҷизе
гуҳи сифатҳои мисриал, ки яке аз муҳимтарини хусусиятҳои он
воқеа, он касе ё ҷизе ро ҳамаҷасти ишқии меҳнад.

Ҳамин тави муайянқунанидаи бадеи, ки муҳимтарини хусу-
сияти ҳамаҷасти таъкид менамояд, тавсиф номиди мешавад.

Масалли, сифатҳои, ки дар байтҳои зерини Ҳилалӣ ома-
даанд, ҳислатҳои асосии предмети тасвиришавандаро тавсиф
қардаанд:

Эй молари меҳрубон, чи қардӣ?
Бо ошқи ҷаҳанн чи қардӣ..
Дар ҷаҳн ҷағулозиам ичрӯа,
Ё раб, чи қулом, чи солам ичрӯа?

Дар забони тоҷикӣ бисёр калимаҳои ҳастанд, ки ин ё во-
қеаи сифати муайян қарданд ва ин калимаҳо инсариан бо ка-
мин сифатҳои гуа яҷҷоя қор фармуза менамояд.

Масалли, шери майн, пили димои, сарни равон, гули ҳа-
лом, молари мушфиқ (ё меҳрубон), фарзанди яғни ва гайра.
Ин гайр калимаҳои, ки ба сифати номини яғни исм табдил
иҷтадил, нис ба қатори тавсиф дохил менамояд.

Дар банди 1-уми шеъри «Суруди ман» М. Турсунзода ду санъати шеъриро кор фармудааст: тавсиф ва ташбеҳи мутлак:

Сурудам — хофизӣ рози дили ман,
Аниси булбуловози дили ман,
Уқоби тезпарвози дили ман.
Адиби нуктапардозӣ дили ман.
Ба обуранги нав овоз сар кун,
Сар овози нав аз банди чигар кун!

Сифатчинӣ

(Тансиқи сифот)

Баъзан барои тавсиф ва тасвири касе ё чизе ба таври болобардорӣ ва ё бо роҳи сарзаниш сифатҳои муносиб барои як мавсуф қатор чида мешавад, ки ифодаро қувват медиҳад. Ин гуна санъатро, ки сифатҳо паси ҳам чида шуда омадаанд, дар осори балогати классикӣ тансиқи сифот меноманд, ки маънояш сифатчинӣ гуфтан аст. Сифатчинӣ бештар дар як байт ва гоҳо дар ду-се байти алоқадор, ҳатто баъзан дар тамоми як ғазал воқеъ мешавад.

Чанд мисол аз Низомӣ:

1. Шигарфе¹, чобуке, чусте, далере,
Ба ҳар оху ба кина тундхӯе.
2. Шакархандае рост чун найшакар
Латифу хушу сабзу ширину тар.

Мисол аз Ҳофиз:

1. Ширинлабе, шакардаҳоне, сарвқомате,
Кӯтах кунам ҳадис — ба хубӣ қиёмате...
2. Дилам рабудан лӯливашест шӯрангез,
Дурӯғваъдаву қаттолвазъу рангомез...

Мисол аз Восифӣ:

Ситамгаро, фалако, қачраво, қафокоро!
Нағӯямат, ки маро мулку подшоҳӣ дех!
Туию кӯҳнарабате ҳароб бар сари роҳ
Зи ҳар ки хоҳӣ ситону ба ҳар ки хоҳӣ дех.

Мисол аз Сайидо:

Чӣ нон? Рухсори хубони гуландом.
Чӣ нон? Дар чарбу нармӣ мағзи бодом,
Бувад сурху сафеду пухтаву нарм,
Кунад савдои ӯ бозорро гарм.

---

¹ Ш и г а р ф — аҷиб, ғалатӣ, ин ҷо ба маънои шӯҳ.

Мисоле аз Фавки ном шоире, ки тақрибан дар асри XVII
зиндагӣ кардааст, дар баҳри тавил¹ сифати сифатчиноро ба
кор бурдааст:

Дӯш сармаст ба гултант саҳаргаҳ шула будам, ки яке
саракале, доларухе, хуру нарий, лабшакаре, симбаре,
турфа нигоре, ки хиромидану рафтору шакарханда-
ву гуфтору ду чашмаш ба фусун — ҳар як аз ин-
ҳо ба чулон бирабоянд зи ошк лалу чоно.

Гуфтам: эй чони ҷаҳон, сарин равон, мӯрмиён, пастада-
дон, абрукамон, ҷумла ҷаҳон сарфи қадамҳои ту со-
зам, агар аз роҳи яқин банданавозӣ бикунӣ, бар са-
ру чашмам қадаме ранча намон, ки бувад бо-
си хушконию фархундагию айни сарафрозии
ин мухлис дариин шуморо.

Охируламр ба сад нозу карашма ба хиромидану рафтор
даромад, ки ту гуи матар ин кабк дари ё ки тазар-
вест, ки дар боғи ҷаҳон килвакунон бо ҳаракоту са-
кавоту ба табассум ҳамагӣ сайда кунад шоху го-
доро.

Дар таҳи гулбуна навростан нероста биниасту багуфто,
ки ҳало, ошқи тобастан ман, пеш бибр он ки ту дари
ин шаробу зи қабобу газав, аз канду наботу шака-
ру себу янору баҳию озуву шафтолуву гулқанд,
ми ҳар навъ, ки бошад, ба назар ор, ки то ҳар
ду ба ҳам хандазанон, айшкунон чуръа
бинӯшему хурушем, ки кайфияту шав-
ки дигар аст ин ман гулталъати фар-
хундан монанди шафав сурх
анқоро².

ТАЗОД ВА МУҚОБИЛА

Яке аз пуртаъсиртарин воситаҳои таъсири бадеӣ ҳамоно
муқобил гузоштани ду ҷинар ба ҳамдигар аст ва ё бо таъбири
дигар гӯем, сифат ҳислатҳои ду кас ва ё ду ҷино ба таъри
муконса ба ҳам муқобил гузоштан аст, ки сифати тазод ва
муқобила (мутобиқа) ном дорад.

Аз қачи афти ба наму ростӣ,
Аз ҳама ғам растӣ, азар ростӣ.

(Низомӣ)

¹ Баҳри тавил — шоире, ки аниқтарин он ҳаде дароз аст ва ҳар мис-
раи бо як ифоса камидан ҳамаи монанди. Халқанд ин мисоли қандоне ки-
мати бадеӣ надорад, чун намуни ин қабил шоирҳо бо қашон дотарини
намунаҳои инро дониш донишем.

² Ниг. ба баҳри тавил, сах. 320.

Дар ин байт қачӣ ба ристӣ ва афтодан ба растан (халос шулан) муқобил гузошта шудааст. Шонр ду хислатеро, ки индан яқдигаранд, ба ҳам рӯ ба рӯ гузошта, натиҷаи онҳоро, ки инз акси ҳамдигар аст, зоҳ додааст. Ҳамин гуна зикр шулани ҳодисаҳоро, ки инд ва акси яқдигаранд, санъати тазод ва муқобилла меноманд:

Чунин аст расми сарон дурушт;
Ғаҳе пушти зину ғаҳе зин ба пушт.

(Фирдавсӣ).

Чунин аст расми сарон¹ фиреб.
Ғаҳе бар фарозу ғаҳе бар иншеб.

(Фирдавсӣ)

Чунин аст кирдори гардонсипеҳр;
Ғаҳе ҷангу заҳр асту таҳ иҷшу меҳр.

(Фирдавсӣ).

Дар ин байтҳои Фирдавсӣ дар мисраъҳои дуюм ду ҳодиса ба ҳам инд гузошта шудааст. Дар байти аввал: дунё чунин аст, ки гоҳ кас савори пушти зин аст, аммо гоҳ зинро ба пушт бардошта рафтани кас лозим меояд; дар байти дуюм қаллимаҳои фароз (баландӣ) ва иншеб (пасти), дар байти сеюм қаллимаҳои ҷангу заҳр ва иҷшу (нозу неъмат) меҳр ба ҳам муқобиланд.

Ба ҳангоми сахтӣ машаъ ноумед,
Қи абри синк борад оби сапед.

(Низомӣ).

Чун шамъ ба хинди-дар ҳамаҷаст,
Ширин ҳамдиду талх бигрифт.

(Низомӣ).

Ба кзм хӯрдан касеро таб натирад,
Ба лур хӯрдан ба рӯзе сад бинирад.

(Низомӣ).

Сухан бисёр дону андаке гӯй,
Якero сад мағӯ, садро яке гӯй.
Сухан кам гӯй, то бар қор гирад,
Қо дар бисёр бад бисёр гирад.

(Низомӣ).

Чунон аф², к-аз он зистан солинён
Туро суду касро набознад зин.

(Низомӣ).

Аз мисолҳои Низомӣ дар байти зинал барон ифодаи фикр

¹ Саро — маъозаи дунё.

калимаҳон сиеҳ ва сифед (ибри сиеҳ ва оби сиед) истифода шудааст, ки инҳо амалди ядигаранд. Дар байти якум ду ҳолати қаҳрамон — аҳлиҷан ва ғиристини ӯ, ки ду ҳолати амалди хамлигар аст, тасвир шудааст. Калимаҳон шарҳи ва талаффузи он ду ҳолатро ифода менамоянд ва ин сифатҳои амалди ядигаранд. Байтҳои минбаъда ҳам дар асоси ҳамин гуна тавод ва муқобилаҳо гуфта шудаанд.

Чанд мисоли таводу муқобила аз Қисоли Хучанда:

1. Агар бешад масоли нутк пешн ту ба рузи шиб,
Сухни чул ва сари зулфу узори ту ҷаро гунаш.
2. Гуфтаи: «Нун реҳамат, то душманам дари, Қисол»
Ман худ аз баҳри чунини дуст недорам тура.
3. Исефи қадди ту пешн абруи ту
Қач инчунин, рост баркуш.

Дар байти якум шибу рӯз, ки амалди ядигар аст, амр шудааст. Вале дар ин байт боз калимаҳони зулф ва узор (рӯй) муқобили ядигар гузошта шудаанд, зеро инҳоро баъди шибу рӯз ва зулфу узор муносибат пайдо мунотилааст: зулф ва шиб дар сиед ба ядигар инсоби доранд, узор ва рӯз инҳоро дар сифеи молли муносибат ҳастанд. Ин аст, ки ба ҳақтан сиедди таносуби зулфу узор ва танҳо баъди худ тавод воқеъ шудаанд, баъди инчунин ба муқобили шибу рӯз истодаанд.

Дар байти дуюм калимаҳон душман ва дуст танҳо қисол танд, инчунин шахси якум ба шахси дуюм муқобил гузошта шудааст.

Дар байти сеюм қад ба абру муқобил монда шудааст, зеро қад рост ва абру қач аст. Дар ин байт қач нишастан ва рост гуфтаи ҳам танҳо мебошад. «Қач нишастан» ба ҳақтан сиедди таносуб ба «абру» алоқа дорад ва ароста ба «қад».

Дар ин байти Қисоли:

Хар ҷи, ки қабилест, ба нутлуш рақибест,
Дар боғи сехон ва ҷули балои алоҳиест.

Калимаҳон «қабиле» (аҷд) ва «рақиб» (душман), инчунин калимаҳон «боғи ҷули» ва «алоҳи» тасвир шудаанд.

Дар қисоли сеюми Қисоли, ки аз «Лайли» Мачуни аст, дар ҳар байт ду ҳолати ин аҷд ва аҷди ядигар аст, тасвир ёфтааст:

Лайли қараша бар қариниш,
Мачуни ду наҳи чул ду наҳиш.
Лайли ба дӯх сарош рӯш,
Мачуни ба сина сад ҷароҳат.
Лайли шароби ҳақи дар сар,
Мачуни дӯх қабил дар бар.
Лайли ва аҷди сина дар бар,
Мачуни ва инш қач дар доғ.

Ии хусни муқобила, ки Хилоли баъзааст, дар тасвири ҳолати руҳини қаҳрамонҳои ӯ ниҳоят аҳамияти калон дорад. Истифодаи санъати тазоду муқобила бо риояи санъати таноқуб қариб дар ҳама дostonҳои «Лайлию Мачнун» дар мавриди тасвири мулоқоти ду қаҳрамони асосии асар дида мешавад. Ии равиҷро аниқан бори Нисоми пеш гирифта буд ва дигар муаллифони ин дoston асосан уро равиҷи қардаанд. Вале тазоду муқобилаҳои, ки Нисоми дар тасвири мулоқоти Лайли ва Мачнун қар фармудааст, дар замонҳои баъданиа низ чун беҳтарин намунаи ин санъат боки мондаанд ва дигар муаллифони «Лайлию Мачнун» дар санъати маҳорат аз ӯ болотар рафта натавонистаанд.

Лайли ва Мачнун пас аз ҷавони ҷудон ва дурафтодагии бо ҳам мулоқот мекунанд. Лайли аз ин мулоқот хурсанд ва мамнун аст, аммо аз дидори Лайли ғаму аламҳои Мачнун тоза шуд, чунини ӯ боло гирифт. Ду қаҳрамон ду ҳал хиссиёту ҳаҷон дар дил доранд. Аҳволи руҳини инҳо то ҳа ба якдигар монанд мешавад, вале аксаран акси ҳамдигар аст. Тазоду муқобилаҳои барҷастаи Нисомӣ, ки ҳамагӣ ба санъати таноқуб асос ёфтаанд, ин ҳолатро хеле мӯъа ва рағбии тасвир қардаанд.

Мо ин порчаи «Лайлию Мачнун»-и Нисомиро вурра меорем. Дар баъзе байтҳои ин порча санъати тақрир, рӯҷуъ (бозгашт) ва тарҷуъ инъ манҷуд аст.

Рӯзе, ки ҳазон паринишун
Халҳои фалаҳ¹ ниҳод дар ғуш,
Мачнуну рамидади чу синаб
Бо ин ду-се ёри тоб бар тоб
Омид ба дигри ёр пӯш,
«Лаббайк»-забону «дуст»-гӯш,
Он дид дар ину ҳасрати хурд
В-ин дид дар ғуш наҳвас қард.
Лайло чу синара дар аморӣ²
Мачнун чу фалаҳ ба параворд,
Лайли аз нишот ҷанг дар бар,
Мачнун чу рӯбоб ҷанг бар сар,
Лайли ва, ки субҳи гетнафрӯз,
Мачнун ва, ки шамъи ҳаштафрӯз,
Лайли, ба гуздор бог дар бог
Мачнун, ғалатан, ки дег бар дег,
Лайли чу қамар бар равшани ҷуст³
Мачнун чу қасаб⁴ баробаран руст,
Лайли ба дарахти гул нишонад,
Мачнун ба инсор дур (р) фишондан,
Лайли ба суҳан паривааст буд,
Мачнун ба ҳикоят оташе буд,
Лайли сумани ҳазоннадида,
Мачнун чинани ҳазоннадида.

¹ Халҳои фалаҳ — қиноя аз офтоб.

² Аморӣ — қатъан оддонишани боливу шутур ва фид.

³ Ҷуст — ин ҷо ба илҳон зебо аз ҳуш.

⁴ Қасаб — наф, кан қалам.

Лайлӣ зи ду лаб фишонда гавҳар,
 Мачнун чу дар об монда шаккар,
 Лайлӣ чу маху ситора ёрон,
 Мачнун зи мижа ситораборон,
 Лайлӣ дами субҳ пеш мебурд,
 Мачнун чу чароғ пеш мемурд,
 Лайлӣ ба карашма зулф бар дӯш,
 Мачнун ба вафош халка дар гӯш,
 Лайлӣ зи бурун паранд¹ медухт,
 Мачнун зи дарун сипанд месӯхт.
 Лайлӣ чу гули шукуфта меруст,
 Мачнун ба гулоб дида мешуст,
 Лайлӣ сари зулф шона мекард,
 Мачнун дури ашк дона мекард,
 Лайлӣ маи мушкбӯй дар даст,
 Мачнун на зи май, зи бӯи май маст,
 Конё шуда ин аз он ба бӯе,
 В-он розӣ аз ин ба чустучӯе,

Мисоли дигар барои тазод аз Низомӣ:

Дурусташ шуд, ки ин даврони бадахд
 Бакам² бо нил дорад, сирка бо шахд,
 Хавои хонаи хоки чунин аст,
 Гаҳе занбӯру гаҳе ангубин³ аст.
 Амал бо азл⁴ дорад, меҳр бо кин.
 Туруш талх аст бо ҳар чарб шириш.

ТАФСИР

Тафсир эзоҳу шарҳ додани ягон чизи мубҳам ва иҷмол а
 Дар адабиёти бадеӣ матлаберо ба таври иҷмол баён кард
 баъд дар мисраъ ё байт ва ё ҷумлаи дигар онро шарҳу э
 додан санъати тафсир ном дорад.

Аз Саъдӣ:

Асири банди шикамро ду шаб нагирад хоб:
 Шабе зи меъдаи холи, шабе зи дилтангӣ.

Се чиз пойдор намонад: моли бетичорат ва илми беба
 ва мулки бесиёсат.

Ду кас ранҷи беҳуда бурд ва саъи бефоида кард: яке
 ки мол гирд карду нахӯрд ва дигар он ки илм омӯхту ам
 накард.

Аз Шукуҳӣ:

Ду кас дар деҳа имшаб хоб диданд,
 Ки қорӣ дар шаби маҳтоб диданд:
 Яке аз ҷӯй оби соф медид,
 Дигар аз барф пур атроф медид.

¹ П а р а н д — матои абрешимини нафис.

² Б а қ а м — чубе, ки аз он ранги сурх ҳосил мешавад.

³ А н г у б и н — асал.

⁴ А з л — аз кор гирифтани, аз амал ва мансаб фаровардан.

Тафсир дар баъзе асарҳои доир ба қоидаҳои бадеия ба ду қисм чудо карда мешавад:

1. Тафсири ҷалӣ, ки равшан гуфтан аст.

2. Тафсири ҳафӣ, ки пӯшида гуфтан аст.

Тафсири ҷалӣ он аст, ки шоир калимаҳои ба таври мубҳам баён менамояд, ки мӯҳтоҷи эзоҳ аст ва дар ҳангоми эзоҳ калимаи мубҳам такрор меёбад.

Мисол аз Унсурӣ:

Гаҳ рабояд, гоҳ нӯшад он ҳарифи фитнаҳӯй,
Гаҳ кушояд, гоҳ бандад он нигори симбар,
Он чи бирбояд — дил аз мо, он чи нӯшад — ҷоми май
В-он чи бикшояд — қабову он чи барбандад — камар.

Тафсири ҳафӣ он аст, ки калимаҳои мубҳам дар ҳангоми тафсир такрор намеёбад ва дар ҳолати пӯшида мемонад.

Ҳама номи киншон ба пархоши мард,
Дили ҷанг ӯю басичи¹ набард.
Ҳаметӯхтанду² ҳаметохтанд,
Ҳамесӯхтанду ҳамесохтанд.

(Унсурӣ).

ЛАФФУ НАШР

Лаффу нашр дар луғат ғун кардану паҳн кардан аст. Гоҳе шоир дар як мисраъ ё байте ду-се предметро номбар мекунад ва баъд дар мисраъ ё байти дуюм он предметҳоро ба тартиб аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад. Баъзан баръакс ҳам мешавад, яъне аввал (дар мисраъ ё байти якум) чанд сифат ё амал номбар шуда, баъд (дар мисраъ ё байти дуюм) предметҳое, ки соҳиби ин сифат ё амалиёт мебошанд, оварда мешаванд. Ин санъатро санъати лаффу нашр меноманд, ки ба маънои ғун овардану паҳн кардан аст.

Дар ғун овардан ва шарҳ додани калимаҳо аксаран шарт ин аст, ки тартиб қатъан риоя шавад: калимае, ки дар ғун-оварӣ дар ҷои якум истодааст, бояд дар вақти шарҳу эзоҳ низ дар ҷои якум истад, калимае, ки дар навбати дуюм истода буд, эзоҳи он низ дар навбати дуюм ояд ва ило охир.

Мисоли машҳури лаффу нашр аз Фирдавсӣ:

Ҷаҳонпахлавон, он яли арҷманд
Ба теғу ба ханҷар, ба гурзу каманд
Буриду дариду шикасту бубаст
Ялонро сару синаву пову даст.

Ин порча аз мураккабтарин намунаҳои лаффу нашр аст. Шоир ҷанги Рустамро тасвир карда истодааст. Вай аввал чор

¹ Б а с и ч — тайёри, таҳия ба ҷанг, қувваи ҳарбӣ.

² Т ў х т а н — дӯхтан, фуру кардану аз тарафи дигар кашидан.

мебоби ҷангро номбар мекунад: тег, ханҷар, гурз ва каманд. Баъд амале, ки бо ёрии ин зебоӣ воқеъ шудааст, баён меёбад: буриду лариду шикасту бубааст, яъне Рустам бо тег бурид, бо ханҷар ларид, бо гурз шикаст, бо каманд бубааст. Дар мисран охир шоир ба суоли «чиро?» ҷавоб дода калимаҳои сару синаву пову дастро мутабиқи феълиҳои буридан, ларидан, шикастан ва бастан овардааст. Дар ягонҷа маънои ин ду байт ҳамин мешавад, ки Рустам дар ҷанг бо тег сари паҳлавонсиро бурид, бо ханҷар синаи онҳоро ларид, бо гурз пои онҳоро шикаст ва бо каманд дасти онҳоро бибаст (яъне асир кард).

Харчанд ки ин порча аз мураккабтарини намунаҳои санъати лаффу нашр аст, хеле сода ва табиӣ баромалааст. Шоир аз қадрамониҳои Рустам ба зикр омада, ба ҷушу хуруш суҳли меронад, дар ҳар мисраъ чор калимани содаву мутохоро насби ҳам дотор оварда, ба ин восита суръати ин шиналати ҷангро ифода мекунад, ҷолоки ва пурафурри қадрамони худро зоҳир менамояд. Ин гуна табиӣ ва пуриламун духур кардани лаффу нашр дар адабиёт кам воқеъ шудааст.

Мисоли дигар аз «Матлаъ-ула-улум».

Ба шини туст чу зулфу шини содаи ту
Кадам дутову танам доғару шабам мамдуд¹.

Калимаҳои **зулф**, **шин** ва **ваъда**, ки дар мисран аввалин гун шудаанд, дар мисран сони бо калимаҳои «кадам дуто», «танам доғар», «шабам мамдуд» нашр ёфтаанд. Яъне шоир ба ёр мегирад, ки мисли зулфат кадам дуто шуд (ҳам шуд), мисли шинат танам доғар шуд (борик шуд), мисли ваъдаи ту шабам дуру дароз омад.

Мисол аз Қаззори Умми, ки лаффу нашр бо истифода аз ҷо омадааст:

Эй шунуфта гулбуни пайваста бо хушеш сар,
Турфа беху турфа шоху турфа барг турфа бар,
Беху шоху барг аз сим асту моху мушкӣ уа,
Мохи гирду сими хому мушкӣ нобу уди тар.

Мисоли дигар аз Вазехи Бухорӣ:

Дони рақибу лаби шикасту дари ошк
Ба як шоран афру шикасту басту кушод.

Сайфи Фарғонӣ:

Шаққару гул дошт он дилзору ман аз посли ӯ
Доштам то вақти субҳ ин дар даҳан, он дар монор.

¹ Мамдуд — дароз, шинаданида.

Агар ин тарз гуновари ва наشري калимаҳо батартиб давом кунад, лаффу наشري мураттаб меноманд. Лекин агар лаффу нашир ба тартиб наарафта, ба таъри омехта равад, лаффу наشري мушавваш номия мешавад:

То лола дег бар дилу то гул нишаста бар нил,
Ин эад ба чома чома в-он бар замин нилехе.

(Камол).

Дар ин баъд калиман «лола», ки дар аввали мисраи якум аст, бо иборан «гул» ба замин алази, ки дар охири мисраи дуюм омадааст, эзоҳ шудааст. Инчунин калиман «гул»-ро ки дар охири мисраи якум мазкур аст, бо иборан «ба чома чома эадан» дар аввали мисраи дуюм эзоҳ карда шудааст.

Аз баҳри бӯсаи ин лабаш чон ҳамедихам,
Инан ҳамеситонаду инан намедихад.

(Ҳафиз).

Феъли «ҳамеситонад» ба чан ва феъли «намедихад» ба бӯса вожаи мешавад. Яъне гуновари ва пахи кардани калимаҳои ба тартиб воқеъ нашудааст.

Парвона ин ман, шамъ ин ман, гул ин ман омӯхт
Афрӯхтану сӯхтану чома даридаи.

(Ҳамак).

Дар ин ҷо эзоҳи парвона дар мисраи 1-ум баъди калиман афрӯхтан омадааст, ки эзоҳи шамъ буда, дар мисраи дуюми баъд аз калиман парвона омадааст.

Дар қори гулобу гул ҳукми азали ин буд.
Қ-он роҳидаи бозори в-ин парданишини бошад.

(Ҳилолӣ).

Аз замин ҷи меҷӯй в-аз фалзи ҷи мекоҳи?
Гунбази тилсим аст он, чодари ҳайл аст ин.

(Сайид).

Неболаи паҳли бисарад, одбори наминад,
Оқир аламу айни гулу ҳор нэмонад.

(Бедил).

Санъати шумур

(Сидқуллоҳов)

Санъати шумур аз он иборат аст, ки шоир дар порчае маҳал барои латоғат ва назоати сухан ванд чиро таъхо-тан-

асбоби ҷангро наҷбар мекунад: тег, ханҷар, гури ва каманд. Баъд амале, ки бо ёрии ин асбоб шиксте шудааст, баён меёбад: буриду дариду шикасту бубаст, яъне Рустам бо тег бурид, бо ханҷар дарид, бо гури шикаст, бо каманд бубаст. Дар мисраи шир шир би суоли «чиро?» ҷавоб дода калимаҳои сару синану пову дастро мубокики феълҳои буридан, даридан, шикастан ва бастан ҷамъидааст. Дар натиҷа маънои ин ду байт ҳамин мешавад, ки Рустам дар ҷанг бо тег сари пахлавононро бурид, бо ханҷар синан охиоро дарид, бо гури пои охиоро шикаст ва бо каманд дасти охиоро бибаст (яъне зенг кард).

Ҳарчанд ки ин порча аз мураккабтарин намунаҳои санъати лаффу наҷр аст, ҳале онда ва табиӣ барномадааст. Шاعر аз қаҳрамонони Рустам ба заик омада, бо ҷушу хуруш сузаш меронад, дар ҳар мисраи чор калиман соддаю кутохро насб ҳам азтор оварда, ба ин восита суръат ва шиддати ҷангро ифода мекунад, ҷомоки ва нураурии қаҳрамони худро зоҳир менамояд. Ин гуна табиӣ ва пурмазмун эҷод кардани лаффу наҷр дар адабиёт кам рокеъ шудааст.

Мисоли дигар аз «Матлаъ-ул-улум».

Эи шикр туст чу зулфу мёнӯ ваъдаи ту
Қалам дутою танам логару шабам мамдуд¹

Қалимаҳои зулф, мёнӯ ва ваъда, ки дар мисраи аввалии ғазв шудаанд, дар мисраи сони бо калимаҳои «қалам дуто», «танам логар», «шабам мамдуд» наҷр ёфтаанд. Яъне шاعر ба ёр меғунд, ки мисли зулфат қадам дуто шуд (ҳам шуд), мисли мёнӯат танам логар шуд (борик шуд), мисли ваъдаи ту шабам дуру дароз омад.

Мисол аз Қазвирин Умми, ки лаффу наҷр би истиора якҷо омадааст:

Эй шукӯфта гулабун байзасти бо хурида сар,
Турфа беху турфа шикр турфа бару турфа бар,
Беху шикр баре аз сар асту моҳу мушкӯи уд,
Моҳи гирду сими хому мушкӯи ноҳу уди тар.

Мисоли дигар аз Воҳеҳи Бухорӣ:

Дели рақибу лаби шикваю дари ошк
Ба ин широраи абрӯ шикасту басту кушад

Сайфи Фарҳонӣ:

Шанқару гул дошт он дилдору ман аз расли ӯ
Донистам то рақси суфаи он дар даҳан, он дар қанҷар

¹ Мамдуд — дароз кашидашуда.

Агар ин тарз гуноварӣ ва наشري калимаҳо батартиб давом кунад, лаффу наشري мураббаъ менамояд. Лекин агар лаффу нашир ба тартиб наарафта, ба таври омехта равад, лаффу наشري мушаввиш номанда мешавад:

То дала дег бар дилу то гул зинаста бар гил,
Ин зад ба чаша токе ягон бар аяни дулох.

(Камол).

Дар ин байт калиман «алоза», ки дар аввали мисраи якум аст, бо иборан «кузох ба замин задан», ки дар охири мисраи дуюм омадааст, эзоҳ шудааст. Инчунин калиман «гул»-ро ки дар охири мисраи якум мазкур аст, бо иборан «ба чома чоҳ задан» дар аввали мисраи дуюм эзоҳ карда шудааст.

Аз баҳри бӯсае зи лабаш чон хамедихам,
Инан ҳамеситонаду онам намедихад,

(Хофиз).

Феъли «ҳамеситонада» ба чон ва феъли «намедихад» ба бӯса вобаста мешавад. Яъне гуноварӣ ва паҳи кардани калимаҳои ба тартиб воқеъ нашудааст.

Парвона зи ман, шамъ зи ман, гул зи ман омӯхт
Афрӯхтани сӯхтани чома дариди.

(Ҳалқ).

Дар ин ҷо эзоҳи парвона дар мисраи 1-ум баъди калиман афрӯхтан омадааст, ки эзоҳи шамъ буда, дар мисраи дуюм баъд аз калиман парвона омадааст.

Дар хори гулабу гул хунми азлай ин буд,
К-ин шохиди бозори в-ин парзаниши бонад.

(Ҳазола).

Аз замин чӣ мечӯй в-аз фалак чӣ мекохӣ?
Гунбази тидисм аст он, чодари хаё аст ин.

(Саиди).

Наболи чихон бағирад, элбери намонан
Охир аламу айши гулу хор намонан.

(Бодил).

Санъати шумур

(Сиеҳулағодод)

Санъати шумур аз ин иборат аст, ки шоир дар порчае маҳз бирон латофат ва назокати сухан чанд чизро танҳо-тан-

хо мешумораду баъд хамаро ми-як тафсиру эзоҳ мекунад,
баъзан умуман рисоли энкри ашадро менамояд. Намӯдҳои ин
санъати ин бисёр бошанд ҳам, нақли чанд мисолро басанда
мешуморем:

Болаи фидои сулфи руҳи кимату лабона
Як чони ман, ки сӯхтан хар чаҳори ӯст.

(Хусрани Деҳлавӣ).

Дар шабон аҳл чин душвор аст назди Оғдай,
Қаҳ таганинур кардани он мешавад дил бекӯшур.
Номани, дулаи фотима шарми мумени, баъли раз,¹
Ишраи маъбудии баънаву назарбодии кӯр,
Лалани савти беусулон, баҳси лали ҷоҳилон,
Меҳмони баъақлиду гадони баъшур.

(Оғай).

Се чиз нафис мукабб ба катлам он бадхӯ:
Қаршма — теги мижа — нозаку камон — абрӯ.
Туро, ки ҳаст се чиз аз се чиз нозуктар:
Дохон ин гуфта, лаб аз барги гул, миён аз мӯ,
Дилан ба масти баҳорон се чиз меҳнавад.
Қашири абу ман рабу соқии гулрӯ,
Ба чашму қралу абу рабудан се чиз:
Сиеҳи аз шибӯ нур аз маҳу рам аз ӯх.
Мукаббатро ту ба дил ва се чиз назди аст.
Ба май ин кимато, ба чашм аз ниғох ба гул аз бӯ.
Се чиз дар чашм ширфта кардан ин се чиз
Бунафиси аз кату қабӯл ин сулфи гул аз рӯ.
Нари ну бисими туро ба се чиз меҳнавад.
Инк мақорус² дуҷом солири савану чоуд.

(Нарин Хусорӣ).

Санъати чамъ

Санъати чамъ он аст, ки шонр ду ва энбала аз ду чизро
дар як сифат чамъ мекунад ва чунин сифат чамъ ном до-
рад:

Моҳ гоҳе чу рӯи ёри ман аст,
Ки чу ман ҳулушту зору назор.

(Ҳамро).

Дар мисраи якум миёни моҳ ва рӯи маъшӯқа дар сифати
хуби чамъ кардааст. Сифати хуби чамъ аст.

Дар мисраи дуюм бошад, миёни моҳ ва худ дар сифати
кӯшушти ва зорию назорӣ чамъ кардааст.

¹ Разал — разил.

² Мақорус — мақкор.

Тафрик (тарх)

Самъати тафрик он аст, ки шоир аз чизро аз якдигар ҷудо мекунад ва ҳар кадомро ба вачҳи дигар аз байри дар миёни онҳо ҷамъ кардаи шарҳ медиҳад:

У чун ту қай аст найсонӣ.
Зар қай борад абри найсоки

(Хусрав).

Шоир ин ҷо миёни айри найсонӣ (бахор) ва мамдӯх (подшоҳ) ба боридан фарқ гузоштааст.

Таксим

Ин самъат метавон гуфт, ки ба лаффу нашр бисёр монанд аст. Шоир дар мисраъ ё байте якчанд чизро зикр мекунад, баъд аз он дар мисраъ ва ё байти дигар ҷанд чизе дигарро зикр менамояд, ки ба онҳо тааллуқ дорад ва ҳар кадомашро ба ҳар яки он чизҳои дар боло зикршуда ба таври тартибу таъини нисбат медиҳад. Фақат миёни лаффу нашр ва таксим фарқ он аст, ки дар лаффу нашр монанди таксим изофат — нисбат ва таъин нест:

Ҳаёт хатташ фарози орази ӯ.
Он яке абри он яке гулдор.

Якҷа абр ба ҳаёт ва гулдор ба ораз тааллуқ дорад, аввали ба аввали ва дуюми ба дуюми тааллуқ дорад.

Ба ман вақуд руҳу ҷашму эулфакон дилбар:
Яке ақиқу дуввум маргису саввум анбар,
Ақиқу маргису анбарин биастаанд¹ аз ман
Яке ҳаёту дуввум қуввату сеюм пайкар.
Ҳаёту қуввату пайкар се боя буд маро:
Яке лаффу дуввум қосиру саввум лотар.
Лаффу қосиру лотар шаванд ба меҳлати шик:
Яке синнару дуввум ҳақиқу сеюм ганхир

(Алиб Собирӣ Тирмизӣ)

Ҳаҷе афтад, ҳаҷе ҷӯшад, ҳаҷе тобад, ҳаҷе раҳшад
Сари марду раги хуну сари румху² дами ханҷор.

(Абдулқосим Чабалӣ).

Миёни олимӯ тоҳид ҳанни қалар фарқ аст,
Ки он машиндинон асту ин тусастамаҳор.

(Ғабал)

¹ Биастаанд — аз мадари ситодан, ки ба маънои гирифтани аст.

² Румх — нафас.

Безимони ҳайт аз рӯи набуд бин
Он ҳам, Қалим, ба ту бағўям чи сон гузашт
Ик рӯз сарфи бастанӣ дил шуд ба ину он,
Рӯзи дигар ба қандами дил а-ину он гузашт.

(Қалим).

Дар чашмо, ки ғитад сараз гул баробари ту,
Ба ҳусни ину тамошои он кӣ пардозад?

(Мушфиқ).

Ғайр аз матлаъ ҳаман байтҳои ки газали Сайидо дорон
санъати тақсим мебошад:

Ик чи рангу рухсор аст? Гулшани чамол аст ин!
Ик чи қайду рафтор аст? Ғояти қамол аст ин!
Рӯзи рӯи тобонат қамол тачалли ҷист?
Офтобу моҳ аст он, ларгани хилол аст ин!
Бо даҳони майиҷашт нест гунаро ниёбст,
Чашман ҳайт аст он, соғари сафол аст ин!
Мекуӣ гал ҷистиги, медахи галхе даштико,
Шушан шароб аст он, шарбати ширин аст ин!
Аз ту мағруман қарава, майи хуш дил хӯрдан,
Баҳон набодор аст он, айни бисмол аст ин!
Аз ғамат чу шакин бо ҳаҷ мекунам бар сар,
Вах, чи рӯиғар аст он, оҳ ин чи ала аст ин!
Хашмиши маро бо ту ҳар он дил, меғўд.
Пари хушквор аст он, шӯри хурдӯм аст ин!
Ҳар кӯч ту мейони Сайидо бӯвад он чи,
Юсуфони Миср аст он, Хинду қомил аст ин!

(Сайидо).

Чунон ки аз ин мисолах дила мешавад, санъати тақсим
айнан ҳамон лаффу наشري мурағғаб асту бас. Хатто Шамси
Қайс санъати мамъ ва тафриро ҳам алоҳида инкр ва эзоҳ
накарда дар қамни ташбеҳи баргашта (тафсил) баён меку-
над: «Ташбеҳи тафсил он аст, ки баъд аз ташбеҳи ҷизе ба ҷи-
зе ҷаҳли тафсилӣ мушаббаҳунибӯӣ (монандкунанда) баён
кунад.

Чунон ки Фарруҳи Саҷаъ гуфтааст:

Ба қалд гӯй сарҷест дар мейни қабл
Ба рӯй гуфтаӣ моҳ аст бариндоду қалл
Чу моҳ бӯду чу сару на моҳ бӯду на сар,
Қамар набандад сару қулаҳ надорад моҳ.

Ва дигаре гуфтааст:

Рӯи ӯ моҳ аст, на, на, моҳ қай дорад қулаҳ,
Қалди ӯ сар аст, на, на, сар қай бандад қабл!

Анварӣ гуфтааст:

Хастах гуфтаи, ки дасту тафӣи ӯ афр асту ин,
Ал гуфтаӣ ки моҳ биниш ин ба ин қамли ин.

Дасту ӯро ибр чун хонини он ҷо санҷа!¹
Таъин ӯро ибн ҷиро гӯна он ҷо эҳтибос!²

Ва абёти аввалро чамъу тафрик хонанд ва байти Ашвариро ташбеҳи тафсил. Барои он ки зинн ба зикри кулоҳ ва кабо фирқи миёни рӯй ва хиди дӯст ва миёни моҳу саро дохир гардониданд ва Ашварии ваҷҳи маънӣ (имтиёз) ва тафсил (афзалият)-и дасту таъин (мамдӯхро) бар абруи кон боз намуда³.

Аз ин рӯ, мо ин санъати чамъу тафрикро як намуди ташбеҳи баргашта ва тақсиро як намуди санъати лаффу нашр медонем. Аз тарафи дигар, санъати тафсир, шумур, ичунини лаффу нашр аз ҷиҳати моҳият ва сохт ба ҳамдигар бисёр наздиканд. Бинобар ин, лаффу нашр, шумур ва ҳатто як кнсм аз порчаҳои доир ба санъати суолу ҷавоб низ яке аз намудҳои тафсиру таъини мебошад. Агарчи мо ин ҷо ҳамаи инҳоро дар таъини унсони як санъат (тафсиру таъин) чамъ нахунем ҳам, як ҷо паси ҳам зикр намудем.

Чамъу тафрик

Шоир монанд кардани ду ҷиҳро дар як маънӣ чамъ мекунад ва боз дар миёни онҳо ба ду сифати мутақоир ҷудой меағдояд:

Ману ту ҳарду аз гулӣ аардем,
Чун зик аз рағаму ту аз бӯй
(«Қадиқару-сарр»).

Чамъу тақсим

Шоир дар байти нахустини ҷиҳоро ба як маънӣ чамъ мекунад, сони тақсим мекунад:

Ду ҷиҳро ҳарокаташ ҳаме ду ҷиҳ диканд;
Ҳаҷиро ҳаракату шумуро азмон
(«Исғар»).

Дар ин байт ҳарокати мамдӯхро миёни ду ҷиҳ дар диҳиш мутлақ чамъ кардааст ва пас тақсим намудааст.

Чамъи тафрику тақсим

Шоир аввало чанд ҷиҳро ба як маънӣ чамъ мекунад, боз дар байнашон тарқ мекунад ва боз ғашта тақсим меағдояд:

¹ Санҷа — ҷақноқ — ҷирогак.

² Эҳтибос — ҳабе, ба қайду банд гирифтаниши.

³ Ал-мӯъҷам, сах. 354 — 355.

Хамчу чашмам тавонлар ает лабаш:
 Ён ба он, он ба дувълун шашвор.
 Оби он тара, оби он рошман.
 Ён гахи гири, ӯ-он гахи гуфтор.

(Қисмати Мутааррифи).

Дар ин мисол шоир чашми худу лаби маъшуқаро дар сифати таъингарӣ ҳамъ карда боа меёни он ҳарду тарҳ намунааст, ки ин аз об ва он ба дувълун шашвор бод аст. Инчунин дар байти соий тақсими намунааст, ки оби ҳар қадони омаи дар қадом бақт ӯй ҳол аст.

СУОЛУ ҶАВОБ

Яке аз санъатҳои биносӣ суълу ҷавоб булал барои ифодаи аҳсосоти қалби инсоният азбест, ба шарти он ки суълу ҷавобҳо дар сурати мантӣӣ, илмӣ ва нуқтаиҷиҳии илмӣ шаванд. Мисол аз Рӯдакӣ:

Омад баргашт — Ки?
 — Тар!
 — Кай?
 — Вақти салар!

Таранда то ки?
 — За қасм
 — Хатмаш ки?
 — Пайасти!

Додан-ш ду бӯи?
 — Ёр хуш
 — Пайасти!

— Лаб бӯи?
 — Бар лаби тар!

— На?
 — Ён бӯи?
 — Акн.
 — Ён бӯи?
 — Чу шикор!

Мисол аз Унсурӣ:

Ҳар суола ӯ-он он гади таро!
 Дӯш вордан, тана бидод чашм.
 Гуфтомаш: Хур ба шеб пешонаи аш!
 Гуфт: Пайда он шеб бӯидаи шашвор.
 Гуфтам: Аз ту ки бурда дорад шеб?
 Гуфт: Аз ту ки бурда дорад шеб?

Мисол аз Фаррухӣ:

Бирест. Ка? Гузи суи. Ҷа рӯи? Барг. Чаро?
 За қасри лаби. Қасри рафт шашвор. Шуд шашвор.
 Аз он он ҳама? Дурр. Аз он он ҳама? Бар.
 Сало ки парзад? Ин. Ато ки бешар? Он.

Матлаи таълиқи Қамол дар суолу ҷавоб:

Гуфтом: малай ё бешарӣ? Гуфт, ки ҳарду.
Кони наҷибӣ ё шакрӣ? Гуфт, ки ҳарду.

Мисол аз Рӯзи Бухорӣ:

— Қадат ба ноз оӣ?
— Сира!
— Чӣ сира?
— Сирён чамол.
— Лабат ба дуӣф оӣ?
— Лаъа?
— Чӣ лаъа?
— Лаъли Яман.

Мисоле аз Туреунзода:

Ҷ меҳнад ин гуна Ҷатанро ба касе? Не!
Ҳоҳад, ки шавад ҳор ба олам кифасе? Не!
Ҳоҳад ки ғатад мурғи дилаш дар кифасе? Не!

Монад, ки расад бар сари қабри ту ҳосе? Не!
Ня лабу хабарет, ки дарида ғайибет.

ТАҶОҲУЛИ ОРИФ

Шоир тоҳе дар таҷавҳон пурнатириб ва ҳаяҷоннок тас-
вир худ ба худ паси ҳам суолҳо меҷаҳад. Ҷараз аз ин суол-
ҳо ҷавоб гирифтаи набуда, балки афкор ва эҳсосоти қалби-
ро бо ҳам ба таъри равшантар, возеҳтар ва мутаассиртар адо
кандан, муҳотабро ба ҳайрат андохтан ва қаноат ҳосил на-
мудан аст. Бинобар он ки ин гуна суолҳо таҷоҳулона мебо-
шанд, яъне шоир ҳудро ба подонӣ зада суол меҷаҳад ва дар
айни ҳол худ суол ҷавоб мешавад, ин гуна санъатро дар ил-
ми бадеъ таҷоҳули ориф меноманд, ки дилаву доништа, вале
ҳудро ба подонӣ зада нурсидан аст. Ин ҷаъний ба таъбири
фарҷастан халқӣ гӯлнурси номид мешавад.

Мисол аз Рӯдакӣ:

Сарв аст он ё боло, маҳ аст он ё рӯп?
Зулф аст он ё ҷавсон, ҳол аст он ё тӯй?

Мисол аз Унсурӣ:

Ар нагашт абрӯш ошнӣ, чанд бошад нӯҷиш?
В-ар на маъ хурдаст ҷашмаш, чанд бошад
пурхумор.

Мисол аз Шоҳри Нисинурӣ:

Рӯзгор ошуфтатар ё зулфи ту ё кори ман?
Зарра сантар ё дилолат ё дили сийҳори ман?
Шаб сижтар ё дилат ё ҳоли ман ё ҳоли ту?
Шаҳд хуштар ё лабат ё лағзи гавҳарбори ман?
Навин Ҷарони хуштар ё дурр ё дилдоши ту?

Қонати ту роғсттар ё сари ё гуфтори ман?
 Бадаи ту дилчӯйтар ё шеърҳои назми ман?
 Хачри ту дилсӯзтар ё ғолаҳон дари ман?
 Меҳру маъ раҳманидастар ё рои ман ё рӯи ту?
 Ғамми гаравидастар ё ҳаи ту ё нора ман?
 Баъдан ту кӯжатар¹ ё пушти ман ё абруват?
 Қалии ту беасатар ё бод ё ниндори ман?
 Сабри ман ҳам ё афои ҷаҳонро ё шарми ту?
 Хубии ту бештар ё андуҳи тинори² ман?
 Ҷамми ту ҳуфратар ё тарз ё ҷаммиро инч?
 Рамази ту тезтар ё тег ё боғири ман?

ТААЧЧУБ

Яке аз санъатҳои бадеи санъати тааҷҷуб аст. Шои дар вақти тасвири илмӣ ланҳан бадеи бо роҳи тааҷҷуб он ҳайрат ҷазиро менурсад ва ё аввал ғамми бештарам худро рад карда, баъд бо роҳи илҳори сифат ва ҳислатҳои ҷини аввал рад қарлашуда матаъиб худро собит мегардонад. Ҳамин усули тасвири санъати таҷҷуб меноманд.

Мисол аз Ҷисурӣ:

Нест Монӣ абр, пас чун боғ аз ӯ Арташ³ шуд?
 Нест агар баст⁴ ин ҳаи бағ аз ӯ инд пурини⁵?
 Чун даралти гул, ки хориши абри напурони ҳаме
 Бештар инҷа мар-ҷи, бештар гарави инҷо.
 Нест аз ин аз гул гулаб омад, ҳаме п-инҷи интар
 К-а гулаб онд ҳаме гул, индир⁶ аст ин рузгор.

Ҷисурӣ:

Гар на мушк аст, аз че маъи аз тари куфариш ёр
 Мушкдору мушкдори мушкдору мушкдору?
 Гар дили нора набаст, аз худ нора шуд бама-бона?
 Ё-ар арири мо инҷа ӯ ҳаи чаро шуд барқарир?
 Гар инҷа абруи инҷа, аз че бинад мушкдору?
 Ё-ар аз махмур инҷа маъи, чаро бинад аз ҳумор?
 Аҳе кес диланг нора, индир ӯ гулбод бамад?
 Аҳе кес диланг сарва, к-афтаб орад ба бар?

РУЧУЪ

(Бозеашт)

Санъати рӯҷуъ ё бозеашт аз он иборат аст, ки навиҷаи тасвири худро бо қадими ва ибораҳои бол ҳам барҷаставу латифтаре нивз ва тасвех қарлави мешавад. Навиҷаи дар

¹ Кӯж — дуто, ҳам, қач.

² Тинор — ғамхори, ғамхӯрӣ, ғам.

³ Арташ — бо ғамдӯхон арҷаи, жанг, арташ ба маънии нитоби пур-ниҳунигори Монии расом.

⁴ Оз-ар — оташ.

⁵ Пурини — пурнахш.

⁶ Индир — камб.

вакти баён аҳсосот дар сухани худ гӯё ягон нора-
сӣ наф мебарад, аз сухани зовалан худ бармегардад ва тас-
вирро бо ибораи бош ҳам зеботару бурротаре қувват меди-
хад.

Тоҳе рӯҷӯ дар як байт ва тоҳе дар ду байт ва зиёда аз
он алоқамандона роқеъ мешавад ва он гоҳ мисраъ ё байти
дуҷуми инсбат ба яҷуми рӯҷӯ ҳисоб меёбад.

Мисол аз Низомӣ:

То сабзу боғро бибинад,
Дар сояи сурхгӯя иншоинад,
Бо нартис тош чом тирад
Бо лола набиди¹ хом тирад,
Аз гулф диҳад бунэфшаро тоб,
Бо чохра гул шукӯфтаре об
Аз нофак гулча бош доҳад
Бо аз мулкӣ заман хирот хотад,
Бар сибза ин соя наҳл биндад,
Бар сурати сарву гул бинаҳдад,
Не, не ғаразаш на ин суҳун буд,
Ин, суратуау на сиробун буд
Будаш тараш он ки дар наноҳе
Чун сӯхтагон барорад охе.

Дар ин порча шоир ҳодисаеро тасвир намуда, дар байти
ташум яқбора аз гашт худ мегардад ва ғе, не ғаразаш на ин
суҳан буда гӯён, ҳодисаеро ба тарзи дигаре ба таъри бош ҳам
муассиртаре аҷиб медиҳад. Ҳамин ҷои ин порча, яъне ду бай-
ти охири он рӯҷӯ (бозгашт) аст.

Чанд мисоли дигар:

Сухандонсои суҳан дӯшман² гуфтанд,
Суҳан бигзор, марварид суфтанд.

(Низомӣ).

Лайла на, ки субҳи гетизфрӯ,
Мачнун на, ки шамъи кештансӯ;
Лайла ба гузори бег дар бег,
Мачнун, талатам, ки доғ дар доғ.

(Низомӣ).

Туро рух чун гулу лаб чун набот аст,
Галат гуфтам, лабам обон хаб аст.

(Низомӣ).

Хар хӯша ривҷбахши чон аст.
Шириниуни таҳкин дотон аст.
Хӯша на, ки шӯнаҳон зар буд,
Хар ак ситк³ аҷики тар буд.

(Ҷомӣ).

¹ Набид — бода, шароб.

² Дӯшман — дӯшмане боқора, ширини дӯшмане обдоршуда.

³ Ситк — шадд, қамқор.

(Натиқот)

Нависанда гоҳе дар ҳақти ифодаи эҳсосоти рӯҳӣ, дар аҳ-
заҳои тасвири дарду аламҳои шадиди қалбӣ якбора чуш хӯр-
да, ҷилғии суҳанро аз баёни воқеаҳо ҳолат ба тарафи индо-
ҳои музтарибона мегардонад ва ё баръакс аз индо ба ғонб
ба баёни воқеа мегузарад. Ин санъатро санъати натиқот ё
гардиш меноманд.

Барои мисол мунтахабе аз як қасидани «Ҳабсия»-и Масъ-
уди Сабъи Салмон меорем, ки яке аз беҳтарин намунаҳои
шеъри аламбахш ва ҳаяҷонафзоист:

Нотам зи дил чу ной ман индари ҳисори Ной!
Пастӣ гирифт ҳаймати ман з-ин баранда ной
Орад ҳафел Ной маро нолҳои зор,
Чу нолҳои зор, ёи орда халас Ной?
Гардун ба дарду рағи маро мушта буд агар,
Пайванди умри ман нашудӣ назми ҷоифаи,
Наме ба қоним-андар чуи бадан натиқ,
Хатте ба дастам-андар чуи хатте ақари-бой!
Овад, ки нист ғамт маро ҳаймати бадан,
Зангори ғам гирифт маро табии тамани-бой!
Авнам¹ нақард ҳаймати рози фалани-зор,
Судам надишт дилини ҷоми ақоли-маи,
Қаретар аз бар дилу қоним бадану ғам,
Аз теги нободаву аз румли² саргазай,
Чуи нист биниш ба вама мурғи дар на ҳетар,
Мумкин бувад, ки соя қунад бар сарам хумой?³
Гардун чи хоҳад аз мани саргаштан занф?
Ғетӣ чи қӯнд аз мани дармондан газой?⁴
Эй меҳнат, ар на кӯҳ шудӣ, сенте бирар,
В-эй давлат, ар на бӯд шудӣ, лаҳзае биной!
Гар шери шаро⁵ нистӣ, ёи фалл, кам шикар⁶,
В-ар мори гурда⁷ нистӣ, ёи ақл, кам газой!
Эй тан, ҳаза⁸ мажус, ки мачиниш аз қатон,
В-эй дил, тамаш мабар, ки сенте-нест⁹ ни сарой!

¹ Ной — номи қалалест, ки шери мушарраф ба дар он ҷо азбс шудааст.

² Авн — занат, индаи, ёри.

³ Румх — найза.

⁴ Хумой — мурғи бақоснат, мурғи афсонавӣ, ки ҳанг ом ба гари ҳар
кис афтад, гӯё подиҳиш мешавад.

⁵ Шарра — ҳашмиш, даҳшатиноҳ.

⁶ Кам шикар — камтар шиканида мӯи, камтар азбс дил.

⁷ Гурда — як изоти мор.

⁸ Ҳаза — бетакати, беаъри, нӯҳори аламлиш, нолҳои зор.

⁹ Сенте-нест — қоним муваққати табиии бадану ҷуи бадан, сарам сенте-нест.

Эй бехунар, зинҷона, маро пок дариавара,¹
 В-эй кӯрдия синеҳр! Маро неҳ баргарой!
 Дар оташин шинабам чуи гил фурӯ чакон!
 Бар санги нитихонам чуи аэр бисмонӣ!
 Аз баҳри захм гоҳ чу морам ҳамефасоӣ!²
 В-аз баҳри хаёс гоҳ чу морам ҳамефасоӣ!³
 Эй дидан соодат, торик шав, мабин,
 В-эй осён хаёс, танам нектар бисон!

Дар ин касида шоир аз байти «Эй меҳнат, ар на кӯҳ шу-
 ай, сзате бирав!» сар карда аз баёни дарду алам ба индон
 ҳаяҷонафзо гардиш мекунад.

Мисоли гардиш аз Лоҳутӣ:

Бастанд камраҳон сӯи ёру дилёр бор,
 Чуи ман, ки дур модалам аз ёру аз дилёр.
 Дар оташам ан фурҷати ёрон, ки гуфтаанд:
 Аз корвон ба ҷой намонад ба гайри нор¹.
 Эй корвон, ки бори длау ҷок гирифтаи
 Хуш мезавӣ, бирав, ки худоат нигоҳдор!
 Роҳи патан бигир, ки ин мазнизи гариб,
 Обу халон он набубад бар ту созгор
 Эй бадфалони ошӯр, ин дутиман мост,
 Он ҷо, ки ёфтад ба Хинди мисол бор,
 Ёде кунед аз манн гунҷараз ошён,
 Номе баред аз манн диҳхуни доғдор.
 Ўмрест, в-аз ҷафои ту, эй ҷархи зинткеш,
 Дар хасрати гуле шудам ҳаминишини хор!
 Дини ҷарх ситтаз кунӣ ба ала, эй фалак,
 Хотӣ ба дилвори ту оям ба нитирор².
 Эй осмон, бирав, ки ту ҷизтари ан ман,
 Эй ҷарх, дур шав, ки ту беш аз манн фитор...³

Дар ин касида ҷанл бор гардиш воқеъ шудааст: аввал
 дар байти сеюм («Эй корвон!») шоир аз хикоя ба индон му-
 хотаб (индо ба шахси 2—ба корвон) гардиш кардааст. Баъд
 аз ин ҳам шоир ҷанл бор ба индон мухотаби дигар («булбу-
 лон», «ҷархи зинткеш», «фалак» ва гайра) гардиш намуда-
 аст.

Гоҳо гардиш дар порҷаҳин хурд — байт, рубой ва гайра
 инз воқеъ мешавад.

Мисол аз Рӯдакӣ (аз ғоиб ба хитоб):

Чуи мастӣи шик аст, мастӣ нест,
 Ҳамин бағот бас аст, эй ба бало хурсанд.

¹ Дариавара — мадаи ҷобуд кун.

² Фасоӣ — аз ҷислӣ фасондан, ки ба маънии эфсун кардан, рон
 кардан ёнида ҳам, ин ҷо ба маънии фушурдан, маҷал кардан омадааст.

³ Нор — оташ.

⁴ Нитирор — бечорагӣ.

Мисол аз Мунҷик (аз ғонб ба хитоб):

Хуррам баҳор ҳонд ошк туро, ки ту
Доларуху бунафинахату ёсумантаня,
Моро чигар ба тире фироқи ту даста ғашт,
Эй сабр, бар фироқи бӯён неҳ хашманя!

Мисоле аз Қамол (аз ғонб ба хитоб):

Чашм агар ни асту афру ину нону ошам ни,
Алванот, эй ӯҳду танин, афироқ, эй ақлу дин!

Ручӯи лирикӣ

(Қатъ)

Баъзан нависанда дар асарҳои дostonӣ аз тасвири воқеа ё ҳаволи руҳияи қаҳрамон ба ҳаёҷон омада, яқбора ҳикояи худро қатъ менамояд ва ба тарафи дигаре гардиш карда, хитобан ба хонанда ё ягон предмети дигар суҳбан кардан мегирад. Ин усулро ручӯи лирикӣ (ё ян қатъ) номидан мумкин аст.

Масалан, Ҳилоли дар «Лайлию Мачнун» қарори надари Қайро дар бораи ба мактаб сунурдани фарзандаш ҳикоя карда, ногаҳон аз тасвири чарабон воқеа гардиш менамояд ва ба хонандан хурдсол чунин мурочият мекунад:

...Эй тифл, аз нил баҳра бардор,
Қ-аз лангу қалам иншай хабардор.
Тифле, ки қалам гирифт бар даст,
Дастн хамро ба чӯби тар бааст.
В-он кас, ки ба лангу хат наварданад,
Ҳаргиз ошх аз сафед нашофт.

Ин байтҳо байти ручӯи лирикант. Шояд пас аз ин боз ҳикояро давом медихад.

Ҳилоли баъд аз тасвири азфоти Лайли ва Мачнун боз ба хонанда мурочият мекунад, вале ин дафъа хитоби ӯ ба индо шуруъ шудааст:

Ғон, ки хам азфот абана,
Аз нурани худ на от абана.
Ақиқта, ки он ду ёр ба ҳам,
Рафтад, вале равои на ҳам.
Э-ин турфа шашемин ақлафрун
Фардо равад он ки омад нурӯн.
Эшқер дар ин дуруа манзил
Чун билабарон маёши ғофил.
Ту куфтаму уер марвад тез,
Ногоҳ ақал расид, ки «бархез!»
Бархез, ки руғер бигишот,
Бишотб, ки ақиқа шор бигишот!
Ғофил аз чаме маёши э-ин паст
Хуш дор, ки ғофил хамин аст!

КИНОЯ ВА ТАЪРИЗ

(Киноя)

Киноя маъноҳи аил ва муҳолифро қасд карда гап аслаган ба ба иборати дигар аҳли гапи гӯида мурод аст. Маънаван, аз ҳу-бӣ баҳс карда бадиро ифода кардани ва аз баъд баҳс карда на-зира фаҳмишидан киноя аст. Чунинчи:

«У дар ҷавоб хандида мегуфт:

— Ғӯсолаеро, ки аз нода берун равад, гурт меҳӯрад, би-юбар ни ба дараҷан говӣ расила натавонам ҳам, барои муло-физати худ дар мабни соғон будаиро бехтар медонам» (С. Ай-нӣ).

Нависанда аз мазмуни мақолаи «Ғӯсола аз нода берун ра-вад, гурт меҳӯрад» кинояе сохтааст, ки ништари обдоре инсбат ба уламони даври амир аст.

Чумлаи зерин низ барои киноя мисоли барҷастааст:

«Аммо ни ҳақорат, ки бешкони ба соҳиби он аси мерасад, ба домани «бузурғорини ӯ» ҳеч ғарзе намерасонида» (С. Айнӣ).

М. Турсунзода низ байтҳои киноямоне дорад. Аз ҷумла дар байти.

Фурсати он аст, ки ин «меҳмон»
Тарк кунад кишвари Хиндустон.

«Меҳмон» киноя аст, аз ҳамин сабаб ба дариши ҷохунав ги-рифта шудааст.

Барои ин гуна киноя ни порчаи Низомӣ, ки Мачнун ба Ну-фал дар сурати иҷро назмшудани наълааш гуфтааст, мисоли барҷастае мебошад:

Мачнун ту шумед бул оварӣ!
Қард аз тари ки қумайт¹ тари.
Бо Нӯфали тоғзан барашуфт,
Қ: эб аз ту расида чуфт бо чуфт!
Аҳсант, анҳи умедворӣ,
Беҳ а-ин набувад тавоҷҷорӣ!
Ин буд баланди қулоҳат,
Шаншер қашидани сирокат?²
Ин буд ҳисоби зӯрелидат
В-ин буд фарғи лавҳидаст
Ҷалони залами самондат ин буд
В-андохтани қамандат ин буд!
Роят, ки ҳилофи рӯи ман кард,
Некӯ қунаре ба сол ман кард!
Он дӯст, ки буд Салом, бар ман
Қараш қунуи тавон душман!

Ин байтҳои Қамол низ кинояҳои латаиф дорад:

¹ Озари — дуффу марҳамат, шафқату раҳм.

² Қумайт — аш.

Туро ба соҳили Уммон ба сад дирам бизаранд
Барои лангари кишти, ки бес гаронҷон²

Шоир Бисотии Самаркандӣ дар таърифи асфе, ки аз подшоҳе ба у ғуҳфа шудааст, чунин гуфтааст:

Шоҳ асфе ба шоире бахшид,
Ки он тундаш чашми ҷаро надида,
Буд тува он қадар, ки аз дунё
Нафасе то ба охират бирасад

Дар ин байти Вазехи Бухороӣ низ киёни новуқ ҳаст:

Равш гуфт, ки «Афтод»-е, маро бардор,
Дуош қардаму гуфтам: «Худош бардор!»

Ғайр аз ин, киёни насме аз санъатҳои фолклор аст, ки бо портахон хураи кӯтоҳе воқеаҳо ба таъри мисол баён карда, аз он воқеаҳо дигарро мураб кариш менамояд:

1. Ба ҷумлаи «Ями табара пахта мегирад», ба воситаи пул, гуфта ба ашқони индо одастро шудани мақсаде афоза мешавад.

2. Ҷумлаи «Хамро нов, анмаро меҳмон дун» чунин одатро, ки баъзеҳо мори муҳимии ахруриро мена ба қор баъла-хасонда шавиш манагул мешаванд, маънамет мекунад.

3. Ҷумлаи «Гушти ҳар — дашани са» дар ҳолати ҳанг ва канимакани одамҳои ҷағриро баълашав гуфта мешавад.

4. «Дарро задам — дасор қарид» — дар ҳақиқати одами кат-фаҳме, ки ҳақиқати ғайро воқеаҳои таъри бардорад, гуфта шудааст.

Ҳамаи инҳо киёноҳои новуқи ҳақиқӣ мешаванд.

Таъриз

Таъриз ду ҳал аст:

1. Ба қор ва гуфтори воқеаҳои ҳақиқӣ инд суҳан рондан аст, ки шире ғайриро ҳам мегӯянд.

2. Датаро ба қавл ва феъли ҳақиқӣ на ба таъри сарех ва ришав, балки ба воқеа ва ба тариқи киёни даҳл ва таъриро кардаан аст. Таъриз ба забони ҳақиқӣ таъри инчунин нимада мешавад, ки дароҷан баланди киёни мешавад.

Заҳири Форобӣ подшоҳ Қазал Арслонро ба чунин суҳан-хо маҳл карда буд:

Нух курси фалак инҳал андани зери пой,
То брса бар рақоби Қазал Арслон дида.

Сотъдӣ дар ҷавоби ин байти Заҳир чунин таъризе гуфтааст:

Ҷа ҳолат, ки нух курси осмон
Нима зери нон Қазал Арслон!

² Гаронҷон — одами воқоар ва даслабават.

Ба ин байти Анварӣ:

Гар дилу даст бахру кон бошад,
Дилу дасту худойгон бошад.

Саъдӣ санги таъриз задааст:

Ман ин ғалат нарасидам эи рон равшани ту.
Ки дасту табиъи ту гӯям «Ба бахру кон бошад».

Бедил дар бораи ин шеърхон Заҳир ва Анварӣ гуфтааст:

Бедил, ман он наям, ки шаввам тоғири камол.
Чое, ки ҳақу он суҳбасту муштаро.
Дар арсаи баён нафасе гирд мекунам
Бе даришти фазилату зофи суҳанваро.
Хайф аст фиғрату ситомуштеки Амру Заид,
Дорад қусур ҳиммат аз он ранг шовро.
Қиёмат ба сафҳа мушти губоре нишондааст.
Ошнам аз тақлиду ақомуғустари
Аз ҳақ кас наям сипаидаи бешу кам,
Маллоҳи фиғратам, ва Заҳиром, ва Анваро!
Шеър, ки дар дил орзуи гда¹, парваро,
Бар маънияти ба... у ба афсона у ба... и².

Қамол инз аз саяъати шеърин худ нозида ба ҳақлиғи таълиқи Саъдӣ бо назари таъриз нагаристааст, вале муносибона ин тирро ва ба Таййибот ном кисми ғазалиёти Саъдӣ роҳи мекунад, балки ҳақлиёти ўро қайисот (ифлосиҳо) менамояд³.

Қамол, ин ҷукта гар Саъдӣ шундай,
Фурӯ мушти ба қозургоҳ⁴ дафтар.
На он дафтар, ки дар бай Таййибот аст,
Ҳабиботи фурӯ мушти саркаш.

ТАЛМЕХ

Талмех дар луғат нигоҳи сабук кардан ба суи чизест. Агар «талмех»-ро қаблан «стамлех» қирои дикҳем, ба маънои милҳ кардан — намакии кардан меояд, ки ин ҳам дуруст аст.

Аммо дар алабаёти баъзе ишарат кардан ба инкешон таърихӣ, асотирӣ, киссию афсонаҳо ва ба ягон шеъри маъруфи яке аз сирмадонии суҳни саяъати талмех номада мешавад.

Дар ин рубоии устод Рӯдакӣ ба Юсуф — писари Яъқуби қизили, ки яке аз пайғамбарони асотирӣи исроилист, талмехан ишарат шудааст:

¹ Гадя — гадой.

² Устод С. Анвар дар маънои худ дар бораи Саъдӣ нафа мекунад, ки ҳақлиёт аз Саъдӣ нест. Дар аҷалест ва гӯям чини баъзе даст кардани шавна бузургони аср аз тарафи дунмандони дуошар қайисоти инсонӣ меояд.

³ Қозургоҳ — ҷои помашӯӣ, қарбоншӯӣ.

Юсуфрӯе, тоз ӯ фиғон кард дилам,
Чун дасти завоии мисриён кард дилам
З-огоз ба бӯса меҳрубон кард дилам,
Имрӯа нишонан тамон кард дилам.

Дар афсонаи Юсуф ва Зулайхо гуфта мешавад, ки Зулайхо ошиқи Юсуф буд ва завоии аъёни мамлакати Миср ӯро таъин кардаанд, аммо ҳангоме ки худӣ он занро Юсуфро диданд, аз ҳусну ҳамолӣ ӯ ба хайрат монда, ба ҷои турунҷе, ки дар даст доштаанд, дастӣ худро буридан гирифтанд. Рӯдаки ба ибораи «дасти завоии мисриён» ба ҳамаи воқеа интибат кардааст.

Дар байти зерин низ талмех ҳаст, ки шир ба қалиман «на-ларим» ба хайрати Одам, ки гуё ҳилофи фармони худо ғалауби ҷамъуёро хурда буд ва худо ӯро ғзаб карда аз ҷаннат неш кард, ишора намудааст:

Падарам раҳмат раҳмат! ба ду ғалауби бифарӯхта,
Ноҳалаф бошам, олар ман ба қавм нафрушам.

(Хофиз).

Дар ин байти Ҳофиз низ ба Сомирӣ, ки саҳирӣ асотирӣ будааст, ишқуни ба асо ва яди бадло (дасти сифед), ки аломи-ти муъҷизии Мӯсо буд, талмех аст:

Он ҳаме шайбадахо¹ оқд, ин мевара он чо,
Сомирӣ пешӣ асову яди байзо мекард.

Дар ин байти Ҳофиз низ бо ҳикмати Қоруи сулҳури асо-тири исроилӣ, ки бимобар ба Мӯсо имон наасварданиш гуё ӯро ҳанӯз замин ба қаври худ мекашид, талмех аст:

Ғама Қорун, ин фуру мешавад аз қавр ҳафта,
Хонида боши, ки ҳам аз ғайрати дарешшон аст.

Дар байти зерин низ ба афсонаи Сулаймон аз ӯро меҳмон намудани мурча ва дар байти сони ба ҳикмати Фарҳод ишрат ҳаст:

Метавонад сохт аз дасти Сулаймон пойтахт,
Мурча Соиб, отар бимча сулаймонӣ кунад.

(Соиб).

Санги тифли шуморад кули гаронро Соиб,
Ошидиро, ки чу Фарҳод ба сар кор шриод.

(Соиб)

НиЗОМИ ДАР «ХУСРАВУ ШИРИН» АЗ ЗАВОНИ БУЗУРҒМЕХР БА ХАР ЯКЕ АЗ ҶИЛ МИССТАН «КАЛИЛАВУ ДИССА» БА ТАҶВИР ТАЛМЕХ ИШОРАЕ КАРДА ХУЛАСАИ ТАҶВИР ҶАМЪУИ МУҚИД ДАР БАЙТҲОИ ҚУДОСИЯ ҶОИ ГИРОВАДААСТ. НИЗОМИ ИН ТАҶВИРАҶО ХЕЛС ШОҲИРНИ БА АНҚОМ РА-

¹ Равзани ризом — ботил наҷват

² Шайбадала — нафрангошона.

сонидаяст. Манзуман зерин мухтасаран нақд мешавед. Аммо барои ягона сарфаҳм рафтани ки таламехот мутлақо мутолиқи «Айвори Сухайли» зарур аст. Ширин аз Бузургумед нақд хоҳиш мекунад:

Каланде кун, аз зангире дар ин банд,
Фуру хон аз Каланда ҷуқтае чанд.
Бузургумед кун гузари биниқофт,
«Иқдод кнесс ба чил нукта фуру гуфт:
Рибохорӣ» мақуи, ин нақд мешави,¹
Ки бо шери ҷаён чун қард харгум.
Басо сар, к-аз забон зерин замин рафт,
Батаре² бо кашаф³ жала⁴ туни рафт.
Ба хилат молу мардум хурд нагдон,
Чу баҷурони домо молу нодон.
«Ту бар доно қушай хилоро дар,
«Ту гуш мардум дар сар кунӣ сар.
Хила⁵ бағлору машаи э-он динксои,
Ки муш ақал хурд, кудан барад бои.
«Ту нақин хила бар чодар фишонӣ,
Бад-он мақдони мадрӯз мони.
Эи доно таи саломатбах⁶ гардад,
Налон аз дастн нодон заҳр сардад.
Ба батаре ба дони рафта таи,
«Ту э-он бегонаи он порсозан,
Ба донои тавон растан эи обём,
«Ту он мушн инсони раст аз дом.
Мақуи шўхи, бафидари байму,
«Ту мушн дом дар зоти даҳандуз.

Камол дар қитъаи ноён аз рӯи тафохур аз Саъда ғартари ҷустани худро таламехан энқир кардааст:

Дар шикорати фикри ҳеш, Камол,
Қалди ҳар як гушан муқарраф соз
То баён ба мавҷигари
Шавр аз Миср Саъда аз Шавро

Шеърн Саъда:

Ба дил гуфтаи аз Миср нақд оварам,
Зери дустон ариғине баран.
Миср сар тили буд аз он қинд даст,
Сухайли ширинтар аз нақд даст.

ТАШХИС

Ба хайвонҳо, паррандагон, пазобиҳ, ҳамолат, чирихон оғ-
монӣ ва ғайра эҳсосоти ҳислатҳои инсонӣ инсоби дода, онҳоро
дар миёни худ ва ё ба инсон таи аминдаш таъхису инток ё ан
ба шакли мўҷаз таъхис номиди мешавад.

¹ Рибохорӣ — порахӯрӣ, судхӯрӣ.

² Мекюш — менаюш — гуш кун.

³ Бат — мургобӣ.

⁴ Қашаф — сангушт.

⁵ Басо — байвастан, ин ҷо ба маънои дуст.

⁶ Хила — ҳилаҳо.

⁷ Саломатбах — оғиятқанд, таъдуруст.

Дар асарҳои классикӣ намунаи ин гуна осор бисёр аст, ҳамчун «Қазиллаву Димна», «Тутунома», «Мантик-ут-тайр»-и Фаридуddин Attor, «Чангу чанголи»-и Абӯисҳоқи Атима, «Хайвонотнома»-и Саййидо, «Се катра»-и Лоҳутӣ ва ғайра.

Намунаҳои зерин, ки аз классикон оварда мешавад, барои таҳқиқ мисолҳои барҷаста ва дебоҳе мебошанд:

Гӯя гуфт, ки: мзи Юсуфи Мисри намонам,
Ёқутӣ гаронмояи пураар далам,
Гуфтаи: Чу ту Юсуфӣ, нишоне бинмояи
Гуфто, ки: Ба хун гарк нигар нирахонам.

(Хайдо).

Суроҳӣ¹ ба ғӯши қадаҳ бурда сар,
Бад-ӯ рози сарбасти гуфти магар,
Намедонам чӣ гуфти, ҷӣ нигеҳи,
Кӣ гуфтиро аз дил хун раҳтӣ.

(Абӯлфатҳ Тӯрӣ).

Субҳдан мурғи ҷаман бо гӯши нӯроста гуфт:
Ноз кам кун, ки дар ин ғор басте чун ту шувуфт.
Гӯя бихандид, ки аз рӯст нораҷем, вале
Хеҷ ошӣк суҳани талл ба машӯш нагуфт.

(Ҳофиз).

Багуфтаи: «Чона бемори маро кӣ мекунад дармон?»
Бихандиду багуфт: «Эй беморо, чониро чӣ ман?»
Багуфтаи: «Лекин ғаниматӣ азкам куче бовард?»
Дилии қуббиду гуфта: «Хонаи байронасе чу ман».

(Лоҳутӣ).

ИРСОЛИ МАСАЛ

(Тамсил)

Шоир барои тақвияи дэъвои худ баъзан аз анидагии иҷтимоӣ, аз таҷриба ва амалияи ҳаёти шахсӣ мисоле мегирад. Ҳамин мисол овардани шӯирон ирсоли масал ё тамсил номида мешавад. Вале гоҳо далаилҳои ҳаёлии фаразӣ ҳам меоранд. Ин гуна тамсилҳо аксаран ғайритабиӣ ва ғайриҳаёти воқеъ шудаанд.

Чанд мисол аз тамсилҳои ҳаёӣ меорем. Чунон ки Ҳофиз меғӯяд:

Ҳофиз, аз били ҳазин дар тамиле таҳр маро,
Фаври маъқул мафармо, гулӣ бехор кучест?

Аз бадон ҳуз бадӣ наёмӯзӣ,
Накунад гулӣ бӯстанидӯзӣ.

(Сатҳӣ).

¹ Суроҳӣ — иншоӣ шароб.

Дар тариқи нафси худ кас нест мухтоли далав,
Бо аё роиқ далои маълум бишад кўро.

(Бисёр).

Дар байти амал чундан «гули бехор кучаст?», дар байт-
ҳои соии мисраи дуҷам ҳамчун масал анкр ёфтааст.

Шеван нозувидон маслаки¹ роҳи факр нест,
Саҳт душвор аст бори шинаву раҳ санглох.
Нарчи дорӣ чун шукӯфа барқиниш, аеро ки санг
Баҳри нева мекурад аз дастӣ муште сифла шох.

(Ҷам).

Прасоли масал хусусан дар шеъри намоишдагони сабкӣ хин-
да бисёр диде мешавад. Оғо бештар мисраи дуҷам байтро
ба тарзи ҳикмат ва масал мисраида, ки барои таълиқ ва таъан-
ни факро, ки дар мисраи амал баён ёфтааст, хизмат мекунам.
Миёни ақсариёти ташбеҳоти муромнаби рабравони сабкӣ хин-
даи ва прасоли масал алоқан ислоҳе мавҷуд аст.

Чунин ҳам анқош шудааст, ки прасоли масал дар мисраи дуҷа-
ми байт не, балки дар байти дигаре меояд.

Миёни доир ба прасоли масале, ки барои исботи муқдас дар
байтҳои дигар омадааст:

Зи ҳаққон суҳбати ҳаққон нам гирад,
Касе, ки ӯ роғти шуд, муқаррон гирад,
Чу нафсон роғтиро ҳафти ҷардан,
Дуругеро чи бияд дари ҷардан?
Чу субҳи содак тола роғтирофтор,
Чандон дар марғири ӯ муқарроншор.
Касе, ки ӯ роғти дар дил роғирад,
Чандон гирад, чандон ӯро нагирад.

Аз ҷаҳи афш ба ҷаму баста,
Аз ҷаму тағи роғти, агар роғти
Гул ба ҷаму ҳар дароғиш афш,
Насибшар аз роғти ба ҷаму баста.

(Насиб).

Прасоли масало дар шеъри Фирдавӣ, Нисомӣ, Хоқонӣ, Саъ-
дӣ, Хофиз ва ғайра ғайронҳо мислинек. Хатти як ҳасидан маш-
хури Хурама Деҳлави сорои ба ин таълиқ амал ёфтааст, ам-
мо Абӯтоҳири Қаланд, Соҳб ва Ғанӣ, ки аз намоишдагони сабкӣ
хинда гистанд, прасоли масало ба худ як айлағи махсусе қи-
рар додаанд. Чунин ки Шибсини Нӯғмонӣ дар ҷонда сайнуми
«Шеър-ул-Аҳамӣ» ҷаҳд мекунам, хусусан Қалим ин тарзро
бисёр тараққӣ додааст.

Ақсари таълиқон ӯ дар нафси худ саҳеҳ аст, Дар баъзе маъ-
рид далои ва далолаҳи ҳаёлинек ва дар ин ҷо таҳайюли шифо-
на бисёртар ба кор меравад.

¹ Д а л а л — роҳбалид, роғдор.

² М а с л у к — ин ҷо ба маънои инсонидеда омадааст.

Инак, чана мисоли барҷаста аз Қалим ва дигар намоянда-
гони сазби хиндӣ зикр мекунем.

Аз Қалим:

Хосроён бештар аз ғайи киёмат мебаранд,
Қудрат дорахӯтолов дур аз маҳтоб буд.

На ҳар ки сазароина шуд, ани шуд, ин ғубор
Агар ба ади раида, тӯти ваҳид шуд

Аз Ҷуфӣ:

Дар мафиза, ба тош даро, сирафта беш,
Ашад ба бос гулча гирех бар чабини ашад.

Аз Сониб:

Чони муштоқон ғубори ҷисмо сарсар¹ бувад,
Қудрат олар шавад шаво ки раъшантар шавад.

Аз Бедил:

Гулаатро ба мисли тиллои ки он сур²
Дар ҳарифи киши воҷун ҷамъишавад.
Қудратидон ошман дасан танҳоъ аст,
Аз тош ошман гурахи сатг ба кард.

Аз Сабидо:

Пирони ошӯрда суҳан пухта мекунанд.
Шохи-ниҳол меван худ нимрас кунад.

Надарад модар аз таъдиди³ фарзанди худ ҷонш,
Садарфа ошн дурӯм ҷузӯрада хифан гашкаро.

Аз Моҳир:

Булбул назишад нағмасари бар гули раиш,
Машуқи дурӯ ошики якраш надарад

Аз Нуриддини Хараӣ:

Ошман аз айбу мунар тош нест,
Оби раиш ба касу дошман нест.

Присоли ду масал

Ғоли шоир барои тақания суҳани худ якбора ду масал дар
як байт зикр мекунанд, ки ин санъатро присола-масалайн мено-
маанд. Ин ғамуди присо ҳама душвор аст ва мисолаш дар ада-
биёт кам ба назар мерасад:

¹ Сарсар — шаноли саҳти хуш.

² Таъдид — адаб омӯхтаи ба мақсади азабонӯшӣ таъин додан.

Дуълӯъ чӣ қадар дорад индеш мӯйин бахр,
Зарро чӣ қиямат бошад индеш саними хон.

(*Унсурӣ*).

Насихати ҳама олам чу бод дар қафас аст,
Ба гӯши мардуми нодон чу об дар ғирбост.

(*Сайидӣ*).

Хар сантфори менашавад гавҳари нафас,
Хар нафис оқиб қадмада нафас татоб¹.

Ку маҳе имин аз нафис дустуф
Ку маҳе имин аз баҳони ҳумор

(*Қисомии Мутарриӣ*).

Чу дашном гӯй, дуо нагинанӣ,
Ба қуд қистан ҳастан индрики

Ту чароғе нисода дар раҳи бод,
Хонае дар мамарри² селобе,
Мунтаҳои камол нуқсон аст,
Гул бирезад ба вақти сероби

(*Сайидӣ*).

Хар ки бистафт, бод рӯсташ монд,
Зуд бетир монд тирандоз.

(*Абдураҳмон Отаӣ*).

ТАЗМИН

Тазмин он аст, ки шеър баъди таъминии фавар ва ҳиссиёт ягон шоябаёт аз ӯ мисри барҷастаю хумбояди ягон шеъри са-
рамади пешина ва ӯ муосирро дар шеъри худ нақл мекунад.
Дар ин маърид одатан иншои муосирро ягон аз нақли байти таз-
миншаванда моҳирони зикр мекунад.

Масалан, дар ин шеъри Сайидӣ аз байти Фирдавси оварда
шудааст:

Чӣ хуш гуфт Фирдавси номар,
Ки раҳмат бар он турбати лок бод:
«Маъзор нӯре, ки дондаш аст,
Ки чон баҳонад ҷон ба ширин ҳал аст».

Камол як мисри ҷамъи байти Фирдавсро аз ғайри номбар
кардани муаллифи он таъминӣ ҷардаст.

Бад он заб маъзор нӯре, Камол,
«Ки чон дораду чон ба ширин ҳал аст».

¹ Нофитатор — киноя аз мушки Хутан.

² Ма мар — гузаргоҳ.

Сотари уммед ба хоро эзнам,
«Бода надорам, ки ба сотар кунам».
Нотика¹ иқрор кунад бар кусур,
Найравани Бедия агар сар кунам.

Ду мисоли охири ислаи **назира** аст, яъне ғазалест, ки дар найравани ғазали Бедия гуфта шудааст. Лекин назираваinson ба тариқи тазмин ях мисраи Бедияро низ ба ғазали худ дохил кардаанд.

Баъзе байту мисраъҳои машҳур чандин бор тазмин шудаанд. Чунончи: дар тазмини мисраи «Эй боди сабо, ни хама овардан туст» Сирочиддини Қумри гуфтааст:

Эй обӣ равон, сара баровардан туст
В-эй сарви чамон² чаман саропардан туст,
Эй гуша, арӯс бот дар пардан туст.
«Эй боди сабо, ни хама овардан туст».

Тазмини Салмони Совачӣ айни мисраъро:

Эй абри баҳор, хор парвардан туст
В-эй хор, даруни гуша хушкардан туст,
Гул — сархушу пола — масту наргис — махмур.
«Эй боди сабо, ни хама овардан туст».

Аз тазмиҳҳои себо боа як мисоли дигар оварданро лозим медонем.

Саъдӣ гуфтааст:

«Хуш меравӣ ба танҳо, танҳо фидои чонат».
Мадҳуш мегузари ёрони меҳрубонат.

Қамол мисраи Якумиро чунин тазмин кардааст:

Эй рӯи дардинокӣ бар ҳокӣ оstonат,
Аз обу ҳок э-он сӯ рағсон ошконам...
Дӣ мешудӣ хиромон чун сарву ақл мегуфт.
«Хуш меравӣ ба танҳо, танҳон фидои чонат».

Шоирони ҳозирзамон низ аксаран барои қувват додани фикри худ ва барҷастатар ифода намунаи тоҷи асари худ байт ё мисраи ягон шоири гузаштаро тазмин мекунанд. Яъне шоир фикри худро ба гунаи ягон шоири минқур тасвир кардани ме-шавад, барои ифода кардани асли муаллафи ягон байт ё мисраи маълуи, ки ин гуна муаллафро бехтар ифода намудааст, ба қор мебарад. Дар шеърӣ А. Дехоти «Бар зидди таҳдиркуна-дагонӣ номи Фирдавсӣ» як мисраи Ҳофиз ва як байти Абдураҳ-мони Чоӣ ба ин тарик тазмин шудааст (шеър ба ин муноси-бат навишта шудааст, ки дар шаҳри Румони Эрон кӯчае, ки пеш ба номи Фирдавсӣ буд, дар соли 1948 ба номи ноёлу-

¹ Нотика — қувваи нуқт, гӯёи.

² Чамон — хиромон.

нандаи дахҳо арбобии демократия, чаллод генерал Зангина гузошта шуда буд):

«Гурез, раҳ кушо!» —

Медикад пулис оғоз,
Ба карруфар генерал меронад аз «кучай худ»
Аз он раҳе, ки бисе есохо мушарраф буд
Ба номи номи Фирдавси суҳанпардеҳ,
Ба ҷои шоири даҳ аср — қотили гузарої,
Магар ба ақл писанд аст ин мубодила?

На!

Кӣ буд шоири «Шоҳнома»?

Кист Зангина?

«Иубин, тафовути раҳ аз кучост то ба кучо!»
Шумо гурӯҳи ҷалобони маърифатбозор,
Кӣ номи неки ҷой аз кӯчае тарошондед,
Гуноҳи баред, ба каф офтоб нӯшондед?
На хайр, муҳо

муҳод аст инчунин кирдор!

«Гузашт шавкати Махмуду дар замони намонд
Қуъ ин фасона, ки назиҳат қадри Фирдавси»
Ту ҳам, ки ҳар кунӣ ки суҳанвори тӯси,
Ҷаҳон ба соҳилест ҳукмӣ аҷа хоҳад хонд.

Қае, ки номи баландии халқроғала ағуласт,
Қае, ки дар дили мил्लатхоҳост ўро ҷой,
Кучо халқир шонад аз ҳақорати ду-се пае?
Кӣ қадри дурр нашлавад паст аз расидани ҷой!

Ин ҷо мисран охири бинди дулом аз Ҳафиз ва байти ағла-
ла банди чорум аз Ҷомӣст. Азбаски А. Деҳотӣ таҳқиқуанда-
гони номи Фирдавсро маънӣмаъӣ қарда истодааст, ба хотир
овардани ниҳо, ҳусусан байти Ҷомӣ қувваи шеърӣ ўро хеле аф-
зудаст. Зеро Ҷомӣ Султон Махмуду Ғазнавию дар ашшонах-
таки қадри Фирдавси сазт сарзаниши қарда буд. Шоири шӯра-
и ба ҳамон суҳанҳои шоири бузург бар таҳқиқуандагони
ҷирузан номи Фирдавси ланъат хондааст.

Ғале мақол, зарбудмасала, хатто ибораҳои барҷастан маш-
хӯро, ки мансуб ба фолклор аст, аз тарафи шоирион дар маъ-
риди муносиб ағлаи ва тох ба қае дигаргунии шаклӣ ҳамчун
далели равшан ва бурлоии қотеъ на ё ба таъри ирсоли масала
таъмин мешавад. Мо ин ҷо ба таъри намунаи чанд мисол ни-
шон медиҳем.

Аз ҷумла Низомӣ зарбудмасали машхӯри «Қӯза ба лаби
ҷӯй то наӣ дуруст рафта мейад»-ро ба таъри ирсоли масала ҷу-
нин таъмин кардааст:

Набояд ки моро шанад нор сует.

«Сабу м-ояд аз об дони дурусте».

Ё ки зарбудмасали «душманро ба шакар куштаанда»-ро ҳам
Низомӣ ҷунин махироҷа таъмин намулдааст:

Симиданов¹ отани зар куштаанд,
«Душмани худро ба шакар куштаанд».

Зарбулмасали «девор гӯш дорад» низ бисёр назм тазмин шудааст:

«Девор гӯш дораду агёр низ чашм»,
Мо чун кунем, бо ту эн берун дар суҳан.

(Камол).

Суҳани ҳикматомези «аёнро чӣ ҳочат ба баён» аз тарафи Камол низ тариқа тазмини шудааст:

Гуфтаи сурати ӯ мазҳари маънаст, Камол,
«Худ аён аст, чӣ ҳочат ба баён хоҳад буд».

Тазмини зарбулмасали «каҷ дору марез!»:

Гуфтай зулфи наҷам дорӣ ба дасту могозор,
Моҳад охир ба ҳамои нуқта, ки «каҷ дору марез!»

(Камол).

Тазмини атъоли зарбулмасали «оби дари хона — тира!» ин аст:

Сад баҳр агар захира бошад,
«Оби дари хона тара бошад».

(Ҷомӣ).

Тазмини «некӯй куну дар об андоз!»:

Дилбурда, ки умраи чу ғаман бод дароз.
Имрӯз талаатуфе эн наф кард огоз:
Бар чашми ман андохт даме чашму барафт,
Яъне ки «некуну дар об андоз!»

(Ҳайбӣ).

Тазмини «поёни шаби сиёҳ сифед аст».

Дар ноумедиро басте умед аст,
«Поёни шаби сиёҳ сифед аст».

(Нисомӣ).

«Суҳани хона ба бозор роғт намеояд» — суҳани хонагӣ ҳом ва аз воқеъ дур аст:

Суҳани хона ба бозор намеояд роғт,
Доя мегуфт ба ғахвора маро нешудани.

(Сайидо).

Тазмини «минҷоли бо шир даромада бо қон мебарояд»:

¹ С и м к а ш о н — ҳикматбалаандон.

Ниски ту дар вуҷудаму меҳри ту дар дилам
«Бо шир дар бадан шуду бо чои бедар шавад»

(Хофиз).

Кай барканам ала аз рухи ҷонон, ки меҳри ӯ
«Бо шир дар дил омаду бо чои бедар шавад».

(Ҳоҷу).

«Дар хона кас аст, як ҳарф бас аст» — одами бафаҳму фаросат зуд ҳақиқатро пай мебарад, ба одами оқил як даҳан ган басанда аст:

Чӣ хуш гуфт доно, ки дар хона кас
Чӣ бошад, эн гуянда як ҳарф бас.

(Ҷомӣ).

Мулло Ҳокироҳ гуфт: Хамин дардатро нашӯрида тӯй ҳам, мешавад: «Аз дӯст як ишора, аз мо ба сар давидан», гуфтаанд. Ту ишорат кун, мо илҳом кардан мегирем (С. Айӣ, «Оди-на»).

БАРОАТИ ИСТЕҲЛОЛ

Бароат равшанӣ, фазилат ва бартарӣ ҷустан дар ғазлу хуна аз амсоли худ аст. Истеҳлол дар луғат талаби дидани моҳ, маҷозан инсару духтар буданиширо аз нахустин овози кӯдак пай бурдан аст ва ба маънои кашидани шамшер аз инём, аввалин борон ва ғайра инд меояд. Вале дар истилоҳи адаб ба таври зер аст:

Шоир дар аввали маснави ӯ қасида ва ғайра байтеро зикр менамояд, ки дар он аз ҷи иборат будани мундариҷаи манзумро баён мекунад, ӯ ба иборати дигар ишорате доир ба мундариҷаи асар меорад ва оиро бароати истеҳлол мегӯянд.

Дар «Лайлию Мачнун» и Мулҳами Бухороӣ метавон гуфт, ки мундариҷаи ҳар як боб бо байти аввалин ифода мешавад. Мо намунавор якҷандгон оиро ин ҷо нақл мекунем:

Оғози достони «Лайлию Мачнун»-ро бо ин байт меорад:

Қадам — маҷнун дашти софҳан роҳ
Чунин шӯрида сар бардошт овоз

Боби «Раҳнидани Мачнун сарвари аз заҳми арраи ботбон» бо ин байт сар мешавад:

Ҳазони ҷаҳрагон боги икром
Чунин резанд барг аз шох асрор.

Боби «Кашидани шубон¹ пӯсти гӯсфандро дар бари Мачнун ва ба висоли Лайлӣ расонидан» чунин сар мешавад:

Чу касеоби табиат аз дари дил,
Чуени шуд гуфтанзи фикр биениа.

Намукаи ин санъатро дар «Лайлию Мачнун»-и Абдурахмони Ҷомӣ ҳам дидан мумкин аст: аз ҷумлаи боби «Рафтани Мачнун пешаи Лайли ва ба бонги доғ фоли некӯ гирифтани ва назар кардани, ки агар дидора Лайли мунссар гардад, як ҳаҷои анда бигузорад» би ин байтҳо сар мешавад:

Чун бозе сарфадум дар ин бис
Бишнест бар ширини шир.
Зогри синаи ин салии он боз
Қардиди ин ошӯна парвоз.
Чун Қайс ну зогин субҳидамкеш
Микриши ду но ба роҳбурӣ тез.

Айвали боби «Бозаҳаридани Мачнун равишро аз сайёда ғоз кардан ба ёди Лайли» ин гуна аст:

Чун субҳидам аз газодан хур (хлар),
Пешид замми халлоли¹ зар.
Афшонд фалак аз ҷанҷои сар,
Аз мезри газода катран шир.
Аз хоби замона ҷашм бикишуд
Мачнун, ки би хоби бехуди буд.

ҲУСИ МАТЛАЪ

Байти аввали шеър матлаъ ном дорад. Шاعر бояд матлаъи ҳар шеърро зикри мақсуди худ оғоз кунад ва бо калимаҳои дилқаш ва маънии ҷамъу шуруъ номинд, то ки ҳақиқати ва шунъи ҳақиқат би божин суҳан шайлу рағбат ҳосил номинд.

Ин гуна матлаъ, ки ҳамаи пурнаамуну барҷаста омада, моро ба ҳақиқати ва фаҳмидагии гуна аҷоси табиати шеър омида месозад, ҳусни матлаъ номида мешавад. Ҳусни матлаъ дар алабиёти тоҷик аз ҳад биеёр аст.

Ашқарӣ гуфтааст:

Суҳан ба вазфи руҳани чун ин хотирам сар зад.
Эи матлаъи суҳанам офтоб сар бирад.

Чанд мисоли дигар:

Ҳондас аз даҳнат, тунги шакар пайдо кард,
Суҳане гуфт лабат, азуни тар пайдо кард.

(*Ҳусрави Деҳлавӣ*).

Ба сари кӯи ту савғанда, ки то сар дорам,
Нест мумкин, ки ман аз зулми ту сар бардорам.

(*Ҳусрави Деҳлавӣ*).

¹ Халлола — асбоби зинанат.

Парирузе ба шакарханда катли мардум кара,
Чу гуфтамаи, ки маро ҳам бисун, табассум кара
{...}

Бурқаз¹ ба рух афғанда барад нол ба боғани,
То нақдати гул бехта ояд ба димоғани,
(Сайёди Тасуфӣ).

Нозанине, ки аз арак тар шуд,
Нозанин буд, нозанинтар шуд,
(Хилқӣ).

Ба бурҷи² шикри тӯла минушанд, сентонет,
Ту инз бар сари бом о, ки хуш тамошонет,
(Ҳоки Хонан).

Бехтарин наънъ ин санъат баровати истеҳлол мебошад. ки
дар боло энкр ёфт.

ХУСНИ ТАҲАЛЛУС

(Шитикол ё гурез)

Ба ҳуз ҳусни матлаъ лутфи таҳаллус ва ҳусни мактаъ инз
дар адабиёти классики мо навики бузургро нишол карда ҷамъ
дааст. Бинобар он ки дар адабиёти имрӯзаи тоҷик қаси-
дашавис ва маълумоти дорбори шазеларастӣ нест, ин ду
санъат ҳам ба мо ҷан дарвори надорад. Вале барои оғохония-
ти ҷаҳонишорон ва умуман ханаскорони адабиёт каме ғоҳ до-
да, ба ин-ду мисол шарҳ мекунем.

Шоир баъд аз итмоми муқаддимаи васида, ки оғро **насиб**
ва **ташбиб** мегуянд, ба мадаи ҷамдух мегузаранд. Он ҷои
шоирро, ки шоир аз насиб ба мада мегузаранд, **шитикол** ва ба
форсиё тоҷикии **гурез** меноманд. Гурез баъд ба таври латиф ва
тарзи нозук омада, салосати лафз ва таносуби маъноро риоя
сунад. Ин гурези латиф ҳусни таҳаллус ном дорад.

Дар мусаммате ҳамрияи Манучехр, баъд аз тасвири фас-
ли тирамоҳ ва тарбияи шароби худ тайёркарда деҳкон аввалин
бар сотагин (пидла)-ро пур карда мегуянд.

Он тоҳ яке сотагини бола барорад
Деҳкону аввалин ба қафи даст болаорад,
Бар ду рухи авранги³ мола бинигорад,
Уду балоси бӯяву дар мала бингорад,
Гӯяд, ки маро ин ман мушкин нагузорад,
Илао, ки хӯрам ёди «шахи одилмухтор»...

Аз гурезҳои барҷастаи Хусрави Деҳлавӣ ҷанл мисол мео-
варем. Баъд аз ташбиби баҳорин.

¹ Бурқаз — парда, ҷашмбанд.

² Чурҷи — гуноҳ.

³ Авранг — фарро зебо.

Хуфт нэргис мактавр, фарёди булбул баринахт
Нимшаф, к-аз хадмата маъдуми кайхон санат бар

Баъд аз тагаззул:

Забон кушод, ки шамъи бутон шудам, гуфтам:
Хазор хона бисёрбад, эгар забон ки аст,
Кушод чеҳра, ки мохе шудам ба рӯи замин,
Даря малик бинамудам, ки «осмон ки аст».

Баъд аз тасвири дамидани офтоб:

Хуришди ҷаҳонгир, маликдор, ки дар раъм
Шамшер қашода, малек-уш-шарк, барода.

ХУСНИ МАҚТАЪ

Охириин байти шеър мактаъ ном дорад. Шоири эбёти охириро инчун нағзу дилкаш бояд гуяд, ки мулосан таъини шеър бошад. Ин санъатро, ки шеър ба ибборати янги ба маънии ғариб хати мешавад, хусни мактаъ мегӯянд. Вақте ки хонанда байти охириро меخوانад, баъзе камбудии гузаштаро низ фаромӯш карда, эвоки бадеи мегурад. Чунон ки дар боло гуфта шуд, ин санъат бештар дар касидавон мадхия ба қор мерафт ва аз дӯсти шоири дар ҳаққи мамлӯҳ иборат аст.

Мо дар ин ҷо дӯри ба хусни мактаъ, ки асосан дар ғазал бо зинаи тахаллус инҷом меёбад, чанд мисол зикр менамоем.

Бадри Чоки гар аз ин наъ насфи ҳоду руҳ кунад,
Сариатуи боло чу алафу рӯиназ билаз чу ала.

(Бадри Чоки).

Насфи далават Кимои дони
Дар қофияҳои тағи гуяд.

(Кимо).

Гуфт: худ додӣ ба мо дил Хофизо,
Мо муҳасина¹ бар касе нағмоштен.

(Хофиз).

Хофиз, чу обн лутф эн назми ту мешавад,
Хосид ки гуна нукта талабад бар он ғарифт?

(Хофиз).

Урфи, ба холи назъ расидино бех шудӣ,
Шармат наёмад аз дили уммедвори дӯст²?

(Урфи).

¹ Муҳасина — ҷамъиянуназдик ақло.

² Маъмури байт ки аст, ки ӯро Урфи бемор шуда, ба холи назъ расидан буд, ин хабар ба ӯ расиду бо хурсандӣ гуфт, ки хайрият, ки мурд ин маъна аз дили ӯ рақоз ёфтад, лекин бар ахлофи холиши дӯст Урфи ба холи омаду дӯруст шуд, умеди ёраш барбад рафт.

Маху́р, Соиб, фареби фазл аз ҷониби дохил,
Ки дар гунаҳ аз беадаби гадо бегуна мешавад

(Соиб).

ХУСНИ ТАЪЛИЛ

Хусни таълил ба тоҷикӣ сабаби нағз нишон додан, яъне барои исботи мақсад адиби латиф овардан аст.

Шоир барои ҷане сифате меоварад, вале барои исботи муддао сабаби муносибе нишон медиҳад. Вале дар воқеъ ин сабаб барои латофати суҳан ғайибдорӣ мебошад:

Он зулфи хушмет, ки дилонсанд афтадаст,
Бар қадди чу сарват чу қаманд афтадаст,
Гуфтаи, ки чиро шикастаи сар то лои?
Фармуд, ки аз ҷон баледа афтадаст.

Ин ҷо шикастагии зулф на аз сабаб аст, ки аз ҷон баледа афтадаст, балки барои латофати суҳан ҷуниби фароз қардаст. Яъне ишорати латифе ба ҷон баледа — гунаҳи узор негодани зулф ва шикастагии он мебошад. Дар бораи дилбаре, ки забонаш мегирифтааст:

Гуфтаи: суҳанат шикаставаши чуи ояд,
Бо он ки ҳама чу дурри мақнуи ояд,
Гуфто: Суҳан аз даҳони танге, ки марист,
То навиҳанамаши, ҷи гуна беруи ояд?

Дар бораи махбубае, ки ба руяш доғи ҷароҳате (нашша-хӯрда) бекӣ монда будааст:

Бар орази доларанги он сарви равон,
Он нест нишон аз он ки гаштаст аён,
Азбаски ба дуби шуде ғайришавон,
З-асеби ишора ба руҳи мовд монан.

Аз Хусрани Дехлавӣ:

Мола, ки ба дил тиреҳ шудонӣ шуд,
Аз он ки ман аст ғайишавуд,
Азрак ки бунафизаро ба дӯш аст,
Аз интаи ман қабудлӯнӣ аст.

Боз:

Сурхияи ҷашни қабудат ҳеҷ медонӣ, ки инет?
Номе ҷурд аз ману бар ҳади ман ҳуҷ мегириет.

САЊАТИ ТАФАЙНУН

Тафайнун дар лугат маънои гуна-гуна шудан, шох-шох таркидан, аз ҳоле бар ҳоле гаштан ва гаштугузоро дорад. Дар илми бодетъ тафайнун он аст, ки шоир айни маъмуриро бо қавл-маҳол муродиф баён мекунад:

Парирайкар бутони парийёнпӯш,
 Буте саягиндони симинбанигуш,
 Нисоии хиргахи, бутруйи чини,
 Сахисгарои баҳан, бошуи чини,
 Таваллои ҷаҳон, хотуи даврон,
 Дилорони ҷаҳон, ошӯби Тӯрон...

((Низомӣ),

Аз «Хитоб ба офтоб» (дар вақти ба ҷурчи Хамал дарома-
 дан):

Эй доиратаран нуктаиарпар,
 Эй бутаву ёй шароии зар!
 Эй шохиди ғамзазан ҷаҳонро,
 Суатони янасна осмонро!...

((«Зеби суҳан»),

МОДДАИ ТАЪРИХ

Баъзан шоирон дар исми шарҳи воқеъу ҳодисаҳои муҳим
 ва ҷалби диққат, ҳамчун таваллуду вафоти оламиини бузург,
 чулуи подшоҳон ба тахт, биниш иморатҳои бошукӯҳ (масҷиду
 мадраса, қарвонсарой ва биноҳои ҳайри умумӣ), таълифи ки-
 тобу таланин донишҳо ва ҳаққо сози ғиро низ зикр мекунанд.
 Шэъре, ки дар он сола зикр шудааст, моддаи таърих ном до-
 рад.

Чунончи, Кисой дар матлаи касидан ҳасбиҳолни ҳуд таъри-
 хи таваллуду ҳудро ба ин тавр баён менамояд:

Ба сесаду навадуяк расид наҷоти сол,
 Ҷаҳориҷаҷобу се рӯз баки аз шашсол.

Соли сесаду навадуяк ба соли 1001-и мелодӣ баробар аст.
 Аз ин байт маълум мешавад, ки моддаи таърих дар давра-
 ҳон аввал ҳале содда ва табиӣ ифода меёфтласт.

Қиъан зерини Ибни Яъин (шоире асри XIV) низ бо ифо-
 дан равшан ишро ёфтааст:

Вафоти соҳиби ғъам Вачехиддини Зағӣ,
 Ки ҷарҳи шир набинад чун у ҷанни ангар;
 Ба осои ҳафтаду нӯздаҳ ин соли ҳафрат буд,
 Шабӣ душанбӣ баистуғеғум ин моҳи сафрат

Моддаи таърихи вафоти Вачехиддини Зағӣ ба таври сод-
 даи солушумори ҳафти саду нӯздаҳ будааст, ки ба ҳисоби илму-
 да ба соли 1319—1320 баробар меояд.

Вале ин гуна сарҳат ва соддагӣ бо мурури замон ба за-
 ваки шоирони «ёлъоф» сонгор наафтад ва рафта-рафта моддаи
 таърих ба ҳисоби «ҷаҳд (ҷумал) гузашт, ки инро моддаи таъ-
 риҳи лафзан меноманд.

Дар ҳисоби «ёлъоф» дар ҳарф рақамҳои ифода мекунанд

Дар алифбон араби 28 ҳарф (овоз) мавҷуд аст, ки дар 8 ҷойиман махсус ҷамъ ёварде шудааст:

Аз ҳарфи алиф — 1 сар ҳарф, то ён ҳуҷа ҳар ҳарф яке аз шумаразон икиро, яъне ҳаммаи аз як то дэбро ифода мекунам: (алиф) — 1, $\bar{\text{б}}$ (бо) — 2, $\bar{\text{з}}$ (зо) — 3, $\bar{\text{д}}$ (до) — 4 ва ҳо-казо.

$\underline{d}$ (доф) — 20, $\underline{j}$ (лож) — 30, $\underline{m}$ (мим) — 40, $\underline{n}$ (нун) — 50, $\underline{s}$ (син) — 60, $\underline{z}$ (зин) — 70, $\underline{l}$ (лоф) — 80, $\underline{p}$ (под) — 90.

ف (fof) — 100, ج (jo) — 200, ح (hah) — 300, د (to) — 400,
 ذ (zo) — 500, ر (ru) — 600, ز (zu) — 700, س (so) — 800,
 ط (tope) — 900, ع (faïn) — 1000.

β (не) = 2, $\underline{\beta}$ (не) = 3, $\bar{\beta}$ (не) = 7, β^* (гоф) = 20, яъ
 не аз руи кимат β ба β , $\underline{\beta}$ ч ба ч, $\bar{\beta}$ $\bar{\beta}$ ба $\bar{\beta}$ ва β^* ба β^*
 мушоит.

Алишер Навоӣ ба Чоӣ бо ҳам дӯстӣю ӯҳдамондӣ таъом доштонд. Ҳангоме ки Сафӣуддин ном тифлӣ яққоли Чоӣ дар соли 880 ҳиҷрӣ (1475—1476 мелодӣ) вафот кард, Навоӣ барои тасалли ҷумлаи «бақои ҳаёти шумо боде» (

Агар риками ҳамин ҳарфҳои ҷумлаи «баъди ҳафти шумо баде-ро ҷамъ кунед, риками 880» ҳосил мешавад, ки соли на- фаъти кӯдак аст (соли 1475—1476 мелодӣ).

Шеърн дигаре «умлан «Сонб вафот ёфт» (عذاب و وفات یافت) ёфтааст. Ҷоҳо каллима, ҷумла ва ё иборан моддан таърих айнан ба асли минзӯл, мутебик меояд, ки барҷастатарини маънаи моддан таърих ба шумор меравад.

Моддан таърихи катан Мирзи Улуғбекро «Аббос кушт» ёфтаанд, ки мусови ба рақами 853 (1449/50) мебошад.

Таърихи вафоти Хоҷа Нисоми Бухорои каллимаи «таммат» воқеъ шудааст, ки ба ҳисоби абҷад ба рақами 840 (1436—37) баробар меояд:

Таърихи вафоти Хоҷа Нисом
Хар аст ба ширини гуфт: «Таммат»

Сайри Зинд дар рубои ҷеран ба моддан таърихи «сӯздаттар бодо!» (سوزداتتر بداد!) тавааллуди писари ҳудро ифода намудааст, ки 1343 ҳ — 1924 м. мебошад:

Ин тоза ниҳол ғабзу пурбар бодо,
Дар боғи ҳаёт тозаву тар бодо.
Дар вақти тавааллудан, ки буд интар сазд,
Кердеи, радам «Сӯздаттар бодо»

Аҷиботи ҳисоби абҷад ёкӯр аст. Масалан, моддан таърихи ҳуруҷи Чингизро каллимаи «хун» (خون) ёфтаанд, ки 656 (1258) мебошад. Моддан таърихи биниш Гури Мир «ғунбаз» (گنبد) аст, ки баробари 772 (1370—71) аст.

Моддан таърих, ки ба ҳисоби абҷад асос ёфтааст, дар аввали пайдоишии наму ёкӯи холи аз тавааллуф аз синафтории барзиҳ буд. Чунин ки дар шеърҳои Хоҷа Дод мешавад, таркибҳои «маъли баҳишти» (787—1385/86), «қурби тоат» (782 — 1380/81), «халлики одил» (775—1373/74), «рахмати ақл» (756—1355), ки таркибҳои одиланида, моддан таърих шудаанд.

Моддан таърихи ҷеран, ки Хоҷа дар вафоти шайх Абӯлқасим гуфтааст (757—1356), аз таркиби шайх каллимаи қолта шула таъминан ба тавааллуф ва сазда мебошад.

Булбул сару суман, ё суману лозину гул
Ҳаёт таърихи вафоти шайх мушаввиҷула

Дарин рафта-рафта таърихи ҷеран ба синафти мураккаби печ дар печ ва сузанибозии ғунбақаллуфни шаклпарастона табдил ёфт.

Аҷоси оғози моддан таърихи афён асри VI ҳ — асри XII м мебошад, ки азарак сар мулаззи тавааллуфоти адабиёт.

Аз моддан таърих баровардани саз чина қанда дорад, ки аз ҷумла, инҳон дариҷро дар хотир доштаи лозим аст:

Ҷоҳо дар моддан таърих шайх қабил инз дарқор мешавад.

Масалан, ҳарфи охир ба чон ҳарфи аввал ҳисоб мейбад. Ҳамчун **راهب** (роҳиб) мақзуби **بهر** баҳор.

Амали тасҳиф низ ба қор аст. Амали тасҳиф бо ҳарфери афзонин додан, кам кардани як ё чанд нуктаи қалима ҳосил мешавад: **شراب** (шароб) — **سراب** (сароб), **جرد** (дара, дурда) — **درد** (дузда), **كتاب** (китоб) — **كباب** (кибоб) ва ғайра.

Қалиман «рахмон» асосан ба араби бе «во» — алиф ҳамчун **رحمن** раҳмани моншавад, ки агар ба шакли **رحمان** (рахмон) навишта шавад, ки адал зиёд мешавад.

Вони маъдула ба ҳисоб гирифта мешавад: одатан «кича»-ро «хавча» (**خواجه**) ва «тоҳар»-ро «хавоҳар» (**خواهر**) менависанд ва дар вақти ҳисоб ҳарфи «ва» (**و**)-ро ба назар мегиранд.

Қасраи изофи қимати «хав»-ро ҳавва дорад: **لغ** (ла-лаи сурх). Пайвандаки **كه** (ки) дорони қимати 25 мебошад: **к** — 20, **х** — 5.

Хелҳои моддан таърихи лафзӣ

Моддан таърихи лафзӣ ё равшанӣ сода аст ва ё золи иборат бо зинорати лаффе, ки дар байт вуҷуд ёфтааст, зиёду кам мешавад. Мисолан, ки мо дар боло овардем, мисоли намуни якум моддан таърих аст.

Намуни дуюми сурати музмиро дорад, ки таъмиш меноманд. Масалан, дар ҷавоби ҷумлаи суолни «таърихи ни воқеа чист?» гуфта мешавад, ки «яке аз ҷамъи но барои ниҳод» ё ки «қадим дар миёни гузошт». Дар ҷавоби якум рақами як кам карда мешавад ва дар ҷавоби дуюм рақами як меафзояд.

Шаксе дар таърихи бини ҳақе, ки Латиф ном шаксе барои истифодаи умум сохтааст, ки таърих гуфтааст: «Аз ҳавзи Латиф об бардор!» Бояд дар ин ҷо аз иборати «ҳавзи Латиф» қалиман «об», яъне адал се кам шавад, ки то ҳамаи нафар шудани ҳави мебарояд.

Мисоли дигар:

Чу таърихи вафоти ӯ зи кари як дурндам,
Ба сад оху фиғон гуфто: «нак аз қозии кам шуд».

Дар ин ҷо бояд аз қалиман «қозии» адали як кам шавад. Моддан таърих то ҳама ва ё якҷанд қалима, ки инерти ва ҳатто як байти тамомиро дар бар мегирад.

Шояронӣ буданд, ки ғисёртар ба гуфтаи таърих машғул мешуданд ва ғайран баъзе аз онҳо дар ҳақиқат таърихшинос, тақаллуф ва ҳушрономӣ буди, шояронӣ дар мазраби дуюм қарор додаанд. Шояронӣ маъруфи давран томури шоярониро

ба худ касби асосӣ қарор дода, таърихшиносии онҳо гуфайла будааст. Вале дар Мовароуннаҳр дар давраҳои охирии, асри XVII—XIII, махсусан дар асри XIX ва аввали асри XX бисёре аз шоирон ба таърихӣ соҳиби аъсти даров буданд. Масалан, аз шоирони мутааххир Хайрат, Садрӣ Зиё, Васил ва Сипандӣ дар таърих истеъдоди баланд доштаанд. Дар Самарқанд ягон маснӯа, меҳмонхонаи навине нест, ки Васил ё Сипандӣ китъаи таърих нагуфта бошанд. Ба ҳамаи тариқа таърихи наҷодат ва вафоти одамони машҳури ин давра ба китъаи таърихи ин шоирон сарафроз пануда намондааст.

Ихроч ва идҳол

(Исқот ва идҳол)

Дар миёни шоирони мутааххирин қондааст, ки агар таърих доир ба вафот бошад, қарфиро аз моддаи таърих берун мекушанд, ки ихроч ном дорад ва агар ба таваалуд ё таълифи асар ё таъсиси бино ва минораи ӯ онҳо онда бошад, дар сурати нарасидани қарфе қарфе аз қалъаи дигаре ягона мегарянд, ки идҳолши меноманд.

Моддаи таърихи вафоти писарнаме аз тарафи Малехон Самарқандӣ ба таърих ихроч «гулгулча» рақами 5 анёда аст, шоир бо қамолӣ маҳорат ба таърих таъмин қарфи «хон»-и ҳавваиро аз охири «гулгулча» (گلچله) ихроч қардааст (ки «ки по эфтод» ишоран он аст) ва рақами матлуб (1103—1691—92) боқӣ мондааст.

Моддаи таърихи зерин аз тарафи Тажудди Самарқандӣ доир ба таъини девоиш Туграл 1915 ба таърих наҷод гуфта шудааст:

Шуд ин мисраъ ишқии муҳри таърих,
Зи руи таъи «Наб девоиш Туграл».

«Наб девоиш Туграл» (ناب ديوان طغرل) ба ҳисоби абҷад 1325 аст, вале ба ин қарфи аввали таъи (طبع), ки ба ҳисоби абҷад 9 аст, ягона наҷад, рақами матлуб 1334 (1915—16) ҳосил мегардад.

Моддаи таърихи «яке аз қонҳои кам шуда» ва «Аз ҳамаи Латиф об бардоре», ки дар бораи дида будем, мисоли моддаи таърих ба таърих ихроч (исқот) аст.

МУАММО

Муаммо санҷастест, ки шоир номӣ махсус ё чизеро дар сурати нуҳуфта ба асосҳои ашқӣ алаб ва тасвиф ё бо нӯаи қардаши мураббифа, ҳисоби абҷад, китъа ва ишқотҳои пӯшида

дар як бийт аз ё иҷанда бийт навиъе мепушонад, ки аз ғайри
финару мулоҳизани бориқ ва лилқоти эҳсон шинофтан муҳол бу-
да, асосан кушодаи он маъқуф ба дохилати қондаҳои маълу-
ми муаммо.

Дар аввалҳо шеърони пешани муаммо аз ҷистоваро ки ҷи
фаҳмиданид. Баъд рафта рафта онҳо ҳамчун мафҳумҳои чу-
дигона аз ҳам ҷудо шуданид. Анҳаро порчаи зеринро, ки ҷисто-
ви пиёз аст, муаммо номиданид:

Чист он, турфа қалъаи бозор?
В анҳар он қалъа қалъаи дигар?
Ғоҳ бинишд минҷа баъд сафед,
Ғоҳ бини ҷу лиллаи аҳмар,
Ғоҳ бини зумурадани оламо,
К-аз гиребони ӯ барояд сар,
Қар кӣ бинишад ин чумбаторо,
Қаран ӯ ба қалъа ба қарар

Маълум мешавад, ки ҷистон қалъаи нахустин дар соҳаи та-
фаниноти адаби, яъне бозори ҳарф ва алимӣ мебошад ва ба-
тадриҷ шакли мураккаб гирифтааст. Ҷистон шакли соддан иб-
тидои ва муаммо шакли мураккаб мебошад. Таҳминан аз ас-
ри XV шакли соддан, муаммои пешинидагон шакли нуртақаллу-
фе гиряид.

Шеърҳои маъруф Абдурраҳмони Ҷомӣ, мусоҳири ӯ Мулло Мир-
ҷусайин Муаммои, Мулло Шаҳобуддини Ҳакири Муаммои,
Мухташамӣ Қоши, Зафаруддини Восифӣ ва дигарҳо сирояти
муаммосароён ва муаммошинофонанид. Ҷомӣ дар «Хирадиоман
Искандарӣ» мегӯяд:

Бӣ касди қасона шудам тезгом,
Биниш ба қалъаи муаммои шом

Ҷомӣ ҳатто дар муаммо рисолаи таълиф карда, қондаҳои
муаммо ва шарҳу эзоҳи онро баён кардааст.

Аз соддатарин муаммоҳои Ҷомӣ, ки ба фаҳми ҷавонони им-
руза назилитар аст, яқинандгори ки ҷо зикр мекунем,

Ба исми Ҳорун:

Берун ӯ аз муаммо,— гуфт,— ном он бута маъдун,
Ҳаминҳо буду бае он дом, ки онда ном ӯ берун.

Номӣ маъшук дар накти бе ғрунӣ омадан тинҳо ҳамин «ҳо»
буд, ки агар «ҳи»-ро ба «рун» ҳамроҳ намеоям, асми Ҳорун хо-
сис мегардад.

Ба исми Тоҳир:

Қай равад ном он бут аз хотир,
К-аз яке нуқта мешавад тоҳир.

(Ҷомӣ).

Агар аз калиман «зоҳир» (ظاهر) нукта афтад, «Тоҳир»
ظاهر мемонад.

Ба исми Муҳаммад:

Хум чу нигун гашту ике катра рехт,
Хуш ан мадауши музаббат гурехт.
(Чомӣ)

Агар «хум» (خم) нигун, яъне чашма шавад, «муҳ» (مح)
шуда, аз он катрае (нуктае) афтад, «муҳ» (مح) мемонад ва
аз «мадауш» «душ» гурезад, «мада» (مد) мемонад, ки исми
Муҳаммад (محمد) ҳосил мешавад.

Ба исми Қарим:

Бишми нафис хотари Чомӣ дарёд,
Якшо гирех аз намор, бисарам миз раб.

Агар аз «намор» (كمور) гирех кушоем, яъне «ме» равад,
«сар» мемонад ва «ниш» (نى)-ро ғардонем, «сим» («ним»
يم) мебарояд ва исми Қарим ҳосил мегардад.

Ба исми Баҳо (بها)

Эй ёфта дарёди, мо ташиқлабем,
Як катра барафшон, ки қали ташиқлабем
(Чомӣ).

Агар ба «ма» (ما)-и «дарёҳ» аз катра (нукта) афшо-
нем, Баҳо (بها) ҳосил мегардад.

Ба исми Чомӣ (چامى)

Чомӣ, аз ба мӯр кифте дураи ҳуш,
Барзод, анд аз кифте мебои сӯш
Хифт.

Агар аз «киф» (كفت) зил равад, яъни «фе» афтаду «ме»
(«и» мебои) (مى) -ро зер азари «ду» гузорем, «Чомӣ» ҳо-
сил мегардад.

Муаммо ба исми паррандаҳо — нисозар ва қуланг:

Ду мур аз марзоре ярд парроз,
Ба қасди ҳарлушом оқои қардиз.
Якери во бурдаам, гашт бесар,
Якери сар бурдаам, ланг қарлам.

Агар пон шонасар, ки сар аст, бурида шавад, бе сар мена-
ваз ва нина мемонад, сари қуланг, ки аз «к» иборат аст, бу-
рида шавад, ланг мемонад.

Муаммо ба исми Амӣн (امين):

Ҷон ту ин нест, эй саран барин,
Аз маёи бархезу болотар иншин.

Мавсид аз саран барин ҳарфи «аллиф» (ا) буда, алиф аз маёи (مایه) ҳезуи болотар иншинад. Амн (امن) ҳосил мешавад.

Муаммо ба номи Насир (ناصر)

Сару сифи бабур, дар оташ нидар.
Дигар дар ҳикми риндон бод нагӯяд.

Агар сари «суфи»-ро ки аз ҳарфи «с» (س) иборат аст, дар оташ, ки мурабифаш сур (سور) мебошад, аялозем, нисир (ناسير) ҳосил мегардад.

Муаммон риёзӣ

Пеш аз шинофтани муаммон риёзӣ ҳисоби абҷад (ҷумал)-ро додистан ва аз худ ғардан лозим аст, вагарна ёфтани муаммон риёзи номумкин аст.

Аз таъбири Мухаммад Тоҳирӣ Насрободӣ як-ду муаммон риёзӣ нишон медиҳем:

Мухосиб аз ин нуқта огоҳ нест.
Ки панноҳро нешуморанд сӣ.

«Оҳ» (آ) дар ҳисоби абҷад ба рақами 6 баробар аст ва панҷ «оҳ» сӣ мешавад.

Аз бист чохар сад биниған,
Алаш бар ман фирефт сад ман

Аз «бист» чорсад — «4»-ро ифғонем. «бист» мемонад ва ҳал-би «бис» (яъне чаппаи «бис») «сиб» аст, ки дар навбати ара-бӣ ояро «себ» ҳондан ҳам мумкин аст. Яъне ҷавоби ин муаммо «сад ман себ» будааст.

Муаммон риёзӣ ба номи Таййиб (طيب)

Номи ӯрам се ҳарф дону марзӣ
Хар ике дар ҳисоб пантаҳу пан.

«Таййиб» (طيب) аз се ҳарф иборат буда, ҳарфи нахустин ٮ ба ҳисоби абҷад баробар ба рақами нӯҳ аст ва ١٢ («нӯҳ») аз ҳарфҳои «но» ва «ҳ» («х»-и ҳавваз) иборат буда, ҳарду 55 мебошад. Ҳарфи «ё»-и хутгӣ ي (я) ба 10 баробар аст ва «дах» (ده) ба ҳисоби абҷад нӯҳ ва «нӯҳ» (نه) бо 55 мешавад. Инчунин ҳарфи «б» — 2 буда, «ду» (دو) ба ҳисоби абҷад

10 аст ва «дах» (10) боз нӯх 41 ва 41 инч баробар ба ра-
ками 55 асту неми матлуб ҳосил мешавад.

Чистон ё лугаз

(Луғаз)

Маънои луғавии луғаз нечун, роҳи кам аз беруи рафтан аз
роҳи роғ аст. Дар нисби баъзе луғаз он аст, ки шоир шеър
механисад ва чинеро дар назар гирифта сифат, аломатҳо ва ду-
суениатҳои онро дар либоси иборатон мушкел ва монанд ва таъ-
ри зикри номи предметро байн мекунад ва баъдани онро аз хо-
нанди ба таъри матлуби суол аз оқсарон ба иборати «чист он?»
ифода мекунад. Аз ин сабаб рафта-рафта ба ҷои луғави ара-
би «чистон» номи ин навъи шеър шудаст.

Чистон дар адабиёти форсу тоҷик аз асри XI сар карда маъ-
риди тавачҷуҳ ва таъъотиҳои широк тараннуст, вале дар ас-
ри XII ин санъат беш аз пеш ро ба тараққи мепилад. Широк-
ии ин дavar дар мавзӯҳои гуногун чистонҳои бисёре ба раш-
тан илҳам канидаанд. Ҳамзамон чистон дар муваддиҳои касиди
ба тарқи таъиниб омиднаст аз ҳамчун ва инчунан насф тараққи
кандаст. Аксар мавзӯи луғаз шамъ, бод, абр, об, ҳаммом, аз-
бутар, қалам, шамшер, китоб, айнал, чурча, оина, пайза ва
ғайра шуда омиднаст. Бо ақтилоли рӯини мавзӯҳои широк, ки
шеърро ба таъри луғаз сӯрудааст, устоди Рӯдакӣ мубошад.

Ду байти зерини Рӯдакӣ дар чистони калм гуфта шудааст.
Вале матлуб ва байтҳои дигаре он дар аст нест. Эҳтимоли ин
ни аз таъиниби қасидас будааст:

Данн равандаст, гуш неву сӯхатиб,
Гушн фасеҳ аст, чашм неву чашмиб.
Тошн шомшер дона, равшн шор.
Қалам ошину гушн таъин

Бод аз Рӯдакӣ касе, ки бештар ба луғазгӯи машғул шу-
даасту дар таъиниби қасида сӯрудааст. Манучехри Домғони
(асри XI) мубошад. Аз ӯ луғаз мерос мондааст, яке дар бо-
ран ҳаммом ва дигаре дар бораи шамъ аст.

Матлаи луғави шамшер аз Мунзӣ:

Берӯх пайварист, гали ҷанг чоншор.
Бодуд ошаст, таи раи пуришор.

Матлаи луғави боду абр аз Абдуллоҳи Чайлӣ:

Ча ҷари аст, он баршар аз асри шайхон.
Ба кушанлар даиш оташ, ба бодушлар шашн дашн.

Чистоне ба номи қайчи (аз «Ал-муҷам»):

Чист, к-ндар даҳони бедандон-и
Харин афтод, рео-рез кунад?
Чун ладн дар ду чашми ӯ ангушт,
Дар анмон харду гуш теа кунад?

¹Чистони себ аз Шамсулали Муҳаммади Аҷибӣ:

Чист он касри бедару равази?
Харарунашару Сухайли Янаи?¹
Шамли ӯ ҳамчу хайбати гардуи,
Шахси ӯ ҳамчу кайҷоби раинаи.
Толи ӯ тоодни дил асту чуз ӯ
Кас назидост даҳлилу ақли
Даҳлилу нофи ӯст бар сару пой,
Эмо наҷотар касе надида бадан,
Хитил аз нофи пур зи сунибули ӯст
Нифрон оҳун Хитову Хутан.
Нофи ӯ, гарин чашман тараб аст,
Леҳ монад ҳаме ба чоки анан,
Гашта ҳамзаман шаробу сини.²
Була ҳамширани гулу сапсан.
Часта андар даҳони ӯ тире
Бар рӯсони сумаррадин сӯзан...

¹Чистони патаку каффи:

Чист он ду, ки буваҷдаш ба рафиқат тавлам,
Ғах равонанд, ғах истода ба як пову шикан?
Турфа гоҳе ки пан сайр рафиқанд, асар
Дар равшн теа баробар кегузоранд калам.
Асар ин пой бабардоранд, он истода боз,
Он калам финиладу сини шаванд он ба калм нам.
Пой то сар хамн гардони даҳонанду зибон,
Леҳ наслида забонишон ба даҳон мустиқам.
Хар яке роғ ба во ҳайату шакли маҳи пан
Не камонест, ки доранд сиҳоме³ пан кам.
Дар масечид ин ҳама мартаба вақо доранд,
Чашони фарқи сари мумои, лиҳи, калро ким⁴
Но ба наълайи⁵ хирад соғти хар кас мӯнд,
Рихи он таъмин аз фозлу хувар бод касам.
Кафиро мондаву пӯинда патак дар раҳи саяк.
Камари хидмоту таслим ба чон мебондан,
Патаку каффи Абулфазл ҳамин Хайрати бар
Зада ни гуна бифармуд, яке шӯх раҳан.

(Хайрат).

¹Чистони пиёз:

Чист он турфи хирғози бедар
Андар он халма хайман дигар.
Муфлисонро мусохибу дашеда,
Муъзимонро рафиқи роҳи сафар.

¹ Сухайли Янаи — номи интириқи равшан, ки писбат ба Ҳаҷро аз чониби Янаи мебарояд.

² Сини — шундан, тараним, сӯру, батду сӯру.

³ Сиҳом — тире.

Ким — ҳимат.

Наълайи — кафир.

Ғоҳ бинӣ зумиразин аламе
 Аз тиребони у барорад сар
 Ни дугзаро хар он ки бинамоз.
 Чашми об ӯдаи ба натар.

Шоирони тоҷик Лохутӣ, Деҳлӯтӣ ва дигарон инча ҷасти ҷуф-
 таанд. Инча ҷасти ҷасти инча аз М. Раҳмӣ

Ду шаҳ дар ва саро чун бонда гарзад,
 Қаллазармаи рабӯ, бондаи гарзад,
 Синои хар ду то ҷаҳади ба ҷаҳади,
 Ҷаҳади ҷаҳади ба ҷаҳади гарзад.

Ду шире ва ба дуи ҳуҷуми ҷаҳади,
 Душман ҷаҳади ҷаҳади, ҳуҷуми ҷаҳади ҷаҳади,
 Ба шасту ҷаҳади ҷаҳади ҷаҳади ҷаҳади,
 Тошми ҷаҳади ҷаҳади ҷаҳади ҷаҳади.

Ҷасти ҷасти:

1. Як ҷаҳади ҷаҳади,
 Шабӯ ҷаҳади ҷаҳади

(Ҷаҳади ҷаҳади).

2. Як ҷаҳади ҷаҳади,
 Бокӣ ҷаҳади ҷаҳади

(Ҷаҳади ҷаҳади ҷаҳади).

3. Бӯи ҷаҳади ҷаҳади,
 Ба ҷаҳади ҷаҳади, ба ҷаҳади

(Ҷаҳади).

4. Ҷаҳади ҷаҳади, як ҷаҳади
 Дар ҷаҳади ҷаҳади дум

(Ҷаҳади).

5. Ҷаҳади ҷаҳади ҷаҳади,
 Ҷаҳади ҷаҳади, ҷаҳади ҷаҳади

(Ҷаҳади ҷаҳади).

6. Шутури ҷаҳади ҷаҳади,
 Ба ҷаҳади ҷаҳади, ба ҷаҳади
 Ҷаҳади ҷаҳади ҷаҳади

(Ҷаҳади).

7. Як ҷаҳади ҷаҳади ҷаҳади,
 Не дар ҷаҳади, не дар ҷаҳади

(Ҷаҳади ҷаҳади).

8. Ҷаҳади ҷаҳади, ҷаҳади ҷаҳади,
 Сик дар ҷаҳади, тои дар ҷаҳади

(Ҷаҳади).

9. Ҷаҳади ҷаҳади ҷаҳади,
 Ҷаҳади ҷаҳади ҷаҳади ҷаҳади

(Ҷаҳади).

10. Не длет дорад, не по.
Хабар мебарад хлр чо.

(Макру).

11. Аспе дорам дор биёбан,
Сари гул меҳурад, оби раван.

(Ох).

12. Хари Хусан хонг зад,
Замину осмон ранг зад.

(Равду барқ).

13. Аз кук баромат мири танда,
Сар то кадамаш чомон чанда.

(Шер).

14. Аҷиб сурате дидам,
Ба зери гина пар дора.
Ба поиш наъли фулози
Далил аз зери сар дора.

(Оҷиб).

ТАЧНИС

Дар асбоби таҷнис (ҳок дар асбоби гуфтугу ва ҳок дар забони адаби) калимаҳо дучор мешаванд, ки таркиби ғозинашон ягона буда, дорон ду ва ё зиёда аз ду маънои мустақил ва ё маъноии ба ҳам наздиканд.

Масалан, дар ин байти Хусрани Деҳлавӣ:

Ҷори ҳафиро қудо хашшо¹ гар аз шона кард.
Дастн он хашшога мекӯд қудо аз шона кард.

Калимаи «хашшо» дар мисраи якум як асбоби маълумро, ки барои ба тартиб овардани муй истифода мешавад, ифода мекунанд, аммо дар мисраи дуюм ба маънои «шонаи одам», яъне як қисми тахтияушти одам омидааст.

Не ду калима шакли як аст, вале ҳар кадоми он як маънои дигарро ифода мекунад. Ин тарз калимаҳо аз нуқтаи назари забон омониш (ҳамшакл), вале дар ҷамъ бадеъ бинобар гу бор зикр шудани айни калима таҷнис ном меширад, зеро дар як байт ду калимаи ҳамчине² ҳамшакл ба ду маънои ҷудогона зикр ёфтааст.

Аммо чунон ҳолатҳо инчунин дида мешаванд, ки айни калима дар як ҷумла ё мисраву байте ду ва ё зиёда аз он маъноро ифода намояд.

Чунон ки Ҳофиз мегӯяд:

¹ Хашшога — ин маъноси мӯйбиф ва ороишхонаи дуғтарону наварӯн.

Ман, агар риндам, агар шайе, ки нарам бо кас
Ҳофиз рои худу орифи вақти хешам.

Калиман «хофиз» бо ду маъно омалааст: кум интоҳдори
сирру роз, дуҷум таҳаллус.

Дар забони халқ истифодаи ин гуна калимаҳои думазаноро
лутф меноманд.

Аз рӯи намуҳои гуногун таҷниси ба ду ғуруҳи калон тақ-
сим намуда, таҷниси маънавий ва лафзӣ ном додаанд.

Мо ҳоло дар бораи таҷниси маънавий сухан ронда зикри таҷ-
ниси лафзиро бо намуҳавҷи дар баёи санъатҳои лафзӣ ин
маҷмӯа хоҳем овард.

Таҷниси маънавий

Таҷниси маънавий, чунон ки дар боло зикр ёфт, ин аст, ки
шарҳ калима ва ё калимаҳои зикр меноманд, ки ҳар кадом до-
рон ду ва ё зиёда аз ду маъно буда, дар миёни маъноҳо муно-
сибати қудди ва қудди мавҷуд аст ва дар ҷойи ҳар ду маъ-
но ҳам калимаҳои таҷсубӣ ва қаринаҳои маънавий хизмат ме-
kunанд. Ё ба иборати дигар, дар таҷниси лафзӣ калима ва дар
таҷниси маънавий маъно такрор меёбад.

Чунон ки дар рубои Умарӣ Қайём:

Он қаср, ки бар ҷарх қамебад, пахлу,
Бар дареҳа ӯ шакл гирифтааст ру
Мурге дидам нишаста бар бораи ӯ,
Фарба баровара, ки ку-ку, ку-ку

Калиман ку-ку, ку-ку дорон ду маъно мебошад: а) тақ-
лиди овози бозае мурғон аст, ҳамчун қайутар, кумрӣ, муғича
ва ғайра... б) ку-ку, ку-ку ва ё надиқ ба ин кучо-кучо,
кучо-кучо гуфтаи аст.

Мисол дигар:

«Зебӣ хост, ки дасташро шӯва. Сафар ба вай хизмат карда-
нӣ шуда гуфт:

— Истед, ман ба дастатон аз қотелҳои об резам.

— Не, раҳмат, ман аз шумо даст нустанӣ нестам,— ҷавоб
дод бо лутф Зебӣ» (Ф. Ниёзӣ).

Дар ин ҷо иборати «даст нустанӣ» ба маънои мачази он, ки
дар урфу алати халқин таҷниси хаст, яъне ба маънои умед на-
дан ва тарии алоқамандӣ бошӣ доранда шудааст. Ибораҳои «ба
сар об рехтан», «чингар қабоб кардан», «ман туро дуст мело-
рам» ва ғайра, ки дар урф лутф меғунанд, низ аз хамин қаб-
лаанд.

Байтҳои машҳури зерини Қамолӣ Хумандӣ барои таҷниси
маънавий мисолҳои барҷаста мебошад:

Гуфтам: дари дари дилро хасте неки?
Гуфт: давои ҷуи ӯшанисам, давои нест,

Догм ҷафо ба ҷони маъи ҳастодил манех,
Рӯзе, ки дар вафот бинирам, вафот нест

Дар ин ду байт ҳам таҷниси лафзӣ ва ҳам таҷниси маънавӣ аст: азбаски каллимаҳои «давоҷ» ва «вафот» дубарӣ тақрор шуда, ҳар лафз ба ҳар каломаш ба маънои дигаре омадааст, ҷиноси лафзӣ мебиншад. Дар айни замон ҳар байт ҷиноси маънавӣ дорад, чунки дар байти аввал каллимаи «давоҷ» ду бор зикр шуда «давоҷ»-и дуҷуми ба ду маъно омадааст: а) ба маънои сиеҳидон, б) ба маънои «давоҷи тӯ» (давоҷ — давоҷт). Ҷиноси маънавӣ ҳам дар ҳамаи «давоҷ»-и дуҷум аст. Дар байти дуҷуми ҳам каллимаи «вафот» ду бор зикр шудааст, «вафот»-и дуҷуми ду маъно дорад: а) мурдаг — яъне дар раҳи вафот тӯ мурдагӣ ҳаг мурдаг ҳисаб намеёбад, б) вафот — вафот-т, вафотт.

Дар як ғазали Канол ифодаи «ба ҷаъи», ки радиғ шуда омадааст, гар то но таҷниси маънавию таҷниси мекунад: яъне ба маънои умумии байт алоҳидида шуда омадааст ва дуҷуми маънои «хуб», «хоро» «балас», «заббатта»-ро мединҳад. Матлаби:

Ға гуфт: Аз таъри то нӯшои назар! Гуфтаг ба ҷаъи
В-он ғаъи дуздида бар мо менигар! Гуфтаг ба ҷаъи.

Аз Хофиз:

Гарои Фарҳад, ба талаи дон барояд, ҳаф нест,
Бас ҳикоятҳои ширин! Боз мекунад ин ман.

Аз Қамол:

Чун ба пасфи руҳи тӯ рӯз шуд, инҳақ шаби мо
Сифати зуафи сиеҳат шаби дигар² гуфтем.

Яъне ҷаъи «лаъи», ки дар ғарои зулф баъта шудааст, барояд ва ё ҷаъи «лаъи» аз баъди мебарояд.

Аз Ҷомӣ:

Нохам аз дил баркашам лаъиҳои тӯ,
Лек аз дил барнамоям инро.

Яъне гар аз дил барун намеояд ё дил намехӯрад, ки ғар бе-рун оид.

Навъҳои таҷниси маънавӣ

1. Санъати мӯҳтамилизуидагӣ

Ин яъне аз навъҳои таҷниси маънавӣ буда, дар истилоҳи ба-деъ он нест, ки навъи санъати дар рафти суҳаб суҳабие меоварад, ки аҳтимоли ду маъно ба ҳам зидди дорад, ҳамчун малаҳу ҳаҷе.

¹ Ширин — 1) ладна, ладиф. 2) инҳақ назмуҳақ Фарҳад.

² Шаб дигар — 1) яъ шаби дигар. 2) сифати сиеҳати зуаф.

мушбату маъриф ва сайраи ифода мекунад ва зоҳираи муайини намошавад, ки мақсади гунида калом маъност. Яъне гунида сухани мегуяд, ки ду маънои гуногуни ба ҳам муқолифаи ифода мекунад. Иброи аълои низ мегунид, ки пушида баён бардан аст.

Шоа гардад ба руъяти ту гамгин,
Пар гардад ба диллати ту Чавон.

Е ки:

Дад чуи шариби абруи бутони шавасат,
Чои он дорад, ки шайхи шаҳр бигзорад намоз.

Дар байти сонӣ иборави намоз бағзорави эҳтимоли ду маъно дорад: одои намоз кунад ё намозро тарк кунад. Аз Саъмонӣ Соҳавӣ:

Неш аз ин гар фитнае андохти дар гушае,
Намозе азбон дар ҳамаи фитнаро бинад ба зӣ.

Яъне чашми маҳбубон фитнаро ҳобида меёбад, гумон мекунад ки ӯ фитнаро дар ҳоб мебинад. Хар ду маъно ҳосил аст, ки эҳтимоли ин ду маъно дар таркиби «ба ҳоб бинад» пинҳон аст.

Аз Рашиди Ватвот:

Эй ҳаҷ, шӯ шавад аз рӯи ту зилан,
Бо талъати ту сур намонд мотам.

Яъне: ай ҳаҷ, аз рӯи ту торик равшан ва бо талъати ту мотам ба сур мегарзад: ки ӯ аз рӯи ту рӯшноӣ ба торикӣ ва тӯӣ ба мотам баала мегарзад.

II. Таҷҷа

Таҷҷа ва таҷҷа муқоимматҳои байн (иҷом) буда, қилимаҳои мутаносибӣ вама ва истилоҳоти фанни чамъ мешавад, амми муроди гуниди маънои дигар аст.

Аз Ҳокимӣ:

Аз-асп дӯдаи шол, бар натиҳи замини рух нол,
Зери пан пиллаш бон шидмоти шуда Нӯъман.

Аз Саъмонӣ Соҳавӣ:

Уштаке аз-се з-ин пеш донг бандан ту,
Бо шакли кари вама ба қариниши дла,
Кунун тасавури он мекунад, ки бартобад
Ба рӯи Сона¹ вамаи вамаи аз бағраи,
Набави рӯи ба рӯи оғардаи мотам аз дилбат,
Ту шаддаворни асфе ба мот бинад дол.

¹ Сона — вамаи шаҳри дар Эрон.

Дар ин ду мисол қалимаҳои шахмот, руҳ, ҳисоб, мот дар айни ҳол ҳам дорон маънои оддӣ асан ва ҳам шомил истилоҳоти шатраф аст. Ин рубони Хайём ӯз мисоли ин санъат аст:

Фарзиефто, ки масти ғамхот шудем,
В-аз он ҷабдан ҷафхот шудем.
Аз бозин пилу шах чун дармондем,
Руҳ бар руҳи ӯ ниҳодаву мот шудем.

III. Таврия

Таврия дар лугат ҷушонназӣ, ғиҷон кардан, чизеро бар хилофи ҳақиқат ғиҷон додан аст, аммо дар ғам бадеъ яке аз санъи бисёр муҳим ва аз бехтарин анвои санъатҳои бадеъ ба шумор меравад.

Таврия инчӣ як навъи таҷассуси маънаӣ буда, иборат аз он аст, ки повисанда дар рафти тухан қалимзери, ки ду ва ё анҷӯ аз ин маъно дорад, ғиҷр мекунад. Аллал яке аз он маъноҳои қалимзери проза мешавад. Баъд аз бандакҷонишини соҳибӣ, ки ба он қалимзери матлуб бармегарзад, маънои дуюмро меҷӯяд, яъне аз қалимзери, ки ду ва ё ғиҷд маъно дорад, як маънӣро ғиҷра мекунад, ва аз бандакҷонишини маънои дигарро.

Мисоли аз «Ғулистон»-и Саъдӣ:

Умед хаст, ки рӯи маро дарнакашад,
Аз он сабаб, ки ғулистон ва ҷон дилтангист.
Алҳазирас, ки дебочаи ҳумоинан
Ба ном Саъдӣ Абубақр бини Зангист.

Дар байти аввал қалимзери ғулистон ба маънои боғу бӯстон бошад, аз бандакҷонишини «аш», ки дар охири қалимзери ҳумоини омадааст, ба дебочаи «Ғулистон» бармегарзад ва мақсади асри китоби «Ғулистон» аст.

Мисол аз Шамсиддини Фақир:

То ба бозин хаш мери дарааст он сари бӯр,
Аз ғиҷони қоматаш ғиҷр шудем умедвор.

Қалимзери «бӯр» дар мисраи аввал ба маънои «хушӯр» аст, яъне аз бандакҷонишини «аш», ки дар охири мисраи соин хаст, фаҳмида мешавад, ки ба маънои «мева» инчӣ омадааст.

Таврия санъати истиҳдом инчӣ ном дорад. Истиҳдом дар лугат ба маънои ба хидмат гирифтани аст.

Иҳом

Иҳом (йҳом) дар лугат ба ғайрат андохтани хонанда, тарки тасреҳу тавзеҳ кардан, аз равшанбафӣи худдорӣ намунаи аст. Дар алии бадеъ санъати иҳом он аст, ки навиҷанда қалим-

маеро, ки ду маъно дорад, кор мефармояд ва ба ки ду маъно яке маънои наздик ва дигаре маънои дур аст. Муроиди шoir маънои дур мебинанд, вале у калимаро чунон ба бози меорад, ки хонанда фақат маънои наздикиро мефахмад. Танҳо ине аз фикру мулохизае маънои дур, яъне асли мақсади шoirро наъ бурдан мумкин аст. Ин аст, ки ситязати илм яке аз мураккабтарин савиятҳои бадеъти классикист ва шoirро онро барои пардапӯш кардани фикри худ, барои афзудани латофати калом бадеъ истифода менамоянд.

Масалан, дар ин байти Ҳофиз:

Ин ки мегӯнд он бехтар ин ҳусн,
Ёри ман ин дораду он нис хам.

Қазиман «он» ду бор тақрор шудааст: якум ишорагчонишин буда, дуюм ба маънои ситорагарми, ҷозибан ҳусни ёр аст. Дар мисраи дуюми қазимаҳои ину он ангр ёфтааст, ки фикри хонанда дар амалии мартаба ба маънои наздик рафта, дар дуру ҳам ишорагчонишини меиндорад ва тӯмон мекунад, ки яке ба он ва дуюми ба «ҳусн» воқеъа аст. Аммо дар ҳақиқат муроиди шoir ҳамон маънои дур — ситорагарми, ҷозибан ҳусн ба маълоҳат аст. Мақсади шoir ки аст; мегӯнд, ки ситорагарми ва ҷозибан аз ҳусн бехтар аст, вале ёри ман ҳам он дорад ва ҳам ин, яъне ҳам ситорагарму ҷозибадор аст, ҳам соҳиби ҳусн.

Ё ки дар байти дигари Ҳофиз:

Ҳар як шиканҷи зулфат панҷох шаст дорад,
Чун ки нил шиканҷа ба он шиканҷа барояд?

Ин ҷо қазиман шаст ду маъно дорад: 1. Шумораи муайян, 2. Қалмоқ, шастеи шиканҷири. Фикри хонанда аз руи қариниш панҷох ба маънои наздик, яъне ба шумур меоянд, вале мақсади шoir шастеи шиканҷири мебинанд. Чунки шаст ба шиканҷи зулф монанд аст.

Дар ин байти Ибн-маҳдум низ илм ҳаст:

Эн уярим си гузашту ман ҳамон дар ҷайди ҷфлотам¹
Ба панҷоҳу чихил шиканҷ речам аз шастеи қашшоқ.

Дар ин байти Қамолӣ Қучандӣ:

Қамол, ки хама бар синаи зебан чист?
Ғарат қонест, дар боз аст, дорбон!

Қазиман «дар боз»-и амал ба маънои ағил, вале ба маънои «дар» яла аст. «дар қушодаку ба мебинанд» омалдаст, вале «дарбоза»-и дуюм ду маъно дорад: 1) дар яла, во, ки маънои наздик аст. 2) маънои дарбон. бозӣ кун, дарбон кун, фидо кун.

¹ Ифлос — қамбағалӣ, қашшоқӣ

Маънои дуҷум маънии дур аст ва дар ҳақиқат мақсади шоир ҳамин аст.

Байтҳои зерин, ки дар поён аз «Хусраву Ширин»-и Низомӣ иҷра шудааст, барои санъати иҷом мисоли барҷастае мебошад. Хонанда дар назари аввал аз зоҳири ибора ба маънои наздики «шакару ширин» меравад, вале мақсади шоир Шакар ном духтар ва Ширин ном махбубан Хусрав ва Фарҳод мебошад. Низомӣ бо каллимаҳои «шакару» «ширин» суҳанбози мекунад ва дар ҷиҳи ду духтар муқоиса ба қор мебарад ва чунин нишон медиҳад, ки дар натиҷа бартарӣ ва афзалити Ширинро инсбат ба Шакар ба назар қилвағар менамояд:

Шакар хариҷа нагирад ҷои Ширин,
Бичарбада¹ бар шакар ҳалови ширин.
Чаман хок аст, чун нагрин набошад
Шакар талах аст, чун ширин набошад.
Маъ² Ширини Шакар ҳаст яқмон,
Эи ҷай хезад шакар, ширини аз ҷон.
Эи Ширин то Шакар фарқе аён аст
Ки Шакар ҷону Ширин ҷамъи аён аст.
Парирӯест Ширин дар аморӣ³
Бунёд Шакар аз ӯ дар пардаҳои⁴

Дар ин байти зерини Салмони Соваҷи аз рӯи қаринаи шаст ва тир зехи хонанда ба зехи қамон меравад, ки дар вақти паррондан аз он ҷиҳат мебарояд, вале мақсад таҳсини ӯфарин аст. Инчунин аз рӯи қаринаи шасту тир зехи ба тирӣ мавҷидохтагӣ меравад ва ҳол он ки муроди шоир ситораи Уторид аст:

Сабдо чун шасту зулфат баркушола,
Эи Тирӣ чарх бошги зех барнола.

Дар байти зерин каллимаи тақрорӣ «танг» аҳтимоли се маъно дорад: 1) даҳони танг, ҷашми танг; 2) энҷ ва найласт; 3) ҷувол, яъне аз ин ҳуби ва зебонҳо ҷувол-ҷувол дорад. Мақсади шоир инз ҳамин маънои сешумӣ мебошад:

Даҳони тангу ҷашми танг дорад,
Бунёд а-ин ҷамъи ҳуби таг-таггин.

(Қавоъ)

Адабиётшиносони классики форсу тоҷик бар ҳалофи адабиётшиносони ғарб иҷомро ба таҷинси маънавий, ки ду ва ё зиёда аз он маънои баробарҳаҷукро ифода менамояд, як доништаанд ва дар тахти унвони иҷом зехи мекардаанд. Вале мо ин ҷо ҳамин асосро ба назар мегирем, ки таҷинси лафзи дар як байт ду ва ё якчанд каллимаи ҳамшикли алоҳидаи маъноро ме-

¹ Чарбидан — ғалаба қардан.

² Аморӣ — ҷаҳован ҷаҳонбинии бозла шугур ва фил.

³ Ин перча дар айне ҳам ба санъати тақрир ё натиҷаи ҷиз монанд аст. Вале тақрир ва ё илтизами бағоят табиӣ, лутиф ва санъаткорона аст.

фаҳмонда, лекин таҷассуси маънавий дар як байт омадани як калима ва ё чанд калимани дорони маънои баробархуқуқ мебошад.

Аммо иҳом ду маъно ба худ гирифтаани калима аст, ки яке аз ин маъноҳо надиқк ва дигаре маънои дур бошад. Бинобар ин дар миёни таҷассуси маънавий ва иҳом албатта фарқ гузоштан лозим аст.

Таҷассус дар илми бадеъ хамчине гардишидаи гуфтан аст, яъне калима хоҳ аз рӯи шакл ва хоҳ аз рӯи маъно бояд хамчине бошад. Вале дар иҳом ин хусусият тимомаи ба шакли дигар мушоҳида мешавад. Дар иҳом маъноҳо хамчинеу баробархуқуқ набудан, балки яке маънои наздики рӯякӣ ва дуюмӣ маънои дурӣ исоҳиб аст.

Чанд мисол барои иҳом.

Аз Хуҷраи Доҳлани:

Ба соя хуфта будам дӣ, ки ёр ӯмаду гуфт:
Ин хуфтаи, ки расид офтоб дар соя.

Офтоб — 1) офтоби ҳақиқӣ, офтоби осмон, 2) офтоби маъноӣ, ёр.

Аз Хоҷиз:

Дӣ дар миёни зулф бидадам руҳи нигор,
Бар ҳайате ки абр муҳити касар шонад.
Гуфтаи, ки офтоби кунан аз бӯса? Гуфт: не,
Бӯсӯр, то ки мек ки ақраб бадеъи шонад.

Аз бӯри Ақраб берун шудани моҳ — 1) аз наҳс берун шудан, 2) аз рӯи гирифтаани зулф, яъне бӯсӯр, аз рӯи зулфаморо як тараф кунан.

Аз Шавкат:

Агар Шавкат, дурмони он гула раъво чунин ақраб,
Баҳори сулҳи мо ақар ҳамаи ҷанг мегардад.

Он гулаи дурани — 1) гула, ки аз дурӯи сурх ва аз берун сурх аст, 2) ишораи аз дурӯи булани гула раъво, яъне ёр.

Аз Мӯхташамин Қонӣ:

Тарҷи ангур аст дар бозорҳо, аммо он сӯд?
Дар қифи атфои мо чун рини бобо ҳеҷ нест.

Рини бобо — 1) нами ангури ҳусайнӣ, 2) ангур ёфта деҳ гуфта аст ба рини бобо аламини бачагӣ.

САНЪАТҲОИ ЛАФЗИ

(ё ки тафассиҳоти адабӣ)

Санъатҳои лафзӣ бештар аз калимабозихои адабӣ иборат буда, инро тафассиҳоти адабӣ, яъне дидаҳои шеърӣ интизоманд.

Дар асрҳои XII—XIII ва XIV шоирони дарбор, монанди Катрони Табризӣ, Азракни Ҳаравӣ, Раҳмиди Ватвот, Абдуллоҳи Чабалӣ, Асириддини Аҳсенкоти, Имомӣ, Амъалӣ Бухарӣ, Қивомии Мутарризӣи Гаҷавӣ, Зулфигори Шерзонӣ, Шамси Фахри ва махсусан, Салмонӣ Соғандӣ ба забони заҳирӣ калом ва санъатҳои алофӣ эътибор доданд ва баъзе аз инҳо ҳамчун Анварӣ ва Хокимӣ махсусан дар тунтууроки алоф ва мушқал-писанди ғазал аҳамият меоданд. Вале монанди Низомӣ, Ҳусраӣи Деҳлавӣ, Саъдӣ, Хофиз, Камолӣ Хуҷандӣ ва аммо инҳо низ ба санъати суҳан майл нишон дода бошанд ҳам, эътидолро аз даст надоданд.

Дар асри XV—XVI санъати суҳан ва ҳусусан моддан таърих, ҷиҳону муаммо ба қуллаи баланди тараққӣ дарёфт кард.

Як қисми калони санъатҳои алофӣ ба алифбони арабӣ махсус буда, онҳоро бо ҳатти иерӯза эзоҳ додан мушқил аст. Мо танҳо як қисмишоиро бо калли ниқон ба мақсади шиниконидан ба ҷавонони иерӯза дар роҳи энкр мекушем.

Ба фикри мо, ба санъатҳои бадеӣ, махсусан ба санъатҳои алофӣ, ки онро тафаннуҷот ва тафреҳоти шеърӣ меноманд, ба ҷиҳми бешҷиҷибӣ назар кардан ҷалон дуруст нест. Барои фаҳмидани адабиёти гузашта, аз он ҷумла эҷодиёти классикон донишмандон ба санъатҳои алофӣ низ доғим аст.

Дар замонҳои ҳозира ҳам баъзе санъатҳои алофӣ ва маънавӣ аҳамияти худро гум накардааст. Аз ҷумла дар шеър ва осори насерии пешақадамтарини адабию устод Айний, Лоҳутӣ, Мирзо Турсунзода, Боки Раҳимзода, Шукӯҳӣ, Деҳотӣ ва дигар тоҷе аз рӯи касду ирода ва тоҷе аз ғайри касду ҳоҳиш дар мисраю байтҳои ҷузғона ба таъри табию ва ҷаҳон санъатҳои латифи ҷаҳон, таҷинис, лаффу нашр ва монанди инҳо тазоҳур кардааст.

Ғайр аз ин ҳар як наму фан қисми шӯли ва шодинаваре дорад. Ин қисм дар соҳан физика, химия, риёзиёт ҳам дар навбати худ ҳоли аз қимат нест. Санъатҳои алофӣ бадеӣ низ дар шеърӣ алоб ҳамина қисмро ташкил мекунад ва ҳоли аз латофат намебошанд.

Машиғул шудан ба ин гуна санъатҳои ҷиҷибӣ ҳумоянд адабӣ аз қабилӣ таҷинисот ва ё ба навоҳҳои ҷиҷибӣ, баҳри тавил, лаффу нашр, барояти истеҳлол, суолу ҷавоб, санъати мураббала, мусамман, музашшаҳот ва ҳатто байтбаракҳо ва ғайра боис ба ҷушӯи ҳуруфи овардани заҳки бадеӣ ва таъини фаъолияти анимоси ва сурури қалб меғарад ва дар роҳи викишофи зеҳн, тарбияи бадеии қавасқорони шеърӣ ҳизмат мекунад.

Ҳамон лаъзате, ки як донишҷӯ аз ҳалли як масъалаи риёӣ ва ё аз як амалиёти физикӣ ва химиявӣ мебарад, аз ғайри ин як ҷиҷибӣ ва қалли як муаммо ва сарфаҳи рафтан ба як ҷаҳонӣ нозук ва таҷинис барҷаста, аз мушоҳидани латофати як истиора, ташбеҳ, таҷинис қалом бадеӣ ин ҳосил мешавад. Албатта, бояд ҳудуди ҳар як ҷиҷибӣ дашта шавад. Ин гуна маш-

гулвати дилкушон хушоянди адаби то ҷоёе лозим аст, ки монда-
гии зеби ва ҳастагии хотирро бартараф гирад, на ин ки ҷои
вазифаи асосиро нигоҳ намонд ва ҳаваскорони моро тамоми
ба ҳул навишта, ғирифтори қайди санҷатҳои хушоянди адаби
кунад ва оқибат ба партоҳи шаклирасти фуру адибад.

ТАҶНИСИ ЛАФЗИ

Вақте ки дар бораи таҷниси маънави баҳс кардем, гуфта
будем, ки дар таҷниси маънави ин қалима ва ё иборае зикр
мешавад, ки дарин ду ё чанд маънои баробархукук мебошад.
Аммо дар таҷниси лафзӣ бар хилофи таҷниси маънави ду ё зиё-
да аз он қалимаи ҳамчунин якранга пайраи мешавад, ки таран-
би овозиҳои як хел бошад ҳам, ҳар маънои маънои дигар до-
рад.

Навъҳои таҷниси лафзӣ инҳоянд:

Таҷниси том

Таҷниси том он аст, ки ду қалимаи ҳамчунин, ки ҳам дар та-
лаффуз ва ҳам дар маънои яқинан яқинан, вале ҳар маънои маънои
дигаре доранд, зикр ёфтад.

Дар ин байн Робини Балхи қалимаи «бод» дар охири мис-
раи якум ва дар аввали охири мисраи дуюм ба маънои шамол
омедааст, вале баъд дуюми мисраи дуюм фарёи орзумендай аз
ӯмед мебошад:

Фиронд аз савоби гул сему дар бод,
Зинд бод, ки раҳмат онд бар бод.

Мисоли дигар:

Алам ғаштам ба ту дар неҳрубии,
Алам билим дар, бехтар ту дони.

(Нисоӣ).

«Алам»-и якум ба маънои маълум, машҳур, ошкоро, фаш
аст, «Алам»-и дуюм ба маънои байрак, ялан, диво омедааст.

То фикрати ман инҳод бунди суҳни,
Обод шуд аз мин тарабободи суҳни.
Меҳост суҳни эн дастӣ бетавбон дод,
Додам ба инҳрати суҳни диди суҳни

(Қамол).

Қалимаи «дод» асосан ба ду маънои метеъмол шудааст: дар
мисраи 3-ум ба маънои фарёи фаргон ва доду ҷеги шикоят-
мез, вале дар мисраи 4-ум раҳматдони суҳни ба нуктаи аълои
фасоҳат ва балоғат аст.

Кардй, нигор, даста худ аз хуни ман нигор,
Ёна, эй нигор, аз чи гуна эътирози ман?

«Нигор»-и якум ба сеюм ба маънои махбуба буда, «нигор»-и дуюм нақшу раит аст.

Дар калимай **бор** — якумй ба маънои менаво ҳосил; 2-юмй ба маънои қарат, мартаба:

Чу буррад богбон хурмон пурбор,
Ҳамон як бор бирбовад аз ҳар бор

(*Хусрави Деҳлавӣ*).

Дар калимай **дастур** — якумй ба маънои фармон, иҷозат; дуюмй ба маънои вазир:

Чу дастур омад ба дастури инх,
Қи гирад дуава сӯи Рум роҳ...

(*Низомӣ*).

Дар калимай **бихишт** — якумй ба маънои ҷаннат; дуюмй ба маънои гузошт аз меҳдари хиштан:

Лазаати ҳури бихишту лаби алавлш набувад,
Ҳар касе домани маъшуқи худ аз даст бихишт.

(*Ҳофиз*).

Дар калимай **каноҳ** — 1-умй оғуш, бағал; 2-юмй ба маънои дар як тараф, дур аз миёна:

То рафтаӣ аз каноҳам, эй дӯст,
Якбора аз ҳеш бар каноҳам.

(*Ҳофиз*).

Дар калимай **ғариб**, ки 1-умй ба маънои аҷаб; 2-юмй ба маънои мусофир, бегона, ғайри ватанӣ:

Ғар омадам ба кӯя ту, чандон ғариб нест,
Чун ман дар ин дилёр ҳазорон ғариб нест.

(*Ҳофиз*).

Таҷиниси зойд

Таҷиниси зойд он аст, ки яке аз ду калима як садонок зиёд дорад:

То дили ман дар айвон некуҷон шуд ошнӣ,
Дар сиршми дила тардонам чу маран ошнӣ.

(*Рӯдакӣ*)

Шудааст комӣ ту бар қоман ато сурат,
Шудааст номӣ ту бар қоман зафар ушват.

(*Ҷисурӣ*).

Хар рӯз дарахт ба ҳарери дигар аст,
Аз бод сӯи бода сафири дигар аст.

(Манучехрӣ).

Дар ҳасрати руҳсори ту, эй зеборӯй,
Аз нола чу мол¹ гаштам, аз мӯя² чу мӯй.

(Ҷамиди Вағзоғ).

Ҳофиз ҳиллатишани дӯи ба майхона шул,
Аз сари паймон гузашт, бар сари паймона шул.

(Ҳофиз).

Ҷаҷисси ноқис

Ҷаҷисси ноқис он аст, ки дар таркиби овози калимаҳои ҳам-
ҷисе (ҷинсий) ҳамсадоҳо яқинан бошанд ҳам, садонокҳо гуно-
гунаанд.

Дар калимати ҷихон — 1-умӣ ба маънои дунё, олам, гетӣ;
2-юмӣ ҷаҳанда:

Рӯзе дурахши тоғи ту бар оташ уфтод,
Оташ аз ёғи гашт ба санг-андарун нахон,
Аққун чу ӯҳане ба сари санг барзанӣ,
Осмон сардаду шавад андар ҷихон ҷихон.

(Фаррухӣ).

Дар ин рубони Урфӣ:

Дӯшман, ки бурди бард бар дӯшман буд,
Сармо чу арӯси нав дар оғушам буд,
Пӯшидаание набуд ҷуз ташм ҷаро,
Чизе, ки ба зери тар инҳам, гӯшам буд.

Азбаски «бурд» (матолъ) ва «бард» (сармо) дар ҳатти ара-
бӣ як ҳел нисбати мешаванд, ин ҷо низ таҷисси ҳаст. Вале дар
талаффуз садонокҳои ин ду калима аз якдигар фарқ мекунад.

Ё ки дар ин байти Ҳоҷу:

Дурахшон ду рухшон чу ҷамсу ҳамар,
Дурафшон ду лабшон чу шалду шакар.

Калимаҳои «дурахшон» ва «ду рухшон» (ду рӯяшон) аз
аз таҷисси ноқис буда, танҳо дар овози а ва у муҳолифат
мемуд аст.

Мисоли таҷисси ноқис аз Ибни Ямин:

Эй дил, оғох нести, к-аз лайқарат боди фано,
То ки ангазад кубор³ чун аз майдон гард гурд.
З-абри хаалон⁴ замхарири⁵ ваҳр тун ресон шанад,
Ҳар ки зираи бурди тоғт, чун аз ақти бара бурд.

¹ Мол — илӣ, ван сусту барикки мийхолой.

² Мӯя — гири ба болиш.

³ Хаалон — бебақарӣ, фурӯ гузаштан, беамонӣ.

⁴ Замхарири — сармон сат.

Дар мусибат нола кам кун, ки на мисал монанд бад-он,
 Барбаро мебар гургу уштӯлуи¹ мекара кура,
 Оқибат хоҳад фитод ки барра дар ҷағола гур,
 Гарчи диканде кигахдорна хоҳад кард кура.
 Мард он бошад, ки бахшад симу бар дёр анданӣ,
 Симу бар суде надорад он ангон, ки мард мура.
 Сокие, дариси надорад хушкрони рӯагор,
 Бода дардах, то фуру ронам ба рӯи дара дура.

Дар байтҳои зерин инч тачниси ноқис ҳаст:

Писарро нисованда парши дот,
 Ки меҳрат бад у нест, меҳрати бидот.

(Саодӣ).

Агар пури золию гар пури зот,
 Ба дастонамоян шави нофиот.

(Ҳофиз).

Хубам нафси-и бахшидагон ушранд,
 Соки, бидох байсрат нафси нафсранд.

(Ҳофиз).

Ќури ман аст вази ту ҷустан ба ноҳи ҷи,
 Аммо фиреб додану ҷастан гуноҳи кист?

(Шоҳин).

Тачниси мураккаб

Дар тачниси мураккаб чунин қазимаҳои ҳамчине анқр ме-
 гардад, ки яке аз онҳо қазимаи сода ва дигаре мураккаб ё ба
 шакли таркиб аст, ҳар ду монанди ҳамдигаранд ва дар талаф-
 фуз икранг бошанд ҳам, дар имло аз ҳам фарқ мекунянд.

Хуршед, ки пури дилан офтоқ аст,
 Ђобанда намуш иёни ту, то бода намуш.

«Ђобанда» ба маънои аураҳианде буда, дар мавриди ду-
 юм «то бода» аст, яъне «то ки бода намуш».

Ё ки дар ин байти Ҷомӣ:

Ёшинов ин қиссаре, ки Нуширавон
 Рӯи аз бодат афс нуши раван.

«Нуширавон»-и якумӣ номи подшоҳи Сосонӣ буда ва «нуши
 раван»-и дуюмӣ ба маънои шароби гуворан ҷон омада, аз ду
 қазима сохта шудааст.

Дар мисоли зерин инч:

Ќай муҳсон дорал ин мардум, ки ин сон
 Назорад қадру қимат мисли нисон?

(М. Турсунзода).

¹ Уштӯлуи — саҳтгирӣ; ин ҷо ба маънои деду фирёд.

«Ин сонз-и якум аз рӯи тзлаиффуз ва оҳанг аз «ин-сонз-и дуюм фарқ мекунад. «ин сонз-и якум ба маънои ин гуна буда, «инсонз-и дуюм ба маънои одам аст.

Чанд мисоли дигар барои таҷниси мураккаб:

Қасро, ки дастат расад, даст гир,
Ки фарди ҳамон бошадат дастгир

(Хофиз).

Моҳазар нест ба бозор сзсон манту,
Гушна монда, эгар имрӯз ба ҷои ман ту.

(Салом).

Таҷниси мукаррар

(Музданаҷ)

Таҷниси мукаррар (такрор) он аст, ки дар охири байт каллимаҳои ҳамчунин пайдарпай яқинан барқарор мешаванд. Яъне гӯё як каллима ду бор такрор мешавад ва ҳар кадом дорон маънои ҷудогона мебошад. Ин киём таҷнисро музданаҷ наз меноманд, ки ҷуфт гуфтаи аст.

Таҷниси мукаррар чунин намуна ҳам дорад, ки дар охири мисраъ каллимаи тоҷ не, балки як қисми он такрор мешавад.

Агарчи хаст гулатро чу ман хазор хазор,
Маро ба даст наёад чу ту инор инор.

(Саломӣ Соғдий).

Дар ин ҷо «хазор»-и якум ба маънои бузбӯл буда, «хазор»-и дуюм ба маънои шумора аст. Инчунин «ингор»-и якум ба маънои дарах буда, «ингор»-и дуюм маънои нақшу суратро дорад.

Давоми ин шеър чунин аст:

Бар тарафи ҷӯйбор ман ханҷу нӯш нӯш,
Ангӯш ки қард замзама бар шохсор сор.

«Нӯш»-и якум шарбати давоми суворои ҷонбахш аст, «нӯш»-и дуюм аз феълӣ пушидан (асоси замонӣ ҳозира) мебошад. Ин ҷо дар охири мисраъи дуюм фаҳат нисфи каллима такрор шудааст.

Ҷазали зерин аз Ризо ном шеър:

Бри сатинадил чу шуа ба мардуми ағёр ёр.
Эй дили шӯрида, сел аз дилди хунбор ёр.
Ҷоми шаринро ба сароҳи аслади судат набул.
Чанд чун Фарҳод гарди бар сари бозор ёр.
Ҷоран қори ман он буд, чун намоҳавад ба васл.

¹ Сор — номи мургест хушк.

Сайр бошад ин дилаи нўридаро нисор бар
 Мурғи қонак то ба дилаи зулфи мўшкнат фитоа,
 Рўзи ман шуа бар масона нофои тотор тор,
 Ман, ки ғамхори туам умре, нигара, ай амоб,
 Мешуморад муддаи дараи манаи ғамхор хар,
 Мисирам хамчун Рубо саргаштан у то абал,
 Хар киро дил шуа шахори ғамзан тотор тор.

Тоҳе дар миёни ду каллиман ҳамчине каллиман изофавунаи-
 дае ва ё дар охири каллиман анида бандани сохоби дохил меша-
 вад, чунон ки дар ин рубой ҳаст:

Афтод маро бо дилаи манвори ту кор,
 Афганди дилам дар ин ду гулзори ту нор,
 Ман монда анида ба пешаи гулазори ту бар,
 Бо ин хама дараи зангари хушхори ту кор.

Ё ки

Эй гўйзаниа, суҳан эи гўят гўям,
 В-ай кўйиниён, эи ишқи мўлат мўям,
 Гар об шавам, тузар бо чўят чуям,
 В-ар сара нилам, ба пешаи рўят рўям.

(Мушарраф).

Мисоли дигар:

Чун бо тарфи чўй бинишад гулаи худрўй рўй,
 Чон бо машуқи май хурди манори чўй чўй
 Бурда аз мар ин бо гўма долаи Нўрмон¹ сабақ
 Бурда аз музрӯб бо дастон буабдул хушгўй гўй
 Биетад аз ёкуту буссад² долаи гулзор ранс,
 Ёфт аз хофору ашбар хайрану шайбул бўй
 Чашми ман чун чашми Омўй гашт аз хачри ў,
 Тан ба хун дардад хамчун чашми Омўй мўй.
 Кўш тарлаи бар силеҳ аз ишқи ў дар моҳ моҳ,
 Хўш дил дар дам нӯшад ани чашми ман берад раҳ.

(Қатрон).

Тачиниси хат

Ин санъат асосан ба алифбон араби махсус аст. Масалан
 миёни харфҳои «с» ва «ш» (ва) фарк танҳо дар нук-
 та мебошад. Чунин ки дар каллимаҳои «маскан» ва «машкан».
 Хофиз мегӯяд:

Диламро шуа сари зулфи ту маскан,
 Бад-ан сонани фурў мизбору машкан.

Нави дигари тачиниси хат иборат аз ҳамчине омадани яке
 аз ҳаминдоҳон охири каллима мебошад. Мисоли зерин аз Муш-
 шарраф аст:

¹ Мансур бо Нўрмон ин подшоҳи, ки долари дусти мебинистааст.

² Буссад — марҷон.

Солу ғалау молу қолу аслу наслу тахту бахт
Бодат индар ҳар ду гети барқарору барданом.
Сола хушрам, ғоли некӯ, моли вофир, кели хуш.
Асаи собит, насли боқя, тахти оли, бахти ром.

Дар мисри аввали ин китъа ҳашиг исм қатор омадааст, ки охири ҳарфҳои ҳамчине буда, мисоли таҷниси хат мебошанд. Вале ҳамин исми дар байти сонӣ бо сифати муносибе зоҳир ёфтаанд, ки мисоли барҷастае барои санъати тафсир низ мешавад.

ИШТИҚОҚ

Иштиқоқ дар луғат ба маънои шикоятан (шикастан) аст. Санъати иштиқоқ он аст, ки навиҷанда яқинд калимаеро зикр менамояд, ки ҳуруфи онҳо дар гуфтан ба ҳам наздик ва ҳамҷинсанд, ё ки ҳамин ин калимаҳо аз як калима гирифта шудаанд. Баъзе аз санъатшиносон ниро санъати ҳудогона ҳисоб накарда, яке аз намуҳҳои таҷниси хат шумурдаанд. Вале оиро як санъати мустақил ҳисоб кардан лозим аст. Чунинчи:

Ғар заррае зи баҳри қабулат ба ман расад.
Дар сариат¹ аз саро² ба Сурайё³ барид маро.

(Ҳусрави Деҳлавӣ).

Дар ин байт калимаҳои «сариат», «саро», «Сурайё» аз як реша гирифта ва бо «с»-и сенукта (س) навишта шудаанд:

Дар ин байти Низомӣ:

Наҳаши ҳадаг аз қамини қамон
Нисҳуд бар ин қамини як қамон.

Қалмаҳои «қамину қамон» ва «замину замон» аз як реша набошанд ҳам, аз хусуси ҳуруф (ҳамсадоҳо) яқинганд. Пас иштиқоқ ду қисм мешавад: якуми қалмаҳои аз як реша гирифташуда, дуҷуми қалмаҳои алоҳидарешае, ки ҳарфҳои он (ҳамсадоҳои он) яқинганд.

Мисол барои наъми якуми иштиқоқ:

Чу дилте суҳан роида бар чои хеш,
Рӯҳтаро ба ашқдан овард пеш.

(Низомӣ).

Рӯҳтаро рӯҳ аз ашқдан ҷаҳд дар ғам аст, а-онк
Чун ба ғам аз ғаме нас раҳбарон раҳтар овард пеш.

(Ҳосини Хусро)

¹ Сариат سريات: бисёрин мол.

² Саро سرا ҳок.

³ Сурайё سرايا Ҳарам.

Ситорас бидурахиду мохи мачлис шуд,
Дил рамидаи маро *ичасу мулис* шуд.

(*Хофиз*).

Чун ду зулфат кард саргардон маро
Гардиши гардуни гардон, *ағиёс!*

(*Хофиз*).

Махе ишаст хаёли рухат ба хонаи чашм,
Ту мохӣ, аз ту ситонем мохӣёнаи чашм.

(*Ҷамол*).

Зи ҷабони ҳар мукбиле дех қабул,
Ба ҷабони наздику дур аз мулук.
Бикун тухфай мачлиси мукбилон,
Мазардонем аз баъзи сохибонази..
Ҷи ин он замон аст хотиринсанд,
Шавед аз қабули ту шерозабанд.

(*Малекх*).

Равии раққос аст зичони талишхон дилам,
Гар кунед он шӯх раққосӣ даме огози рақе,

(*Ҷуғраи*).

Мисоли иштиқоки кисми дуюм:

Маро ҳада бояд, агар гуфт рост,
Туро рою рӯи дабири нучест?

(*Ҷирдаас*).

Назон ту, эй хубсехри навоии
Даровард дур кори ман бенавоӣ.

(*ҶАл-мӯғоҷи*).

ТАРСЕЪ

Тарсеъ дар лугат гашхар ба ришта кашидан аст, вале дар адабиёт калимаҳои мисраи якум ва дуюмро дар сурати мутаъозӣ дар як шаклу қолаб ҷидаи мебошад.

Мисол аз Абӯтайиби Мусъибӣ:

Шанкаршикан аст ё сухангӯи ман аст,
Анбарашкин аст ё суманбӯи ман аст.

Ин ҷо дар ду мисраъ ҳаман калимаҳо дар як шаклу қолаб буда, камилан мутаъозӣ омадаанд ва гуфтан мумкин аст, ки ҳам калимаҳои ин байт ба ҳам қофияанд: шанкар — анбар, шинаи — анан, сӯзан — суман, гӯӣ — бӯӣ. Ин гуна ҳаммаъну ҳамшакл ва мутаъозӣ омадани калимаҳои ду ё чанд мисраъ саноати тарсеъ ном дорад.

Салмони Соваҷӣ гуфтааст:

Сафои сафвати руят бирехт оби баҳор,
Хавои ҷаннати кӯят бибехт мушкӣ татор.

Дар ин байт низ калимаҳо комилан мутавозиванд: сафо — хаво, сафват — ҷаннат, руят — кӯят, бирехт — бибехт, баҳор — татор.

Санъати тарсез миннати бисёр санъатҳои дигари бадеӣти классикӣ дар дасти баъзе шоирони шаклпараст ба як воситаи суҳабозии хушкӯ ҳолӣ табдил ёфта буд. Бисёр шоирон калимаҳои ҳаммаъно ҳамшаклро ба тарзи суғий рӯ ба рӯ чиди, байтҳои мурассаъ месохтаи, вале ин байтҳо мазмуни баъзеи надонӣ, зеро ҳудди он шоирон фақат барои зебо шудани шеър кӯшиш карда, барои ифодаи мазмунҳои оли ҷаҳдоне чинаду ҷаҳд намекарданд.

Вале шоирони бузург санъати тарсезро инчунин як воситаи муҳимми тасвири бадеи истифода карда, ба ифодаи мақсад комилан тобеъ намуфтаанд. Дар шеърҳои шоирони бузург тарсез чун интиқоби суғий ва зурбазӯрагии калимаҳо не, балки чун мақсули табиӣ равиш намоён гардида, сазимияти шеърро ҳеле қувват медиҳад.

Масалан, дар байти зерини Низоми, ки саропо мурассаъ аст, на танҳо тарсез ҳеле табиӣ буда, аз табиӣ баланди шоир ҳабаб медиҳад, балки барои хarakterистикани қаҳрамони асар низ аҳамияти калон дорад:

Бар ҳар ғалаке мушкӯ мебул
Дар ҳар нафасе обар мебул

Байти зерини Ҷомӣ низ саропо мурассаъ буда, ҳам аз табиӣ баланду сазимияти номии шоир ҳабаб медиҳад, ҳам ҳислатҳои муҳимми қаҳрамони ўро баён менамояд:

Бар ҳар зараре сафур мебул
В-аз ҳар нафаре нафур¹ мебул.

Байти дуҷони порчаи ноён инчунин тарсез ҳеле табиӣ мебошад.

Кайеи хунариет, дигарон тоқ,
Чун бахт ба бандиет муштоқ,
Дар ису насаб ягонан даҳр,
Дар ғазлу адаб фасонаи шаҳр.

(Ҷомӣ).

Дар порчаи ноён Ҷомӣ қаҳрамони худро бо як меҳру муҳаббат ва мафтунӣ тасвир мекунад, дар бораи ӯ бо шакли завоқ суҳаб меронад, бинобар ин шеъри ӯ ҳеле сазимӣ ва табиӣ баромаддаст, ки қариб ҳама байтҳои дар санъати тарсези вижаи шудааст (баъзе тарсези номӣ ва баъзе тарсези нокисанд):

¹ Нафур — нафратқунонда.

Байбиз¹ матои хушӣро,
Рамзиши синаи² баъдари³,
Вайронанишини кӯли анду⁴,
Домонишро азлаи ву⁵,
Ганҷури⁶ ҳамоҳади ифлос⁷,
Рамзурн⁸ фатҳиҳои нафос⁹,
Домони музлаи¹⁰ фард,
Ҳамрои муарради онд,
Ҳамгараи оғуни саҳро,
Ҳамрои¹¹ булбули шайдо,
Гирчишони шаби шир,
Наҷайбдари¹² раҳи шир,
Сини афзои ширини¹³ шир,
Барлаи¹⁴ ширини шир,
Нале Ма¹⁵ ширини шир,
Ширини ширини шир.

Байти зерини Ҳилолӣ, ҳарчанд тарсез вамаи аст, вале
хуб афтолааст:

Гонҳари тунки дехи суҳан аст,
Ҷанҳари қонҳари забон суҳан аст

Ил Байти Ҳилолӣ ния аҳмин гуна аст:

Суҳан сарлашман дари шир аст,
Суҳан сармони саводи шир аст.

Хушун Байти дуҷуми ин порчан Ҳилолӣ дорон тарсез ху-
бест:

Адаб оронини афзои бинад,
Адаб оронини афзои бинад,
Фурӯи шир аз оронини шир,
Фурӯи шир аз оронини шир.

Ҷанд Ҷисоли дигар:

Кас ҷисоли ба ҷисоли ширини шир,
Кас ҷисоли ба ҷисоли ширини шир.

(Рӯшнӣ).

Лайлӣ ҷу аҳмар ба ҷисоли шир,
Мечуи ҷу аҳмар ба ҷисоли шир,
Лайлӣ ба ҷисоли ширини шир,
Мечуи ба ҷисоли ширини шир,
Лайлӣ ҷисоли ширини шир,
Мечуи ҷисоли ширини шир,
Лайлӣ ба ҷисоли ширини шир,
Мечуи ба ҷисоли ширини шир.

¹ Байбиз — байбизунаи, фурушани.

² Синаи — ширини шир, байду шир ба шир.

³ Ганҷур — ҳамоҳади.

⁴ Ифлос — ҳамоҳади, ҳамоҳади, ҳамоҳади.

⁵ Вазои — аҳади ба, ки дар дил мегузарад, аҳади.

⁶ Мугури — ширини.

⁷ Ширини — ширини.

⁸ Нале Ма — аҳади.

⁹ Синаи — ширини, ширини ширини.

Лайли сари зулф шона мекард,
Мачнун дурн ашк дона мекард.

(Низомӣ).

Ба соҳир бибиланду тақсим кунада,
Ба ботил нишонанду нафрин кунада.

(Маликӣ).

Булбул ба чаман нашога гуяд
Шоир ба Ватан калона гуяд.

(М. Турсунзода).

Байти синни: мисоли зерини Баҳори дорон санъати тарсен
хонмал аст:

Ёд кардам қадди дилҷӯи турсо,
Чашми бодун тую мӯи турсо,
Нарму лозатбахш гуфтори турсо,
Гарму роҳатбахш рӯхсори турсо.

ИЛТИЗОМ

Илтизом он аст, ки шоир калима ё якчанд калимаҳо, зикр
раш лозим набояд ҳам, дар ҳар мисраъ ё дар ҳар байт тақ-
роран зикр мекунад. Ин санъатро лӯзуми моҳлаим (лозими
нолозим) ҳам мегӯянд.

Сайфии Нишопури калиман санг ва симро дар ҳар мисраъ
тақроран зикр кардааст:

Эй нисори сангдил, эй дӯлбати симишӯр,
Дар дили ман меҳри ту туи сии дар санг устӯшӯр,
Сангдил брӯи симишӯр нисоре аз он ки аст,
Ҳамчу нақши санг санг андар дили ман шӯшӯр,
Ман турсо чӯи аз сому ту маро рӯи ба санг,
Заҳми сангӯ аҳли сии аз туи тӯи рӯи багор.

Ҳамоли Исмоили Исфаҳонӣ қасидае дорад, ки дар ҳар бай-
ти он калиман ёмӯа илтизом шудааст:

Дарҳанад касаре мушт ба қашонӣ гуша,
Асари мӯйшиқорини ту дар бай пайдаост,
Ҳар сари мӯи аз он зулфи синаи шидаре,
Дар қамқи мани шӯрдаи раге аз сандост,
Му барномад ба кафу мӯи ту нона ба кафан,
Ба қунии бахт, ки ман дораму ин ху, ки турсост.

Чунон ки дар санъатҳои шеърин дигар аз қадди эътидол
берун рафтаи забони шақл ва наҳвати маъниро ҳалалдор ме-
кунад, дар ин санъат низ ғайримӯътадилӣ ҳусни сурат ва му-
носибати мазмуно баёнро меғардонад. Ҳилолӣ, Қотибӣ Тур-
шизӣ ва баъзе шопронӣ дигар қасидае дар илтизому шутуру
хучра навиштаанд. Матлаи қасидаи Қотибӣ ин аст:

Мало намеъ шутурборҳо ба хучраи тан,
Шутуранай накунам, там кучову хучраи ман.

Матлаи қасидан Ҳилолӣ ин аст:

Шутур кашидӣ агар бори дигар он хучраи тан,
Шутуранай накунам, там кучову хучраи ман.

Зайишдани Восифӣ инз дар «Балоеъ-ул-вақоеъ» ба Қотибни Туркии чакони қасидае сурудааст, ки дар ҳар мисраъ калимаҳои шутуру хучраҳо ва илова бар он дар ҳар байт ҳар унсур — ӯбу боду оташу ҳокро инз зикр кардааст.

Дар унаси қасидан «Шутуру хучра»-и Ҳилолӣ аз тарафи мурдӯғии деҳон гуфта мешавад, ки ин қасида «ҳолӣ аз тақаллуфе нест». Дар ҳақиқат барои мазмуни ба ҳам алоқадор кардани шутуру хучра дар ҳар мисраъ ва дар ҳар байт илтизони ҳар унсур ба тақаллуфи аз ҳад афзун бурда мерасонад. Ба ибрати дигар, қалимаҳои туфайлӣ ба ҳисоби миёна нисфи қалимаҳои илтизимишӯларо ташкил мекунад. Аз ин рӯ қасида ҳушк, сохта ва аз мазмунҳои баланди самимӣ ҳолӣ буда, аз таъбири диалгикунида иборат аст. Барои исботи мӯдадо ба таъри илтиҳоб аз қасидаи Восифӣ нақл мекунем:

Бибанд бар шутури бод ҳокӣ хучраи тан,
Шутур дӯз оби фано рону хучраи оташ зан,
Бирунӣ хучраи ҳокӣ хасуд ян шутур об,
Ба хучраи сол шутур оташ зананд бодӣ фитан
Шутур аз хучраи раида амину бод аз оташ хашм,
Эн бас кашид шутур аз ӯбу ҳоку хучраи микан,
Эн боду оташ дӯз шутур ба хучраи нашм,
Ки худ кашид шутуробу ҳокӣ хучраи ман

Чунон ки дида шуд, на танҳо ин қасидаи Восифӣ, балки аксарияти шеърҳо, ки дар боло овардем, намунаи шаклпарастӣ ва суханбозии ҳушкӣ ҳолӣ мешаванд. Ҳилолӣ ва Восифӣ барои широкӣ нешиқадан инз аз балои суханпардозии бемаъриз берун намонда буданд. Албатта, ин санъат ҳам тоҳо барои ифодаи мазмун баланде ҳама табиӣ ва самимӣ ба қор бурда мешавад, вале аксаран дар шеърҳои формалистона омадааст. Бесабоб нест, ки назариётчиёи санъати илтизимоиро «лузуми мӯялзим», яъне лозимӣ нолозим номиданд ва беҳудаву бемаърид қор фармудани онро нолозим шумӯридаанд.

Навъҳои илтизом

(Эънот)

Эънот дар лугат саҳт афғандаи аст. Вале дар истилоҳи бадеъ аз рӯи тақаллуф ба иҷрои амали нолозим илтизом намунаи аст ва ҳол он ки сухан аз ғайри он ҳам дуруст ва тамом буда, мақсади навиҷанда маҳз эъбу оронии сухан аст.

Эънот он аст, ки дар кофияҳо пеш аз харфи рави такрор шудани айни харфиро лозим менуморанд. Масалан, агар каллимаҳои «ракам», «бакам» ва ғайра кофия шаванд, дар навишти араби харфи охир, яъне мим («м») харфи рави бошад, пеш аз он харфи коф («к») низ такрор шудааст. Такрори ки харфи пеш аз харфи рави талаби санъати эънот аст. Агар барои кофия каллимаҳои «алам» ва «ситам» инварда шаванд, кофия ҳалал намебинрад, вале ки кофия санъати эънот ҳисоб намеёбад. Ин санъат яке аз намунаҳои илтизом ва ё дуҷуми муволима аст:

Дони дили ман ҳаст ба рӯят монд,
Харгиз нашомад меҳри ту аз дил зоид.
Хуршеди руҳи ту ҳубтар мебинам,
Ҳале ки шуда ғубари хаттат қонд.

Агар ба ҷои ин кофияҳо монанди каллимаҳои дилу қонд ҳамкофия шуда оянд, муволима аст, вале он гоҳ санъати эънот ғарбона нахоҳад шуд.

Бе руҳи зебот неҳистост сайри дӯстон,
Бе лаби ҷирин-г тола аст анбон! Хиндустон
Дар ингаҳ қардам ба рӯш, сина аз дил шуд тола,
Ҳол аз подидаиш ҷои мекравад, эй дӯстон.

Мураддаф

Дар анъор гоҳе баъд аз кофия каллима ё каллимае чанд такрор меёбад, ки онро радиф меноманд. Ин рави махсуси шеъри форсу тоҷик аст ва дар шеъри араб дида намешавад, магар ҳама ки ба тариқи тақаллуф ва тақлиди шеъри форсӣ тоҷикии шеър гуянд. Аксари шеъри форсӣ-тоҷикӣ бо радиф гуфта мешавад. Харҷанд дар «Мачмаъ-ул-ҷаноъ» ва дигар осари дохр ба ҷамъи бидоъи радиф бо номи мураддаф ба таъри санъати мустақили ақр ёбад ҳам, мо онро ҳамчун як намуна санъати илтизом диҳр мекунем.

Хусрави Дехлавӣ ракамҳои я, ду, се, чор ва панҷу шашро дар ғазале илтизом намунааст, ки дар айни ҳол ба санъати шумур низ онд аст:

Эй инда новисам ба ҷои як-ду-се, чору панҷу шаш,
Қушта ҷу бондан замон як-ду-се, чору панҷу шаш.
Неши дари ту ҳар нафар аз қашш алоҳи ту
Бӯи аъин бар остои як-ду-се, чору панҷу шаш.
Ғоли натори ту ҷун ҷилла қунад ҷаҳоли ту,
Қушта шаванд ойини як-ду-се, чору панҷу шаш.
Тавот сабо аз ғайратам, в-оҳд агар аз кун ту,
Ҳамрахи буи туст ҷои як-ду-се, чору панҷу шаш.

¹ А ба — мавҷи махсуси Хиндустон буда, дар сохтани турши ба кор меавад.

Зукофиятайн

(Дукофия)

Гоҳо баъзе аз шоирон шеър мегӯянд, ки дар ҳар байти он ду кофия илтизом мешавад. Агар ин санъат аз ғайри тақаллуф ба вуқӯр аниқмад ва дар ҳалати табиӣ воқеъ шавад, ҷи хуш, агарини он шеър ян яқин ғайрисамимӣ ва сохтае хоҳад буд. Ин санъат инч ян намуди илтизом аст.

Аз «Лайли ва Мачиун»-и Низомӣ ду байти зерин, ки ҳама табиӣ ва самими воқеъ шудааст, мисоли барҷастан ин санъат мебошад:

*Лайли ба қарашна тулар бар дӯш,
Мачиун ба ҷиғош халиҷ бар сӯш
Лайли ан бирун паранд¹ медӯхт,
Мачиун ан дарун синанд месӯхт.*

Дар байти аввал калимаҳои «бар дӯш» ба калимаҳои «дар тӯш» ҳамкофияанд, ки ҳар қалом аз ду калима иборатанд. Инчунин дар байти дуюм калимаҳои «ан бирун паранд медӯхт», ба калимаҳои «ан дарун синанд месӯхт» ҳамкофия шудааст. Ин байт асосан ба санъати тарсез надиқ буда, тарсези нокие аст.

Дар ин ғазали Қамол санъати зукофиятайн аз аввал то охир риоя шудааст:

*Ошиқонат ба саҳирхо, ки дуо мегӯянд,
Ба дуо бун ту аз боди сабо мегӯянд.
Ман ба сар меранҷаму дила ба роҳи талабот.
Берахи бин, дигаронро, ки ба по мегӯянд.
Чист бар куштан дилдор бисе гириш зор.
Чун шудан ҳар сари мӯ анда, киро мегӯянд?
Дилхоро бинам, аз дилаи гириш, ба лави.
Ки чаро хоки рақаш аз руҳи мо мегӯянд.
Зулфи ту қарда раҳо толиҷамӯбин Хити.
Нифан оғуш мушкан ба хато мегӯянд.
Ба вучуди қад дилҷуо гулӣ худруши
Дар чаман сариу гул аз боду ҳано мегӯянд.
Шеърӣ ту чун хама гӯянд, ки сеҳр аст, Қамол,
Дӯстон ин суханат шеър чаро мегӯянд?*

Дар ин шеър ин танҳо калимаҳои дуо, сабо, по, киро ва ғайра ҳамкофияанд. Балки калимаҳои мегӯянд, мегӯянд ва ғайра низ кофияи дуюми байтҳоро ташкил кардаанд. Чунин ки ҳуди Қамол дар байти охир иншора кардааст, ин шеърро сеҳри ҳалол метавон номид².

¹ Паранд — порчаи нафиси бирештӣ.

² Сеҳру ҳоду дар шарҳоти ислам ҳароя аст, аниҷо сеҳри сухан, яъне шеъри халро ҳилол ҳисоб кардаанд. Шеър, ки шеър дар он доди сухан додааст ва гӯё ба сухани бадан сеҳру муъжиза эҷод намудааст, сеҳри ҳилол номид мешавад.

Мисоле чанд барои дукофия:

Ҳеҷ ғанҷе нест аз фарҳанг¹ бех
То таъонӣ, рағ туғу ин ғанҷи нех.

(Рӯдакӣ).

Эшти бошад рӯи нозебову ноз,
Сахт бошад манами нобинороу бо.

(Маскадӣ).

Мо ҷондасдаб шудему дар хаз² нахазем.
Чуз ҳор нахому ба чуз таз³ нагазем
Аз лаъла бутони шаҳаринма⁴ наҷазем,
Рухсор ба хуше духтори раз⁵ нарезем.

(Ҳоҷата).

Эй бо лаби ту тугеи шаронашон арбун.
Қарои инди ин банди сиқинбарои бирун.
Лайлаши мериам ин пани, гарчи мериам.
Бар рӯи аз лу дидан ғурхун аз ҷун.
Ғар бинишай ба сини синам хушкун дилам.
Чуз ғархари инё наббӣ дар он дарун.
Хокӣ, дила, ба пай кунӣ лайман шурд.
Эни му талаб тинобу аз он қад сини сугун.
Бо кутби катиғоти ту кӯтоҳ тинотам.
Бар ме макун ӯбур⁶ талғулақунои кунун.
Дар мулк инё манами олин дун наест.
Некои намуда майл ба оӣ, бадеи ба дун.
Ҷомӣ алаи ба аламе девонаги фарахт⁷
Чун сохт ронти девонаган нигун.

(Ҷамал).

Дар ғазали маъқури Ҷомӣ ба иловаи санъати дукофия санъати иштиқоқу таҷниси ноҳис ин дида мешавад.

То ҳарфи васфи он лаби чун биста бистам,
Аз кайи қанда аз таман руста ристам.
Ғар сир рағед ба таси ҳафизат, ҷа бим аз он
Дасте аз ҷон ба кун ту бинишаста шустам.
Дил бистам ба ҳусн Ҷаҳаннашани буте,
Аз сайри кӯча фарингу аз руста ристам.
Васфи узори толашигоре номудам,
Лафзе бхдеу маъини бармаста чустам.

¹ Фарҳанг — муҳаббат, фарҳанг.

² Дар хаз нахазем — дар хаз нам нустани муштан наму тарм, ки аз нустани хаз нам лайлаи меҳмонд, ҳудуди намоҳишоме. Яъне сире на-
манушем.

³ Таз — яъ киес даришти бутташонанд, ки дорон хушкун гули сафед
ё сурхон буда, лаббурӣ азда сире дуст меҳорад, менаш хушбӯӣ буда,
ҷубашро барои хушбӯӣ меҳмонанд.

⁴ Шаҳаринма — шаҳаринтаи.

⁵ Раздан — ранг кардан.

⁶ Убур — мешавад, чамъи айн, ки чашма гуфтан аст.

⁷ Ҷубур нардан — гузаштан.

⁸ Фарахтан, афрохтан — баланд бардоштан.

Масти мудом¹ он ниғахи бемудом² маст.
Найинист³ а он ду абруи найиниста хастаам.
Хайрат, ба ёди брза⁴ у боги хашро
Хар сӯ ан гул чаман-чаману даста бастаам.

(Хайрат).

Донк — шоири ҷавони бонистедоду мо низ дар ин ришта
зӯрозмои кардааст:

Онҳо, ки ба макри шиқ ёрат шумаранд,
Махмур ба ҷашми пурхуморат нигаранд.
Масрур мавҷи, ки мекруба⁵ни даруни,
Як гул бидиҳанд, сад баҳорат бибаранд.

Ҳочиб

Тоҳе дар миёни ду кофия назиман дигаре даромада, ҳам-
чун радиф такрор меёбад, ки онро ҳочиб (бардадор) мено-
манд:

Эй аз дили дардинок Ҳоконӣ шод,
Ғамхон ту кара хоки Ҳоконӣ бод.
Рӯзе, ки кунӣ халоки Ҳоконӣ ёд,
Бар хирз¹ ту ҷони поки Ҳоконӣ бод.

Санд Зуафқори Шервонӣ касиде иборат аз сию хафт
байт дорад, ки ҳар байт доран те кофия, яъне кофия, ҳочиб
ва радиф буда, матлааш ин аст:

Моли ман дармони ҷон аз шаккаи тӯд кунад,
Оғрибаш ғамбон аз анбаро сора кунад.

Санъати лабиорас

(Восиушшафатайн)

Шеирони гузашта барои ҳунарнамои аз кабили бозин харф
низ шеър гуфтаанд, ки аз ҳондани он лаб ба лаб намерасад,
яъне дар он харфҳои лабии м, б нисфирок намекунанд:

Эй сарвақда латифгуфтор
В-и хушсухани зарифқардор.
Наздиктар ой, гарчӣ кофист,
Ушшоки тӯро ан дур дидор.
Он зулф хуш аст ё ки занҷир.
В-он рӯй хур² аст ё ки гулзор.
Сарвест ҷӣ сара, саран ҷаннат.
Хуснест, ҷӣ хусн, хусни Фарҳор.

¹ Масти мудом — масти доимӣ

² Бемудом — бемай

³ Найинист — таъвиз, тӯмор

⁴ Хирз — оғриб.

Хакко би навада дидан чар
 Чуа рӯи ту хуспро сазонон,
 Хун суқта шуд аз раҳми зулфат,
 Дар нофои олувои тоғор
 Хоруту ту новакест диллуз,
 Ёкути ту шақварест душхор.
 Аз нӯри ту дилазост дар нур,
 В-аз нори ту синазост дар нор.
 Чун шуд аз фиреби ту, анхӣ инк,
 Сар рафт аз дасту ту, нолӣ кор.
 Хон, эй Шараф, ар чу нон хушкӣ,
 Ал нолан инк дила таф дор.

Санъати лабрас

(Муваассилушшофатӣи)

Ин санъат бар хилофи лабнорас буда, дар вақти хондани он гува аштар лаб ба лаб мечаспад, яъне дар авсар қалимаҳои он гува аштар ҳарфи «б», «м» иштирок мекунад:

Ман монди маҳруи мусалламуам
 Мафтуни шӯи вақсони маҳруам
 Май меҳруну мибин майхона мудом,
 Мадаи милки мулку макон меғуам.

(Хусрави Деҳлӣи)

Хусрави Деҳлӣи қасидаи гуфтааст, ки дар ҳар байт қалимаҳои рӯй, мӯй, нона, моҳу оннану меҳро ялтизом гирифтааст. Ал би рӯй дар ҷада қалима лаб ба лаб мечаспад, вале бинобар он ки анхон ки қасида дар санъати ялтизом гуфта шудааст, танҳо ба нақли матлаи он қаноат мекушем:

Эй моли бастаруно меҳри анзар онна,
 Мӯит аз нона рехта муандар бар онна.

Матлаи қасидаи Мунҷридани Баёлақроӣ, ки аз алиф (о) холист:

Сарне, ки бар маҳли аз шаб тиранибар аст,
 Лулауш зери лаълу гулаш зери анбар аст.

Матлаи қасидаи Мунҷна, ки аз алиф (о) холист:

Зарфайи баринжастану қадди сазанбар,
 Зери ду зулфи ҷаълаш — дар хатти анбар.

Матлаи қасидаи Алии Собирӣ Тирмизӣ, ки аз алиф (о) ва ҳарфи «р» холист:

Қадди ман шуд чу ду зулфи ба зами дӯст ба ҳам,
 Дилаи ман шуд чу ду зулфи даҷани дӯст даҷам.

Гӯё тарки баъзе ҳарфҳо ва ё бештар истеъмоли шудани баъзе ҳарф дар қалима ва таркибҳо як навъи илтизом аст. Аз ин руҷо ин санъатҳоро дар қатори намуҳҳои илтизом овардем.

ХЕЛҲОН САЧЪ ВА ШЕЪРИ МУСАЧЧАЪ

Дар «Даромоди суҳан» ба мунсхибати навиҳои насл ҳамчун яке аз услубҳои суҳанварии наслӣ мусаччаъ низ бо мисоли баён ёфт. Ҳоло ба қатори санъатҳои лафзӣ ба шарҳи хелҳои сачъ ва шеъри мусаччаъ мегузарем.

Сачъ се хел мешавад: мутавазӣ, мутавазӣи, мутарраф.

1. Сачъи мутавазӣ: дар ду мисраъ ё ибораву ҷумлаҳо қалимаҳои ширини мешаванд, ки ҳам дар вази ва ҳам дар рави¹ яке мешаванд. ҳамчун ҳалаф, талаф, бор, ёр ва ғайра...

Кас фирӯда ба сир-анвар айёр маро,
Ки мақул ёд ба шеър-андар бисёр маро.

(Рӯдакӣ).

Яке аз дӯстон дар қачован ғам анисе ни дар хучраи ҳам² чалиси ман буд, аз дар даромад...

(Сатбӣ).

2. Сачъи мутавазӣи он аст, ки қалимаҳои саччинавишанд, ахири мисраъҳо ё ибораву ҷумлаҳо дар вази аз ғайри риояи ҳарфи рави яқинан аст. Ҳамчун мусонд, мунхиб, муошир³, муотиб⁴, сокин, рокиб⁵.

Бо шамсу камар ба рӯи мусонд,
Бо рӯх ду буссадам муошир.
Бо ақд ду нарисаиш муотиб,
Дар мавҷи аламу ада сокин
Дар марҷаи калду тоҳ рокиб.

(Анварӣ).

Ҳар ки ба андагӣ нонаш нахӯранд, ҷун бимирад, нонаш ба неки набаранд.

(Сатбӣ).

3. Сачъи мутарраф он аст, ки дар ду мисраъ ё ибораву ҷумлаҳо қалимаҳои оварда мешавад, ки дар рави як хел бошанд, ҳам, дар вази баробар нестанд. ҳамчун молу омор, ҳору ҷиҳор ва ғайра...

¹ Р а в и — ҳарфи шавве, ки бинии ҳарфи дар он аст.

² Х а м — ғам.

³ М у о ш и р — ҳамдам, ипратқунианда.

⁴ М у о т и б — иттиқунианда.

⁵ Р о к и б — савор.

⁶ Б у с с а д — наҷон.

Дил гишаву чашмони ту ҳар сӯй барандаи.
Мастанд, мабодо ки зи шӯхӣ шикавандаш.

Хабаре, ки донӣ, ки диле биёзорад, бигзор, то дигаре биёрад.

(Саъдӣ).

Сачъ дар ниср, масалаи дар «Гулистон»-и Саъдӣ намудхон гуногун дорад. Мо ни ҷо ҷанд хели оиро нишон медиҳем:

1. Охири ибора ва ё ҷумла бо феъл тамом мешавад: мушк он аст, ки худ бибӯяд, на он ки аттор бигӯяд.

2. Бо нисм пеш аз феъл меояд:

Гуфт: Аз ҷоҳат метарсидам, акиун ки дар ҷоҳат дидам, ғурсат ғанимат ёфтам.

3. Дар ҷумлаи дуҷум ҷумлаи мураккаби ғайритобеъ (пайваст) феъл барои эҷози сухан тарқ меёбад: лаззати ангур бева донед, на худованди мева...

4. Ба таври дукофия меояд: Аз нафспарвар ҳунарпарварӣ наёяд ва беҳунар сарвариро нашояд.

Некбаҳт он ки хӯрду кишт ва бадбаҳт он ки мурду ҳишт.

5. Бо сифат ташкил меёбад: Ду ҷиз муҳолифи ақл аст: Хӯрдани беш аз риёқи мақсум ва мурдани неш аз вақти маълум.

Ду касро ҳасрат аз дил наравад ва пон тағбун¹ аз гил наёяд: тоҷир киштишикаста ва вориси бо каландарон нишаста.

6. Гоҳе дар ҷумлаи мураккаби ғайритобеъ барои эҷоз аз ҷумлаи дуҷумӣ бандакӣ хабарин аст меафтад:

Аммо ҳунар чашмаи зоянда аст ва давлати поянда...

Сачъ таиҳо дар охири байт ҳос нест, балки дар дохили шеърҳои мусаччаъ низ мавҷуд аст.

Масалаи, шайр ҳар байтро ба чор порчаи баробар тақсим мекунад ва баъд аз риояи се сачъ дар як қофия пораи чорумро ба қофияи тамом мекунад, ки бинҳои шеър бар он аст.

Мисол аз Саъдӣ:

Эй сарбон, оҳисти рон, к-орони тонам меравад,
Он дил, ки бо худ доштам, бо дилсентонам меравад.
Ман мондаам жаҳшӯр аз ӯ, дилкастану роншӯр аз ӯ,
Ғун, ки неше дур аз ӯ дар устуҳишам меравад.
Бош ӯю дар чашмам нишам, эй дилсентони қозанин,
Қошӯбу фарёд аз зилин то осмонам меравад.
Дар рафтаи ҷон аз бадан гуянд ҳар нафсе сухан,
Ман худ ба чашми ҳағсон дидам, ки ҷолам меравад.

Ин қофияҳои дохилӣ байт сачъи байт ном дорад.

Азбаски дар санъати мусаччаъ ҳар байт ба чор порчаи баробар тақсим мешавад, ин санъатро ба тоҷикӣ чорбаҳра ё ки чори дар чор низ меноманд.

¹ Тағбун — ҳасрату дарег, афсе ва рушаймонӣ.

Мисол аз Абдулвосеи Чабалӣ:

Аз, ай зери навузи, шабонавузи наменомӣ,
На аз тори бӯстон, на аз толи фуру зома.
Чу бар гиради кунӣ қола, қунад дарсаат у жола,
Ба кирдори салаф лада дехи кӯр дурри уммонӣ,
Ба шакли мардуми қанай гирифта тоғ дар ҷанна,
Ба сони чаран димай тои одуда ба катронӣ.

Санъати дугония

(Муздавач)

Муздавач дар дугат ба маънои чуфт, дугония (дугтой) буда, дар илми бадеъ санъатест, ки нависанда баъди риояти саҷа ва хофиз аз каҷиман чуфт ва инёда аз сирро паси ҳам ё қарибӣ ҳамдигар меорад. Ҳамчун зот, боге ва ғайра дар ин мисолҳо:

Донки хадри ман он аст, ки бо зот ба девори боге сиромӣ хамерафтаме.

(Самъӣ).

Дур аз зоти фарри он меҳригул
Шуд нури сурӯд дур аз лилаву дил,
Рух зарду ба сина барду дар ҷон отаи,
Ман зори чуни ёри аз олам гофил.

* * *

Чое, ки буд он дилсого дар бӯстон бо дӯстон,
Шеа сурӯи рӯбаъро намон, шуд меу қарасро патан.

«Одина, ки қавонӣ ва қуваат дошт ва аз талкони қурӯт кутӣ доямуташ мӯхайё буд, дар роҳ ба осебе дучор намулда, аз ин дарёи фалокат ба катори саломат баромад».

(С. Абна).

ТАҚРИР

Шеър барои боз ҳам сарех ва равшантар гардонидани ифодаи баён калима ё таркибе ва ё ибораҳои итиҳоб менамояд, ки фикри асосӣ бо он бехтар зоҳир мешавад. Ин калима ё ибора ба таран таъкид дар як байт ва ё чанд байт ғайтаву берғашта тақрор меёбад. Вале агар ин тақрор аз доираи дарсирӣ берун равад, ба самимияти сухан ва салосати баён зарба медеҳад ва хонандаҳо диққат мекунад. Аммо тақрори бамавқеъ боиси ширқунаваттар шудани таъсири таъсир мегардад.

Тақрир намулҳои бисёр дорад. Ин ҷо барои намуна якчанд намуни онро зикр менамоем.

1. Дар мисоли зерин калимани «тоҳ» ба дараҷаи дилқаш ва матлуб тақрор ёфтааст:

Ё раб чӣ душ истифок бошад,
 Гар бо манат интиёқ бошад.
 Махтобшабе чу рузи раштан
 Танҳо ману ту мӣёни гулшан...
 Дарҳам шиканам шиканчи гесӯт,
 То гӯш наман камони абрӯт,
 Бо нори барат нишаст гирам,
 Соён аниҳа ба даст гирам.
 Гаҳ нори турсу чу соё соям,
 Гаҳ соён турсу чу нор хоям.
 Гаҳ зулф барифканам ба дӯшат,
 Гаҳ халқа бидуи кунам аз гӯшат,
 Гаҳ гирам гуласт бунафша жорам,
 Гоҳе аз бунафша гул бардорам,
 Гаҳ бар дари ҳуд жунам нишастот,
 Гоҳ номан гам дихам ба дастот.
 Ё раб, чӣ бувад, агар чунин рой
 Бар кор шавад! чӣ хуш бувад хой!..

(Низомӣ).

2. а) калимасе, ки дар аввали мисраъ омадааст, дар охири мисраъ инз меояд:

Ёё, ки бо ту маро чен ба лаб расид, ёё,
 Ёё, ки рузам аз ин гам ба шаб расид, ёё,

(Хафиз Қулумӣ).

б) калимасе, ки дар миёни мисраи аввал омадааст, дар миёни мисраи соён такрор меёбад:

Хайди дӯст агар дар тасаввурам бигарист,
 Зиди тасаввурӣ ботил, анҳӣ, тибён муҳил

(Қалло).

Гар рази дар ҳонин шон, ҷидашон мекӯрӣ,
 Хӯраш дар ҳонин шон ҷидашан аз ӯ бас

(Сайидо).

3. Калиман дар мисрае ҳамвакху овардашуда дар мисраи дигари байти дигар ҳамчун тафсиру табиӣ такрор мегардад:

Рӯи ту сифа сифаи ҳар сифа сифа,
 Мӯи ту халқа-халқачу ҳар халқа а-у танаб,
 Э-он сифа сифа гул шуду гул шуд баран баран,
 Э-он халқа-халқа халқан сунбул ба печутаб.

(Афсарии Бухорӣ).

Ин мисра дар айни замон ба санъати тафсири алоқаманд аст.

4. Такрори таркиб на ё ҷуфт:

Шамон, шамон бутхонаи корда,
 Сабо чадон сумари шон корда,
 Муваддаи гашта бар гундон хумрӣ?,
 Навон буайдаи ошо хумрӣ.

¹ Ниро шавад, ба амал ояд.

² Х у м р ӣ — сурх.

Нарида мурғавон гӯстох-гӯстох,
Шамонг бар шамонг, шох бар шох.
Ба ҳар гуша аз мурғон гӯш дар гӯш,
Зада бар гӯл задеи бӯш дар бӯш.

(Низомӣ).

Дилу динам, дилу динам бибурдаст
Бару дӯшам, бару дӯшам, бару лӯш,
Давои ту, давеи тӯт, Хофиз,
Лабн нӯшам, лаби нӯшам, лаби нӯш.

(Хофиз).

5 Тақрори як калима дар маъноҳои гуногун — калимаи «ишқистон»

...Гиром, ки маро ду дила бастанд,
Охир дигарин назора хастаки
Чун уздай аҳд бон қувид,
Чун аҳдшикан тӯро нагуинд.
Фаррух набувад ишқистони аҳд,
Амалона кун аз ишқистони аҳд.
Гул то нашикест аҳди гулдор,
Нашикест ҳамоно дар дилаш ҳор,
Май то нашикест рӯи аёбон,
Дар нашикестаси нашуд фӯшон!
Шаб то нашикест маҳра чон,
Бо рӯи синаш нашуд сараншон...

(Низомӣ).

Тақрори калимаи «забон» ва «мӯй» ба маъноҳои гуногун:

Мачнун аз бӯхори ашқи хушро
Бӯишод забони аттақиниш.
К-ай ёди лаби ту ҳуштар аз қия,
Қарда лаби ту маро забонбинд.
Пилдор забон дар ин дили нест.
Қӯҳ аз сари мӯй, қ-он забон нест?
З-он мӯй, ки бае қушқармӯй аст.
Мӯйм чу забон, забон чу мӯй аст.
Чун мӯй забон шавад дар ин кӯй,
Бек бӯишад, азар забон шавад мӯй
Донӣ аз чи мӯй шуд забонам,
То бо ту суҳбат чу мӯй ронам.
Чун ҳаси туам ба шофурӯши,
Бек гар накунам забонфурӯши.
Чун марҳами синаҳаст бисёр,
Қ-ақ зақми забон набош дар ҳор!.

(Низомӣ).

Мисоли охириро ба сифати катизом набояд омехт. Дар катизом бар ҳилофи сифати тақрир шарт аст, ки калимае дозими ғирифти шабад ба дар ҳар мисраъ ё байт тақрор ёвад. Аммо ин назмуи тақрир, ки калима бо камали маҳорат ба маъноҳои гуногун боӣ доранда мешавад, дар яқчанд мисраъо

¹ Н а з о р — назаркушанда, бинанда.

Рост гўлм, сонамо, бе жиди ту
Кор бе ту ҳақ намеонад, рост,

(Хоҷу).

Дил сўхт э-оташаи гаму найбеш ба сина банд,
Ҳам ёдгори тирн ту, ҳам ёдгори дил.
Дил доданаг, ки гар бувадаш бекароғона,
Аз чавори рӯзгор шави гамгусори он.

(Ҷома).

2. Агар шоир калиман аҷузи байти 1-умро дар садри бай-
ти соия тақроран зикр намояд, рада-ул-аҷузи на-ас-садр ном
мегирад.

Назони миллату шука — ағаб набинам, агар
Ба равнак аст дар ин рӯзгор килку дилон¹
Хусоир килки ту кардони коми андо гўш,
Рувону² рон ту бурдани аз замони эълон³
Зилон бод шабу рӯзи дунмани чилат,
Ба ком бод ҳама нори бустонаг мидом.
Мудом, то ки бувад гардони фалаи бар чой,
Мутағ бод турб давлату сипеҳр гулом.

(«Дилони-ул-ағиб»).

Ин ду намуни баргардонияш аз ҷиҳати маъноии калимаҳои
тақроршаванда бош чанд ҳол аст, вале мо ин ҷо 4 намуна ин-
тихоб мекунем, ки ҳар навъ ду намуна дорад:

1. Калиман садр дар аҷуз тақроран анкр мегиравад, лекин:
а) гоҳо он калима дар вақти тақрор шуави маъноии худро
тағйир намедихал:

Нӯсон⁴ ки ин рах бинад, оранд раҳварда,
Ин киси рихонаг аст аз баҳри дили ағиб.

(Ҳоқона).

Ботариш н-онд, ки нишаб ёр он дар барам,
Дар барам онд, ботариш, то бонад ботариш.
Сотариш аз анси рӯи ёр дорад маъни май,
Манси май аҷузи тиллали моталад дар ситариш.
Дилбарам халғи намеона ба қобил дар бағад,
Дар бағад онд ба ботариш ки масти дилбарам.
Ғафдариш олист аз гарди ятими дар қазар,
Дар қазар оннан хусни нағиш санҷариш.
Қилтарин дилаи Парв аз зарри, аҷушиш моталад,
Моталад гўш, ки ман аз китари ӯ қилтарам.

(Парвон Дилшод).

б) гоҳо калимаи тақроршаванда шавалии бетағйир, вале
маъноии дигар аст:

¹ Хусоир — шамшерии тил.

² Рувон — хусни маъшар, зебоии чехра, сина, обрӯ.

³ Эълон — тории, торикии шаб.

⁴ Нҳсон — бародарон.

Мен ар байт дар барам, ай офтоби ашчи хуси,
Шак нест, ки раида гудо гардад аз он султои Шои.

(Воҳиди Табрии).

3-ин беи нохи суханам нест, чуи нуним,
Бастан бар аси хомӯшӣ аз нигироб зим.
Манад аз ҷидаи факр, ки он ки дар ҳама ҳол
Бех аст кунан қаноат зи ганчи маъу мақол.

(Ҳафт қуллаи).

Ии намуни сазӣяи баргардоиш аз ҷумлан таҷнисоти даф-
зист.

2. Навъи дуюми баргардоиш он аст, ки калимаи дар ҳаи-
и мисраи 1-ум зикршуда дар аҷуз бармегардад:

а) Калимаи тақроршаванда шаклан ва маънан якест:

Агар *бурғар* чу ту пайкар ингорид,
Марсод ин хучаста даст *бурғар*.
Ва гар *оғар* чу ӯ докист жардан
Дуру аз чони ман бар чони *оғар*.

(Дақиқӣ).

Бор бар *голу* мола бар гардуи,
Гоиро нест тоқати мола.

(Сўзани).

Ер *бигарист* аз ҳама хандону аз ин хашмонк,
Умр бар ман мушкату ёр дигарон осон *бигарист*.
Чун *гузашт* аз дил ҳадаиаш тӯлӣ тари н ал,
Ҳарчи ояд бигзаред, чуи харчи амид, он *гузашт*.

(Ҳилоли).

б) Калимаҳои тақрор шаклан якранг ва маънан дигаргу-
нанд:

Кавме бибастанд *миди* бар хилофи ман,
Чунд *нони* хеш хаме андар ин *миди*.

(Рашиди Ваҳиди).

Агарчи дур кутуб аз қавли равиёни ҳадит
Зи ҷуд *Ҷаъфар* Бармак ҳикоятест самар,
Ҳисоби *Ҷаъфар* бо ту наменқам, зеро-к
Ба бахр монини чуй аст дар дугат *ҷаъфар*.

(Ҳафт қуллаи).

33. Калимаи, ки дар охири мисраи аввал (арӯз) аст, дар
охир байт (аҷуз) тақрор меёбад.

а) дар ду калимаи тақрор шаклан ва маънан яке мебо-
шанд:

Ба мостари *дигар* нест *милу* монанди,
Ба мост *агар* дигаронд *милу* монанди.

(Сўзани).

Эй ғарбон, ҳисста ғом, қ-орони *олам мерибод*,
Он дил, ки бо ҳуд даштам, бо дилситонам *мерибод*.

(Саъбӣ).

Турки ман дӣ суҳан ба раҳ *меғуфт*,
Хар ки дашам эн дур, маҳ *меғуфт*.

(Хусравӣ Йеҳлавӣ).

Матлаи ҳамон таъли ва касидҳои рашифдор дурон ин санъат аст.

б) Баъзан ин калимаҳо маънан дигар мебошанд:

Дар оиникии дилбари, ай дилбари *ширин*!
Ман раҳна чу Фарҳодаму ту турфа чу *Ширин*,
Аз ҷиҳи баҳр харда бо наҳансон *ошино*,¹
Бар канои қуҳ харда бо палангон *ошино*.

(Абдураҳмон Ҷибалӣ).

4. Калимаи, ки дар ибтидои мисраи дуюм зикр ёфтааст, дар иҷуз такрор меёбад.

а) Ғоҳе шаклан ва маънан дигар аст:

На дар дашт сабза, на дар бег шак,
Малаҳ бӯстон хӯрду мурдум *анаҳ*.

(Саъбӣ).

Ин киёми санъати баргардониди менавди санъати аке аст, вале дар як мисраъ.

б) Баъзан ҳарду калима шаклан аке ва маънан дигаранд:

Шуда ҳоку хонистар *оби ҳаёт*,
Наботона бароварда шӯр аз *набот*.

(Ҳафӣ Қулӯмӣ).

Дар ки ҷо «набот»-и аввалии рӯстайи ва «набот»-и дуюми халвон маҳсусро ифода мекунад.

Санъати ирсод (пайиш)

Ирсод дар лугат расад ҳардан, шидаи, дилбонӣ, роҳингоҳдорӣ ҳардан, оғола будан аст. Вале дар илми бадеъ иборат он аст, ки шоир дар мисраи аввала байти охир калимаси менаварад, ки баъда аз муайян шудани ҳарфи рави дар қофияҳои байтҳои аввала он калима қофияи шуда метавонад. Ин таърифи бисёртар шумили киёми якуми ирсод аст.

Мисол аз Имомиддини Ҳаравӣ:

Ҷун қабки шусталаб эн шароби мураввакӣ,
Қабки ва он ба толқи муанбар мутаваккӣ,
Бар оғтаи тана кунҷи мусалламӣ,
Бар Муштарик Мох бихаллаи бар халӣ.

¹ О ш и н о — шино, ободонӣ, оббури.

Бар оба дода пеша ту дариш рағои кунам.
Гар з-он ки донамат, ки ту ба мо ба дариш.

Дар айни замон қофияи ни шеър дор ба санъати эҷод аст. Байти дуҷуми ни байти Салмони Совачи шомили ҳамин санъат аст. Қалиман **оғтоб** дар байти сони дор ба санъати ирсод аст:

Бори рухсори туро ширӯз обе дигар аст,
Дар қаманди турро ту ширӯз бе дигар аст.
Соядон бар рух чи мебанда ба дариш оғтоб,
З-он ки зери соядонат оғтобе дигар аст.

Навъи дуҷуми ирсод он аст, ки арӯз (оҳари мисраи аввал) ва ибтидо (аввали мисраи дуҷум)-ро айни қалима ташкил мекунад. Чунинчи, дар ин байти Саъйи қалиман ҳаҷоти ирсод аст:

Нигаҳ дор моро аз роҳи катو
Хато дар гузори савобаш наме

Қисми савбуми ирсод чунин аст. Хар мисраъ ду бор хонда мешавад: хар мисраъ ба се ҷора ҷудо шудааст. Бори якум аз рақами як сар қарда мисраъ тамои хонда мешавад. Бари ҳама қардани мисраи дуҷуми аввал поран охири (рақами ду) хонда мешавад, баъд поран болои мисраъ (рақами се) ва охири поран рақами чор хонда мешавад:

1. Дар барам | харгиз набад, ё даро | дилбарам
ро нанг меона, ки гардад
2. Баргарам | аз рух қалаҳ гар чой ёлам | бар дарам
гар рӯ нилам бешаҳ аз чумла
3. Мебарам | сар орзу дар зам ин бадро | рӯи
ро гар бибинам доғи хасрат
4. Бингарам | гар рӯи судан, садаи оина | чому дил
созам ҷудо гар маи ба рӯни
5. Мебарам | индар фаронам дар набо сад | сирахам
бе ӯ ки доман то тиребан.

Яъне байти аввал ин аст:

Дар барам харгиз набад, ё даро дилбарам;
Дилбарамро нанг меона, ки гардад дар борам.

Қисме аз ин аз Саид Зулфидор Азми Шериниет, ки шомили санъати баргардонини, тақрир ин ирсод аст. Хар як мисраъ ду бор хонда мешавад: аввал аз рақами якум аз чан ба

рост, бори дуом аз поён — поран раками дуом, сеюм ва ча-
хорум хонда мешавад:

4	3	2
1. Бӯстон бар гарб дорад он нигори дилсӯзон		
4	3	2
2. Гулсӯзон бошид шууфта бар санавбар, ай аҷаб		
4	3	2
3. Соёнбон аз сабаб дорад лолан сароби ӯ		
4	3	2
4. Рӯйбон ҳастам гулмани тох ан ман оғад шуд		
4	3	2
5. Паланда оғад рузи ӯ то маро шуд зикр лаъл		
4	3	2
6. Саргарон бар май чу дорад гар сабук шуд қисдам		
4	3	2
7. Зафарона шуд хошран ман бе рӯи гуларанги ӯ		
4	3	2
8. Шодмон бошад ҳамеша ё он ки шуд тамхорам ӯ		
4	3	2
9. Дар майб оғад қамарсон гарчи бошид зулфи ӯ		

Қисми чакхори ми санъати ирсод ба санъати ҷамъу тарҳ ва дар айни ҳол ба санъати тафсиру тақрир ва ҳам шумур шо-
мел мешавад. Дар ин ҷо калимаҳо тарҳ шуда (нази шуда)
боз ба шумур ҷамъ карда ҳонда мешавад. Мисол аз Заминой:

Иабуд гамзаву холу хати ту аз мани дор;
Икун жарору дурум шодино сесум гуфтор;
Карору шодино гуфтори ман ба ман афзуд;
Икун сириншу дурум нолаву сесум афтор;
Сириншу нолаву афтор икунад моро;
Икун шарбу дурум бехуру сесум бемор;
Шарбу бехуру бемор аз ту шодоланд;
Икун шифишу дурум далаату сесум эшидор...
Шифишу далаату эшидор аз ту ин холам;
Икун шарбу дурум мутрибу сесум дидор;
Икун мутрибу дидори ту Замириро;
Икун холату дурум шиншу сесум гамдор...

SYNOPSIS

Ии саныат чуном эст, ки шоир мисраеро ба арабӣ ва мисраеро ба тоҷикӣ, ё байтеро ба арабӣ ва байтеро ба тоҷикӣ меппаф.

Агар мисрае ба араби ва мисрае ба тоҷини суффа шуда бошад ё нимзи мисрае тоҷини ва нимзи дигар турки бошад, муламман маъшӯф (қунода), вағарна муламман махчуб (пушида) ном дорад. Ба забони суфтуғу зунни шеъри ба ду забонро ширш шакар меноманд.

Дло ё айноха-с-сакъ адир кавсан по новилхо!
Ки нинк осон нанид аовал, вале афтод мушкилхо.

(Noah).

¹ Хай эй соки, базон нун жадке из бидеж еиро.

Медамад субҳу кишала¹ баста сахоб
Ассабӯҳ ассабӯҳ ё ахбоб²

(Хофиз).

Пурсидаи аз табибе аз холи дӯст, гуфта
Фе кӯрбона алабун мия буълаки саломат³.

(Хофиз).

Тоҳе муламмазро ба тоҷикию турки ҳам гуфтаанд. Чунин-
чи таъали зеринро, ки ба тоҷикию турки гуфта шудааст, ба
Абдурахмони Чини инсбат медиҳанд.

Эй азбат оурандаву тошми сиблат масти хоб,
Ники зулфинг орасида ой танигдур офтоб.
Масти май мекунад рӯи туро гарки арақ
Инда инкинг тӯкудур зина алола мадди кулб⁴.

Давлатшохи Самарканди дар ҳаққи Алншери Навои гуф-
тааст:

Субкидам оиди қилидаи пардаи нилуфар⁵
Чалиа баран нускидаи офто аз ойн синаи
Аз уфуқ то шуд яли байлон Мусо⁶ ошкор,
Бул мубораккии шафари рафт сари Самар⁷.

Ин касида аз ҳафтадаҳ байт иборат буда, то охир як байт
тоҷикӣ ва дигаре ба туркӣ меравад.

Тоҳе дар муҳаммасто бинде ба тоҷикӣ ва бинде ба туркӣ
ва ё нисфи мисраъ ба тоҷикӣ ва нисфи мисраъ ба забони дигар
гуфта мешавад.

Санъати мазкур дар шодонӣи ахлоқани ҳалқ инз бисёр
дучор мешавад. Хатто гӯинадони ҳалқӣ порчаҳои эҷод кар-
даанд, ки бо табиҳои русию тоҷикӣ гуфта шудааст:

АКС

(Чаппа)

Санъати акс аз он иборат аст, ки шоир мисраи якумо ба
ду хисса ҷудо мекунад, баъд дар мисраи дуюм ҷои ни хисса-
хоро дигар мекунад ва дар натиҷа бо таъхиру тақдими мисраи
алоҳида ба вуҷуд меояд. Аз ҳамаи сабаб ни санъатро табдил
ҳам меноманд.

¹ Кишала бастаи — парда, шалвар ба ин кишала.

² Ассабӯҳ — оғиш, ва ёро ба ёридаи шариб далават мекунад,
яъне, як ахбоб, бинда сабуки кутан.

³ Дар ҳуҷур ме наздики у дулаи ашӣ аст ва аз дурин у рӯҳат аст.

⁴ Пардаи нилуфарӣ — киноа аз шаб.

⁵ Яли байлон Мусо — киноа аз офтоб.

⁶ Самар — инки сохире, ки ба муҳаббати Мусо баромада буд.

Иа санъат намудҳои бисёре дониш, бештариаш онҳо аз тақаллуфи шеърӣ иборат аст.

Ғазали зерини Ҳофиз мувофиқи таърифи боло шикстатарини мисолест:

Дилбари чониш ман бурд алаш чониш ман,
Бурд алаш чониш ман дилбари қисриш ман,
Аз лаби чониши ман инди шарбад — он ман,
Зинаи шарбад чониш ман аз лаби чониши ман.
Равзаи ризвош¹ ман хоки сари кӯи дӯст,
Хоки сари кӯи дӯст равази ризвоши ман.
Ин дили ҳайронӣ ман алаву шайдон тӯст,
Алаву шайдон тӯст ин дили ҳайронӣ ман,
Юсуфи Қалъони ман, Мисри маълоҳат тӯраст,
Мисри маълоҳат тӯраст, Юсуфи Қалъони ман.
Сарои гулистони ман қомати дилҷӯи тӯст,
Қомати дилҷӯи тӯст сарои гулистони ман.
Ҳофизаи зушони мин нақди қамоли гиёс²,
Нақди қамоли гиёс Ҳофизаи зушони ман.

Ин байт аз Фаррухӣ:

Савсан дари шугуфта бар маҳи равшан,
Бар маҳи равшан шугуфта дори савсан.

Шеърӣ С. Айбӣ «Шабн танхон», ки дар вақти аз дасти амир аз Бухоро саргурӯи шудани навиҷанда ба ёди ҳешу табор ва ёри дӯстон гуфта шуда буд, ин дар санъати акс аст:

Шабн танхон дили ман хун шуд.
Дили ман хун шуд шабн танхон.
Дили шайдон ба кучо гӯш шуд?
Ба кучо гӯш шуд дили шайдон?
Ба ки меғӯям дили қунташта?
Дили қунташта ба ки меғӯям?
Ба ки меғӯям дили гӯмташта?
Дили гӯмташта ба ки меғӯям?

КАЛБ

Қалб дар аҳват ба маънои воҷуи, воҷуиш, чаппа меояд, вале дар истилоҳи бадеъӣ иборат аз назмист, ки аз пешу қафо шудани налимат байте бо назми дигар ҳосил мешавад. Масалан, байти зерин:

Бо ми аявун итб дорад дилбар.
Харман-хирман аз зулаф барад анбар.

бо таърии пешу қафо ҳамаи шавад, байте ба назми дигар ҳосил мешавад:

¹ Равзаи ризвош — боғи қамлет, боғи нағлаи диққушо.

² Гиёс — фарёдрас.

Дилбар дорад итаб зинуи бо ман.
Албар борад ин зулфи хирман-хирман

Ғайр аз ин баъзе каллимаҳо ба таъри дигар — ҷанна, ё ба тарзи омехта хонда шавад, каллиман дигар ҳосил мешавад: масалан, «рағ», «кас», «ракиб» аз ноён ва ё ба таъри омехта хонда шавад, каллимаҳои «ғар», «сак» «кариб» ҳосил мешавад. Дар каллиман «кас», ки аз тарафи ноён хонда шавад, «сак» (сар) мешавад:

Он ки кас дид, кунун мақлуби кас шуд.
Шермардо, ҳаи савғонде ба ҷони кас махӯр,
(Ҳақонӣ).

Дар каллиман сағмағас, ки агар аз ноён хонда шавад, бо савмағас ҳосил мегардад:

Хар кӣ дар аёл сифла¹ афтадест,
Ба тақолиби² даҳр кас наштад.
Сағмағасро агар кунӣ мақлуб,
Қалби ӯ ғайри сағмағас наштад.

(Ҷамӣ).

Ин гуна қалбро мақлуби муставӣ (баробар) меноманд.

Баъзе байт, ибора ва ё ҷумлаҳо ҳам аз рост ва ҳам аз ҷап хондан мумкин аст. Ҳамчунин каллимаҳо ҳам ҳастанд, ки менаманди вон, домод, ҳама(х), мум, дуд, дод, анд, боб, тут, шуш, қовқоқ, шобаш, дод, мом, шаш, қоқ ва ғайра инҳ агар аз ноён хонда шаванд, тағйире намебинанд. Хатто мисраъҳо ҳастанд, ки аз ду тараф хондан мумкин аст.

Ҷуноничи дар ин байти Ҳамидуллоини Муставӣ:

Шаккар ба тирезуи нисорат барқои!
Шай хамраи булбул ба лаби хар мазои

Тоҳо шир байтеро ба каллима сар мекунад, ки дар охири байт шир ба таъри ҷанна қофия мегардонад; шир мақлуби мучаннаҳ (болдор) меноманд:

З-он ду ҷоду наргиси махмур ба қашши³ поз
Зору гирёну гиревонаи ҳама рӯзи дароз.

(«Тарҷумон-ул-Балогат»).

Ин ҷо дар каллимаҳои з-он — поз, зор, — (да)роз санъати қалб ҳаст.

Намунаҳои қалб бигӯё буда, ҳамагӣ ба асоси хатти араби сохта шудаанд ва ба хатти ғарбӣ мушофиҳ намебинанд.

¹ Сифла — одани даст, вокас.

² Тақолиб — таъти тақлиб буна ба маъни қалб кардан аст.

³ Қашшӣ — ноду адо, нина, қарина.

МУТАЛАВВИН

Ни санъат чунон аст, ки шонр порчае меғияд, ки ба ду ва энёла аз ду вази хондаи мумкин аст. Талаввун дар дугат ранг ба ранг шудан ва муталаввин рангбарангшаванда гуфтаи аст. Масалан, шеърн зерини гирием, агар баъзе аз калимаҳои он каме кашидатар хонда шавад. Бахри рамали мусаддаъ — фонлотун, фонлотун, фонлуи ва агар сибуктар, фушурдатар хонда шавад, бахри сарен мусаддаъ аст, ки муфтаилуи, муфтаилуи, фонлуи мебошад:

Эй рухи зебои ту ороми чои,
В-эй қоди раъвои ту сарви равон,
Аз ин сайди дилн ушшоки меш
Тир хун аз ғамзаву э-абрӯ камон.
Эй бутн шамшоқад (д)-и синбар,
В-эй махи сангиндани номехрубои.
Пиртар аз рои ту гаштам, вале
Хаст аз шайли ту бастанм чавои.

(«Хафт қулим»).

Ҷазали зерини Амиди Лавмакӣ низ ба ду бахр хонда мешавад: рамали мусаддаъ — фонлотун, фонлотун, фонлуи ва сареъ — муфтаилуи, муфтаилуи, фонлуи:

Рӯи ту пероии сахни ҷаман,
Мӯи ту сармоли мушоки Хутан,
Бастан ғасӯи ту сад дину дил,
Хастан абрӯи ту сад ҷону тан.
Гурран таррои ту ошнифериб,
Ғамзан хунхори ту дашхарышкан.
Фитнан рафтори ту лабни афрн,
Валан рухори ту ҳар марду эшн,
Дар ғам хонда лабн далавт шикаст
Ринмакн байҷодаву¹ дурри Адам²
Зулфи ту бар рӯи ту гӯи ки хаст
Сибукни тар ғамзава бар настанан,
Пиртаси чавои ту даштаси эшн
Офати ҷону дили маҷрӯхи зан
Бастан ҳолу рухи ту шуд Амид,
Отаси ғам дар дилу ҷонни мағзи.

Қотиби Туркии ба номи «Маҷмаъ-ул-баҳрайн» снд ба қисми Нинару Манзур маснавие гуфтааст, ки ба баҳри рамал аз баҳри сареъ хонда мешавад ва дар айни замон зук-фиятаи аст:

Ғарати ҷон сароии рафтори ӯ,
Офати дил шароии гуфтори ӯ.

¹ Байҷода — сенти турки баутимонанд.

² Дурри Адам — маржорас, ки аз Адам ном ҷавран мулки Яман ҳасил мешавад.

Пердан дил гасуи ӯ бифтӣ,
 Соқиди чон бозуи ӯ тофтӣ.
 Аз қадди¹ ӯ чашмаи азмо минад,
 В-аз қадди ӯ тираги тубо² ба тил,
 Турран ӯ офати хар саркоше,
 Раҷаи ӯ меҳнаи хар сархуше
 Гулҷан гулшаккаи ӯ дилрабоб,
 Гамзаи чотарвари ӯ дилхушоб.
 Сад дилу чон хастаи абрӯш буд,
 Сад тану сар бастан гасуи буд,
 Мӯҳташам аз пайҳари ӯ нақди чон
 Мушаккид³ аз гилҳари ӯ қадри кон.
 Аз гули ӯ сунбули тар тоб дошт,
 В-аз маҳи ӯ дидан хур⁴ об дошт.
 Наргиси ӯ манаи холи мушак,
 Лолаи ӯ ташнаи оби сароҳ.
 Чун қадд худ миннати зебои буд,
 Чун қадд худ бахти дилорози буд.
 Аз қадд ӯ нобуки оғзае,
 Аз хати ӯ нузукӣ андозае,
 Хисрлоӣ аз кишвари ӯ қиссае,
 Неҳуӣ аз дафтари ӯ қиссае,
 Холлиши чон хаста аз қадди ӯ,
 Ростӣ орошти аз қадди ӯ.
 Астари ӯ ташнаи тобидаи дошт,
 Чоқари ӯ давлати покидаи дошт,
 Наргиси ӯ ба фанни омишта,
 Сунбули ӯ аз сумми ангешта,
 Нофани ӯ анбари тар бехтӣ,
 Листани ӯ қанду шақар ректӣ,
 Соғари мул⁵ нафҳае⁶ аз бӯи ӯ,
 Дафтари гул сафҳае аз рӯи ӯ,
 Шаммас аз нақди бӯи чашми,
 Наҳдате аз гулшани рӯи самни,

Ин порчаи боло ба ҷавони ин ки маҷмауибаҳраи ва зук-
 фиатаи аст, ақсар байтҳои он дар санъати тарсези гуфтаи шу-
 дааст. Харчанд ки ин байтҳо ҳама раван ва зебо менамояд, ва-
 ле аслан маҳсули кӯшишҳои шаклирастонанда, ки шояр дик-
 кати аққиро ба зебоии зоҳирӣ ақсар ва таълиқӣ шояр ас-
 дааст.

Аз рӯи маълумоти Кабул Мухаммад дар «Хафти нулаум»
 Амалӣ Бухорон мақсали «Юсуфу Зулайхо» навиштааст, ки
 ба ду баҳр ва баъзе ки байтҳо ба се-чаҳор вази сондан мум-
 кин аст.

¹ Қад — гул, неҳра, руҳсор.

² Тубо — номи дарахти офтонавӣ, ки гӯё дар бихити будааст.

³ Мушаккид — бастанудан.

⁴ Дидан хур — чашми офтоб.

⁵ Соғари мул — пилан, май.

⁶ Нафҳа — як бор нафидани бод ё бӯи хуш.

МУВАШШАХ

Мувашшах сифати мафъули тавшеҳ буда, маънои дугавии тавшеҳ ҳамола дар гардаи овехтан аст.

Аммо дар истилоҳи бадеъ он аст, ки шоир қасида, қитъа ё ғазале менависад, ки сарҳарфи мисраъҳо ё байт ва ё қасидаҳои миёнаи мисраъҳоро ҷамъ кунам, исме ё байте ё қитъае, ё рубоие, ғазале, ҳатто қасидае ҳосил мешавад. Шамси Қай-си Рошн халқон ин санъатро бисёр зиёд нишонд ҳам, мо бар вачҳи зер зикри як наъти оғро басанда менуморем. Аз маҷмӯи сарҳарфи мисраъҳои зерини Рашиди Ватвот номи Мухаммад ҳосил мешавад:

Маъшуқа дилам ба тирӣ ҷафӯъ бикаст,
Хайрон шудаму кӣеи наметирад даст,
Мискин тани ман эи ягон меҳнат шуд даст,
Дастӣ ғамӣ афсӯзунти сабрам бишкаст¹.

САНЪАТИ ЧОРҲОНА

(Мураббазъ)

Шоир ҷаҳор мисраъ ё ҷаҳор байтро ба тавре нишо менамояд, ки ҳар кадом мисраъ ё байт ба ҷаҳор ё ҳашт пора тақсим шуда ва ҳар пора ба ҳаҷаъе навишта мешавад. Хок аз боло ба поин ва ҳок ва паҳлӯи рост ба паҳлӯи чап ба тартиби рақам ҳаҷаъ шавад, мисраъ ё байти матлуб ҳосил мешавад:

	1	2	3	4
1	Дар фурқати	он дилбар	ман доим	беморам
2	Он дилбар	к-ал инқаш	бодардаму	бедорам
3	Ман доим	бодардам (у)	беъмунису	бебрам
4	Беморам (у)	бедорам	бебрам (у)	ғамхорам

	1	2	3	4
1	Аз волиа	сад силсила	дорад	дилбар
2	Сад силсила	бар орази	равшан	чу қамар
3	Дорад	равшан	симбар	лаб чу шакар
4	Дилбар	чу қамар	лаб чу шакар	дил чу ҳаҷар

¹ Сарҳарфи ин мисраъҳо — м, к, м, л, дар ҳатти арабӣ م - ک - م - ل -
Мухаммад ҳаҷаъ мешавад.

Аз Рашиди Ватвот:

	1	2	3	4
1	Ба ҷонат,	нигоро,	ки дорӣ	вафо
2	Нигоро,	вафо хун	ба дил	бе ҷафо
3	Ки дорӣ	ба дил	дӯсти	мар-маро
4	Вафо	бе ҷафо	мар-маро	хуштаро

Нақд аз «Ҳафт қулаум»:

	1	2	3	4
1	Дил волаю	хайрони ту	бинам	ҷоно
2	Хайрони ту	оғтоби	рӯят	бинаме
3	Бинам	рӯят	чу овари	руй ба мо
4	Ҷоно	бинаме	рӯй ба мо	баҳри худо

	1	2	3	4
1	Мумкин на ки	ҳаргиз чу ту	ёбад	олам
2	Ҳаргиз чу ту	нас надид	марде	ба карам
3	Ёбад	марде	дигар касе	мисли ту кам
4	Олам	ба карам	мисли ту кам	ёбад ҳам.

Савъати хаштхона

((Мусаммаи))

1	2	3	4	5	6	7	8
1. Рабуд аз ман	ба дас-тон дил	дило-роме, танин	парн-рӯе ки хаст он бут	суман-сонд сазӣ сарве	ингори-не камар-ораз	газола-рух шакар-носух	газал-гӯе парн-рӯе
2. ба дастон дил	ба дас-торӣ	туфтан, ки аз	ба ошнқ бар	Чун ӯ дил-кеш	парн-чехре	чун ӯ меҳре	суман-бӯе
3. дилороме	туфтан,	афсун					
4. Парн-рӯе,	ки хаст он бут	ба ошнқ бар	мубо-ракнай, ки дәр	ки дәр блам	ангар чун ӯ	ба каф н-ояд	вафоқӯе
5. суман-сонд	сози-сарве	чун ӯ дилкаш	олам	ангар чун ӯ	наблд кас	ба рух моҳе,	пай-оҳуе,
6. ингори-не	камар-ораз	парн-чехре	ангар чун ӯ	наёмал кас	ба рух моҳе,	ба бар сине,	ба дил-рӯе,
7. газола-рух	шакар-носух	чу ӯ меҳре	ба каф н-ояд	ба рух моҳе,	ба бар сине,	ба лаб калде,	кашон-мӯе,
8. газал-гӯе	парн-рӯе	суман-бӯе	вафо-қӯе	пай-оҳуе	ба дил рӯе	кашон мӯе	накӯ-хуе,

1. Мусаммаи -- дар мусамматот низ ном бадиҳон хаштхонаи мебошад.

САНЪАТИ МУДАВВАР

Шоир мисраъ ё байтеро ба чанд пора тақсим карда, онро дар докран чорхона ё ҳаштхона менависад ва аз ҳақдом ҳона ба ҳондан сар гузеш. мисраъ ё байти маълуи ҳосил мегардад:

як мисраъ

як мисраъ

як байт

САНЪАТИ ТАБДИЛ

Нависанда калимасе истиъмола мекунад, ки аз тағйири садонок ситӯши ба ҳаҷм бадал мегардад:

Рӯзу шаб ҳокам ҳаме аз кирдгор,
То сарат бошад ҳамеша тойдор.

Агар калимии «тоҷа» (ҳамсадон «ҷ») ро бо илофат хинем, мадаҳ ба ҳаҷву маъаммат бадал мегардад.

Гуфтам, ай шаб, заре бунда мақун,
Май ифшу ба зӯҳли хушк иршод мақун
Фарёд баровард, ки мастӣ! Гуфтам:
Ҳомӯн, олар нараву фарёд мақун.

Агар ҳарфи «з»-и калимии «охир» бо садонокӣ а ҳонда шавад, ҳаҷв мегардад. (Чунки дар урф охиrho оҳар ҳондан ҳаст.)

Санъати истидрок

{Қабеху малех}

Истидрок дар дуғат ба маънои дарк крдани дарёфтани аст, вале дар яами бадеъ он аст, ки шир байте меғӯяд, ки аз мисраи аввал маъаммат ва аз мисраи дуюм рафъи маъаммат {дафъи бадғӯй} ҳосил мегардад.

Мадад ту бигуфтамӯ назохам, ки бигӯки
З-он рӯй, ки мадад ту он андода бируи аст.
Хайф бошад з-он ки нисон гуямат, ай мон, аз он-х
Тан шавад нонек лисоиро, ту ноҳй ҳамчу чо.

{«Хайф қиларам»}.

Талкиди мадҳи ҳичомонанд

Нависанда касро насф мекунад. Баъди онд калимасе каломасе хилофи валекин, вале, аммо на монанди нихоро анкр мекунад, ҳонанда гумой мекунад, ки ақиқи ҳаҷв сар мешавад, вале барабаке дар мисраи сонӣ камолоти дигари мадҳшаванда анкр меёбад ва шундаанда шод мегардад:

Аз Хусрави Деклавӣ:

Лабат Насру рух Юсуф, валекин чашми ҳукреват
Халили ошқорому мзи Насроили ринхонаш
Қоматан он сар, вале роқтин,
Пур аз тӯз аз сохдашон ости.

Аз Ҳочуи Қирмонӣ:

Лабаш рӯхпарвар, вале мийфурӯш
Шаблаш меҳрфарсо, вале рӯзинуш.

Зоташ нахони ҳисму саботу вафову лек
Досташ сакхобре хушад аз чун шарисор.

Ҳаме ба фарри ту мованд дӯстон, лекин
Ба беназирии ту душманон кунанда фирор.

ТАЪКИДИ ҲАҶЛИ МАДҲИМОВАИ

Ин санъат баръакси санъати таъкиди мадҳи ҳаҷимованд мебошад. Нависанда дар калми худ касе на ё чизе ҳаҷи мекунад ва меҳозад ҳаҷи дигаре илова намеояд, оғро бо калмае сар мекунад, ки шумораи таъкиди мекунад баъди ситоиш менамояд. Баръакс ҳаҷи дигаре таъкид мегардад:

Вонин шаҳр агарчанде бад аст азвораш,
Ин калар ҳаст, ки дил тари кунад гуфтораш.
Надорад ҳалқ аз ӯ дилҳам, ва динер
Вале доранд аз ӯ азори бисёр.

САНЪАТИ МУРОФИҚ

Мурофиқ дар лугат ҳамроҳ, қўршаанда аст. Шاعر шеър мегӯяд, ки ҳар як мисраъ бо ҳар калом мисрае ҳамроҳ швад, байти мустақиле ба маълум меояд, муносибати калимаҳо, қофияву вази ҳадафназир наметардад.

Аз Мунззӣ:

Давла сирати ду ҷанми хушнин ман аст,
Оташқари вафои дили тамғини ман аст.
Ҷон тору ин бистору болини ман аст,
Ғарқи шудану суктаи ошн ман аст.

Аз гулф барун кунӣ, аз ғарб ғарб шавам,
Бар лаб навиҳӣ, аз ғар ман ғарб шавам,
Дар ҷошм нақварӣ, аз ғар лаб шавам,
Аз дует фуру раиӣ, аз ғар об шавам.

САНЪАТИ ТИТОЛ

Титол дар лугат сӯхтани сӯхтани, мавоҳ ва шаринхоро-наест, ки ибора ва ҷумлаҳои бо аҷзон таъоди, номисони ва ғайритаби таркиб ёфтааст. Ин тарзи сӯхтани дар забони ҳалқи ин титол, титолбоғи номинда менамояд:

Амун бояд фаҳмида бонӣ, ки он таъоди ман асари мистӣ
Ё би ки титол набудааст, балки аҷзон ва ҳулои як китоб су-
хӣ аст (С. Айӣ).

Ба забоне, ки мо ҳам бифаҳмем, гап зан ва ин ранг титол-
бофи нақун (*С. Айнӣ*).

Вале дар адабиёти бадеӣ навиштада титолро ба муқобили
соҳи ҷамъиятӣ иеризмандона истифода мабаранд.

Титол зоҳиран халтавар намоён ҳам, зимнан ба сӯи ар-
боби ҳукумати амирӣ ва ҷариятшинохона ӯ равона шудааст.

Аз ҷумла, дар асри XIX Мирзо Олими Ҳасорӣ титолро бар
задаи амирӣ ҳоким, муалли, муаллим, паҳлавонии ноғҳабаро
ва ғайра ба қор бурдааст (ба таъри мухтасар):

Рузе аз руҳе бар сари саросемаи ман хавон сонтарошӣ
афтада, рӯ ба мӯҷи Чалпақдӯли ниҳодам. Дидам, ки пира-
зани бедонареш нисматани доҷувардмандони ҷағизаҳои дар
бар дорад ва аз мӯи асп каллаишун ҷӯбини ҳарротӣ дар гӯ-
шан абрӯ ниҳода, ин абётро мехонад:

Думи рӯбад нафтабам мокиён,
Сани лувка хар нест дар Сигон.
Мадаҳ реша гӯсөлро зина зад,
Бигалтад қурбонка аз нарабон.

...Аз он гузашта бар лаби ҳавли шикастаҳолен расидам. Шо-
гирди каллаиқоро болои ананоя дар васфи мардонаги ва паҳ-
лавонтароши гӯё ёфтам, бар ин таъриф ки:

Ман марди майдон ба рӯзи мансиф,
Би хантар дили мум осим шикаф.
Намам ҷаҳли ҷашниро ман аз бев,
Қушони ҷаҷоми фарасро аз мек.
Зи ҷо барқалам ҳонаи арқабут,
Ниҳам бар лаби кайк муҳри сукут,
Надорад ба сарпанҷаам тоб нас.
Ки аз табак ҷағам гурсада мағас...

Чун ин таърифро аз ӯ шунидам, дар қуввати бозуи ӯ офа-
рин кардам.

Бегоҳ дар масҷиди зугутагарон хоб кардам, сахар муваззи-
ни он масҷидро дар ин муноҷот ёфтам:

Илоҳи, паҳли уирам аз кисфат пурсамир гарлод,
Дамодам толен шӯрам аз алаал шуртар гардад,
Харам бо сад тақаллуф дилма қубу тазаву дилман,
Би ҳона н-омада ишқамбозу шӯшу ҷиқар гардад,
Диле баҳри савори аспн мавзуну бидав гирам,
Шаввад осу илри кутуру аз хар батар гардад.

Ман дар имин гуфтаи будам, баноғҳ ба гӯшам расид, ки
пагоҳ вақти ҷошт подшоҳи аср охунди Қулӯлеч маҷаҳнашоя
ва муллолаззанди чебуксаворро иҷлос меандозанд¹. Аз рӯи ша-
раф худро бар болои ари ғарифтам. Дидам, ки умаро дар мас-
наҳҳо қарор гирифтаанд. Соате тавлакуф кардам, Муллоқулӯ-

¹ Иҷлос андозатан — маҷлеси мунозира таъини кардан.

дан манахканош даромада, дар шаъни ҳоким ин абётро баён
намуд, ки:

Шах, найтобон ҳар бар сарат тои баъд бодо,
Ба поят рини лаллаи мушн кишъунамо бодо!¹
Ба ҳар ҷониб барон баъри ҷано, Ӯ дунмани нокас,
Мададгорат сагу пушту навохат гураёи бодо!

Муллолавазиди ҷобуқасвор низ аз пай даромада ин абётро
хондад:

Умри ту дароз бод ҳаҷҷи думи буз,
Дастн ту шикаставу наббӣ лағзаш...

Ба манаи муҳаккаф низ аз ин онҳо даромада ин абётро
адо намудам:

Эй шох, фурӯги диллати ту лаллаи,
Пайваста мададгори ту бошад² хару саг.
Ҳар гоҳ шаввад гурӯснагӣ мустафӣ,
Хӯрони ту бод мушту дарфу калтаи
Инни ба жафи Ҳасаналӣ бугурӯна!
Гардад даламат кушода мисли чаллаи
Дар ҳоби хумори ту барояд³ туруши,
Чун во-и ба пешат ала сумалаи,
Дар ҳаққи думи ту бигардад мақбул
Албатта ин ман мушту ин ту деҳиртаи!

Ин титоли Олими Ҳисорӣ аз баёни № 314-и китобхонаи ба
номи Фирдавсӣ (сах. 23) гирифта шуд.

Шеърҳои ба мисли шеърҳои титоли Олими Ҳисорӣ дар
адабиёти дарахон нештар инчӣ мавҷуд буданд. Чунинчи наму-
нае аз асри XVI:

Ба худое, ки ҳолакулбашар аст,
Шамъ аз обина саҳттар аст.
Дар Самарқанд турба ях нахӯрад,
Дар Бухоро хурӯс мурн нар аст

Шамсиддини Шохин титоли мусиччаъро дар «Балоеъ-ус-
саноеъ» ном асараш дар муқобили амиру латифбардорин, боё-
ни суҳбур, уламон дину шарнат, умуман бар ондан ҷаҳолат ва
вайронихон сохти иҷтимоӣ ба ғоятн устодин истифода мебарад
ва онҳоро ҳадафи тирн заҳромеън танкид меғирад:

«Аз калован аҷуз бар чехран арӯс турра (қачақ) оростан
маҳа ҳаёт аст, номӯмкин, на аз қунҷоран ҷушн бар гусфанди
охӯри дубаи пероستان сирф муҳал, ман зомин».

«Аз рӯдан кайк чиллаи камон ва аз думи муш банди тун-
бан ба ҳусул наҷсанҷомад, лоех аст. Ва аз тоҷи хурӯс бодбе-
зақ ва аз сини мокиён теги тоҷ ба аухур наҷсанҷомад⁴, возеҳ
аст».

¹ Бояд — «дарояд» бошад.

² Бояд «камонабандид» бошад.

«Хирси кӯхро бо хатиби масинди калон мӯконса хато ва
бӯғизаро бо рудзани маҷлиси бузургон ворава».

САНЪАТИ ТАҒҲИР

Шоир назари барҷаста ва маъруфи шоиреро ба тарихи эрофат ва шӯҳи тасарруф мекунад, яъне баъзе калима, тэркиб, ибораи байтҳоро дар ҳамаи замиру қофия ва радиф чунон тағйир медиҳад, ки дар натиҷа мазмун ва мақсад низ ба ранги дигар медарояд.

Абдулқодириҳочаи Саъдо баъзе ғазалҳои Абдулқодири Беделро маҳирона тағйир ва тасарруф кардааст.

Аз Бедел:

Ба авҷи хибриё к-аз лақлун ода аст, роҳ он ҷо,
Сари мӯ сар ни ҷо хия шаво, биниши кулоҳ он ҷо

Аз Саъдо:

Ба авҷи белулай, к-аз лақлун харҷ аст роҳ он ҷо,
Сари мӯ харҷ афсулар вуҷд биниши кулоҳ он ҷо

Аз Бедел:

Адабҳои муҳаббат нозу шӯҳи барнамеорад,
Чу шабнам сар ба муҳри шиш меболад нигоҳ он ҷо.

Аз Саъдо:

Адабҳои ҳасосат харҷи бечо барнамеорад,
Чу ҳамён сар ба муҳри тинга меболад нигоҳ он ҷо

Аз Бедел:

Зи тарзи машрафи ӯшшоқ сайри бинавои кун,
Шикости ранги кас оёе надорад тира қох он ҷо.

Аз Саъдо:

Зи тарзи машрафи нигоҳ сайри бинавои кун,
Қа бебоями катрон харҷ кардаи перри қох он ҷо.

Аз Бедел:

Замингарои ба афсури дили бемудар, Бедел,
Дар он ҷой, ки миялиши миз мефтад ба роҳ он ҷо

Аз Саъдо:

Қунам қарме ба афсури дили бемудар, Бедел,
Аз он мусси, ки гар мӯжир шаво, набвад гулоҳ он ҷо

¹ Бедел — тақаллаби дигари Саъдо.

Шеър, ки **шахлам** малху мазмунан ҳаҷи аст

Зайиқиддини Восифи аз вазираи Кӯчкунчиҳои Хоҷа Юсуфи Маломатӣ дар маҷлиси ишғфат раҷинаи касидае сурудааст, ки дар энхир малх бошад ҳам, мазмунан ҳаҷи қабеҳ аст:

Ҳаст дар еиласили Ҳоконӣ
Мӯҳрдоре ки мадорад сонӣ,

«Мӯҳрдор» (مُهر دار) -ро бе ҳарфи сонӣ х (▲) хонем, мурдор мемонад.

Чун қаломан бо аврофат омехт,
Аз даҳонаш гуҳари беҳад рехт.

Аз «гуҳар» (گُوهر) ҳаддаш, ки «р» аст, равад. .. (ك) мемонад.

Бо мани дилшудан зори азҷам
Хуб шуд оқибат аз рӯи қарам.

«Хуб»-и беақибат ба рӯи «қарам», яъне «к» нишинад, «хук» мешавад.

Фаҳри офок бурад, аз ӯ шуда фош
Мардумро қароӣну ҳусни маош.

Аз «фаҳр» ҳарфи «ф» равад, «ҳар» мемонад.

Аз сари лутф мӯмии ғуварест,
Ки қушода руҳан аз айни атест

Сари «лутф», яъне ҳарфи «л»-ро ба сари айи (ин) ниҳем, лани мешавад.

САНЪАТ ВА ХУШОҲАНҒЯ

Санъатҳои бадеӣ дар ашъори шоирони пешина маҳкем муқимморо ишғол карда, гоҳе шакли аҷонбе гирифтааст. Санъатҳои маънавию лафзӣ хусусан дар назди шоирони касидагаро як наъи ғазлу қамол ба шумор мерафт ва аз ҷумлаи Салмони Синаҷӣ оиро янвочу рағнақ дозад. Вале бояд фаҳмид, ки гоҳе санъатҳои бадеӣ, аз он ҷумла санъатҳои лафзӣ қазимабозии хушкӯ холи нест. Шеър, ғайр аз он ки аз рӯи назм бе ягон ҳавои мусикӣ бояд рост ояд, дар нафси худ низ оҳанги мусикӣ бояд дошта бошад. Бояд қалмаҳо, таркибҳо, иборатҳои ҷумлаҳо ҷунои устуломбандӣ шуда бошанд, ки бо ҳованда бо лафзоти худ оҳанги мусикӣ бияшад. Ҷо ба ҷо омолани қалма аз таркибҳои ҳаҷҷиёсу ҳаҷҷиёв бояд ҷунои бошад, ки дар ҳаҷҷиёи ҳовдан ғӯё худ аз худ навои мусикӣ зоҳир гардад. Ба иборати дигар ҳованда аз ягон санъати шеърӣ не,

балки аз оҳанги мусиқии каломӣ бадеъ ва латофати байт мафтун шаванд. Чунон ки ин байти устод Рӯдакӣ мисоли барҷастае шуда мегардонад:

Бӯи чӯи Мӯлиёи ояд ҳаме,
Еда ёри мезаруби онд ҳаме.

Қатор омезани садонҷаҳои «ӯ» ва «о» бо ҳамсодон «ё» дар каллимаи оҳанги матлабҳо ифода кардааст.

Ё, ки гирем байти зерини Ҳоқониро, ки ҳам санъати интиқоӣ, тазод ва таҷнис дорад ва ҳам ҳушохангу дӯшоянд мебошад:

Гӯё ки негуи мардаст айвони фалаксоро?¹
Ҳукми фалакӣ гардон ё ҳукми фалакгардон

Ё гирем ин байтро, ки бо вучуди дигрон санъати баргардонини будан барҷастагии каллимаҳо ва ҷо бо ҷо омезани онҳо таъзиати мусиқӣ мебахшад:

Икхон², ки аз рақ онд, оранд рақоварде,
Ин ҳисси рақовард аст аз баҳри дили икхон.

Амалари байтҳои Ҳофиз дар яке дигрон санъате буда, ба таъри табиӣ аз таъби мавзӯии шоир сар задааст.

Чунинки ин байт дар санъати интиқоӣ аст ва дар ниҳояти гӯшнашонро тарбияномаи ноҳеъ гардидааст:

Сарри ҷамони ман ҷаро майли ҷамал намекунад,
Ҳамдани гуз намешонад, ёди суман намекунад.

Байти зерин ҳам, ки дар санъати таъсуб ва шумур гуфта шудааст, аз ҳамон қабили аст:

Соқӣ, қадис³ сару гулу лола мегаронад,
Ин бадеъ бо сатҳи рақсони⁴ мегаронад.

Ҳиназди на таъби аз санъати ин байтҳо офаринаҳои мешавад, балки дар хангоми тараннуми онҳо аз таъсуби салон каллимаҳо, ки таъбиҳо бо гӯшно дилвану фориам мерасад, сархуш мешавад, гӯё эҳтилолест, ки аз пардаҳои мусиқӣ сар задаст.

Байтҳои зерин, ки аз як касидаи ҳаёсияи Масъуди Саъиди Салмон аст, гӯё санъати барҷастае надорад, вале бо вучуди ин таъсири ҷуркуватеро дорад:

Ман кистам? Ҷаё дораму ҷандам? Қям? Чини?
Қам зар ҷамон расонад гардун никонте⁵.

¹ Икхон — бархизорон.

² Ҳадис — сухан.

³ Садис — рақсони — се нағмаи ман шустаравазӣ, ки бадеъ аз таъби менавиштаанд.

⁴ Никонт — зиди расонад, баъзои қамдан, қуштан, манбу маслук кардан.

Дар мисраи 1-ум хонанда тасаввур мекунад, ки мумтозия-
ти ин байт дар пурсишҳои пай дар пай мебошад. Вале бояд
мулоҳиза кард, ки ин суолҳо ба таъри ҳеле мутаносибе шик-
стула, ғушро ба эҳтишо ва натиҷаро меандозанд ва дар ҳақиқат
ин суолҳои кӯтоҳ-кӯтоҳ ва қатъӣ қодиранд, ки ҳаяҷони бадеи
боянда, ба ҷишу хуруш дучор кунанд, эҳсосоти қалбӣ ҳасил
явонанд, оҳанги дидашӯро фораме надид оваранд.

Байти зерини Хофиз низ дорони айни имтиёз мебошад.

Қорони рафту ту дар қобу бибон дар ҷон,
Қай рӯи? Рӯи он ки пурси? Ҷаъи? Чун бибон?

Дар ҳар ҳоле ки монанди ин ашъори барҷастаи санъатари-
за ба назар намехӯред, бо иловаи санъат ҳушоҳанги ва муси-
кидорони онҳо писандидан ақли завоқу адаб аст. Аз ин рӯ шеър-
ҳои санъатдор дар айни ҳол хатман бояд дорони оҳанги муси-
қӣ ва самимият бошанд.

НАҚДУШШЕЪР

Шеъри писандида ва такаллуфӣ

Дар дебора дӯр ба содагӣ, софӣ, мавҷуи ва балогати
маъмунии шеър мушоҳида рафт ва дар қисми асосии ҳама аз
бисёр қисмҳои санъатҳои маънавӣ ва лафзӣ таърифу ӯзоҳ ва
намунаҳо аз сармадони сухан, инчунин қисман аз мӯҳрирон
оварда шуд. Вале мо ҳостем, ки ин маҷмӯро танҳо бо таъри-
фу ӯзоҳи санъатҳои ҳудудона ва мисоли онҳо маҳдуд накунем.

Чунин ки гуфта будем, сармадони сухан ва алабиётшино-
сони форсу тоҷик дар бораи шартҳои шеърӣ шоири ва балогат-
и сухан ин бисёр фикрҳои муҳим гуфтаанд, ки ба алифони
ҷавони тоҷик хотиррасон намудани баъзеи онҳо аз ҷиҳати ҳақиқат
налоҳад буд.

Ин аст, ки ҳама дар хотири ин қисм дар ҳуҷуси шеъри
писандида ва напсандида талаботи гузаштагони анҷам наму-
да, баъд аз он барои исботи мӯддаи ва қаноат ҳосил намуда-
ни хонандагон ва маҳсулан ба максими тарбияи бадеии ҷа-
моатишӯрон дӯр ба ҳақиқат ва таъри таълиф, танифури ҳуруф,
сарвати шеъри ҳама маълумот додан мехоҳем.

Шамси Қайси Рӯзи шеъреро, ки бо такаллуф, яъне бо санъ-
атҳои лафзӣ гуфта шудааст, **мутақаллиф**¹ меномад ва шеър-
ро, ки ба таъри сода, мавҷуи, дар қаноати софӣ ва бо қали-
маҳои маънӯ (лабонаҳои мардум) гуфта шуда бошад, **мат-
буъ** — яъне писандида меномад.

Шамси Қайси Рӯзи дар «Ал-мукам» мегӯяд (бо ҳаме таъри-
ри ифода ва ибора аз сах. 43):

¹ Мутақаллиф — шеър сохта, таърифтаи ва мушаввидаи.

«Омман мардум мепиндоранд, ки шеъри мутақаллиф мутлақо он аст, ки бар назми мушқил ва азохифи гарон гуфта бошад ё калимоти он ба зӯр ба ҳам баста шудааст ва маънии он ба душворӣ фароҳам негарад. Ин гумон хатоаст, аз баҳри он ки ҷумла санъатҳои шеъри ва янговардаҳои назм, ки дар фаслҳои гузашта баршумурдем ва ояро мустаҳсаноти (хусну зебоиҳои) санъат ҳисоб кардем, аз ҳамин қабил мутақаллифоти ашъор аст, ки ҷуз ба амаони назар (диққати назар) ва наъони фикр (параншии фикр) инсон он даст надихад ва монанди он мукссар нашавад. Аммо агар шоире илтижом кунад, ки чанд маънии гуногунро дар шеъри авлақ биберад ва ё чанд нечи мутақоир (инда ҳам)-ро шуморад ва ё ҳақда барои мулзам кардани игои муздаи (даъвогари лозимӣ) шеъри ғараб¹ ва назми мушқиле имтиҳони таъъ намунад, дар зимин он ҳамчун санъати қалб ва таҳхифро² ментҳми қунад, ҳуруфи атал (бенукта) ва ё майкут (нуктадор)-ро лозим дорад, ки қор албатта аз наъми таассуф³ ҳолӣ набешад.

Э ин ҷубонҳои шайх ҷархи фароғрафтор
 Дурам ҷу рух аз рух, ин руҳи фарруҳи ёр.
 Дил а-асни тараб либдаву пилан ғамат
 Шаҳмот ба ҷон хоста бар натиш кинор.

Чун илтижом кардааст, ки ҷумла қалби (даъво) шатранҷро дар ду байт биберад, леҷарам қалбини рух барҳам (паси ҳам) афтодааст».

Шамси Қайс шеъри бо санъатҳои лафзӣ — калмабобиро шеъри мутақаллиф, яъне тағримоту менишуморад, вале агар шоир таъонад, аз ғайри тақаллуф ба таъри табиӣ шеъри санъаткорона гӯяд, ки гуна шеър бонси қушоди таъъи хонанда мешавад.

Инчунин дар ин минрида суҳани Шамси Қайсро, ки дар муқаддимаи нақдушишеър дар боби тағриф, яъне соф ва шокӣ аз ғилуғии будани шеър ва аз ҳар гуна омилҳои тақаллуфоти ағрибозурақӣ ҳоли будани он гуфтааст, ба таъри муҳтасар ва

¹ Ғ а р и б — ғчиб, нодир, ғайри муқаррар.

² Таҳхиф — дар наъшти арабӣ ба тағйир додани нуктаи ҳарфи ҳосил кардани калмаи дигаре. Чунин ки Салом дар калмаи «бӯса» — туша гуфтааст.

Маро бӯса, — гуфта, — ба таҳхиф дех.
 Ки азроғиро туша аз бӯса бех.

Дар алифбон арабӣ фарқ маъни «бӯса» (بوسا) ва «туша» (توشا) танҳо дар нуктаҳои ҳосил (яъне таҳхифи (тағйир) «бӯса» «туша» аст ва таъри «туша» «бӯса» мешавад. Маъмури байт он ки маро меғӯнд: бӯса ба таҳхиф дех, ки барои дараҷи бӯса лозим нест, туша лозим аст, ҷунки инчунин суҳани бӯса не, балки туша сер мешавад. Салом инчунин моддаи карда инчунин меғӯнд: инчунин ҳам ба шикҳи сер ғиғҳи мешавад. Байти зерин инчунин шояди ин маълоб аст:

Чунон нахтосе шуд аздер Ҷимини,
 Ки ёрон фаромӯш кардаанд инч.

³ Та а с с у ф (бо айи ва тид) ба маънои тақаллуф ва қора дурақӣ.

тағйири баъзе лаҳзаҳои ифода ки ҷо нақл мекунем, ки аз фоида ҳолӣ нахоҳад буд:

«Бояд бинон шеър бар вазни ҳуш ва лафзи ширин, ибороти матни, қофияҳои дуруст, таркиби сазл, маонии латиф наҳда шавад, чунин ки шеър ба ғазлҳо наздик бошад, дар идрок истихроҷи (сарфаҳм рафтани) маъмуни он ба андешани бисёр ва амаиҳои фикр (бо дурандешии фикр) ҳатиф навиштад. Аз итнороти дур, маҷозоти ғайри машиқур, ташбеҳоти дурӯе, таҷниси муқаррар ҳоли бошад, ҳар байт дар луғф ва маъни ба нафси худ қоним бошад. Ҷуз аз рӯи маъни аз тартиби калом ба лугаре мӯҳтоҷ ва маҷмӯф набинад. Лафз ва калимаҳо ба қон худ афтад ва ҷумлаи шеър яктар ва яктара (якхела) бошад. Иборат тоқ баланд ва тоқ паст нашоавад. Маъни тоқ суз ва тоқ муатариб (бекарор) нагардад.

Ба таъри сазовор нақлуи ҳам омалани калима ва таркибҳои рӯи шуда бошад, инчунин аз калимаҳои бегонаву дури ғайри луғати ғурус (ғорси) дар он мустаъмал набинад, баъки аз сазех ва машиқури луғати даре на он чи аз калимаҳои арабии мустаъмал, ки дар гуфтугӯ ва навиштаҷоти зорсиғӯби фотил чорист, таркиб ёфта бошад».

* * *

Мақсади асосии мо — баёни муҳасаноти зоти ва арабии калом, то ба даронае чомак амал пушиду зинаре ба худ баст, аниун вазиған мо иборат аз он хоҳад буд, ки бо назари нақдушшеъри балогати маъни аз фасохати лафз кӯшише кунем, ки сара аз сазат ҷудо шавад.

Ҳусни калом ба ду ҷудо мешавад: зоти ё ки асли ва арабӣ ё ки фаръи. Ҳусни зоти он аст, ки суҳан бо калима ва таркибҳои фасоху балеге мунофики забони адаби ва мӯтебики забони гуфтугуни ҳади орошта бошад ва бояд хонанда барои фаҳмидани он ба фарқангҳо мӯҳтоҷ нагардад. Ҳусни арабӣ иборат аз он аст, ки латифати сазлҳо дар суҳан ҷилвагар бошад. Ҳар навиандае, ки ба иҷрои ин шарт амал мекунад, калимаи болиту фасех аст.

Нуксонҳои фасохатшиканӣ калима бастранд. Бояд калима аз нуксонҳои зерин озод бошад: танофури ҳуруф, калимаҳои ғайри маънусу бегона, шавлҳои архавистӣ, қилофи киёс, дӯҳӯра ва калимаҳои маҳаллии шенаги.

НУҚСОНҲОИ ФАСОХАТШИКАНИ КАЛИМА

1. Танофури ҳуруф

Агар дар калима маҳраҷи ҳарфҳо ба ҳам нивдик бошад, дар талаффуз вазиғии пайдо мешавад, ҳамчун калимаи ҳаъ-хаъ, ки номии гийҳест, ё ки қалдирғоя ба маънои фароштурук ва қурбоқя ба қон гук. Инчунин дар минсолҳои зерин:

Дар даҳон дорем тӯё ҳамчу наб,
Як даҳон пинхонст дар лиҳон наб

Ҷалолиддини Рӯмӣ

Ин ҷо талаффузи ҳичон дарони «пинхонст» душвор мебошад.

Як шоири мутахассис ба Заки (асри XIX) дар назираи ғазали Сипандии Самарқандӣ сурудааст:

Чу шамъам, то ба базми андази ақдам
нишондайдям,
Сарошро тӯхтайдям, ҳамчу хуно дил ҷайбонайдям,
Таҳи ғайбона ашвал дар шикони рағи бастайдям,
Як шери молар охир азари шокони ҷағонайдям,
Накардам нутқу аз абион олам ҷашм лӯшонайдям,
Агар оқал гумон кардаанд ар дониш ҷағонайдям,
Диле дар ҷиғмари таъ сӯзат, то он ки Савоқдӣ гуфт
«Ба пойи орамадам, ҳар калар боло дағонайдям».

Талаффузи феълахон мафъудии гузаравадан дар боло зикр-
ёфта назмӣ аст. Як ҷо омадагии ҳарфҳои ҳаммаҳраҷ ва ё на-
дикмаҳраҷ низ талаффузро назмӣ метардонад.

2. Калимаҳои ноошино

Гохе нависанда калимаҳои ноошино ба ғайри забонҳои
халқро инер мекунад, он гох фаҳмидагии матлаб ба хонандаву
шуниавада мушкул мешавад ва ба фарҳангро эҳтиҷ меафтад.
Чунончи, калимаи «худеш» дар ин шеъри Рӯдакӣ:

Никӯ гуфт муздуз ба он худеш,¹
Мақун бад ба ҷаъ, гар натаҳай ба ҷаъ

Агар дар замони Рӯдакӣ калимаи «худеш» машхур ва маъ-
луми аксарият бинад, кор фармуда шудани он албатта айб
набуд.

Е. калимаҳои арабии жанк, ашину саҳих, ки дар ин шеъри
Манучехрии Домгонӣ омадааст, душворфаҳм аст:

Гуробо, назан бештар э-ин жанко²,
Ки маҳчур кардӣ наро э-ин ашико³,
Аб расм⁴ атлол⁵ шифо⁶,
Шудӣ зери санги саҳико⁷.

Вале дар китоби «Зеби суҳан» (ҷ. I, сах. 39) дар зери унро-
ни «ғаробат» {ноошино} як байти Фирдавсро оварда, калимаи

¹ Худеш — қадбонуи ҳона.

² Ник — овози қалог, овози зог.

³ Ашик — ашиқ ва маъшук, яъне ҷо ба маънаи маъшук омадааст.

⁴ Расм — ғарбӣмондӣи ҳаробазон ҳона ва ҳанго.

⁵ Атлол — боқимондан ҳанго ва саройхон ҳаробӣ.

⁶ Вофӣ — қомил.

⁷ Саҳик — сондашуда.

«хонск» аз қатори калимаҳои ноошно, ғайри маъмул шумурда мешавад:

Хаме охани сурхро дар ҷикон
Ба хонск нубанд оқингарон.

Қалиман «хонск» агарчи дар Эрон аз истифода махдур бошад, дар байни тоҷикон машҳур аст.

Қалима ва шиклҳои ноҷаънусу ғайри маъмул дар забони шеърӣ имрӯзӣ низ дучор шуда меоянд. Агар ин гуна калимаҳо ва шиклҳо дар мавқеи шиксте наҷавад ва аз ғайри зарурати маъносӣ омада бошад, ба латофату равиши шеър ҳалал мерасонад. Байтҳои зерини шoirи кӯҳансоли марҳум М. Раҳими дорой ҳамингуна калима, шикл ва таркибҳост:

Зӯи шoirи Душанбе, менаҷмед маҷназифро,
Хам он Алиш-Ато аз шеърӣ мо чун *собо* бидо шуд
Шайб дорулфунунӣ *хонск* бар рӯи наҷрун
Нваз гардиш сурӣ калму нагр он *мо* мусабб шуд.
Азот Собит Муконнов дӯстри бинишуд ба омад
Бихонда мактаби *раҷур* дафт аз бафт шод омад.

Дар шеърӣ зерини шoirи ҷавон шикл ва калимаҳои қадимӣ истироҳа, истираҳа низ ба салосати шеър сикта ворид овардааст:

Дидам, ки бар сари шумо *истирхана* шаб
Чун оташи гирондан *истирхона* бувад
Дидам, ки тегиниши аз *ки* бар шуда,
Ханҷур сӯтунӣ гунбази *истираҳо* бувад.

Батъе калима ва истилоҳот дар кишвари Эронӣ Афғонистонӣ ҳамзабон маъмул бошад, дар Тоҷикистонӣ воҳияҳои тоҷикӣ-ишони Ҷазбекногон ғайрӣ ва забонаҳои халқ нест. Масалан, дар Эрон калимаҳои далавк (сартарон), калал (кал), шибр (шудгор), кутак (қалтак), калаб (қилим) ва ғайра маъмуланд¹. Батъаке муродифҳои тоҷикӣ ин калимаҳо дар Эрон ғайрӣ нестанд. Пас маълум мешавад, ки ғайрӣ ва ноғайрӣ будани калима ва истилоҳот нисбӣ мебошад.

Бисёр лутату калимаҳои ладҷавӣ мушоҳида меравад, ки байни тоҷикони шимолу ғарб ва байни тоҷикони ҷанубу шарқ ноғайрӣ мебошанд.

Аз ин рӯ, забони адабӣ воҳияи қиёсӣ мебошад ва калима мушоҳидаи шеърӣ қабулшудани забони адабӣ бояд бошад.

3. Хилофи қиёс

Ғоҳе шир ба таъри шуурӣ ва ғайришуурӣ барин қофия ва сасӣ байт калимакоро мешиканад ва таркибҳоро бар хилофи қиёс, яъне бар хилофи шеърӣ қабулшудани забони ада-

¹ Дар ин бора ба китоби «Таҳқиқи ғуҷорӣ» доктор Аҳмад Алии Раҷаӣ (институтҳои ҷомеаши донишгоҳи Машиқад, с. 1342 — 3 а, ш.) нигаред.

би тартиб меилад, таъриф мекунад ё ки баъзе ҳарфхоро таъ-
ир мекунад ва ё меафзояд.

Ҳилофи киёс ба наъхо қудло мешавад:

а) Калимаҳои нотамои: «қолен» ба қои «қолене», «шаъба-
да» ба қои «шаъбадабоне», «мут» ба қои «муғқада» ва ҳоказо.

Барз аз таърифатро роаре рон!
Сари маро макун, ай шайх, қолен!
Ғалат кардам дар ин сурат, ки гуфтам
Зинаҳдони нигори хешро сен.

(Сали Насриддин).

Ин ҷо шоир барои қофия калимаи «қолене»-ро ба шакли «қо-
лен» ва «себа»-ро ба шакли «сеен» дохил кардааст.

Инчунин шоир дар байти зерин калимаи «вилуфар»-ро ба-
рои қофия ба шакли «вилуфале» тағйир додааст:

Оби пилуру оби вилуфар
Шар шаро аз обуру мӯш бадал

(Аббасқур)

Дар ин байти Муҳаммад Яъқуби Бухорӣ, ки шоири авла-
ли даври мангит аст:

Ҳафтоду ҳафт сол дар ин ҳамаи даҳр
Аз даври чархи шаъбада умри бача гирифт.

ба қои «шаъбадабоне» «шаъбада» зикр ёфтааст, ки ин гуна
нимбур кардани калима қоиъ нест.

Туграл дар байти зерин калимаи «мут»-ро, ки ба маънои
мардӣ, рӯҳонӣ, пешвоӣ дини ақрабинта меояд, ба маънои мут-
қада, дайр, майқада овардааст:

Бид, соқид, қои фидои туам,
Ту шохӣ ба мут, ман гадои туам.

Шакли аслии калимаи «адабиётон» (мактаб) «адабиреғтон»
аст. Вале дар байти зайл Туграл баргалав шакли аслии онро
«адабиётон» гумон кардааст:

Агарчи аз адабиётони вақл маъруман,
Ҳама дарси ғамл ишқи ту маро ёд аст.

Дар байти зерин ҳам калимаи «шар», ки ба маънои балӣ
будӣ, нисм аст, ба қои сифата «шуршар», «шуршарру шур» зикр
шудааст:

Соқид, дар баъми мо байнишаро либрез хун,
Маҷлиси Туграл бувад аз соғари таъини шар.

¹ Р с о — мақру ҳила, фиреб.

² Қ о л е н — сарғашта, хайрон, аблаҳ, нодон.

«Сутда» номии сарзамин аст. Халқи мансуб ба он «сугдӣ» номнаа мешавад, аммо инор «сугд»-ро ба чон «сугди» овардааст:

Мешиносам хонаи бобои сугдакро ханго
Ҳамчунон андар кябатҳои замини бурабор.

(Ашӯ).

Баъзе тағйирот, ки дар осори саромадони суҳан дида мешавад, маъниро халалназор намегардонад.

Масалаи, Ҳоконӣ номии маъшули «маъхуза»-и арабиро, ки ба маънои «тирифташуда» мебошад ва аз маҷари «аҳа» (тирифтаи) шитикор, шудааст, ба форсии тасриф кирда, ба шакли «маъхудаме» даровардааст ва таъри аз ин калимаҳои рахтан «падруд» ва «дуа»-ро ил тасриф намулдааст.

Не, не он фарзонаи доғи фирокан кушту бас,
Ғар ба чам анд буда, ман ба хун маъхудаме
Шуд эн ман падруд, шор бахтия буда нем аз он-е
У эн ман падруд рафте, ман эн чон падрудаме.
Гуфти: Эй бои савла, аз дуаи дил хун мебаро.
Қаш-к аз бои савлаи бесмехи дуаи ме.

Ё ки дар ин байт Ҳоконӣ дар тарииби «нома мебарӣ» та-сарруф ба кор бурда, инро ба шакли шиквостан «меномабарӣ» даровардааст:

Ба сабуқтар мапар, ой мург, ки меномабарӣ,
То эн рух пон туро хурдан дар барбонаем.

Ё ба чон «чи мекунада» «меҷахунада» гуфтаи ин дар ин байт-и Анварӣ дида мешавад:

Тег дар дастӣ бод меҷахунада
В-аз чи маъий анреҳ шамар дорад.

Пас ба саромадони суҳан тақлидан калимаҳоро тағйир додан ва онҳоро худсарона тасриф кардан ҷона нест.

Абдулқолирхонан Саадо ҷаҳор ғазал сурудааст, ки қариб 40 калимаи арабӣ ва тоҷикиро аз рӯи зарфеату тафавиш тасриф кардааст. Байтҳои зерин намуна аз он ғазалҳост:

Дар синаи дил ту қайди дил мо,
Ғаште парешону саруи шиканидем.

Қаақ сареште рӯи қалби дар сулҳисте
Ғаҳ мастана сӯи қулба Саадо хиронид.

Ин тасрифот дар шеъри Саадо аз рӯи ҳуштарӣ ва ҳаёлу шӯҳи воқеъ шудааст. Бинобар ин инро айби қалон доястан лозим нест. Лекин ба чон зина кардан ва ҳисоб кардан завакидан ва ҳисобидан гуфтаи нодуруст аст.

Мувофиқи муктазои кенуноҳи назикинишоғи забони ада-

би дар замони ҳазира биязе таъсирруфҳои киласи киласе раво шумурла шула, ки киласе пешрафти забони алабии тоҷики мебошад. Ҳамчун мукофотондан, электрондан, коллективондан, модаринсонӣ кардан, ҳаҷдонидан (на таҷҳизонидан) ва монанди инҳо...

би Қазима ва обараҳои тоҷикӣ: «ҳамра» шароб гуфтаи аст, ки Лоиқ шароб ба ҷои «ҳумор» зикр кардааст:

Чун ҳамра шабона бисарад аз сари мо...

(Лоиқ).

Қазима аҷа, ки муқобилан қудрату тавонан меояд, ба муқобилан умед меадааст. Бояд ба муқобилан умед қазима арабии аҷа (навидаи) меояд (Парсу умеди тоҷикӣ муқобилан ҳафту раҷон арабии меояд):

Дар инқолаб ду дил тавал доним,
Вайса онҳо шон муқофӣ кист.
Дар инк аҷа, дар дигар умед,
Дар дили ин тавалди акумриет.

(Лоиқ).

Қазима «ҳазир» синонимӣ фирор буда, муқобилан васл аст. Ҳадиё бар киласи киласе ҷуни овардааст:

Чашма дар раҳи ҳазир ту ҷор аст,
Вай, тавал, вай, тавал, баҳар аст.

Шоира ҳазире не, балки васли меҷӯяд. Вале ифодан раҷон мақсадро ба қалат ба ҳукур овардааст.

Қазима «ҳазир» инволан гузарида аз феълан «ҳазир»-и арабии (инди) буда, ба иншитоқи феълан «ҳазир» «кардан» воқеъ мешавад, ҳамчун аҳе кардан.

Шоира Ҳадиё дар шеъри «Ер дур буд» меғӯяд:

Мешукуфтам ҳамчу гулҳо кар саҳар
Ҳар нафас аз хок аҳе мешудам.

Бояд инсони дуҷамӣ ҷуни гуфта мешуд:

Ҳар нафас аз хок рӯи мешудам.

Шоира Гулмехра Сулаймонина асхав мусаввири ҳафта бичагон буда, порчаҳои раҷону сода бисёр дорад. Вале токе дар истемоли мақолу зарбулмасалҳои ҳақиқӣ, биязе муқофӣ мушқила меояд. Дар шеъри «Фарзид»:

Надар ҳурида, мазар бар либоси
Намгунадаи ин шодина тамани.

Дар ин маҳал дар забони гуфтугӯӣ ба ҷои «либос» «курта» зикр мебошад. Либоси ҷуноқи умумӣ, аммо курта бештар либоси тағ буда, пайвасти бадан аст. Аз ин рӯ мардум «фалонӣ аз

шодӣ дар куртааш намегуфтад» мегӯянд. Илова бар ин ба ҷои пешоявди дар «бар» оварда шудааст, ки хилофи қоида аст. Қалиман «тамаинно» ҳам бемавҷеъ зикр ёфтааст, зеро аслан ба маънои ғзу ва хоҳиш буда, маъноаш маънои киёру нозу истиғноро ифода мекунад, аммо дар байти Гулназар ба ин маъноҳо нест.

Гулназар ба ҷои «таваллуд» (зонаи шудан) «тавалид» (зоёндан) овардааст:

Ба лаби ҷурханда *тавалид* таштаам
Ҳаёчу гуа дар бӯстони андағӣ,
Ман надидам ҷашни ашқолудро,
Рӯизардан *ҳаёни* андағӣ.

Бояд мисран 1-ум чунин гуфта мешуд:

Ба лаби қандон *таваллуд* ёфтам

Ба ҷои **дохӣ**, дурусттараш ба ҷои **нобита** (генӣ), ки дар лутат ба маънои соҳиби хуш хирад, истеъдоди ғайқулола меояд, қалиман даҳо ба қор бурда мешавад, ки сазт нодуруст аст: «Маъмури ин шумора симон ҷашнҳои даҳи наъми роҷро барои қонандаи тоҷик ҳама қартирафа инсони меҳода». («Садои Шарк», 1969, № 12, сах. 60).

Ой заноне, ки даҳо дар қашфи ин асрор буд,
Нур рӯи нақшаву дигар ҳама ҷо тор буд.

(Мӯвоиқ Қасимӣ).

Дар байти зерин қалиман «хирқа» номунносиб ёфтааст:

Шукуф, ёй долаи пӯшидаҳирқа!
Бишӯшон куртаи атлас ҷаманро

Хирқа — ҷамини жандан дарвешон аст, ки бо латтапорчаҳои харишга дәрбех қардаанд ва ё ҷомеаст, ки аз малафа дуруст қардаанд. Пас миди хирқа, дола ва атлас ҷи муносибате наёдаст? Агар байт чунин таълиф меёфт, ба фикри мо, бехтар мешуд:

Шукуф, ёй долаи пӯшидаатлас,
Ба сурхи гарк кун хайли ҷаманро.

Дар байти зерини Базорӣ низ қалиман «ҳаяҷона» сазт ноҷоя истеъмоли шудааст:

Ҳаяҷон ҳамла намона сӯям,
Сурати неми туро не ӯям.

Ҳаяҷон ба маънои вачд, шавак завқ буда, ҳолати субъективии инсон аст ва ин ҳолат ё ба ранги хушҳолӣ ва ё баръакс ба ранги хушӯ хафатӣ талокур мекунад. Ҳаяҷон ҳолатест, ки аз таҳи дил ҷӯш мешавад ва инсонро ба ҳандаву шодӣ ва ё

риkkату гири меинарад, танҳо барангезояндаи ин ҳолатҳои
рӯҳи мебошад. Агар байт чуни тартиб меёфт, бад намешуд:

Нашкари ғам биситезад сӯни,
Аз инсоли малале мешуни.

Дар ин байти Сухайлӣ:

Ғамҳари раҳшон ин лаъли ғӯза дар чидан бикӯш,
Соф ҷун мавҷи садаф дилро ҳамедорад ба ҷӯш.

таркиби «лаъли ғӯза» бечо афтодааст. Ғӯза на ба ранги лаъл,
базаи чигарранги ғира ва қаҳваранг мебошад. Пас агар ба
ҷои лаъли ғӯза дурчи нар, сандукчан тиллои сафед ё мисли
ин исми чун дигар гуфта мешуд, мувофиқи ҳола воқеъ мегар-
дид.

М. Аминзода дар як маълуман худ кӯраки ғӯзани нахтаро
ба таъбиҳоти маҳирона тасвир кардааст:

Маған ин кӯрак бувад аз шираҳои меҳнатан,
Дар ҳамин сандукчан сарбаста бошад долатан,
Бе сабаб навад, ки ӯро хумчан нар-гуфтаам,
Ғамҳаранро аз ҳама қиматбахтар гуфтаам.
Ман намешанам, ки ин адибӣ бигарави шӯбҳан
Аз ҳуҷуи бамони барфу борону ғамҳан.
Кас мегар ҳамин нар нар барфу борон монилан,
Дидаву диниға ё бар дасти дуздон медикдан...

Дар ин байти Ғаффор Мирзо:

Ҳамин ҷо ин замон детдом ин буд,
Маро ин ҷой айёми сабо буд.

Таркиби «айёми сабо» ба маънои ҳафтими сабаҳи, бондо-
дон, саҳаргоҳи истеъмоли шудааст, вале аслии маънои тарки-
би «айёми сабо» рӯзҳои вақидони наъми шарқи мебошад. Ин
ҷо саҳт бинаъми воқеъ шудааст. Ин чуни аъфӣ таълиф аст,
ки аз маъиниға истеъмоли қардани таркиб неш имодааст.

Аз ҷумла Ланк кадиман мураккаби «корнодида»-ро ба шак-
ли нокордида истеъмоли қардааст:

Ҷанони кавраи шоранга,
Ба ӯ аз содаги дилбаста будам.

«Амӣро бад-ин сабаб дил мангул шуд, ки ҳар ба ҷуноно-
ни **корнодида** афтод» (*Бийдақи*, сах. 464)

Дар инсоли зерин аз Сухайлӣ:

Мунаввар аст шаш чихат ин ман и нури қорашон,
Муаттар аст ҳар тараф, ин баски мулк ғул намуд.

Таъбири «ғул намулан» ба ҷои «ғул қардан» омадааст
ва ҳол он ки ин подуруст аст, зеро дар забони ҳақ ва дар
адабиёти классикӣ инро фақат ба шакли «ғул қардан» ба қор

меравад. Гул кардан маъоян ба маънои никишоф, таваққур, тарбиякӣ кардан меояд, ки дар «гул намудан» ин хусусият нест. Чунон ки Бедил истеъмоли мекунад:

Гул накард, оҳе, ки бар мо кинтари котил намул,
Оғу баркам назад биле, ки лал бесмил намул.

Боз Бедил гуфтааст:

Қазор ранг зи бағти кнбкӣ нан гул кард,
Замона шӯли тиреҳ дод ҷоғи мард.

Қалимаи «дод» ба маънои адалу инсоф меояд, аммо қалимаи «дод» дар синхронии ҷуфти «доду фарёд» таъомми дигарест, ки бо «дод»-и адалу инсоф ҳеҷ алоқа назорад. Лекин Раҳим Чалил ин фарқро ҳис накарда саҳт ба хато рафтааст. Вай дар романи «Шӯроб» зуми яке аз қаҳрамонҳои мафии худро таъсир кардани шӯла меғӯяд: «Чӯрабонӣ... доди бечораҳоро доди меғашт». Маънии ин ҷумла яқин мақсади навиҷандаро ифода мекунад: доди бечораҳоро додан ба онҳо аз рӯи адалу инсоф нӯмидла кардан аст. Зеро, масалан, таъбири «доди суҳан додан» ба маънои бехтарии суҳане гуфтан ва бехтарии асаре навиштан меояд. «Дод додан» яъне инсоф кардан аст, чунончи Байхакӣ ва Камол гуфтанд: «чун ин пейғох биефти, ба қалқи худой некуи нӯи ва дод билеҳ, то умрат дароз гардад» (*Байҳакӣ*).

Хешро хуш кун, Камол, аз наъдан хубону бас,
З-он ки нан нашудам, я-он бут наёро дод дод.

Аммо Раҳим Чалил мехоҳад гуяд, ки Чӯрабонӣ бечораҳоро ба дод менвард, вале таъбири «ба дод овардан»-ро ба таъбири «дод додан» нӯал намула, маънӣро хато кардааст.

Ин гуна мазмуни асқ додани ҷумла саҳттарин заъфи таълиф аст, ки маънӣро ба саҳтан қабҳ дучор мекунад.

Аз миёри дуҷоми ин байт чунин маъно мебарояд, ки гӯё сулҳу осоиш хатаре ба ғараре дорад, ки онро бехатар ва безарар кардан дараҳ аст. Аслан муаллиф гуфтан мехост, ки он хифу хатареро, ки ба сари сулҳу осоиши мардум омадааст, бартараф кардан даркор аст ва коре кардан лозим аст, ки ба осоиши халқро ғараре нарасад. Вале ӯ ба ҷои як мафҳум мафҳуми дигареро кор фармудааст, ба ҷои таъбири «бартараф» кардани хатар таъбири «бехтар кардан»-ро овардааст.

Дар имлои алифбои араби садонокҳои кӯтоҳ (я, а, ӯ) навишта намошуд. Бинобар ин биеф қалимаҳоро хато навиштад. Аз ҷумла қалимаҳои «растан» ва «рустан» баҳам омехта мешуд. «Растан» ба маънои раҳилан ва хилос хӯрдан буда, «Рустан» ба маънои рундан, нӯмӯ кардан меояд.

Чун қафаш аз нили фалок шуста шуд,
Нили гнбх аз қадамаш руста шуд

(*Вилоят*).

Аз кайи афти ба кину хастӣ,
Аз хаме гам раси, агар раси

(Низомӣ).

Носири Хусрав дар як байт феълҳои растан ва рустанро овардааст:

Эи рани ту бирастам, то бирустам ман
Чӣ чиде ту, ки на русти, на раси.

Дар ҳоли ҳозир бисёре аз ҷавоннависандагон ҳардуи ин калимари ҳам ба шакли «растан» менависанд. Аз ҷумла дар ин байти Қутбӣ Киром «рустанӣ», ки ба маъно сабзидан, маҷозан калон шудан аст, ба шакли «растан» (раҳидан) навишта шудааст:

Бо ҷуран ҷонан Баҳодур
Дар воҳан зарфшон бирастен.
Аз файзи ҳаёт гашта мастур
Мо аҳд шиди ҳуд бубастем.

Намӣ дар осори илмӣ ва адабӣ байни «рустан» ва «растан» фарқ гузошта мешавад.

Асоси замонӣ ҳозирин феълҳои «анстан» ба таъри «аф» омада, хавфӣ шаклҳои ҳозира-оянда ни хоҳишмандонаи аз ҳамин реҷа гирифта мешавад: зиёд, зинд, зилм, зием, мезиёд, мезиём ва ило охир...

Аммо баъзе аз нависандагони ҷавонмон баргарафт рафта ин асоси феълро ба таъри «зех» менависанд ва ҳол он ки маънои «зех» дигар аст. «Зех» яъне маъно дорад: 1) офарин, 2) зеи ҷома, 3) ба маънои ҷиллаи камон, 4) тори камон, ки аз рӯдан тӯсфанд метобанд, 5) ба маънои зомин, нутфа ва баъд, 6) таровини, яъне захидаи об мегӯяд.

Чунон ки Фирдавӣ ба маънои тахсини офарин мегӯяд:

Қазо гуфт: гурӯ надар гуфт: дех!
Фалак гуфт: аҳсон, малак гуфт: зех!

Аммо дар ин байти Бобо Халӣ «зех» ба ҷои «аф» омадааст, ки ғалат аст.

Тарҳи ин дунӣ нах индохтанд,
Додохт ин — бузургони инсон
Ин Батяро ҳамчу гулшан сохтанд,
То зидею осудану хуи но дар он.

Таъбири «қурбон шудан» на аз тарафи фарзанд ба модар, балки ҳамеша аз тарафи модар ба фарзанд гуфта мешавад. Лоиқ дар шеъри «Ба молар» ин таъри мегӯяд:

Ба қурбон сандаӣ бинишаста шавба моларо шарм,
Ту шояд ҷоман домоҳ (и) мелӯзӣ ба сод кинят.

Бубунӣ то ба ранги нав, ба ҳусни навлошонӣ,
Ба он дастони дарёи шарафмандӣ шонам кӯбон!

Е ки дар ҳамин шеъри Нозк таъбири «мағфират кун», ки «омӯраниш кун» гуфтаи аст ва лини була, ба дуру нисбат дода мешавад:

...Маро ту мағфират кун, разиномон кун,
Аб модар, аб модар!

Дар ин маҳал ба чон «мағфират кун» бояд «афв кун» гуфта мешуд. Шоир Абдулло Қодирий дар порчаи зерин калимаи фархундари, ки мурелифи каллиман фарруҳ ва муборак аст, баргалав ба маънои шоду хушрам овардааст.

Қодирий гуфтааст:

Нешаф, че шифат азб далам,
Хай тоби ашбу бай далам
Дар зери даракти сари гӯб
Бишнаста будем қараун но
Ҳамсӯдбату баатнёр будем,
Фархунда аз рӯнор будам...

Чунони Ҳофиз мегӯяд:

Мархабо тоири фаррутрузи фархундолом
Хайра мақдам, че хайер, рӯз аҷиб ёр наам?

4. Калимаҳои духӯра

Дар шеър калима ва таркибҳос, ки аҳтимоли аз маъно — маънои асли ва маънои маҷазӣ доранд, хусусан яке аз онҳо маънои мусбат ва дигаре маъни бошад, бояд кор фармула на-шавад:

Эи меҳнат биноҳо сар афрохтаанд,
Эи меҳнат дарахҳои бар андохтаанд

(Сӯҳбадӣ).

Феъли «бар андохтан» духӯра мебошад ва маъниро ба сакта дучор мегардонад. Аслан феъли барандохтан ба маънои афтодан, андохтан, қайрон қардан меояд. Вале ин ҷо шоир ба феъли таркибии «мена андохтани» ҳақиқӣ қиёсӣ сохтааст, ки фикри қонанда дар аввали ҳаҷ ба ғайрат меҷавад. Е ки дар сурати ба маънои мена ба кор бурдани калимаи «бар» низ ба маънои мена ба замин партофтан фаҳмида мешавад. Хулоса, ҷузъи аввали феъли мураккаб аз забони ғалабӣ ва ҷузъи дуюмӣ аз забони гуфтугӯи гирифта шудааст. Ин гуна феълҳои сохта низ сабаби ҳалалпаҷери фатҳодат ва бонси таъкид хоҳад шуд, ки аз таъфи таълиф нест омадааст.

5. Калима ва шаклҳои маҳаллӣ

Дар осори шоир ва нависандагон гоҳе калима ва ибораи маҳаллӣ инчӣ дида мешавад. Агар ин гуна калима ва ибораҳо ба норман умумин забон мувофиқ бошад, ҷи хуш: вале агар калима ва ибораҳо ғайри маънӯс (забонзад)-и халқ бошад, ба фасохат ва балогат халал меорад.

Аз ҷумла дар байти зерин таъбири «даҳансاخت» иборан маҳаллист. Ғолибан ба маънои сاختган, дуруштган, бадган мебошад:

Эб даҳансاختи дурушт,
Э беддаб, ин ҷо кучаст?

(Ғаффор Мирзо).

Истеъмоли калимаи ҳота инчӣ аз ҳамин қабил аст. Калимаи ҳота мумкин аст, ки аз калимаи ихота ба маънои ҷои атрофи печонда гирифта шуда бошад.

Масалан, дар ин мисол маъҷуд аст:

Э он ҷои замин, аз охири бар
Бишност таъидани дили пок.
Дар ҳотам туи ду шикн печон
Бо ноз баромад аз дили хок.

(Мўъжия Қаноат).

Рафта назим як қандак нўшид арақ,
Сўхт сўб ки дили абори си.
Пас кашанда сурате дар як шарақ,
Рўи кат бишаст бо фикри тирон.

Гулҷехра Сулаймонова ба ҷои ҷанимқоат ва ҷанимхот шакли халқӣ «ҷанимқот»-ро ба кор бурдааст:

Дар ҷаҳонн илмҳо таф мекунамд
Шўълавар ҷанимқот роҳи бешумор.

Инчунин Лови номи мураккаби ортобнарастро бо талаффузи маҳаллӣ истеъмоли кардааст:

Рӯ ҷониби бозгашти дуршед
Ҳамчун гули ортобнарастем то субҳ

НУҚСОНҲОИ ФАСОХАТШИКАНИ ҚАЛОМ

1. Заъфи таълиф

Заъфи таълиф дар натиҷи вайронии ҷумла ба вуҷуд меояд. Масалан, дар ин байти Мулҳамм Бухарой:

Магар аз хоҷиши худ, гармӣ надорӣ ором
Гар шакӣ сел, рози кулазми Уммон маталаб.

Дар ин байт се пайвандак энкр ёфтааст: магар, гарчи, гар.
Аз инҳо голибо «магар» барзиёд аст. Чунки бо пайвандаки
гарчи мувофиқат надорад, умуман, устухонбандии ин байт
суст, берабт, зидди ғасоҳату балогат аст.

Дар ин байт низ пайвандаки «магар» барзиёд аст:

Мулаҳам, ар ури абад маталаби дар айём,
Магар ин баҳри диле ҷашмаи Уммон маталаб.

Ё ки дар ин мисол, ин аз Баҳорист, бояд пайвандаки «чуи»
дар аввали мисраъ меоммад: Пешини хӯрдаму чуи ифтодам.

Чанд мисоли дигар аз шикри мӯсир:

Дар байти зери Ҳақиқзаар Ғоиб налиммаи «анс» аз ғайри
феъли ёвари «ёфтааст» энкр шулааст, ин маъмурии матлуб ифто-
да мешавад:

Эй ки аз ҷанми ту анс аст умед,
Аз бари туст маро роҳи умед.

Дар ин байти Ҳадиса:

Нияти охи ба ҳоки тира шуд,
Аз гурури мардуми Хотлонзамини.

Ба феъли ба «хоки тира шуд» суоли «чи шуд?» мерасад аз
бояд «яксон шуд» барини мутаммиме энкр меёфт.

Дар ин байти Ҳадиса хилофи қонда дила мешавад:

Осмон пероҳи аз иллуфарни
Саҳилаи ту саба-сабаи маҳмалини.

Бояд «осмон пероҳи» иллуфарини гуфта мешуд, пешояни
«аз» ифтодари халилдор кардааст.

Дар шетри «Баҳорам ҷовидон гарди» халлимаҳо ҷо ба ҷо
гузошта нашудааст:

Чудо аз ҷодар ифтодам,
Ба ҳоки анбар ифтодам
Насиммаи сила сар мекард
Аз ӯ хушбахту дилшодам.

Ин ҷо ба ҷи маъно имамани таркиби «хоки анбар» рави-
шан нест. Ба ҳар ҳол «хоки анбар» бояд гуфта мешуд. Мис-
раи «Насиммаи сила сар мекард» ҳам ғасоҳ нест. Бояд чунин
гуфта мешуд:

Чудо аз ҷодар ифтодам,
Ба ҳоки анбарини он зам,
Насиммаи дар қанҷи ӯ
Қи аз ӯ хушбахту дилшодам.

Дар ни байти Омад Аминзода:

Гар нахуи чониби ман як мигиҳ,
Перахан аз хуи чигар мекунам.

Аз хуи чигар пероҳан кардан ғайритабиӣ мебошад. Боад
чунин мегуфт: Қурта тар аз хуи чигар мекунам.

Меравед? Ёи ҷи омадан? Ёрон!
Магар аз баҳри оташ омадед?

(Ф. Ансори)

Дар забони халқ «барои алавлити омадед, ки дарров ме-
равед?» мегӯянд. Дар замонҳои пеш тугирд набуд, барои пух-
тани он ва афрӯхтани чароғ барои оташ гирифтани ба хонаҳо
мерафтанд. Дар натиҷа ни ибора пайдо шудааст. Аммо иборани
«барои оташ омадан» маънои пурраи «оташ гирифтани ома-
дан»-ро ифода карда наметавонад. Маънои барои хабар ги-
рифтани оташ омадан, ки оташ ханӯз дармегирад ё не, ё ни
ки ба гарм шудан омаданро ҳам фяхмонда метавонад, бинобар
ни мақола маънои пурраи ҳақиқатро наметавонад. Ибора ва
зарбулмасалҳои халқиро на ба тарзи ноқисси шикаста, балки
дар сурати боз ҳам зарифтар ва ба обуранги ҷозибадоре ис-
теъмола намудан лозим аст, чунин ки Низомӣ ҳамон ибораро
хеле диққату ширин дар шеър хӯрондааст.

Ба расми хушро ба биниҳтандаш,
Зи Хушро ҳаҷ вонашнохтандаш.
Хамегуфтанд: Хушро бо инкӯи
Ба оташ хостан рафтаст гӯи.

Биниҳара онане чун суҳла алақани
В-аз он оташ ба диқо даровд оташ.

Ҳокими ин иборан тоба бину мӯза каше-ро ба ин назм
қар формӯлааст:

Эй бо ту маро дӯстии серӯза,
В-аз хидмати васли ту кунам дарӯза¹.
Гуфтам, ки чаро ту обро кодиди
Эй чони ҷиҳон, сабук кашиди мӯза.

Ҳилоли иборан «ба девор гил задан»-ро дар байти худ чу-
нин омехтааст:

Гӯям, эй кӯҳ, ба девор зини дил пас аз ин,
Ид ту зурфи чар расмон аст ба девор камон

Дар ни мисол:

¹ Даръоза — гадоӣ.

Даст дар гардишии калони кари.
Гиржи пургудои аз дал кард.

(Гарффар Марзо).

Калимаи мураккаби «пургудо» дар забони классикӣ, адабӣ ва дар забони халқ инчунин дида намешавад. Ин калима дар ин маҳал ба сурати «ҷонгудо» дида мешавад, бас. Дар ин маҳорат ҷавоби калимаи «пургудо» мавҷуд нест, вале иборати «гиржи ҷонгудо» ҷавоб дорад, ки иборати аз ҷон аст ва дар айни замон аз рӯи танаққули калимаҳои гирӣ, ҷонгудо ва дил муносиб ҳолати афтод.

Чунон ки дар ин байти Ҷомӣ дида мешавад:

Аз шарҳи сӯзу дарди ман, эй ҷон, гудохт.
Пешаи кӣ сӯён ин калмаи ҷонгудои.

Таркиби «дар гудо», «ҷашиаи гудо», «душман гудо» ва монанди инҳо дида шаванд ҳам, таркиби «пургудо» ҳама ба назар нарасидааст:

Хар ду сирёину хар ду зарду хар ду заргудо,
Хар ду сӯзонину хар ду фароу хар ду мушталан¹.

(Мохреҷӣ).

Назмонии шашини назмҳои гуногун
Ба гардишии марди гардиш фаро.

(Назмонӣ).

Хофиз аз сӯзон сӯхт бағу холаш, эй сабо,
Ба шӯхи дӯстирануру дӯшмангунони ман.

(Хофиз).

2. Таъкид

Таъкид дар луғат ба мазмон печалағӣ ва тиреҳдор будан меояд. Таъкид ду нозъ мешавад: лафзӣ ва маънавӣ. Чунонки дар таълифи таълиф анҷӯ ёфт, таъкиди лафзӣ иборати аз калимаҳои мувофиқи тартиби маълуми дастури забон паси ҳам ба ҷои худ ниҳиян ва фаҳми маъноҳои душвор гардонда аст. Мисол аз Саъдӣ:

Дар калмаи «барон» афтод.
Он пайла, ки калмаи «мерабуд».

Яъне он пайла, ки барон ман калмаи «мерабуд» маро дар хорзор афтод. Тарки таркиби «барон ман» ва омӯзиши биназари ҷомеаи маъфули «ам» ба охири феъли «мерабуд» мазмунро ғарҳбанд карда, ба таъкид дучор кардааст.

¹ Мушталан — ҳар қарошӯна, ҷомеаи шӯна, ки ҷо ба маънои маърақабанди омадааст.

Таъкид дар натиҷаи заъфи таълиф ҳисол мешавад. Пас ҳаман мисолҳои барои заъфи таълиф нишон додашуда, ҳатто аксари нуқсоноти ғасоҳатшикани калимаро, ян аз заъфи таълиф пеш омадааст, таъкиди лафзӣ ҳисоб кардан мумкин аст.

Таъкиди маънаӣ иборат аз он аст, ки шонр дар шёри худ калимаҳоро истъмоҷ мекунад, ки муродаш на маънои ҳақиқии онҳо, балки маънои маҷозии дур аз ҳақиқат буда, қаринаҳои лозим инчунин вуҷуд надорад. Пас ҳангоми аз ғайри ширху зӯҳ ба мафҳуми он пай намебарад. Мисол аз Анавари:

Охун оташинрӯй чуи дар бари дарояд,
Кофури хушк ғараад би мушки тар баробар.

Яъне агар охун оташинрӯй — офтоб ба барра (бурчи Ҳамал) дохил мешавад, кофури хушк — рӯз би мушки тар — шаб баробар мешавад. Шонр баробар шузани шибӯ рӯзро ба ибороти мушкили истифода баён кардааст.

Ҳаман ҳиссонҳо, мушмоҳо, қасонди Бадрӣ Чошӣ, аксари қасонди Ҳоконӣ, Анаварӣ ва баъзе порчаҳои Низомӣ ба қатори таъкиди маънаӣ дохил шуда, ҳунари шонрӣ ба шумор равад ҳам, таъкиди лафзӣро ба қатори заъфи таълиф ҳисоб кардан мумкин аст.

3. Танофури калимаҳо

Танофури калимаҳо иборат аз он аст, ки дар мисраъ на ё байте ҳама калимае, ки дар онҳо ҳарфҳои ҳаммаҳраҷ ё наздикмаҳраҷ ҳамчун омадаанд, пай ҳам истодааст. Бинобар ин дар нақти ҳодисаи ин калимаҳо дар талаффуз вазнинӣ ҳосил мешавад:

Ғар тазаррӯз, кунӣ пағар фарёд,
Дард ғар бон вақ нахонад дод.
(Содиқ).

Эй ҳаёли қонатаи охи занфиро ато,
Бар руҳи ғарифонаро лалани аз ҳама сода.
(Бедил).

Қалломишам дидам бӯте, эй вақти ин қалломи хуш,
Қ-ӯ бақт-нақд донӯ дон дар инан ин қалломишам.
(Ҷомӣ).

Он шохӣ шӯҷӣ, ғар бақаша тирӯ калонро,
Дар кк қалломишам шам садӯ шам тар бидӯзад.

Баъзан қатор омадаҳои ҳарфҳои ҳамчунини мулоҳиҷаталаффузи оқибӣ махсусро зӯҷа мекунад ва аз танофур, балки ба сума оқибӣ мусаллаҳ мешавад. Масалан, Манучехрӣ дар банди аввали мусаммати «Ҳазония» ҳарфҳои ҳаммаҳраҷи мулоҳиҷа-

лаффузо дар калимаҳо овардааст, ки гӯё муносибати миеин тасавури ҳаёон ва овози баргзон хушро дар воҳин шундаанда бедор мекунад:

Хеледу хаз оред¹, ки айбон ҳаёон аст,
Боди хушк аз қониби Ҷорам вақон аст,
Он баргӣ ризон аст, ки бар шох ризон² аст,
Гӯё ба масал ғараҳин рағризон аст,
Дехкон ба тавҷуб сари ангишт тизон аст,
Қақлар наману бот ва гӯл монду он гулзор.

Мисол аз Ҳофиз:

Сарри қамонӣ ман ҷаро хайло наман намекунад,
Ҳамдани гӯл наменавад, ёд сӯмон намекунад³.

Эк зарар қамна шир, ба зарар қамон дар бар,
Мани беаён музтар чи кунам, ки дар қадорам⁴.

Мисоли тавофури калима дар баъзе мисраъ ва байтҳои як кнем широнӣ муносирамон низ мушоҳида мешавад. Чунинки:

Ҳама ҳастанд баъри ҷаҳилар,
Намоянд даст бар гиребон,
Лек ҳиссонқодоз зану
Намояндаст гуту ғамон.

(Сӯйабил).

Дар мисраи охир наълун ҳам омодони ҳинҷон «муд» ва «буд», нисбати ҳинҷон «аш» ва «шох» дар шеър сиклет ворид кардааст ва бисёр тавофури калима аст.

Моманди ҳамин дар мисоли зерин қатор омодани ҳарфи «аш» монсаи салокити шеър мегаравад:

...Вот як сол ба ҷаҳр ғараба,
Сисаду шастушаш нал ғарабат.
Нолу неъмат, қалаҳи соинави —
Ҳама монсаи ғарабунам ғамат.

(Ғаффар Марос).

Барои тақонии муаллақи худ дар ин бора аз «Мачмаъ-у-сашшаъ» фикраҳои зерини нақл мешаванд: «Тақофур иттимон алфавест, ки тавофуз ба шох мушқил бошад ва алфави му-тавофуфро ба як дам ду-се мартаба натавои гуфт, ки дар ва-

¹ Хаз — хайворест, ки айбон тари ва қаро буда аз оғзи он ибтисол мешавад.

² Ризон — тоқо, ангурдо.

³ Ниг.: «Ҷамъиномани Ҳофиз», нашриёти «Дониш», Душанбе, 1971, соҳ. 19.

бон вазиини наёяд, чунончи, ни алафоз: Хоча, ту чӣ тикорат кардӣ? Кам касе бошад, ки дар як дам се бор гуяд, ки забониаш налагчад ва баъзе гуфтаанд, ки мӯчиби сикл (вазиринӣ) иҷтимои ҳуруфи қарибулмаҳраҷ аст дар як ҷо, чунончи, дар ин мисраъ воқеъ аст: «Ба қурбн қабри ғарибон гузар кунӣ, чӣ шавад».

Ни ҳодисаро дар забони халқ тезгӯяк ё ки забоншиканек мегӯянд. Аксар вақт ҷавонон дар сӯҳбат барои имтиҳони тез гуфтан ва забон нагирифтани мегӯянд:

1. Се шаби сешабе, се сабад шафтаду
Ни тутча ниту тутча.
2. Дар ҳавлича як тутча.
3. Шаст сада иншондем, шаст шамшод
4. Ели испан лойлод.

4. Хашв

Хашв дар лутат чизест, ки бо он чизи дигареро нур мекунаанд, нур қардани кӯрпа, болин бо нахта. Вале дар алабиёт таби барзиёдро хашв мегӯянд¹.

Дар асарҳои бадеи тоҳо дар байт ва ягон каломи насрӣ баъзе калима ва ибораҳои барзиёда чун ғирех пайдо мешаваанд. Шояр ба ифодаи ягон маъмуи сар мекунад ва зеш аз аниҷон ёфтани сухан калима ва иборое мешавад, ки дар сурати зер нақардани он ҳам маъмуи тамои мешавад ва ахтиёҷ ба он на-меояд. Тоҳо ин хашв ба салосати сухан сақта меравонад ва тоҳо ҳамчун ҳусни сухан воқеъ мешавад, аммо баъзан ба зарар дорад ва ба ҳусни суханро меафзоиш.

Бинобар ин хашвро ба се ҷудо қардаанд: хашви малех, хашви миёна ва хашви қабех.

1. **Хашви малех** он аст, ки сабаби ҳусни калом, бонси раванг ва маълумати сухан мешавад ва маъниро боз ҳам илҳом-тару баландтар мебардонад. Чунон ки дар ин мисол дида мешавад:

Бонг урра, ки тои бод мушм,
Чашми бод дур, равшанест ба бор.

(«Маҷмаи-и-саноъ»).

¹ Хашв — дар лутат ба маънои нисту нокас, ғайирагӣ ва ғайра, ки бо он дарӯми ҷилва нур мекунаанд, тоҳо маънои нит ва ҷоман дурӯшти афрешиш ва ресмиро, ки маъниро нуксдор мекунад, нит мефаҳмонад. Чунон ки Саъдӣ мегӯянд:

Қабо гар қарир асту гар парини,
Ба ноҷар хашвиш бувад дар маъи

Ашқорӣ мегӯянд:

Аз ҷӣ ҳезад дар сухан хашв — аз хатобинии тобъ,
Аз ҷӣ афтад пура бар дебо — аз ноҷиҳии лос.

(Дур бода чашин бод ки-амроу дар маёдаи дур
Шазсифи мек қамиди мек қавлон медад).

(Хашин).

В-ки мек ба тарбаат тунин мур
Афсуз, (ки чашин бод аз он дур)

(Хашин).

2. Хашин миёна он аст, ки овардани каллиман мўътариза, агарчи нисбат ба сухани асли барзиёда афтодааст, дар салосати байт izarar намарасонад, будан ва набудани он баробар мебошад. Чунин ки айбрав «эй офтобмартаба» дар байти эрин:

Дар чанби¹ рон² равшани ту пури офтоб
Эй офтобмартаба, нурест мустар³.

Дар байни эрин иборан «эй дўст» низ тавшин миёна аст:

Гар тира маро зеру азбар хоай кара,
Аз тира ту, ой дўст, мек бар мек нур⁴.

Иборан «эй дўст» дар наикат ва равнаки шеър ёрӣ надиҳад ҳам, ба шакли маъмул ва иборати байт айб ва нуқс воқеъ намешавад.

Дар ки каллима Саъдӣ, ки гуфтааст: «Хабаре, ки донӣ, ки диле биеъорад, битзор, то ангаре биеъорад», иборан мўътаризан «донӣ, ки» хашин миёна аст, зеро будани он шарт нест, вале зараре ҳам ворид намесорад.

3. Хашин кабеҳ. Хашин кабеҳ он аст, ки шоир дар миёни ибораҳои байт каллима ва айбрав инро менамояд, ки нисбат ба сухани асли барзиёда нисбат метардад. Зикри ки гуна каллима ва ибораҳо бефоида бувад, салосати суханро аз миёни мебарад:

Соқиде, бода дех, ки ренчи хумор,
Саре фиреҳ маро ба дара мекора.

Е ки

Рон ту ламту шамс мушар исту равшани аст,
Зити ту ламту куҳ каллима исту бурабор⁴.

(«Маҷмауи-и-сонина»).

Дар байти ашвал азбаски каллиман «тар» зикр ёфтааст, зикри каллиман «фиреҳ» барзиёда аст ва дар байти дуҷум бо вучуди каллиман «мушар» (равшанкунанда) зикри каллиман «равшани» барзиёда аст.

Инаунин шоире гуфтааст:

Гар менарасан ба ҳодматат, маззурим,
Зеро раҷала «шамс» сунъие тарин аст.

¹ Чанб — ҷаъзу.

² Рон — андеша, тадбир.

³ Мустар — аниқ, оқибат.

Зикри рамаду судоъ бо зикри сару чашм қабех (хунук) аст. Чулки рамад бе чашм ва судоъ бисар наменавад. Яъне рамад (як навъ озорн чашм) танҳо дар чашм ва судоъ (як навъ дарди сар) танҳо дар сар воқеъ мешавалу бас.

Дар ин байти Мухаммад Яъқуби Бухорой ду хабар — «ум-рест» ва «шуд» зикр ёфтааст, ки яке зиёд аст.

Умрест шуд Ала, ки барои н-омадӣ эн гам,
Ту, ин шакки¹ то кою то чанд бар сар аст?

Дар ин байти Саҳбон Вобқандӣ:

Дар таманин шароби васли ӯ Саҳбо мудом
Гарба бошам умрҳо аз ҷайб то доман дар оф.

ду зарфи замон — «мудом» ва «умрҳо» омадааст, ки яке аз онҳо барзиёд аст.

Сад хазорон гел шукуфту бини мурге барнахост,
Андазёбро ӯй пеш омад, хазоронро чӣ шуд?

(Хофиз).

«Андазёб» ва «хазор» муродифи булбул аст. мумкин аст, ки дар он замон ин ду калима аз ҳам фарқ доштааст. Зохи-ран, яке аз ин ду калима зиёдатиёт.

Аз таси маҳмили ҷамозан гул
Нолаи булбули хазор гузашт,

(Туграл).

Дар ин байт ҳам яке аз ин ду калиман булбули хазор зиё-датист ва аз катори ҳақиқи қабех ба шумор меравад.

Мархабо, эй дилбери симинбадан,
Чанди мушқиниёт бувад дар гардани ҷонам расан.

(Туграл).

Яке аз калимаҳои симинитани симинбадан зиёдатиёт.
Мисолҳои дигар:

Богн умраг, ки тоза бод мудом,
Чашми бад дур, равзааст ба бар.

(«Маҷнаъ-и-саниъи»).

Ё ҷунон ки Рашиди Ватвот гуфтааст:

Дар меҳнати ин замонан бефарёд,
Дур аз ту ҷунонам, ки баландиши ту бод²

Инҷунини Рашид гуфтааст:

¹ Ш а к к а — дарди ними сар.

(Дур бодо ҷашми бад ۱) - амрун дар майдони ҳусти
Шиндари ман наминди ноз ҷарлон меахад

(Ҳилолӣ).

В-он моҳ ба тарбият ҷунон нур
Афсу, (ки ҷашми бад ба он дур^۲)

(Ҳилолӣ).

2. **Ҳашон миёна** он аст, ки овардани каллимаи муътариза, агарчи нисбат ба суҳани ҳаёӣ барзиёд афтодааст, дар сало-сати байт зарар намерасонад, будан ва набудани он баробар мебошад. Ҷунон ки иборати «эй офтобмартаба» дар байти зе-рин:

Дар ҷанби^۱ рои^۲ равшани ту нур офтоб
Эй офтобмартаба, нурест мустаор^۳.

Дар байни зерин иборати «эй дӯст» низ ҳафши миёна аст:

Гар хиро маро зеру забар хоҳй кард,
Аз умри худ, эй дӯст, чи бар хохи хурд?

Иборати «эй дӯст» дар назокат ва раънақи шеър ёри нади-ҳад ҳам, ба шакли мазмун ва иборати байт айб ва нуқс во-қеъ намерасонад.

Дар ин каллимаи Саъдӣ, ки гуфтааст: «Хабаре, ки донӣ, ки диле биёрада, бигзор, то дигаре биёрада», иборати муътаризаи «донӣ, ки» ҳафши миёна аст, зеро будани он шарт нест, пале зараре ҳам ворид намерасад.

3. **Ҳашини қабех**. Ҳашини қабех он аст, ки шоир дар миёни иборатҳои байт каллима ва иборате зикр менамояд, ки нисбат ба суҳани ҳаёӣ барзиёд нозеъ меагардад. Зикри ин гуна калли-ма ва иборате бефоида буда, салоҳати суҳанро аз миёни меба-рад:

Соқии^۱, бода деҳ, ки раҷи хумор,
Сару фарқи маро ба лард овард.

Ё ки

Рои ту ҳамчу шамс мунир асту раёдан аст,
Зои ту ҳамчу кӯҳ ҳаши асту бурдбор^۲.

(«Маҷмаи-ус-самоъ»).

Дар байти аввал азбаски каллимаи «сар» зикр ёфтааст, зик-ри каллимаи «фара» барзиёд аст ва дар байти дуюм бо вуҷуди каллимаи «мунир» (равшаникунада) зикри каллимаи «раҷи» барзиёд аст.

Инчунин шоире гуфтааст:

Гар меназасам ба хидматат, маъзурам,
Зеро раҷи ҷашми судати тарии ҳар.

¹ Ҷ а н б — паллау.

² Р о и — андеша, талбир.

³ М у с т а о р — амонат, орияти.

Зикри рамаду судоъ бо зикри сару чашм кабех (хунук)
аст. Чунаи рамад бе чашм ва судоъ бесар намешавад. Яъне
рамад (як навъ озоири чашм) танҳо дар чашм ва судоъ (як
навъ дарди сар) танҳо дар сар воқеъ мешаваду бас.

Дар ин байти Мухаммад Яъқуби Бухорӣ ду хабар — «ум-
рест» ва «шуда» зикр ёфтааст, ки яке зинд аст.

Умрест шуд Ааа, ки бирун н омади ин зам,
Гӯ, ин шаҳикэ¹ то каю то чанд бар сар аст?

Дар ин байти Саҳбон Вобкаидӣ:

Дар таманин шароби васли ӯ Саҳбо мӯдон
Гарба бешаи умри аз чойб то домаи дар об.

ду зарфи замон — «мӯдом» ва «умрҳов» омадааст, ки яке аз
онҳо барзиёд аст.

Сад ҳазорон гул шукӯфту бонги мурге барнахост,
Андалибшери ӯ нин омад, ҳазоршери ӯ шуд?

{Ҳофиз}.

«Андалеб» ва «ҳазор» муродифи булбул аст, мумкин аст,
ки дар он замон ин ду калима аз ҳам фарқ доштааст. Зоҳи-
ран, яке аз ин ду калима зиёдатиш.

Аз паси маҳмили чамозан гул
Нолаи булбули ҳазор гузашт,

{Туррал}.

Дар ин байт ҳам яке аз ин ду калимаи булбули ҳазор зиё-
датист ва аз катори хашки кабех ба шумор меравад.

Мархабо, ӯ дилбари симинбадан,
Чанди муқиннат бувад дар гадани чинаи раси

{Туррал}.

Яке аз калимаҳои симинтаи симинбадан зиёдатиш.
Мисолҳои дигар:

Бонг умрат, ки тоза бод мӯдон,
Чашми бад дур, рафтест ба бор

{«Маҷмаъ-и-синаф»}.

Е чунон ки Рашиди Ватвот гуфтааст:

Дар меҳкати ин замонаи бешфарёд,
Дур аз ту чунонам, ки бадаидаши ту бод!

Инчунин Рашид гуфтааст:

¹ Шаҳикэ — дарди нини сар.

Хайлати тегат, ки бурранда бод,
Маншам¹ аар арихи аъдо² гирифта.

Дар ин мисолдон боло дар байти якум ҷумлаи «тоза бод муаллим», дар байти дуум иборати «дур аз ту», дар байти сеюм иборати «бурранда бод» муътариза (иборати туфайли) мебошад. Инро аар адабиёт хашин малех ҳисоб шудаанд, зеро барои бештар маънӣ шудани ҳиссиёти шоир ёри мегарсонанд ва фикри ӯро қувват медиҳанд.

Вале Шамси Қайс дар байти сеюм дар иборати «манозил дар арихи аъдо гирифта» таваккуф карда мегӯяд: «Ва агар таъиниста, ки гуфта: «манозил дар димоғи аъдо гирифта» бештар будӣ, ки қон ҳаёл димоғ аст».

Дар мисолдон зерин низ ҳашин малех ҳаст:

Осмон дар қисми ӯрам қунад дони ду қор:
Вақти мондан бодбонӣ, вақти рафтан лангарӣ.
Гар бинемон (в-он вақ аз умрест), гӯҳд маҳраҳна,
Вар бигарам (в-он ба қар соғт), бинӯна ҳуағира

(Анвар).

Дар ин китба иборатҳое, ки ба даруни қавс гирифта шуда-
анд, муътариза ва хашин буда, бисёри таъинияи фикр ва сабаби
фасоҳати суҳан гардидаанд.

Дар мисолдон зерин низ ҳашин малех ҳаст:

Шавқарфурӯш (ки умриш дарӣ бод), агар
Таваккуде нақунад тӯтии шавқарфоро?

(Хофиз).

Шаб аз мутриб, (ки дил ҳуш бод аяро),
Шунидам назаъи ҷонсузи наиро.

(Хофиз).

Сомъ, (ки тозаъ аз маъ софи тили маъба),
Чашми инлоҳе ба мани дурдиш қун!

(Хофиз).

Дар ин байти Хайбулло Файзулло таркиби «наварӯш ба-
ҳарӣ» аз каллимаҳои синонимӣ ташкил ёфтааст, ки овардани
инҳо аз ҳабили ҳашин қабех ба шумор меравад.

Аз назари Наврӯз Сулаймони ба қасиди ватанияи устод
Рӯдакӣ

Сохили Ому, фазли дилқошан
Дар навар аълаъ ташин онд хашин

¹ Маншам — манзилас

² Аъдо — адуко — душманас.

Дар ин байт яке аз калимаҳои синонимӣ (хуладу ҷинно) баранбӯ аст. Ичунин дар байти дигар яке аз ду калиман му-ролифӣ «равону ҷин» баранбӯ аст:

Мевазад бӯи куш аз элтофи ӯ
Дар равои мурда ҷон ояд ҳаме,

Дар ин байти Абдулмалики Баҳори яке аз ду калиман «талъати рӯй» баранбӯ аст, зеро ҳар ду ҳам ба маънои чехра мебошад:

Ба ҷарами талъати рӯй туро,
Хандаи лаъли сухангӯи туро.

Дар ин мисол, ки аз Шерали Мастон аст, ҳашии қабех ву-ҷуд дорад:

Моро дағиз мабин, ки мо бисёр суфтаем,
Байти наъму хешро ҳоло нагуфтаем,
Чун сатраи гумшудан шеърӣ ӯлаки
Дар ҳиллати нисоин худ бедор куфтаем.

Дар ин мисол яке аз калимаҳои таркиби изофии «хиллати нисоин» мавҷуд аст, зеро ҳарду калима як маъно дорад.

Қомату боло синонимӣ қад буда бо изофат як ҷо ғаврдани онҳо аз қабилӣ ҳашии қабех ба шумор меравад:

Ҳамеҳодам туро он ҷо бубиним,
Чӣ хуш бо қомати болои хандон.

(Ғулҷадро).

Бояд чунин гуфта мешуд. Чӣ хуш бо қомати зебову хан-дон...

...Ки шояд бар машоми ту расонал
Шамси бодӣ намури баҳори.

Зарурати шеърӣ ҳатто Фирдавси бузургро маҷбур карда-аст, ки гоҳе калимаҳои баранбӯро дохили мисраъ ғардонад, калимаҳои таъкидшуда баранбӯ буда, ҳашии ҳисоб меёбад:

Дар ин сол як шаб ҷиёишкунон
Ба тоб андарун шуд ситодишкунон.

Инчӯ дустар овард тобандиҷеҳр
Зи хуршед тобандатар бар сиеҳр.

Ба хуш дилерон ба даст андарун
Чу дарё эҳсон мавҷзан шуд зи хуш.

Дар боран сирқоти шеърӣ

Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-мӯъҷам» гуфтааст (муҳтас-ран на бо қаме тағйирӣ ибораҳо):

«Найравӣ ба некӯгӯён некӯ ояд, на ба бадгӯён. Ичунин

шояр бояд, ки шеърӣ шонроиро горат накунад (мадуънад) ва маонии эшонро ба тағйири назм ва ихтилофи алфоз дар шеърӣ ҳеҷ ба қор набарад, ки мулки мардум ба тасарруфи ғосид тамаллауқ навазирад ва сухани дигарон бар ҳештаи бастан далолат бар ғазал накунад.

Сирқоти шеърӣ (шеърдуздӣ) қаҳор наваъ аст: интиҳол, салх, нлмом ва нақл.

1. **Интиҳол** сухани дигаронро ба худ бастан аст ва он чунон бошад, ки ҳама шеърӣ дигареро қасдан аз онӣ худ мекунад ва шеърӣ худ метардонад, бе тағйиру тасарруф дар лафз ва маънои он ё ба тасарруфе андак, чунон ки байте бегона ба мӯйи он дарорад ё таҳаллуғро гардонад.

Мӯиззӣ гуфтааст:

Талотур¹ ҳаракоташ ба дилан душман
Ҳамон кунад, ки зумурад ба дилан афён.

Адиб Собирӣ Тирмизӣ аз ӯ бурдааст:

Ба собирӣ ман, санамо, он лаби ҷу бурсади² ту
Ҳамон кунад, ки зумурад ба дилан афён.

Булфарачи Рӯйӣ гуфтааст:

Гуфта ба зироз³ сарири дариш⁴
Мархабо, барнагузар, ҳоча, фуруд он дариш!

Анварӣ аз ӯ бурдааст:

Гуфта ба ҷумлаи азувор сарири дари ту:
Мархабо, барнагузар, ҳоча, фуруд он дариш!

Фаррухӣ гуфтааст:

Аз нисеби ханҷари ҳумзори ту рӯзи набард
Хун бирун оид ба ҷон хай⁵ адуру аз масом⁶.

Заҳир аз ӯ бурдааст:

Бадандешро аз тафи қаҳри ту
Ба ҷон ҷрак хун ҷақал аз масом.

2. **Салх** — пӯст боз кардан, пӯст кандан ва дар шеър ин наваъ сирқа (дузди) чунон мебошад, ки маъний ва лафзро ға-

¹ Талотур — лай дар пай шудан.

² Бурсад — марсон.

³ Зироз — зиратчӣ.

⁴ Сарири дари — овози гиж-гиж дар.

⁵ Хай — ҷаранг бидан.

⁶ Масом — сурохҷаҳон тағи мӯй.

ро гирад ва таркиби алфози он гардонад (дигар кунад) ва бар
ваҷҳи дигар, адо кунад.

Чунон ки Рӯдакӣ мегӯяд:

Хар ки н-омӯшт аз гузашта рӯзгор
Инз н-омӯзад аз ҳеҷ омӯзгор.

Бӯшақур аз ӯ бурдааст:

Магар пеш бинишондаст рӯзгор,
Ки бех а-у набён ту омӯзгор.

Рӯдакӣ гуфтааст:

Ришӯ сиблат ҳаме хизоб нун,
Хештаре ҳаме азоб кун.

Абӯтоҳирӣ Хусравонӣ аз ӯ бурдааст:

Аҷаб ояд маро аз нараҳми нир,
Ки ҳаме ришӯ хизоб кунад.
Ба хизоб аз а'ал хаменараҳад,
Хештаре ҳаме азоб кунад.

3. Илмом касл кардан ва наздик шудан аст ба қизе ва дар
сирқоти шеър он аст, ки маъниеро фаро гирад ва ба иборати
дигар ва ваҷҳе дигар ба ҷор орад.

Чунон ки Арабӣ гуфтааст:

Садаф аз бими эҳсон паршавад ба қоси паҳанг
Зи хун ба ранги явоқит¹ ранг карда лаола².

Е-и «лаоли»-ро барои зарурати шеър индохтааст.
Анварӣ аз ӯ бурдааст ва неқӯтар аз ӯ гуфта:

Қаҳри ту гар тило³ ба даре кашид, шавад
Дур дар самини халқи садаф дозан анор.

Шаҳоби Муайяди Насафӣ гуфтааст:

Хамепош хун аз халқан танги зирех берун
Бар он гува, ки оби ҷор полан⁴ ба парвезан⁵

Заҳир аз ӯ бурдааст ва бех аз ӯ гуфта:

Туй, ки бар тани қасми ту диръи довуҷ⁶,
Зи заҳми беги ту парвезане бувад хунбоз

¹ Явоқит — ёқутҳо.

² Лаола — луълӯҳо, дурӯи мармарида; дар асл ҷамъи луълӯ ба шакли
лаола менамояд.

³ Тило — муҳаддакман ланҷар, дидбонии ланҷар.

⁴ Полан — аз феъли полудан ва болоидан буда, ба маънии соф кар-
дан аст.

⁵ Парвезан — элак, ғалбери ва ни ҷо софӣ, яъне қизе, ки бо воситаи
он моҳиро соф мекунанд.

⁶ Диръи довуҷ — зиреҳи довуҷӣ.

4. Нака он аст, ки дар ин боб шоир маънии шотре дигар бигирад ва аз бобе ба боби дигар барад ва дар он ҷарда берун орад.

Чуни ки Мухторӣ гуфтааст:

Кучо он эн қабое дарида дӯхта чатр,
Кунун бибояд чатраш дарида дӯхт кабо.

Разии Найшонурӣ ба боби мадҳ бурдаасту гуфта:

Ба зами хизмати даргоҳи ту ба ҳар тараф
Баҳо мулк, ки аз тоҷ мениханд камар.

Аз нақлҳои нодир он аст, ки Рӯдакӣ гуфтааст:

Агар гул орад бор, он руҳона ӯ на ғанифт
Харовина чу хама май хӯрад, гул орад бор.

Дақиқӣ оиро бар ҳамон назм ва ҳафтия нақли лонқ кардааст:

Агар сар орад бор, он синони ӯ на ғанифт
Харовина чу хама хун хӯрад, сар орад бор

Арбоби маонӣ гуфтаанд, ки чун шоирро маънае даст диҳад ва оиро либоси иборате нохуш нӯшонад ва ба лафзи суст ало қунад, вале дигаре ҳамон маъниро фаро гираву ба лафзе хуш ва иборате писандида берун орад, он маонӣ мулки ӯ гардад. Фақат ба аввали фазилати нешгӯӣ дода мешаваду бас.

Чунон ки Рӯдакӣ гуфтааст:

Бо сад ҳазор мардум танҳои,
Бе сад ҳазор мардуми танҳо.

Яъне бо сад ҳазор мардум ту фардӣ (ягонаӣ) ба хунари на домини дар миеми эшон ва бе сад ҳазор мардум ту бисёрӣ ва гӯё ба қон сар ҳазор мардумӣ ва агарчи маънӣ некӯст, ибораташ суст аст.

Ҷисурӣ аз вай бурдааст:

Агарчи танҳо бошад, ҷаҳон ҳама бо ӯст,
В-агарчи бо ӯ бошад ҳама ҷаҳон танҳо.

Байти Ҷисурӣ агарчи дар он басте (насеъ) кардааст, некӯтар ва ширинтар аз байти Рӯдакӣ. Ба ӯ эҷоди он бас аст. Ин маънӣ мулки Ҷисурӣ шун ва ба Рӯдакӣ танҳо фазилати нешгӯӣ монд.

Ҷамҷунон ки дар байти Муваззӣ аз нақли Анварӣ гуфтаем:

«Чун заминро шарафи мавлаи ту ҳосил шуд».

Агар шоир дуавум маънии ширини аввалро татбиқ (тамом-қунада) наёрад, аки ба он равнақи маънӣ афзояд ва либоси иборате балестар ва ширинтар аз он напӯшонад, ӯ дуъди маонӣ бошад ва эҳсон аввалинро бувад.

Чунон ки дар байти Булфараҷ ва Анварӣ гуфтаем:

«Гуфта бо ҷумлан зуввора сарри дари тӯ».

Инчунин дар байти Мунзай ва байти Анварӣ гуфтаем:

Ба шаҳри хеш дарун бехатар бувад мардум

ки ин сирқан маҳз аст ва мулк ашвалинофрост».

Таворуд

Агарчи Шамси Қайс дар ин кием ба тахти ушони сирқоти шеърӣ дуздихон бадеиро бо мисол шарҳу эҷод додааст, бештарини ин маънидӯзидхо ба таври таворуд иҷро шудааст.

Таворудан хотир тасодуфан ба ҳам мувофиқ омадани фикр аст.

Бисёр мушохида мегардад, ки байт ва ё мисран ягон шоир дар сурати тасодуф шаклан ва мазмунан айни байт ва ё мисран шоирӣ пешини ва ё муосир иҷро мегардад ва ҳол он ки маълум нест, ки шоир он шеърро дида ва ё шумидааст ё не. Бинобар он таъмин кардани ҳади сирқа ва таворуд душвор аст. Дар «Юсуфу Зулайха»-и Чомӣ ва «Хусраву Ширин»-и Низомӣ дар бисёр байтҳо таворуд иҷро шудааст.

Чомӣ мегӯяд:

Маро, эй кошӣ, модар намезод,
Ва агар мезод, кас ширам намелод.

Низомӣ гуфтааст:

Маро, эй кошӣ, модар назоид,
Ва агар зодӣ, ба хӯрда сар бидодӣ.

Низомӣ ва Ҳокимӣ муосирӣ ҳамдигар буданд ва Ҳокимӣ пеш аз Низомӣ вафот ёфтааст, ки ин малаҳ аз байти зерини Низомӣ маълум мешавад:

Ба дил гуфтам, ки Ҳокимӣ даристаи ман бинад,
Дарего, ман шудам аҷуи дарегогӯи Ҳокимӣ.

Маълум нест, ки байтҳои зерин, ки ҳар кадом ба ҳар яке аз онҳо мансӯб аст, таворуд аст ё яке мазмунӣ дигареро бурдааст ва ё ибораи халқиро ҳар кадом ба тавре таъмин кардаанд, ки ин ҳолат ҳам бисёр дида мешавад:

Бузурги доҳадот, дил дар саҳо банд,
Сари ҳамён ба барги гандано банд.

(Низомӣ).

Кисаҳи сар ба барги гандано сар бастаанд,
Бар синнаҳи ганданӣ даст э-он афсонадаанд.

(Ҳокимӣ).

Дар «Маҷмаъ-ус-саноъ» дар охири бахш сирқоти шеърӣ чунин гуфта мешавад (бо каме тағйирӣ забон). «Хуҷм ба ғирӣфтани маъно ва дуздӣ набояд намуд, то маълум гардад, ки шонри дувуҷм аз шонри аввал бурдааст ва дар ҳангоми нишон шеър ӯро дошта бошад ва яло метавонад буд, ки аз қабил таворуди хотирҳо бошад... Дар ин бора Қамолӣ Исмоил мегӯяд:

Агар таворуди хотир, ки дар маҷорин¹ он
На муқим аст, ки кас мӯътариз² шавад бар бай,
Ду роҳрав, ки ба роҳе раианд бар як самт,
Аҷаб набошад, агар уфтанд бай дар бай.

Байтҳоеро, ки роқими ҳуруф³ ҷиҳати қисманӣ дуздӣ оварда, ҳаргиз дуздӣ нест, балки чамеъ таворуди хотирҳост... ҷуночи, дар «Маҷмаъ-уи-наводир» мастур⁴ аст. Мир Низомиддини Шайх қасиде дар мадҳи Мирзо Султон Аҳмади Самарқандӣ дар силқи назм⁵ ҷашида, ҷиҳати талаби ислоҳ ба назари Мир Алишер (Навоӣ) расонидааст. Он ҷаноб баъд аз таъммул ва андеша гуфтааст: «Баъд аз байте, ки муштамил⁶ бар исми мамдӯх аст, байти дигар мебояд, то суҳан марбут шавад». Амир Шайх тасдиқ намуда, ялтимос кардааст, ки: «Он байтро шумо дар силқи назм оред». Мир Низомиддини Алишер ҷавоб фармуда ки «шумо ҳам фикр намоед ва ман низ таъммул намоям». То он гоҳ ҳар як давоҷу қалам ва қиғаҷора дар пеш ниҳода мутафаккир шудаанд. Баъд аз анхзае ҳар як байте гуфта ва навишта якдигарро дидаанд, ки ҳарфе аз ҳам тағйир надошта ва ин байт ин аст:

Баҳори боғи ҷанонӣ, қишлои гулшарин ҳуҷи,
«Гулаи рибзи қаран, сирри ҷуйбори нафос»

Аз тарафи дигар, бинобар он ки классикони мо ашъори шоирони гузаштаро ва ё шоирони муосирӣ худро қазорон-қазор аз ёд меоминстанд, ба таври тасодуф мисраъҳо, байтҳо айни ҳамдигар воқеъ мешуданд.

Ғайр аз ин, шоирони пешини барои таҷвиҷи мазмуну даъвои худ ва ҳусни суҳан мисраъ ва байтҳои мувофиқи вази афтодаи дигареро ба шеърӣ худ дохил менамуданд ва агар ғайри маъхур бошад, аксар нони шоирро зикр мекарданд. Аммо байт ва ё мисраъ дар ҳамаи замон ба нони шоире дар байни ҳалқ маъхур бошад, аз ғайри зикри ном таъмин карда мешуд. Масалан:

¹ Маҷорин — маҷордо, ҷои ҷараён, ки хо ба маънии вақти воқеънамӣ омехтаст.

² Мӯътариз — эътирозкунанда.

³ Роқими ҳуруф — муаллиф.

⁴ Мастур — маъхур.

⁵ Силқи назм — шаддаи марбӯриятӣ ном: ба силқи қавм овардан — ба назм даровардан.

⁶ Муштамил — шомил, олоқадор, дарбаргиранда.

Чои аз он лабҳо хикоят мекунад,
 Тути аз шаккар ривоят мекунад
 Хар ни мегӯяд ҳадиси саалсабила¹
 Э-он лаби нушини киноят мекунад.
 Дур аз он лаб чои яке нолоннай аст
 «Бишназ, аз ӣай, чун хикоят мекунад».
 Э-он лаби ҳамчун шакар монда ҷудо,
 «Аз ҷудонхо шикоят мекунад».
 Аз радабон мекунад назау тӯло,
 Чониби моро ривоят мекунад.
 Чошми шӯхаш мекӯшад теги чафо,
 Лазли чоибакшаш хикоят мекунад.
 Катан Чомиро ҷӣ ҳоят захми теги,
 Ғамзае, ури кифоят мекунад.

Дар ин ғазал Чомӣ як байти Ҷалолиддини Румӣ аз аввали «Маснавини маънавӣ»-и ӯ таъмин шудааст:

Бишназ аз ӣай, чун хикоят мекунад,
 Аз ҷудонхо шикоят мекунад.

Вале Чомӣ номи муаллифи байтро зикр накардааст, зеро ин байт ба номи Ҷалолиддини Румӣ машҳур аст. Ин кори Чомӣ аз сирқа аст ва на таворуд, балки таъмин мебошад.

Илова бар ин, бисёре аз шоирони ғазалсаро ба ғазалҳои шоирони пешин ва муосир пайравӣ карда ҳамчун назира на ҷанобия ғазалҳо суруданида, ки ночор шоири пайрав аз мазмуни шеъри шоири пайравинишуда истифода бурдааст.

Чунан ки дар боби сиркоти шеъри дила шуд, агар шоири соӣи мазмуни шоири авваларо дар қолиби нисбатан дилкашу хуштаре ифода намояд, ҳақ дар ҷониби шоири соӣи мебошад. Вагарна, дуади ӯхданобаро ҳисоб ёфта, заҳмати беҳуда кашидааст ва хулро беҳуда бадном кардааст.

Ҳофиз, махсусан дар аввалҳои эҷодиёти худ дар аксари ғазалҳои Саъдӣ, Салмонӣ Соваҷӣ ва Ҳочун Қирмониро пайравӣ кардаасту дар айни вақту қофияву радиф шеър гуфтааст, вале дар баъзе маърӯҳҳо муваффақ нашудааст. Дар ин бора Шиблин Нӯъмонӣ дар ҷилди 2-юми «Шеър-ул-Аҷам» махсусан баъди Ҳофиз ва Салмону Ҳочу муқовиса кардааст. Мо ин ҷо ду-се мисол зикр мекунем:

Ҳочу:

Хирка раҳи ҳонаи ҳаммор дорад пири мо,
 Эй дилро рондон мурдак пири соғаргирӣ мо.

Ин матлаи Ҳофиз аз матлаи Ҳочу чанд мартаба барҷастатар аст:

Дӯш, аз масъуд сӯи майхона омад пири мо,
 Чист ёрони тариқат, баъда аз ин тадбири мо?

Ҳочу гуфтааст:

¹ Саалсабила — номи ҳуҷет дар ҷамъияти афсонавӣ.

Гар шудем аз бола бадном чихон, тадбир чист?
Ҳамчунин рафтаст аз рӯи азол тақдирӣ мо.

Аммо Ҳофиз мазмуни ин матлаи Ҳочуро дар сурати бад-
таре дохил кардааст:

Дар ҳароботи мургон мо ин ҳамагӣ шавон,
К-ин чунин рафтаст аз рӯи азол тақдирӣ мо.

Ҳочу:

Мо дала девона дар занҷирӣ зулфат бастаем.
Эй басо оқил, ки шуд девонаи занҷирӣ мо.

Ҳофиз:

Аҳа агар донад, ки дил дар банди зулфи чун хун аст,
Оқилои девона гардад аз ин занҷирӣ мо.

Ин ҷо мазмун ҳамон мазмуни Ҳочуст. Аммо Ҳофиз мазмуни
Ҳочуро бо обуранги бадеӣ ороштааст, салбаи девонаи занҷирӣ
шудани оқилоиро зоҳир ва маълум кардааст, ки ин ҷо қайди
зулф чӣ қадар латиф мебошад. Ғайр аз ин, мисраи якуми Ҳо-
физ анида соф ва равои бошад ҳам, мисраи дуюми Ҳочу беҳ-
тар аст ва оқилу девона тазод ҷузъ шудааст.

Салмон гуфтааст:

Овози ҷамолат то дар чихон фитода,
Ҳалқе ба ҷустуҷӯ сар дар чихон ниҳода?

Ҳофиз гуфтааст:

Ид асту маъини гул, соқӣ, биёр бола,
Ҳангоми гул ки дидаст мей дар қадди ниҳода?

Ин ду матлаъ шаклан монанд бошанд ҳам, мазмуни аз
ҳам ҷудо мебошанд.

Салмон гуфтааст:

Салтан Зухди хуниам бар бед дода ҳома,
Мутриб бизан тарава, соқӣ биёр бола.

Ҳофиз гуфтааст:

Гул рафт, ӯ ҳарифи, Ҳофиз чаро ниҳонид?
Бе бонги руду ҷанге, бе ёри қоми бола...

Мисраи дуюми Салмон ниҳоятдараҷа барҷаста ва масто-
на аст.

Ҳофиз дар ҷавоби ғазалҳои Саъдӣ ҳам ғазалҳо суруда-
аст. Бисёр мазмунҳои аз Саъдӣ гирифта бошад ҳам, услуби
ифоларо ҷунон тағйир додааст, ки наметавон аз ҳамдигар им-
тиёз кард.

Мазлум аст, ки Саъдӣ, Салмон ва Ҳочу пеш аз Ҳофиз гузаштаанд. Хар як шоир дар аввали эҷодиёти худ хатман бо-яд марҳилаҳои тақлид ва тақомули аз сар гузаронад. Чунон ки худ Ҳофиз гуфтааст, ӯ найрани Ҳочу буд:

Устоди тараф Саъдиёт пешаи хама кас, аммо
Дорад сухани Ҳофиз тарзи сухани Ҳочу.

Бо вучуди ин Ҳофиз ба он дараҷа расидааст, ки шеърӣ ягон шоирро бо шиъорӣ Ҳофиз муқоиса наметавон кард.

Муносибати Ҳофиз ва шонирони бивидна ба ғазалҳои ӯ бигер назира ва ҷавоб гуфтаанд, вале ҳаргиз мунаффаҳ нашуда-анд. Чунончи:

Ҳофиз гуфтааст:

Бӯй, то гул дорафшонему мӣ дар сатар андозем,
Фалакро сифи биҷофеу тарзи нап дарафшонем.

Қамолӣ Хучандӣ гуфтааст:

Бӯй соқӣ, ки беҳи ғам ба дари гул барандозем,
Мӣи гулун талаб дорему гул дар сатар андозем.

Матлаи Ҳофиз аз тарафи зебоӣ ва барҷастагии шаклӣ — интиҳоби калимаҳо, барҷастагии таркибҳо ва таносуби калом, махсусан аз ҷиҳати ғоя ва ҷӯшу хурӯши маънона инсбат ба матлаи Қамол ба балеандтарин нуктаи балогат расидааст.

Хулоса, дар назари ва ҷавоб ба дараҷаи аввал на тава-руд, балки дар сурати шуури сиркат менегад. Агар шоир ух-данобаро бошад, мазмун дар қолаби шикастаю рехта, сабаби шикасти аҳиммат ва шукӯхи эҷодии шоир мегардад.

Чанд мисоли сиркати шеърӣ ё таваруд ин аст:

1. Низомӣ гуфтааст:

Афтод ба офтоб гардам,
Наздик шуд офтоби зардам.

2. Ҳоконӣ гуфтааст:

Дур аз ту гузашт рӯи умрам,
Наздик шуд офтоби зардам.

3. Низомӣ гуфтааст:

Сат бар он одми шараф дорад,
Ки дилу анда бар алаф дорад.

4. Ҳофиз гуфтааст:

Сат бар он одми шараф дорад,
Ки дили мардунон биезорад.

5. Фирдавсӣ гуфтааст:

Ба гетӣ чуи фарзанд пайванд нест,
Ки ширинтаре ҳам чу фарзанд нест.

6. Ҷомӣ ни мазмуниро бурдааст:

Ҳеҷ неъмат бехтар аз фарзанд нест,
Ғайри фарзандон ба дил пайванд нест.

7. Дақиқӣ гуфтааст:

Гӯянд сабр хун, ки туро сабр бардиҳанд,
Оре, диҳад валеҳ ба ӯри дигар диҳад.

8. Ҳофиз ни мазмуниро ба хубтарин сурате дохил кардааст:

Гӯянд санг лаъл шавад дар мақоми сабр,
Оре, шавад, валеҳ ба хуни ҷигар шалад.

9. Низомӣ гуфтааст:

Чу баргардад минон аз истиқомат,
Ба дувворӣ ба даст ояд саломат.

10. Саъдӣ ни мазмуниро дар либоси зеботаре оронш додааст:

Чун муҳаббат шуд зъятиҳи минон,
На азимат¹ азар кунад, на насрон.

11. Низомӣ гуфтааст:

Дар ноумедиро бисе умед аст,
Поёни шаби сияҳ сафед аст.

Шоҳин ни мазмуниро дар қолаби дағале ифода кардааст:

Имрӯз, ки мавсуми тавоф аст,
Поёни шаби сияҳ соф аст.

12. Низомӣ гуфтааст:

Агар Фарҳад шуд, Ширин бимонад,
Чӣ ҳам аз зардгул, азери бимонад.

13. Ҷомӣ ни мазмуниро низ дар либоси дигаре нағз ифода кардааст.

Агар реҳт гуд, боре поянда бод,
Б-агар рафт меҳр, моҳ тобида бод.

14. Ҳофиз гуфтааст:

Халлоҷ бар сари дор ни нукта хуш сарояд,
Аз Шифоӣ мапурсед амсоли ни масоҳ.

¹ Азимат — дуо.

15. Мирао Ғолиб ин мазмуниро чунин ифода кардааст:

Он роҳ ки дар сина нисҳон аст, на пайза аст,
Бар дор тавон гуфту ба минбар натавон гуфт,

16. Саъдӣ гуфтааст:

Шаблаара гар вақли офтоб нахотад,
Равнақи бозори офтоб нахотад,

17. Ҳофиз ин мазмуниро бо мақсади дигар чунин ба қор бурдааст:

Васфи рухсоран хуршед аз ҳаффон¹ малурс,
Ки дар ин онҷан соҳибназаран хайронанд,

18. Сайидо низ ин мазмуни Саъдӣ ва Ҳофизро бемуваффақият ифода кардааст:

Гурезон шуд, шаблар аз моҳтоб
Иштиасти дар индешан офтоб,

19. Ҳофиз гуфтааст:

Шабн торикӣ бини ману гирдобе чунин ҳол,
Кучо донанд ҳоли мо сабукборан сохило,

20. Аз тарафи шоири номаълуме дар сурати ҳолӣ аз латофат ва тақлиди маҳзи хушк чунин ифода ёфтааст (ки дар «Анварӣ Сухайлӣ» нақл шудааст):

Шабн торикӣ ҳаван раъду бороне бад-и тундӣ,
Кучо наранд мо доранд сармастони маҳфилҳо,

21. Саъдӣ гуфтааст:

Ошиқон куштагонӣ мазшуканд,
Барикӯда ин куштагон овоз

22. Чамӣ ин мазмуниро бурда бо маҳорат ифода карда бошад ҳам, ба дарҷаи самимият ва салосати Саъдӣ намерасад:

Қудо мена аз ту Чомӣро изоланд,
Ин кушта барикӯда ҳаргиз овоз.

23. Бедил гуфтааст:

Эй ҳаёли қоматат охи заифонро асо,
Бар рудат назоратҳоро лағзаш аз қўши сафо.

Накибхони Туграл мазмуни Бедилро дар сурати дағал ифода кардааст:

Аз ҳаёли қоматан ақсуи асо шайбадам,
Бар савгари фиребан карда ҳам душо маро.

¹ Ҳ а ф ф о ш — шабларак.

24. Хочу гуфтааст:

Қай барканам дил аз рухи ҷонон, ни маҳри ӯ,
Бо маҳр дар дил омаду бо ҷои бадар шиваа.

Ҳофиз ин мазмуниро бурдааст:

Нишкн ту дар замирану маҳру ту дар дилам,
Бо нир дар дил омаду бо ҷои бадар шиваа.

25. Низомӣ гуфтааст:

Май, ки халол аст ба ҳар як маком,
Душманки ақли ту карда зарон.

26. Хусрави Дехлавӣ мазмуни Низомиро бурдаасту ба дараҷи дафоти суҳани Низомӣ нарасондааст:

Оби явоб¹ ҳаст халол ба ком,
Феҳлн ту карданн би таладуф зарон.

27. Бисотӣ гуфтааст:

Дил инниву чашми ту ҳар сӯй барканам,
Мақтаи, мабодо ки бамогил инканандам.

28. Урфин Шерозӣ ин мазмуниро бурдааст:

Дорам ба чашми ӯ дили андулешаро,
Ғофил, ки зуд монҷаида, мост иншаро.

29. Дар санъати таҷнисӣ донд Қатрон гуфтааст:

Қасе ки раста шуд аз мӯи гашта буд чу мӯй,
Қасе ки гашта буд аз ӯла, монда буд чу ӯла².

30. Рашиди Ватвот гуфтааст:

Дар ҳасрати рухсори ту, эй зеборӯй,
Аз ӯла чу нол гаштам, аз мӯя³ чу мӯй.

31. Ҳофиз ин мазмуниро бо таъри маҳорати баланде ифода намудааст:

Баски аз мӯи мейи ту ҷудо мӯидам⁴,
Танам аз мӯя чу мӯе шулу он мӯй намонд.

32. Шохин ин мазмуниро дар ҷана ҷо ба кор бурдааст:

Дар мотаму мусибатам аз мӯя шуд чу мӯй
Аз нол ҳар ки пайкари ман ҳамчу нол ёфт.

¹ Оби явоб — оби ангур, шароб.

² Нол — май, нан сусту барик на мӯнхадист.

³ Мӯя — фиғон — фарёд.

⁴ Мӯидаи — фиғону фарёд кардан.

Ва боз:

Аз мӯй чу мӯй, аз нолла чу нолла
Мерофт ашқарои ан дунёи...

Ва боз:

Эй ғам, ки ба шаблон фироқи ту шудастам,
Аз мӯй чу мӯй шудам, аз нолла чу нолла...

Васлӣ нис ба ин мазмун дастдароӣ нармааст:

Аз мӯй чу мӯй ғаштаму аз нолла шудам нол,
Ғирефт индаҳам дӯхт он ғӯрғӯраи...

33. Хайём гуфтааст:

Душман ба ғалат, гуфт, ки ман фалсафам,
Энд донад, ҳар он ки ӯ гуфт, наам!
Лекин чу дар ин ғамозиён омаллаям,
Охир қам аз он ман бодонам, ки наам?

34. Саъдӣ гуфтааст:

Ман ошам, ки ман донам.

Саъдӣ мазмуни болони Хайёмо дар ҷумлаи мӯтоҳу мӯъҷае
ифода карда бошад ҳам, Хайём фикри раддики худро пурра
ва ҳафтаи дар муқобили душмани мутаассиб дари худ
ҳамчун тирӣ таҳрифе рағбона кардааст. Дар ки замина дар
ҳар лаҳз ғисре аз шонрон ва навиҷадагонии номия пешка-
дам ба муқобили бадбахони мутаассиб ашқори тезтунд суру-
даанд, ки инки онҳоро лозим намедонем.

Вале дар сурати тасодуф шеърӣ зерини шонр Қутбӣ Ки-
ром ба назар расид, ки дар байти нахустини он фикри хайё-
мона ва саъдийона муноқиша мегардад:

Одаи ашқ рағбона шудам,
Нарз меҳонам, ки ман худ кистам
То ба даст орам диле дар индази,
Бори ашқона аз ман кистам.

Он ҷо ки аён аст, ки ҳама ба баён аст. Муқоваро ба ҳу-
дн ҳонанда ҳавола менамоем.

Ҷунон ки инки ёфт, ба ҷуз ашқоре, ки ба мислики навиҷа
ва ҷавобии суруда шуданд, шонрини пешини ан қамолти ғис-
ёр аз ғд қонистани ашқори мутааладдини ва муосир мазмуни
дигарро ҳатто ба ашқори навиҷа дар арҷи баён ме-
овардаанд. Мумкин аст, ки дар сурати тасодуфи маъна мазмуни
шонри дигаре ба ҷуз мислики.

Аз ин ру сиржа ва таъриро аз ҳам тамъа додан баст
мушкил аст. Бо истифода баъзе мазмунон баст ва ишқусти
умуман маъмуло ҳафрон бор ҳама ва таъриро ёфтааст, ки
инки баъди зерини Баъда дар ин маъна мислики менамоид:

Ба шӯхӣ зад тараб — ғам офаридаанд.
Муқаррар шуд асэл — сам¹ офаридаанд.

Осори шоирони мо он гоҳ дидаҷаси ва диққатрабо хоҳад буд, ки мавзӯҳои доир ба ҳаёти иҷтимоиро дар либоси образ, таркиб ва ифодаҳои нозуқ ба таври ғуфта ва парвариниш-ёфта ифода намояд.

Чунон ки анда шуд адабиётшиносини гузаштаи форс-тоҷик на танҳо дар боран мустаҳсаноти шеърӣ — он чи ки вафоса-ти шеърро фароҳам меорад, таълимоти муқаммаде ба вуҷуд овардаанд, балки нуқсонҳои шеърӣ замони худро низ омӯхта ва муайян карда, барои пешгирии онҳо фикрҳои муҳим пеш рондаанд. Шамси Қайс ҳатто аз шеърӣ устод Рӯдакӣ айб ёфтааст ва ба аҳли адаб ғушрас намунаи онро зарур шуморидааст, ки мисолаш дар боло гузашт. Ин рафтори объективии мунаққидони пешвӣ имрӯз барои мо дарси ибрат аст.

Мо дар хотима кӯшиш мекарем, ки на фақат як қисми таълимоти гузаштагонро доир ба ыаллатҳои шеър баён намоем, балки аз нуқтаи назари талаботи онҳо баъзе нуқсонҳои шеърӣ шоирони муосир, хусусан ҷавононро хотиррасон кунем. Мо ин ҷо бисёр мисол оварда наметавонем ва фақат бо он зорҷа-ҳое, ки дар даст буд, қаноат мекарем. Вале таҳлили ҳамина мисолҳо низ нишон медиҳад, ки таълимоти гузаштагон дар бо-рай пешгирӣ кардани шеър аз ыаллатҳо ҳаёз аз бисёр ҷиҳат-ҳо аҳамияти худро ғум накардааст.

Таъқиқи адабии мо то ҳол ба ҷунии нуқсонҳои шаклии асирҳои баъзе аҳамият надода истодааст. Дар мақолаҳои таъ-қилии матбуоти ҷамхури аср боран он ыаллатҳо, ки мунақ-қидони гузашта пайрон шудани муносибати суҳан, заъфи таъ-лиф, ҳаши, саъти ва ғайра номҳо долазанд, ҳеҷ суҳан намера-над. Таҳлили ҷузъиёти шеър ҳамо дар мо расм ғашудааст, му-наққидон ҳар як ыалмаю ибора ва таъйиҳу истифраро таҳлил намекунанд ва ҳушу кубҳи онро нишон намедиҳанд ва ҳол он ки ҳамаи инҳо барои мубориза дар роҳи вафоса-ти шеър ва балогати маъмуи бағоят зарур аст. Таҳлили муфасссали шеър барои тарбияи заъқи салими донадагон ва нағнсадагонии ҷавон аҳамияти қалон дорад.

Мо умедворем, ки мақолаҳои ин қисм, хусусан хотимаи он диққати мунаққидонро ба сӯи ин масъалаҳои муҳим хо-ҳад ғашанд. Агар маҷмӯа дар ин роҳ заррае кӯмак карда та-вонад, мо ваъифаи худро иҷро шуда ҳисоб мекунем.

¹ Сам — заҳр аст. Агаран асэл ғушро бошад ҳам, бисёр хӯрдани он заҳр меғардад.

МУХТАСАРИ АРҶЗИ ТОҶИКӢ

БАӢЗЕ ЛАӢЗАӢОН МУҚАДДИМАВӢ

Маълум аст, ки вазини шеърӣ мо арӯз аст. Арӯз ҳарчанд арабнасл бошад ҳам, ба мурури замонҳои дуру дароз қор хӯрда, мувофиқи сохти забон ва заъқи халқи форсу тоҷик номи мустакилӣ арӯзи форӣ (аҷам)-ро гирифтааст ва ҳақиқатан дар бисёр лаҳзаҳо арӯзи форӣ ё арӯзи аҷам аз арӯзи арабӣ ҷудо шуда меистад.

Дар арӯзи 19 гурӯҳи асосии вази мавҷуд аст, ки онҳоро бахр номидаанд. Аз ин 19 бахр 3-тоаш — қариб, ҷадид (ғариб) ва мушқил ғодидардан арӯзиёни Аҷам аст. Пяч бахри дигар ба заъқи форсу тоҷик мувофиқат накардааст, бинобарин шонрони форсу тоҷик қиро тари кардаанд ё ки маҳз барои нишон додани қудрат ва хуварнамоӣ баӢзе аз шонрони саромади пешнина дар он бахрҳои ғайри маънӯс таъъозмӯӣ намудаанд. Он панҷ бахр инҳоянд: тавил, мадид, басит, шофир ва қомил.

Ҷодидори нахустини ялми арӯз Халил ибни Аҳмад бини Умар бини Тимм-ул-Басри ном олими араб мебошад. До-нимандаи маъкур дар ҳудуди соли 174 хитрӣ — 790—791 ме-лодӣ дар Басра пайдо шуд. Ӯ 15 бахр ғод кардааст ва барои савҷидани шеър эфсона ном қолабҳои ҳаштгонаро аз моддан «фетъа» ғод намудааст. Пас, аз тарафи Ҳасан ибни Аҳфаш ном олими забони араб мутадорик ном бахре илова шуда ада-ди бахрҳо ба шонздаҳ расидааст. Дигар 11 бахр миёни арабу аҷам муштарак аст: ҳазач, рамаз, рачаз, сарез, мунсарех, му-зорез, мучтас, муктазаб, ҳафиф, мутақориб ва мутадорик.

Вазинҳои арӯзи асосан ба ду гурӯҳ ҷудо мешавад: вазинҳои аслий, вазинҳои фаръӣ.

Баъд аз ғайт шудан ба собит гардидаи вазинҳои аслий ба асоси тағйироти раво дар ғунаҳои солими он ба ҳар як бахр—вазини аслий вазинҳои бисёре пайдо шудаанд, ки онҳо дар ҳу-кми шайхон бахри аслий қарор ёфта, вазинҳои фаръӣ ё музакхф (тағйирёфта) номида шудаанд.

Пеш аз ҳама бояд ҳамин лаҳзаро эзоҳ намоем, ки ба каллиман «арӯз» бисёр маъноҳо медиҳанд. Яке аз онҳо ин аст: арӯз ҷиҳат, ки шеърро бар он арз карда, нуқсонҳоиаш бо санҷидани руқиҳо дуруст мешавад. Пас арӯз ба маънои умумӣ вази шеър аст. Арӯзиёни пешина надиро чунин таъриф мекунанд: вази иборат аз ҳайатест, ки аз тартиби ҳаракоту саканот ва таносуби он дар алаҳ ва микдор ҳосил мешавад, чунон ки нафс аз идрок он лаҳзати махсус ёбад ва он лаҳзатро ин қо завоқ меғӯянд.

Агар ба қоидаи он ҳайат, ки аз ҳаракоту саканот ва таносуби он иборат мешавад, ҳайате оид, ки аз тартибати ҳарфию ва таносуби онҳо ҳосил шуда бошад, шеър ном мегирад. Вагарна дар илми мусикӣ иқоъ¹ меноманд.

Ба иборати дигар, вази ченак на андозаи як навъ аз навъҳои шиъори гуногунсохт мешавад. Арӯз дорони нуздаҳ баҳр буда, дар дохили ҳар як баҳр шохҳои бисёре мавҷуд аст, ки ҳар каломи онҳо вази қонунӣ ва ҷудогонаи дониш, ба воситаи руқиҳои муайян солим ва музоҳаф санҷида мешавад.

Руқи. Барои санҷидани вази шеър арӯзиёни микдор таъин кардаанд. Ин микдор ба таъри муайяни аз руқиҳо иборат аст. Руқи боя гуфтаи аст. Чамъи руқи арқон аст. Арқон аз молази феъл ташкил шудааст. Арқонро аффонлу таффонл ҳам меноманд. Лекин мо фақат руқи, ё шакли чамъаш — арқонро истемол мекунем. Манзун ва мушфиқ аффондани мисраъҳои як байт ба воситаи санҷидани руқиҳои матлуб аз руқи камияти ҳиҷоҳо ҳосил мешавад. Руқиҳои ду навъанд: руқиҳои солим ва руқиҳои музоҳаф, ки аз руқиҳои солим гирифта мешавад. Руқиҳои солим 8 ҳел буда, дорони ҳусусияти ҷудогонаи имлоӣ мешавад:

Дар алифбон нави мо дар имло ва интибат ё (ғно-и дароз) танҳо дар охири каллимаҳо ба қор мераваду бас. Вале дар арӯз, ғное руқиҳои он ё {ғё-и маъруф} ва инчунин «у-и дароз (зови маъруф} на танҳо дар охири каллима, балки ба аввалу миёнаи каллима низ меояд. Аз ин руқи мо лозим донишем, ки барои руқиҳои арӯзӣ, ки микдори вази шеър аст, баъзе аломатҳои шартӣ таъин намоем.

Барои ифодани «у-и дароз (зови маъруф} ва ҳам «у-и пурра (зови маҷхул) «ў» менависем. Инчунин дар вақти ифодани дарозии дар аввал ва миёнаи руқиҳои имлои ҳам «ё» (и-и дароз) менависем: 1) фаълун, 2) фонлаун, 3) мафйёлуи, 4) муфтанлаун, 5) маффонлаун, 6) мустафйёлуи, 7) фозлотун, 8) мафйёлоту.

Аз руқиҳои ҳаштгона ду руқи маффонлаун ва мутаффонлаун дар санҷиши пазихон шеъраи форсу тоҷик ба қор намеравад.

¹ Иқоъ {иқо} — ба тартиб андохтани оҳанги гуруҳ, ки миёни онҳо фосилаи маълум мавҷуд бошад.

Зихоф. Қор бо ин хант руки тамои наменовад. Барои ҷодои азияҳои нави сохтани рукиҳои нави лозим шудааст. Рукиҳои нави ба воситаи зихофот ба амал меояд. **Зихоф** — дар фарҳангҳо ба маънои расидани тир наздики нишона мебошад. Ин калима дар истилоҳи арӯз ба маънои тағйироти рукиҳо буда дигаргунии раво ҳисоб меёбад ва шакли ҷамъаш азоҳиф, азхоф, зихофот мебошад.

Пас ба воситаи амалиёти гуногуни зихофот рукиҳои ҳосилшуда илҳобат ба рукии солим, ки дар ҳукми реша мебошад, рукии **музоҳаф** ном гирифта, вақти бо он рукиҳо сохтанишуда **ро вақти фаръи** меноманд.

Ҳамаи рукиҳои музоҳаф ба 85 мерасад. Хар як рукии музоҳаф бо яллом амал иҷро карда шуда бошад, бо ҳамаи амал ном мегирад. Амалиёти рукиҳои аз рукиҳои солим ба воситаи афзонин, ҳазф (партофтан) ва табдил сурат мегирад. Амалиёти афзонин ва ҳазф аз азияҳои руки ва ё охири руки илаал (илаалтоҳ) ном дорад, ки ба маънои тағйир аст. Аз рӯи нишонҳои Муҳаммад Ғиёсиддини (муаллифи «Ғиёс-ул-лугот») ҳамаи ин амалиёти мураккаботи ҷадида ба 47 мерасад. Вале аз рӯи нишонҳои Ваҳиди Табрезӣ (муаллифи «Ҷамъи мухтасар») ва Қайси Рӯзи (муаллифи «Ал-муъҷам») 35-то буда, аз ин 13-тои ҷодокардан арӯзиёни аҷам ва 22-тин он ҷодокардан арӯзиёни араб аст, вале дар «Ҷамъи мухтасар» маъмултарини онҳо, яъне 29 зихоф энкр ёфтааст.

Аз рӯи нишонҳои Нарвези Нотили Хонларӣ («Вақти шеърҳои форсии», с. 207) шумораи ҳамаи зихофоти, ки маъни арабу аҷам муштарак аст, аз чихилунавч мегузарад.

Амалиёти рукиҳои, тавон ки дар боло энкр ёфт, аз рӯи таълимоти сҳоластикӣ печ дар печ ва таъриқламини аз маъниқ дур сурат гирифта, ба асоси азияҳои араби бино ёфтааст. Аз ин рӯ шарҳи азияи он азия ба таъриқ нишонҳои арӯзиёни қадим басо мушқил аст.

Ба тартиби нави ҳамаи зихофоти муштарак байни арабу аҷамро ба се гурӯҳ ҷудо мекунем: ҳазф, афзонин, табдил ва чун намуна энкри чанде аз онҳоро меоварем.

ҚОИДАИ ҲАЗФ

(партофтан)

1. Ҳазфи як ҳичон кӯтоҳ, ки бо ин роҳ зихофоти зерин ҳосил мегардад:

1) Саам — ҳуҷҷаҳ аз ҷаулуи ҷаулуи мемонаду аслам ном мегирад.

2) Харм — аз мафъӯлуи як ҳичо кам шуда, мафъӯлуи мемонад ва ахрам ном мегирад.

3) Таҳник — монанди харм буда, агар дар аввали мисраъ воқеъ шавад, харм ва агар дар миёнаи мисраъ воқеъ шавад, таҳник ном мегирад.

4) Ташъис — чунончи, аз фойлотуи рукин мафъӯлуи монда мушъас ном мегирад. Ин зихоф дар баҳри мадид, ҳафиф, рамал, мучтасс истеъмол мегардад.

5) Қасф¹ — масалан, аз рукин мафъӯлоту рукин мафъӯлуи мемонад ва мақсуф ном мегирад.

6) Вақф — масалан, ба ҷои мафъӯлоту рукин мафъӯлон омада, мақуф номида мешавад. Қасфу вақф дар баҳри сареъ, мунсарех ва муктазаб ба кор меравад.

II. Ҳазфи як ҳичои дароз, ки бо ин роҳ зихофоти зерин ҳосил мешавад:

1) Ҳазф — чунончи аз рукин мафойлуи рукин фаълун, аз рукин фойлотуи рукин фойлуи ва аз рукин фаълун рукин фаъл мемонад ва маҳзӯф ном мегирад.

Ин зихоф дар баҳри рамал, тавил, мутақориб, мучтасс, мадид, ҳазач ва ҳафиф истеъмол мегардад.

2) Қаср — аз мафойлуи мафойл, аз фаълун фаъл ва аз фойлотуи фойлон монда, мақсур номида мешавад.

3) Рафъ — ба ҷои мустафйлуи фойлуи ва ба ҷои мафъӯлоту мафъӯлу монда ва марфӯъ номида мешавад.

III. Ҳазфи як ҳичои кӯтоҳ ва як ҳичои дароз:

1) Ҳазз — чунончи ба ҷои мустафйлуи фаълун, ба ҷои фойлуи фаъ монда аҳзз ё маҳзз ном мегирад; ин зихофот дар баҳри қомилу раҷаз ба кор меравад.

2) Салм — чунончи аз фойлотуи фаълун мемонаду ислам ном мегирад; ин зихоф дар баҳрҳои сареъ, мунсарех ва муктазаб ба кор меравад.

3) Шатар — чунончи аз мафойлуи фойлуи ва аз фаълун фаъ мемонаду аштар номида мешавад.

IV. Ҳазфи ду ҳичои дароз:

1) Ҳатм — чунончи аз мафӯлуи фаъл мемонад ва рукин музоҳаф ахтәм ном мегирад.

2) Қабб — масалан, аз мафойлуи фаъл мемонад ва маҷбӯб номида мешавад.

3) Рабъ — чунончи аз фойлотуи фаъл мемонад ва марбӯъ

¹ Дар баъзе ҷиҳатҳои кӯтоҳ ба монанди «Ҳаф хулуҷи»-и Кабул Мусаммад ва «Ҷаъли мухтасар»-и Ваҳиди Табрӣ ба ҷои қасф қашф қайд ёфтааст.

ном мегирад. Ин зихоф дар баҳри рамал ва музореъ истеъмои мегардад.

V. Ҳазфи ду ҳичои дароз ва як ҳичои кӯтоҳ:

1) Чаҳф — масалан, аз фоилотуи фаъ мемонаду маҷхуф номида мешавад.

2) Сах — чунончи, аз фоилотуи мафруқи муифасил фоъ мемонаду маслуҳ ном мегирад.

3) Тамс — аз фоилотуи муифасил фаъ мемонад ва мат-мус номида мешавад.

4) Чадъ — аз мафъӯлоту фоъ мемонаду маҷдӯъ ном мегирад ва дар баҳри сареъ, мунсарех истеъмои мегардад.

Дар мавриди зихофоти вақф, каср, хатм, сах, чадъ, залал як ҳарфи ҳамсадо дар охир зиёда мемонад ва бинобар он ки ин зихофот ҳама ба руқии охириини вази тааллуқ доранд, аз ин рӯ дар охири вази афзунии як ё ду ҳарфи ҳамсадо равоист ва тағйире дар вази намендиҳад (Ҳонларӣ, сах. 208).

ҚОИДАИ АФЗОИШ

Афзудани як ҳичои дароз:

Тарфиал — чунончи мустафъилуи мустафъилотуи ва мута-фоилуи мутафоилатуи мегардад. Ин зихоф дар баҳри қомал ва раҷаз истеъмои шуда, мураффаал ном мегирад¹.

ҚОИДАИ ТАБДИЛ

Табдили як ҳичои дароз ба як ҳичои кӯтоҳ:

1) Қабз — чунончи мафойлуи ба мафойлуи, ё фаълуи ба фаълуи мубаддал мегардаду руқии музоҳаф мақбуз ном мегирад. Ин зихоф дар баҳрҳои ҳаззач, музореъ, мутадорик воқеъ мешавад.

2) Қафғ — масалан, мафойлуи ба мафойлуи ва фоилотуи ба фоилотуи табдил меёбад ва руқии музоҳаф маҷхуф ном гирифта, дар баҳрҳои тавил, мадид, ҳаззач, рамал, ҳафиф, муч-тасс, музореъ воқеъ мегардад ва дар охири мисраъ намеояд.

3) Ҳабн — мустафъилуи ба мафойлуи, мафъӯлоту ба мафойлуи ё фоилотуи ба фоилотуи мубаддал мешавад ва руқии музоҳаф маҳбун номида мешавад.

4) Тайй — мустафъилуи ба муфтаилуи ва мафъӯлоту ба

¹ Баъзан ба ҳичои охириини мураффаал — мустафъилотуи як ҳарфи со-кии (алиф) ҳамроҳ мекунавад, ки мустафъилотуи монанд ва мутаффаал ном мегирад.

фонлоту мубаддал мегардаду ба худ номин матни мегирад; ин
рукин музохаф дар бахрон басит, раҷаз, саръ, мунсарех ва
муктазаб воҳеъ мешавад.

ТАКТЕЪ ВА ХИЧО

Тактеъ дар лугат ба маънои қатъ кардан, яъне буридан, ба
порчаҳо ҷудо кардан меояд. Аммо дар илми арӯз мисраъзон
ки байтро мувофиқи қондани муайян ба хичохи ҷудо кардан
аст, ки бояд хичохи ҳар ду мисраъ аз рӯи кӯтоҳӣ ва дарозӣ
рӯ ба рӯи ҳамдигар истанд.

Маънои лугавии калиман хичо бошад, харфҳои ягон мати-
ро яқта-яқта аз ҳам ҷудо карда хондан аст. Чунон ки дар урф
хичо карда хондан — харфҳои аз ҳам ҷудо карда якто-якто
хондан меояд. Хичо ба маънии хозираи он ҳамчун истилоҳ дар
забонамон ва арӯз бисёр ҳам қадимӣ нест.

Дар «Вазни шеърӣ форсӣ» (сах. 60) гуфта мешавад: «Ка-
лиман хичо дар лугат ба маънои як-як харфхост ва истеъмоли
он ба ин маънӣ наз аст...»

Дар ҳақиқат, хичо дар урф ба таври якто-якто аз ҳам ҷу-
до карда хондани харфҳои калима аст.

Таърихи хичо дароз аст, ҷо ин ҷо мувофиқи мақсад ҳа-
лди хичоро мухтасаран эзоҳ менамоем:

Хичо ки асоси вақни шеърӣ форсӣ тоҷик мебошад, аз ҷиҳа-
ти қадимӣ асосан ду қисм аст: яке хичои дароз ва дигаре хичо-
и кӯтоҳ. Ҳамеша микдори хичои дароз ду баробари хичои
кӯтоҳ аст. Кӯтоҳи ва дарозии хичоҳо тобен қашқиҳои садонокҳо
ва сикти хичоҳо буда (масалан хичоҳои баста, қушода) дар
айни ҳол ба алали ҳамсадоҳо ине алоқадор аст.

ХИЧОИ БАСТА ВА ҚУШОДА

Хичоҳо аз рӯи сикт ва тартиби харфҳои садонок ва ҳамса-
доҳо ба ду қисм ҷудо мешаванд: хичои қушода ва хичои
баста.

Хичои қушода хичоест, ки бо ягон садонокӣ дароз ва ё кӯ-
тоҳ тамоми мешавад. Ҳамчун: ту, бу, мо, бе, сӣ ва дигарҳо...

Хичои баста хичоест, ки охири он ба яке аз ҳамсадоҳо ан-
ҷом меёбад; ҳамчун: пас, руз, шаб, орд, сар, тав, бог ва тай-
ра...

Ҳар як хичои қушодае ки ҳоҳ дар алали, ҳоҳ дар миёна ва
ҳоҳ дар охири калима қарор дорад, аз ҷиҳати садонокӣ кӯтоҳ бо-
шад, кӯтоҳ шумурда мешавад. Ҳамчун: ки, ба, ҳама, рама.

Ҳар як хичои қушодае ки садонокӣ дароз аст, хичои да-
рози ҳисоб меёбад.

Вале дар хичоҳои баста сарфи назар аз дарозии садонокҳо

дарозни хичоҳо ба қасрати ҳамсадоҳо низ вобастааст. Ҳатто, баъзе хичоҳои баста мавҷуд аст, ки бо нуҷуди кӯтоҳии садоноҳияшон, агар дорон се ҳамсадон қатар бошанд, хичо дароз ба шумор меравад. Ҳамчун: лард, зард, биет, шуст ва ғайра.

Қашиши хичоҳо, яъне ба ғайр аз дарозӣ ва кӯтоҳии хичоҳо, ба навъи ҳамсадоҳо вобаста нест, магар дар мавриди ҳарфи «Н», ки баъд аз садонокҳои дароз қарор гирифтааст. Ин хусусият дар қисми «Мавқеи ҳарфи «Н» дар арӯз» зикр хоҳад ёфт.

ХИЧО ВА УСУЛ

Агар қаллимаҳо ба ҷузъҳо тақсими кунем, майдатарини ҷузъи он овози ноҳидест, ки ба танҳои ё дар сурати таркиб бо якҷанд овози дигари қаллима пораҳо ҳосил мегардад. Ҳар кадоме ин овозҳои ноҳид, ё ки мураккабро донишмандони пешинна муқаттаъ меномиданд, мо хичо меномем. Пас ноҳиди вази хичост.

Арӯзиёи барои санҷидани шеър боя — руқиҳои 8-гона (ё даҳгона) таълиқи кардаанд. Баъд онҳоро ба дигар поракҳо, ки аҷло ва усул низ меноманд, таркиб мекуянд. Аҷло ҷамъи ҷузъ ва усул ҷамъи аср аст, ки қолабҳои якуминдараҷагӣ буда арқон ё афсона аз он таркиб меёбад. Инчунин усулро аз ҳарфҳои соқии ва мутаҳарриқ тартиб додаанд¹.

Усулро арӯзиёи пешинна ба ҳамаи тариқа тартиб ва тақсими намуздаанд. «Малори илзони арӯз бар ин се руқи (усул) ниҳодаанд: сабаб, батад, фосила. Ва сабабро ду навъ ниҳодаанд: сабаби ҳафиф ва соқил. Сабаби ҳафиф — як мутаҳарриқ ва як соқии, чунон ки: **нам**. Сабаби соқил — ду мутаҳарриқ мутаваҷҷи, чунон ки: **ҳама**. Батад ин ду навъ аст: макрун ва мафрук. Батади макрун — ду мутаҳарриқ ва соқие дар оқир, чунон ки **агар**. Ва батади мафрук — ду мутаҳарриқ бар ду тараф ва соқие дар мобайн, чунон ки **нола**. Ва фосила ду навъ аст: **сугро** ва **кубро**. Фосилаи сугро — се мутаҳарриқ ва соқие, чунон ки **чи кунам**. Ва фосилаи кубро — чандор мутаҳарриқ ва соқие, чунон ки **бидиҳаман**»².

Ба ин усули шашгона баъзе арӯзиёи се усул (ё ки ҷузъ) ҳамроҳ кардаанд, ки ба таври зер аст: сабаби мутаваҷҷит, ки аз як мутаҳарриқ ва ду соқии сохта шудааст, мованди ёр, қор; батади қасрат, ки аз ду мутаҳарриқ ва ду соқии сохта мешавад, ҳамчун: фароз, дароз. Инчунин фосилаи узмо мебошад,

¹ Ҳарфи мутаҳарриқ он аст, ки иғои ҳарфи ҳамсадо ба ҳисоби аломати забар — а, ё пери ё пеш — у ба ягон ҳамсадо ҳамроҳ мешавад. Ҳамчун **а** (бад) **а** (ча) **а** (гур), ки дар ин сурат ҳарфҳои **а**, **ч**, **р** мутаҳарриқ (чунонда) ва ҳамсадоҳои **а**, **д**, **р** соқии (нотавда) шумурда мешаванд.

² Ал-мубъҷам, сах. 29.

ки аз панҷ мутахаррик ва як сокии иборат аст, ҳамчун: на-
шиканамаш.

Ва ҳол он ки ба ғайр аз сабаби хафиф, ки мислҳои сар,
бар аст, ҳаман ни усули боқимондари боз ба ҷузъҳо ҷудо кар-
дан мумкин аст. Чунон ки «рама»-ро, ки сабаби сақил аст, ба
ду ҷузъи баробар, яъне «ра» ва «ма» тақсим кардан мумкин
мебошад. Ватади макруи «ағара»-ро ба «а» ва «ғар», инчунин
ватади мафрук «вола»-ро ба ҷузъҳои «во» ва «ла», ҳамин ҳел
фосилаи суғро «чи кунам»-ро ба порчаҳои «чи», «ку» ва «нам»
ва фосилаи кубро «бидихамаш»-ро ба порчаҳои «би», «ди»,
«ха» ва «маш» тақсим намудан мумкин аст.

Вале мо дар вақти савчин ва тақтеи шеър қолабҳои афо-
л ё арқиро ба асоси камияти ҳиҷоҳ ва сохти онҳо истинод
мекунем.

Чунки усули сабаб, ватад ва фосилаҳо усули схоластикӣ
ғайринамӣ буда, вале тақтеъ ба асоси ҳиҷо ва камияти онҳо
мувофиқи сохти забон ва воҳиди вақии шеъри форсу тоҷикӣ
мебошад.

ҲИҶОҲИ ШАШҒОНА АЗ РӯИ КАМИЯТ ВА СОХТ

Аз рӯи қондаи арӯи нави ҳиҷоҳ ба асоси камият ва сохт
ба шаш қисм ҷудо мешавад:

1. Ҳиҷон кӯтоҳе, ки аз як садоники кӯтоҳ ва як ҳамсадо
ибора аст, ҳамчун **ба** (ба мактаб), **би** (бинхон), **ғу** (ғубор) ё
ки танҳо аз як садоники кӯтоҳ иборат аст, ҳамчун **а** (ана), **и**
(ибо), **у** (усул).

Пурсишчиҳои ҳиҷонӣ қӣ, ҷӣ ба имлои ҳозира бо й-и
дароз навишта шаванд ҳам, дар алифбои арабӣ ба шакли **ق** ва
چ (қӣ, ҷӣ) навишта шуда, дар вақти тақтеъ аксаран кӯтоҳ
шумурда мешавад.

2. Ҳиҷоҳи дарози оддӣ, ки аз як садоники дароз ва як
ҳамсадо сохта мешавад: **бо** (бобо), **бӣ** (бибӣ), **бӯ** (хушбӯ), **ҷӯ**,
рӯ, **но**, **то**.

Ё ки танҳо аз як садоники дароз иборат аст, ҳамчун **о**
(оре), **й** (инак), **ӯ** (ӯху), **о** (омад).

3. Ҳиҷоҳи дарози оддӣ, ки аз як садоники кӯтоҳ ва ду
ҳамсадо иборат аст, ҳамчун: **бар**, **ди**, **сир**, **буз**.

4. Ҳиҷоҳи дарози пурра, ки аз як садоники кӯтоҳ ва се
ҳамсадо сохта шуда, дароз қимати як ҳиҷон дарози оддӣ ва
як ҳиҷон кӯтоҳ аст, ҳамчун **даст**, **бист**, **дара**, **дурд**, **сард**.

5. Ҳиҷоҳи дарози пурра, ки аз як садоники дароз ва ду
ҳамсадо сохта шуда, дароз қимати як ҳиҷон дароз ва як ҳи-
ҷон кӯтоҳ мебошанд, ҳамчун: **мох**, **роҳ**, **тир**, **тир**, **шир**, **мур**
(маъмур), **дур** (муқобили наздик), **зӯр**... Вале «ёр» барин
қалимаҳо мустасноанд ки аз «ё» ва «р» сохта шудаанд.

Қалиман индоии ай аз рӯи принциби имлои қозира яъуним ҳиҷо ҳисоб ёбад ҳам, бинобар он ки дар алифбои араби ба шакли (Э — اى) навишта мешавад, дар вақти тактеъ як ҳиҷоӣ дарози оддӣ ҳисоб меёбад.

6. Ҳиҷохон дарози пурра, ки аз як садоҳои дароз ва се ҳамсадо сохта шуда дарон қимати як ҳиҷоӣ дарози оддӣ ва ду ҳиҷоӣ кӯтоҳ аст, ҳамчун: дӯст, гӯшт, кист, ҷист, корд (орд ба-рин қалимаҳо мустасно, ки аз «о» ва «рд» сохта шудаанд) ¹.

Мо ин ҳиҷоӣ ӯхирин (рақами шаш)-ро васеътар эзоҳ мена-моем:

ки (гуфтам, ки...) ҳиҷоӣ кӯтоҳи мусовӣ ба аломати намқа-моняк «V» мебошад.

«ки», ё «ку» аз ҳиҷоӣ дарози оддӣ иборат буда, мусовӣ ба аломати хатча: «—» аст.

Ҳиҷоӣ «кур» ё «кор» дарон қимати як ҳиҷоӣ дарози оддӣ ва як ҳиҷоӣ кӯтоҳ буда, мусовӣ ба як хатча ва ним қамонак «— V» мегардад: ко(ру), кӯ (ру).

Агар ба ҳиҷоӣ дарози пурра боз як ҳамсадо, масалан «д» илова намоем, дарон қимати як ҳиҷоӣ дарози оддӣ ва ду ҳиҷоӣ кӯтоҳи қатор мегардад ва мусовӣ ба як хатча ва ду ним-қамонак «— ۛۛۛ» мешавад. Агар қалиман кордро ба тарҳ (схема) нишон диҳем, чунин мешавад: {ко(р)д — ۛۛۛ}

Аз ҳамин қабил аст қалимаҳои сохт, кист, дӯст, порс... ва дигарҳо.

Ба чуз ҳиҷоӣ пурран рақами ашшум боз як навъ ҳиҷоӣ пурран ихтисосӣ вучуд дорад, ки бештар аз рӯи талафи вази дар қофия ҳосил мегардад. Ин ҳодиса вақте рӯй медиҳад, ки ӯхирин ҳиҷоӣ 1-умини ду ҳиҷоӣ ҳампазлу бо овози «Н» таъом шавад. Чунон ки дар байти зерин қасидаҳои нишон аст ва ос-мон аст аз рӯи хоҳиши вази ба шакли нишонист, осмонист доҳил шудааст ва тақтани аъқби ҳиҷоӣ рақами шаш дорад:

Махи духафта, ки мулаҳваринишонист,
Анги ӯй аз онлай осмонист.

(Ҳусро).

Вазнин: муфтавлун, муфтанвлун, фенлот

(— VV — / — VV — / — V —)

¹ Абдурауфи Фитрат дар «Арӯи ҳақиқа» ном ашъари ҳиҷоӣ рақами ё-умро дар қатори ҳиҷохон рақами 4, 5 шумурда дарон қимати яъуним ҳиҷоӣ дарон мегирад ва фаромӯш мекунад, ки ҳамсадои ӯхирин ашъар аз тақтеъ сохт аст. Чунон ки Муҳаммад Рӯйсиддӣ мегӯяд: «Ин ашъар боз аз маддаи ду ҳарфи сонин воқеъ шавад, ҳамчун гӯшт, ҷист ва соат ва монанди маддаи ду ҳарфи сонин мисраъ бошад, агар он ду сонин дар баробари як му-ниҳа ва дар маъни мисраъ бошад, ашъар аз тақтеъ сохт шавад ва сонини ду-вум таҳаррик воқеъ шавад, сонини аввал мутаҳаррик шавад ва сонини ду-вум сохт ва тақтеъ сохт шавад. Занҷоти ин маблаъ ба таъри пурра дар баъзеи шайхон дида ҳамад шул.

Ҷадвали ҳичоҳон шашгона

Навъҳои ҳичоҳон	Ҳичоҳон кӯтоҳ	Ҳичоҳон дароз оддӣ		Якуним личина		Ҳичоҳон пурра (Баъзе)			
Рақам	1	2	3	4	5	6			
Соҳти ҳичоҳон	Як садонаки кӯтоҳ ва як ҳамсало ё танҳо як садонаки кӯтоҳ	Ду ҳамсало ва як садонаки кӯтоҳ ё як садонаки кӯтоҳ ва як ҳамсало	Як ҳамсало ё танҳо як садонаки дароз	Ду ҳамсало ва як садонаки дароз	Се ҳамсало ва як садонаки кӯтоҳ	Се ҳамсало ва як садонаки дароз			
Мисолҳо	Ба (маҳтаб), Ғу (бор) а (нор) у (фар) и (рода)	сар, буз, киш, ар (ар)	ба (ба) бе (ча) ди (на) ҷӯ (ӣ) о (фон) э (ха) й (нак)	ти бӯ зу ше ко	р р д р р	ғар бур киш вар д д т м	кӣ чи дӯ ки о	с с с р р	т т т д д
Қимат	у	—	—	—	у	—	у	—	у

ҚИМАТИ ҲИЧОҲОН ДАРОЗИ ПУРРА

(Ё баъзе ҳолатҳои иттиҳос)

Ҳичоҳон рақами чазор, яъне аз се ҳамсало ва як садонаки кӯтоҳ сохта шудааст, агар дар мобайни мисраъ воқеъ шавад, ҳамсодон охириин як ҳичоҳи кӯтоҳро ташкил медиҳад, ҳамчун:

Мин ба мекрат даст бурдам,

як бар вақти фоилотун фоилотун буда, ҳарфи охириин калимаи даст дар ин вақти ба ҷои и (айни мақсур)-и фоилотун —

Ҷамъа омадааст. Агар дар охири мисраъ воқеъ шавад, бар вақти ғайи омада ба ҳолати суқун, яъне ҳуи як ҳичоҳи дарози пурра мемонад:

Эи варғиш пурҳумори ту маест,

ки бар вақти мафӯлу мафойлун мафойл аст.

Ҳичоҳон рақами шаш, ки дар калимҳои Гаршосб, Лӯҳросб дида мешавад, агар дар байни мисраъ воқеъ шуда, дар муқо-

били як ҳисои дарози оддин руки (рукии рақами 4) оял, харфи охири аз тактеъ соқит аст.

Чу Гаршосбро дод Лухросб тахт.

ки дар вази фаўлуи фаўлуи фаўлуи фаўл V — —/V — —/V — —/V — омада, харфи ҳамсадои охири (б) аз тактеъ содик аст.

Аз ҳамин қабил аст калиман дўст ва ҳисои охириини калиман некўст дар ин байт:

Некўст рухат, чафо на некўст, мақул,
В-ин донда душман аст, бо дўст мақул.

Ё ки ин гуна ҳичоҳо дар охири мисраъ воқеъ шуда монад, ҳамсадои охир соқит аст ва ба тактеъ дохил намешавад. Чунон ки дар ин мисол дида мешавад:

Қор(д) бардошт, қори у бигзор(д)

ки бар вази фонлотуи мафонлуи фазлон омадааст.

Дар ин байтҳои Хофиз (ки бар вази мафўлу фонлоту мафойлу фонлуи аст) аз охири калималар дўст, нест, қучост харфи охири аз тактеъ беруи аст:

Боғи бахити сояи тубию қасри хур,
Бо ҳоки хўи дус(т) баробар намекунам.
Дохил ба таъна гуфт: биродар, таркии куш қур,
Мўхтоби қави нест(т), бародар, намекунам.
Хофиз ин тоби фикрати баҳомии бис(т)..
Соқӣ қучост(т), то занал ибе бар отамам

Хулоса, ҳар як харф, ки дар охири ҳисои дароз ва пурра, ҳох дар байни шеър, ҳох дар охири шеър оял ва ҳох дар талаффуз нагунаҷад, аз тактеъ соқит шумурда мешавад. Вале гоҳҳо чунин воқеъ мешавад, ки мувофиқи талаби вази ҳарду ҳамсадои охири ин гуна ҳичоҳо дар байни шеър ба тактеъ дохил мешаванд. Масалан, дар мисоли зерин ду ҳамсадои охири калиман бохт муқобилии ду ҳисои кўтоҳи руки омада, ҳар қадом дар талаффуз ба худ ҳаракате — садонокӣ кўтоҳе пайдо карда ду ҳисои кўтоҳи ҳампахлуро ташкил кардаанд:

Бохт дил бо ту мизр.

Ки бар вази муфтайлун фонлун аст ва ҳамсадои х, т-и бохт ба муқобилии та ва и (айни махсус)-и рукии муфтайлун омадааст. Яъне калиман бохт дар тактеъ бо рукии муфтайлун шакли бахитиро мегирад. Дар сурати васеъ, яъне ҳамсадои охириини ҳичоҳон пурра ба садонокӣ сарӣ калими рост меояд, ки он гоҳ ба тактеъ дохил мешавад:

Дўс(т), машмор он ки дар неъмат занал
Лоғи ёрию бародархонадӣ

Дӯст(т) он бошад, ки гирад дастя дӯст
Дар парешонҳолро дармондагӣ.

(Саъдӣ).

Ақсар дар охири мисраъҳо ҳамсадон охири ҳичоҳи пурра аз вази зиёд меафтад. Ғайр аз Насируддини Тӯсӣ ҳамон арӯзиёни пешина ва широни фасеҳбаёнӣ газалсарой ҳамсадон охиристо, ки аз вази зиёд афтадааст, раво мешуморад.

Пас барои ифодани зиёдати ҳарфҳои ҳамсадо дар охири мисраъҳо дар қавонди лавинаи арӯа як аломати мадд { ~ } мемонанд ¹.

Ғарамолро бар — он соя ки ҳаст,
Бифармуд рафтаи сӯи дастӣ рост.

(Низомӣ).

Гуфтам ба ҳоби ҳеш бубинам лаъли дӯст,
Инак алаҳ-сабоҳ назар ба ҷамони дӯст.

(Саъдӣ).

Ғаши аз ҷаргани рӯят назаре нест, ки нест,
Минкати ҳақи дарат бар басаре нест, ки нест,

(Ҳофиз).

Вазни байти Низомӣ:

фаълун фаълун фаълун фаъл
V — — /V — — /V — — /V ~

Вазни матлаи Саъдӣ:

мафъълун фоилотун мафъълун фоилон
— — V / — V — V/V — — V / — V ~

Вазни матлаи Ҳофиз:

фоилотун фаилотун фаилотун фаилон
— V — — /VV — — /VV — — /VV ~

Охири ҳичоҳи рақами 6-ум танҳо бо яке аз ҳарфҳои с, т, д, п таъмин мешавад; ҳамчун **гузора**, **кӯшт** (дар феъл), **Ғаршосб**, **ора порс** (дар нсмҳо);

Ироку Порс тирифӣ ба шеър ҳаф, Ҳофиз,
Бӯи, ки набати Бағдоду паҳна Табрез аст.

Тактеши V — V — /VV — — /V — V — / — —

ЗАҲФ

Ҷумон ки дар боби энҳофот энкр ёфт, дар натиҷаи тағйироте, ки ба воситаи қоидаи махсус ба амал меояд, вази нав ҳосил мешавад, ки энҳофаш меноманд, вале тағйироте, ки дар

¹ Мо барои ифодани ҳичоҳи охири рушди махсус, мутааллақ, муталлақ, мутааллақ ва рушди маҷдӯъ, аъла ва маслук ин аломати мадд { ~ }-ро қабул намудем.

натичаи беҳабарӣ аз қоидаҳои арӯз дар байтҳо як ё ду ҳарф (ҳичо) зиёд ва ё кам воқеъ шуда, шеър аз вазн берун меравад, асосан заҳф номида мешавад.

Шоирон, мунаққидон ва шеършиносон ҳолати ғасоҳатшикани заҳфро сақта намондаанд.

Вале заҳф дар лутат ба маънои аз асл дур афтодани тир буда, дар истилоҳи арӯз яқинд тағйиротест, ки дар усули арқон, яъне дигаргунӣ дар ҷузъҳои рунҷҳо мебошад. Бинобар ин мисраъ ё байтҳое, ки дар он заҳф рӯй додааст, муназаҳиф ё шикаста (мункасир) ном мегирад.

Яқинд мисли заҳфро, ки дар натиҷаи аз арӯз беҳабар будан ва ғалатиҳои малакаи баланд, бевътибой ва бедикқатӣ дар шеър рӯй додааст, иншон медиҳем.

Дар шеъри зерини Накибхони Тутрал заҳф дида мешавад:

Котиби некурракаи хунбада,
Муътамади хазрати шах. Буафаё,
Дар қаламу нома уторидоҳ,
Мушши девони вазоратнаоҳ,
Ғарм қаровулбегияст (т) мансабааш,
Нест чудо аз бари шах як шабаш (?)

Вазнаш: муфтаилун муфтаилун фойлун

— VV — / — VV — / — V —

Дар мисраи севвум ҳичон охириини калимаи «уторид» (مطارِد)-ро аз ҳолати табиӣ зиёд қашидан дозим меояд, ки нозувост, зеро ҳичон охириини ки калима аз ҳичоҳон кӯтоҳ аст. Инчунин дар мисраи 5-ум ҳарфи т ки дар охири калимаи қаровулбегияст меояд, бароиёд афтода, боиси заҳф шудааст.

Дар ин шеъри Пайрав дар калимаи **пурқувват** ҳарфи «т» аз вазн зиёд аст. Инчунин дар мисраи чорум як ҳичон кӯтоҳ намерасад:

Мушқили саҳт, бозуи пурафр,
Дастаи пурқувват (т), панҷаи меҳнам
Ҷунаҳо сурх, ҷашнҳо пуриур,
Пешрав, пешбини, (...) пешкадам.

Вазнаш: фойлотун мафойлун ғайлун

— V — — / V — V — / — —

Дар байтҳои зерини Пайрав низ заҳф дида мешавад:

«Заҳраи ин (қ) шикаста шуда» Афсӯс!
Сафарашро танҳо новарда.

Қиштин меҳна (т), қиштин заҳмат,
Қиштин зинаи шоҳу даштату дин.

Вазнаш: фонлотун мафозлун, фанлун ё фазълун ё

фазълон — V — — /V — V — /VV —

Дар байти аввал ҳарфи «к» аз охири калимаи ниҳк зиёд буда, ба калимаи оянда васт намешавад.

Дар мисраи аввали байти дуюм аз охири калимаи «меҳнат» ҳарфи «т» барзиёд аст.

Чунон ки анкр ёфт, аз рӯи қондан арӯз дар шеър ҳақ ҳарфи ва ҳақ ҳичое зиёд ё кам иокет шуда бошад, захф меноманд. Вале мо барои имтиёзи ин ду ҳолатро якумиро санга ва дуюмиро имола ё ба иборан содаву фахматар кашини меномем.

ИМОЛА Ё КАШИШ

Имола ё кашини ду ҳолат дорад: агар ҳичо бо нарасидани ҳарфе, ба кашини зӯр ба зуракӣ дучор гардад, имолаи мақлӯҳ (шикаста) ё кашини нораво номиди шуда, агар ин кашини дар ҳолати муътадил иокет шаваду боиси аз вазн баромадани шеър ва таносури соғина нашавад, кашини раво номиди мешавад. Ҳамаи ҳичохон дароз ва пурраи рақами 4, 5, 6 ба кашини раво дохил мешавад.

Ёр марафту ох мекараам,
В-аз паҳ у нигоҳ мекардам.

Вазнаш: фонлотун мафозлун фазълун

— V — — /V — V — / — —

Қалимаҳои ёр, ох аз ҳичон дуюми калимаи нигоҳ дар вақти қондан дарон кашини раво буда, дар ҳангоми тахтеъ ба воситаи ҳаракати аммма (пеш) ҳичон кӯтиҳи «у» ҳосил мегардад ва адали ҳичохо аз рӯи камият ба ҳам рӯ ба рӯ ва баробар мешавад. Арӯзиёи пешина ин ҳел ҳичон кӯтоҳро, ки дар охири зунин ҳичохо пайдо мешавад, маҷхулӯлҳарақа меномиданд.

Ба ҷуз ҳичохон дарози пурра, ҳичохое лида мешавад, ки аз рӯи вазн сазоники кӯтоҳро каме кашиди боинибет қондан дозим мешавад. Чунон ки дар ин байт мебинем:

Подшоҳ аз шаҳри таҳр афсуи шавад,
Чун ин андоли худ берун шавад.

(Аз «Синабоднома»)

Хавоширо чу немест дар миён буд,
На э-наш сузду на э-онаш лиён буд.

(Ҳозик).

Дар осори классикон, хусусан дар аксар байту мисраъ-ҳои маснавин Румӣ чуни қашш дода мешавад. Дар ин бора дар қисми баъал шудани овозҳо тафсила дода хоҳад шуд. Мо баъд аз ин ба қои таъбири имолаи мақдӯҳ таъбири қашши нораборо пеш мебарем.

Қашши норабо

Қалимаи тироз-ро мувофиқи талаби вази дар мисраи 2-и байти зерин ба шакли тироз на ё ҳичон 1-умро қашшда қондан лозим мешавад, ки дар натиҷа қалима ба худ шакли хунукеро мегирад:

Бешан он аст боғи бузбӯдан
Дехан он аст тирози ҷаҳон.

(Мўъмин Қаноат).

Вазнаш: фонлотун фонлотун фонлон

— V — — / — V — — / — V —

Дар ин байти Сухайли Ҷавҳариноза, ки аз шеъри «Сулҳ» аст, дар мисраи дувум ин ҳичи намерасад:

Дӣ рошаста лаби фантан зами сузбӯдае,
Дар бағад кудаки қандонабу кунгӯе,

Вазнаш: фонлотун фанлотун фанлотун фанълун — V — — /VV — — /VV — — / — — буда, агар ба қои хушрӯе зеборӯе мегуфтем, қашш шеър дуруст мешуд.

III. Масоҷи дар шеъри «Қиссаи гунишки баландгарвоз» қалимаҳои дум ва ҳоширо ба қашши норабо истифода кардааст:

Нӯду дум(и) у почаку болаш атиб,
Дола-дола дар қанат қашш атиб.
Ки ҳисон бола ки орад қонаш.
Бо ҳамон ҳови(и)-ша гунишқонаш.
Салти хуш эҷод мекардаст, он.
Бошқоро шод мекардаст он.

Чунон ки дар ин байти Румӣ мебинем:

Пайк атарин дар замин ҷобуктар аст,
Чун ба дарё рафт, бигараста раг аст.

Дар рукии союми мисран дуҷум ҳичон кӯтоҳ ба вазифан ҳичон дароз омадааст, вале ин ҳолат дар маснавин Румӣ ҳамчун ҳоҳсан факки изофат (тарки изофат) ҳисоб мешавад. Вале ин ҳолатро соҳибзавқони мутааххирин ва ҳозиразамон қабул надоранд.

САКТА

(Завонд)

Ақиқун доир ба сакта ё ки завонд чанд мисолро дида бароем:

Дар шеърӣ зерини Ф. Ансорӣ дар калимаи нахустини «Лайлиро» сакта вучуд дорад:

«Лайлиро ба чашми Мачнун дид бояд» гуфтаанд,
Ин шибри ошккон будааст аз дари кӯҳан.
Лек дар айёми неки қорзон нав ба нав
Дустарони Нахиро бинед бо чашмони ман

Вази шеър фонлотун фонлотун фонлуи аст.

Рукии аввал бо рукии мафъулун иваз шудааст, ки ғайри ақиқунӣ арӯз буда, и-и дароз зиёд афтадааст.

Дар мисоли зерин ҳарду ҳичон калимаи «нерӯ» аз ҳичон дароз ибрат буда, ҳичон дуҷумини он аз вази берун аст. Аз ин рӯ бояд ба ҷои «нерӯ» калимаи қувва оварда мешуд:

Дар сирештаи ду перӯи насоз,
Байни ҳам ҳарӯи зарбҳо даронд.

(Лоик).

Вази ин шеър ҳафифи мусаллаҳи солимӣ маҳбӯни аслами мусаббат буда, фонлотун мафойлуи фазлон мебошад. Вале дар мисраи якумин ба ҷои рукии дуҷум — мафойлуи-маҳбӯи рукии мафойлуи-солим омадааст, яъне ба ҷои ҳичон кӯтоҳ ҳичон дароз омадааст.

Дар ин байти Ҳайдаршоҳ аз охири калимаи «сап-сафед» ҳарфи «д» аз вази зиёд аст:

Ҳама ҷо барф боридаст, ҳаё аст.
Ҳама ҷо сап-сафе(д) ҳамчун саҳоб аст.

Вазиш: мафойлуи, мафойлуи, мафойл V — — — /V — — — /V — ~ ё фаълуи.

Дар ин порча, ки аз шеърӣ Ш. Мастоӣ ба номи «Ҳадиси акка» иштихоб аст, дар охири феълӣ мегашт ҳарфи «т» аз вази берун воқеъ шудааст:

Ногоҳон ёк рӯз дар домони кӯҳ,
Дид акка гаштаи кабки дарӣ.

Кабк меган(т) тез он сон гуёё
Боя нақшоде замини мегарид...

Дар порчаи зер нин аз калимаи мискинак й-и дароз ба и-и
кӯтоҳ бадал шудааст:

Дар рази тақлид аммо мискинак,
Ҳашти худро ногаҳон аз ёд бурд.
Ҳам ямшуд уро муваффар тағйи кабк,
Чун парн кал мақсадошро бод бурд.

Инчунин дар байти зерини Ш. Мастон ки аз шеърӣ «Гун-
чишқи баландозарида»-и ўст, ҳарфи «д» аз калимаи **бала(д)**
парвоз зиёд буда, шеърро ба сакта дучор кардааст:

Бахти гузаштик ин тариқи боз шуд,
Чун уқоби бос бала(д) парвоз шуд.

Вазин ин ду порча фоилотун финлотун фондун аст.
Дар байтҳои зерин нин ҳамин ҳодиса рӯй дода, бовар сакта
шудааст:

Ба ам ово(а) суруди фатҳ хонда,
Ба заҳди ҳасми инсон медавондам.

(Ғарҷулис Қурбӣ Қарам).

Дар ин байти Лоик нин садоноки дароли «и» аз вазин зи-
ёд аст:

Ба кучи сандали биништа шабҳо, модари пирам,
Ту шояд чоман домод(и) меҳузи ба сал ниёат.

Дар мисоли зерин барон саҷян байт Чинӣ ба қои **соноз**
калимаи **соноз**-ро овардааст, ки шакли кӯтоҳи овоз аст:

Ҳар гаҳ он зог меҳашид ово,
Ова овон у бад-ин маъно.
То маро чон будан ин маъност,
Гӯша ман бар сазан он овоз.

Сактан малеху қабех

(Маахуфи мураввач ва ғайри мураввач)

Аз тақтеъ зиёд афтодани ҳамсадон охири хитон рақами
4, 5, 6 вобаста ба руқиҳои назми матлуб буда, дар баъзе маъ-
рид раво шумурда мешавад.

Чунон ки дар назми муктазаби мактӯб {фоилоту мафъӯ-
лун — V — V/ — — ду бор дар байте} ҳарфе аз охири руқ-
и дуюмӣ гоҳе зиёд меафтад, ки сактан малех (маахуфи му-
раввач) номида мешавад:

Майпарастаҷодам, наманъан азал афрам,
Ҳамчу донан анги(р) ниша дар бағал дерам.

Ии чо харфи р дар калимаи ангур, яъне як ҳичои кӯтоҳ аз тактеъ зиёд афтодааст.

Дар мисраи нахустин ва сонии ин матлаи Сайино, ки бо ҳамин вази гуфта шудааст, як харф — аз тактеъ зиёд афтодааст:

Ии чи раиу рухсорас(т)? — Гулшани чомал аст, ии
Ии чи калду рафтор ас(т)? — Гояи камол аст ии.

Вале ниро ба гурӯҳи нуқсоноти вази — заводи ё сактаи қибҳ дохил кардан натавонд, чунки аруаиёи ниро ба қисми сактаи малех дохил кардаанд. Вале Муҳаммад Ғиёсидайн дар мисоли зерин:

Агарчи саз хо(а) ин бешудахо
Ба хони роҳат фитода бошам.

ки бар вази мутақорибӣ аслам буда, 2 бор фаулу фаълуи дар мисраест, харфи «л» ро аз охири калимаи «соза» зиёд ме-шуморад «ва ин қисм зиёдат мамнӯъ бошад» гуёи малхуфи ғайри мураввич меномад, яъне ба сактаи қибҳ дохил мекунанд.

Бинобар ин барои тактеъ мутлақо аз вази матлуби қонуни хабардор шудан зарур аст. Чунин ки дар мисолиҳои болоӣ ашда шуд, дар баъзе вазиҳои алоҳида ба таърири мустасини анда афтодани харфе дар охири рукии мобайни ё охирии мумкин аст.

Ғайр аз ин баъзе вазиҳои мушоҳида мешавад, ки ба ду ҳел руки мувофиқ меояд. Масалан вази мутақорибӣ мусаммани аслам, ки яке аз вазиҳои мутақорибӣ — фаълуи фаълуи фаълуи фаълуи мебошад, дар айни замон ба вази мустафиллотуи мустафиллотуи, ки яке аз вазиҳои баъри раҷал мебошад, низ мувофиқ меояд.

Ин гуна ҳолатҳо бисёр дила меноманд. Пас доғистани вазиҳои халкии, ки аз тарафи аруаиёи муайян ва муқаррар шудааст, зарур ва ҳатмист. Вагарна тактеъ ғайри қонуни ва рукии ҳисоб мебад.

Аз ин рӯ ба чуз доғистани вази ва рукиҳои қонунии онҳо, доғистани инҳофоту таҳф ва фарқи ин ду ҳодиса аз ҳамдигар ва маълуми доғистани ҳолатҳои истисноӣ дар қонуниҳои аруаи доғим аст.

ВАСЛ

Агар ҳамсодон оғери калимаи дар мобайни мисраи анда афтода, шартро аз вази матлуб берун барад, дар он сурат ягона чорӣ ин аст, ки шовар бона баъд аз ҳамсодон зина қалимас оғарад, ки бо харфи сазовок оғоз ёбад. Зеро ҳамсодон зина ба сазовоҷи калимаи онда васл (ё ки яғом) шуда сазта аз байн меравад.

Эй, фӯрути хусни моҳ аз рӯи раҳшони шумо,
Обруи луби аз чизи зинаҳдони шумо

(Хофиз).

Вазнаш: фоилотун, фоилотун фоилотун фонлун
— V — — / — V — — / — V — — / — V —
Чанд мисоли дигар:

Барқандагӣ аз нифок хезад,
Фирӯзӣ аз иттифок хезад

(Низомӣ).

Вазнаш: мафъӯлу мафонлун фаълун
— — V/V — V — /V — —

Ихвон ки эн роҳ онд, оранд раҳонарде,
Ин калла раҳонард аст ва баҳри дили халқе

(Ҳоқонӣ).

Вазнаш: мафъӯлу мафойлун, мафъӯлу мафойлун
— — V/V — — — / — — V/V — — —

Аз ғамзан ту сохирӣ омузаму он роҳ,
Мӯе шамаму дар хамӣ ғесуи ту бошам.

(Ҳилола).

Вазнаш: мафъӯлу мафойлу мафойлу фаълун
— — V/V — — V/V — — V/V — —

Хатто харфи охиринаи ҳяҷон рақамӣ шавам, ки аксар аз
тақтеъ соқит аст, агар ба салоники сари каймаи онда васл
шавад, ин кичо ташана ёфта ба тақтеъ дохил мешавад:

Дӯст он бех ин либи ёрашро
Ҳамчу онна рӯ ба рӯ гунад,
На ин тун шона бо хайер набон
Аз кафо рафта мӯ ба мӯ гунад.

(Савоӣ).

Вазнаш: фоилотун мафонлун фаълун ё фанлун
— V — — /V — V — / — —

Дарузи меҳри гардун афсонаест афсуи
Некӣ ба ҷон ёрон ғуслат шумар, ёро!

(Хофиз).

Вазнаш: мафъӯлу фоилотун мафъӯлу фоилотун
— — V/ — V — — / — — V/ — V — —

Чист ин сакфи баланди толаи бисёрнакш
Э-ин муаммо ҳеҷ доно дар ҷилон оғох нест.

(Хофиз).

Вазнаш: фойлотун фойлотун фойлотун фойлон

— V — — / — V — — / — V — — / — V —

Кнет он шохсавори хушу хуррам, ки ду кави
Бистан бадеи набову алаён дунини буд

(Хофиз).

Вазнаш: фойлотун фойлотун фойлотун фойлун (фаълун).

— V — — / VV — — / VV — — / VV — — (— —)

Дар алифбон нав бинобар набудани аломати махсус барои ҳарфи айи (ع) дар аввали калима, баъзе аз шоирони нирӯ-ай ин ҳарфро ба назари ғайибор намегиранд. Вале ба фикри мо, айи дар ин мавқеъ дар алифбо аломати махсус налошта бошад ҳам, аз рӯи принциби таърихӣ, фасоҳату мавзунияти шеър ва ҳусусан дар лаҳҷа ва шеърҳои ҷаъуби ҳарфҳои айи ва ҳ-и ҳутти аяъ ва равшан талаффуз мешавад, ки дар ин ҳолатҳо айиро ҷуи садонок ҳисоб набояд кард.

Чунон ки дар ин шеъри шикастагивани Мухйи ҳарфи воқе-ро айи сари калимай «окибат» (عاقبة) ро накардааст, ва ҳарфи охирина калимай айнаи аъд воқеъ шудааст:

Бе пару болему бе раину тазо,
Бар сари гираун бароем окибат.

Ба тӯғайли таъта дар пайвари мусаффиин шеър диге пайдо мешавад.

Ё ки баъзе аз ҷавонин баргалаз ба усули ҳичоӣ пайрав шуда, ҳичоӣ мистраҳоро алаҳсавия мешумеранд. Дар натиҷа ҳичоҳои дарозу пурраро бо ҳичоҳои кӯтоҳ баробар ҳисоб мекунанд, ки шеър ғайри маълуи ва тамоман аз доираи шартҳои арӯӣ берун меравад. Масалан, ҳичоҳои ҳар ду мисраи байти зерини Хофизро аз ғайри дар назар гирифтани камияти ҳичоҳо баробар шуморем, мисраи дуюмӣ аз мисраи якумӣ ду ҳичо кам мебарояд. Яъне мисраи якумӣ аз 15 ва мисраи дуюмӣ аз 13 ҳичо иборат аст:

Мархаба, тоғри фаррузрула фарзундарафим,
Хайра мақдай, чи хабар, роҳ кучо, ёр калом?

Вале бинобар он ки мисраи дуюмӣ низ дорои ҳичоҳои пурра (якунимҳичоӣ) — «роҳ» ва «ёр» мешавад, аз 15 ҳичо иборат шуда мемонад, ки вазнаш: фойлотун, фойлотун, фойлотун, фойлон мешавад. Бинобар ин тарзи ин арӯӣ, ки инро тарозуи ҳассоси таллобарканин шеър номиданимон мумкин аст, камияти ба қадри як сари муво ба назар мегирад. Аз ин рӯ бояд ҳичоҳои ду мисраъ аз рӯи ҳаҷму камият ва тартиб рӯ ба рӯи ҳам нестанд. Ин ҳолат биноида, дар натиҷаи таҷриба, ба асоси ҳичоӣ руқиҳои назми мотлуб ва ба ғайри тартиби тартиби ҳолатҳои истисноӣ бадалшавии садонокҳо ҳосил мешавад, вагарна аз таҷрибаи ғайри қонунии натиҷаи дилхоҳ ба даст нахоҳад омад.

БАНДАКИ ИЗОФИ ДАР АРӮЗ

Аз рӯи принцип бояд касраи изофӣ, яъне бандаки изофӣ ҳамчун ҳичон кӯтоҳ ба қор равад. Вале гоҳо, агар, ба муқобили ҳичон дарози мисраи муқобил афтад, ки он дар айни ҳол мувофиқи вазн бошад, ба ишбоъ, яъне пурра талаффуз шуда, дароз ҳисоб меёбад.

Бинобар ин дар вақти тақтени мисраи аввал аз рӯи эҳтиёт ба зери бандаки изофӣ аломати нимқавси хатчадор { $\smile$ } монда мешавад. Вақте ки тақтени ҳар ду мисраъ таъмом шуд, аз рӯи вазни матлуб руқиҳо андоза карда мешавад ва баъд аз маълум шудани он ки бандаки изофӣ ба вазифаи ҳичон кӯтоҳ омадааст ё дароз, аломати матлуб бо баробар омадани руқиҳои вазни қонунии монда мешавад. Чунан ки ҳар мисраи дуҷуми байти зерини Назомӣ бандаки изофӣ дар руқи якум дароз ва дар руқи дуюм кӯтоҳ омадааст:

Ман он мурғам, ки бо гулҳо ҷиралам,
Ҳавои гарми тобестон индидам.

Изофӣлун мафойлун фафӯлун.

V — — — / V — — — / V — —

ФАҚКИ ИЗОФАТ

{ё тарки изофат}

Баъзан дар шеър бандаки изофӣ (и) фурӯгузор мешавад, ки инро дар арӯз фақки изофат меноманд. Чунан ки дар ин байтҳо дида мешавад:

Ҳамон Гей гуфт: ин шикори ман аст,
Ҳамон сӯхта(и) хӯл қори ман аст.

(Фарҳадӣ).

Бӯй раво кард микрандешро,
Пил донад бӯйи бағча(и) хешро

(Ғулоӣ).

Бар он роҳу рағм офаринҳои шуданд.
Ҷаҳонҷӯро биназ(и) фармон шуданд.

(Насими).

Дар забони халқ якҷанд таркиб ҳаст, ки аслан бандаки изофӣ дошта бошад ҳам, аз нур гуфтаи рафта-рафта тарки ба ба як маъно ҳос шудааст. Ҳамчун додар(и) арӯс, падар(и) арӯс, модар(и) арӯс; модар(и) шӯй, падар(и) шӯй ва монанди инҳо.

Инчунин ҷи дар забони классикӣ, ҷи дар забони адабии

ҳозира ва чиг дар забони халқӣ тарҷиҳҳои изофии помехурӣ, ки бо тарки бандиҳои изофии талаффуз ва назари мешаванд, ҳуҷаи якум миқдор ва ҳаҷми ҳуҷаи дуюмиро ифода мекунад. Ин ҳолат як навъ ҳусусияти нумератив, шакли рехтан устуворро гиривтааст. Масалан:

Як даста гул диндорлар
Аз саа хирман(и) гиёҳ бехтар
(Низомӣ).

Яке қатра(и) борон аз абре ҷаҳид,
Хиёла шуд, чу пазвои даре бидид,
(Саъдӣ).

САДОНОКҲОИ А, У, И ДАР ОХИРИ КАЛИМА

Садонокҳои а, у, и маванди бандиҳои изофии ба таъхир ва ё бо ҳамсаро дар охири калима асосан ҳамчун ҳисси кӯтоҳ ба қор меравад, вале агар назди талаф назояд, ҳуҷаи ҳисси дароз ин истифода шуданиш мумкин аст.

Ҳуҷаи ки дар мисраи аввали байти 1-уми зерини Низомӣ а дар охири калимаи **сабза** ва у дар охири калимаи **ширу** ва дар мисраи сони бандиҳои изофии дароз ҳисоб ёфтааст, дар байти дуюми садонҳои а дар охири калимаи **хатина** дароз шумурда шудааст:

Чу сабза лаб ба ширу бирф шустам
Чу гул ба сабзҳои нағз рустам.

Вазнаш: мафойлун мафойлун фаълун
V — — — / V — — — / V — — —

Фаромӯхтани фаромӯшам аст,
Қам андух оро, ки дунд нам аст.

Вазнаш: фаълун фаълун фаълун фаъл.
Дар ин байтҳои Шамси Табретӣ садонҳои а, у, и ҳам дароз ва ҳам кӯтоҳ ҳисоб ёфтааст.

Чу наздик аст ҳоли ту ба чоном,
Ки ҳар ҷизе, ки андеши, бидонам,
Чу ёби соф биниш ёр бо ёр,
Ки бинишад дар ӯ акси баёнам.

Вазнаш: мафойлун мафойлун, фаълун.
V — — — / V — — — / V — — —

Ҳуҷаи ки дар боло дида шуд, агар ҳиссиҳои кӯтоҳ рӯ ба рӯи ҳиссиҳои дарози охири рӯи (калима) воқеъ шаванд, дароз ҳисоб меёбад. Инчунин ҳиссиҳои кӯтоҳ дар охири мисра, ба таъхир умумӣ ҳамчун қандаи қуллаи дароз қимати ҳиссиҳои дароз оддӣ мегардад:

Сахаргоҳон, ки маъмури шабона:
Гарифтон бада бо ҷангу ҷағона,

(Харфи).

Вазнаш: мафойлун мафойлун фаълун.

V — — — /V — — — /V — — —

Хар тир ки бар ҷоня ту аз дур расида
Дил омеда надику бар у дукха дила

(Кавол).

Вазнаш: мафъълун мафойлу мафойлу фаълун.

— — V/V — — V/V — — V/V — —

МАВКЕН ҲАРФИ «Н»

Фаромӯш набояд кард, ки дар арӯз ҳарфи «Н» дар мобайни мисраъ дар ҳичоҳон дароз баъд аз садонокҳои **о, й, ў** (нони маъруф) никеъ шавад, ба тақтеъ дохил наменашавад. Зеро дар савтнёт (фонетика) садонокҳои дарози **о, й, ў** (нони маъруф) садонокҳои пешин димоғи буда, дар вақти ҳосил шудани онҳо забонча (паранаси ном) дар мобайни девори гулау аз беҳи забон овозон меовад. Ҳамин ки нафас аз садонардаҳо гузаштагӣ шуд, дар натиҷаи ларзини ба ҳамаи ларзон, яъне овоз табдил мебад, ки дар он вақт аз ду роҳ — даҳон ва димоғ берун меояд. Амма дар талаффузи ҳичоҳе, ки баъд аз садонокҳои дароз ҳамадон «Н» дорад, забонча зуд фуру меафтад ва аз ҷан ларзини садонардаҳо, ки бӯсен шукӯи овозҳои садонҳои пешин **о, й, ў** мебошад, аз ҳамаки димоғ ҳориҷ мегардад.

Ба иборати дигар, дар талаффузи каллимаҳои монанди «ҷон» ё «хун», ҳангоме ки садонокҳои **о, ў, й** адо мешавад, овоз танҳо аз даҳон берун меояд ва ҳангоми талаффузи «Н» роҳи болокии даҳон ба асосан таъки кардани нӯги забон ба милки дандонаҳои боло баста мешавад ва нафас танҳо аз қиёқи били берун меояд.

Пас қашини садонокҳои дароз дар ки маврид нисбат ба қашини, ки дар мавридҳои дигар воқеъ мешавад, қамтар мебошад. Бинобар он ки гуна ҳичоҳе дароз қимати маҳдуде буда, баробари қимати як ҳичон дарози оддӣ «—» мебошад. Аз ин рӯ байни қашини каллимаҳои ҳоку ҳон, ҳубу ҳун ва ҷиду ҷин фарқ ҳаст: каллимаҳои ҳокумини ин каллимаҳои ҳуфт (ҳоку ҳубу ҷид) дар сурате ки дароз қимати як ҳичон дарози оддӣ ва як ҳичон кӯтоҳ «и» мебошанд (—V), каллимаҳои ҳуфтӣ — ҳон, ҳун ва ҷин танҳо дароз як ҳичон дарози оддӣ «—» мебошанд бае. Инан, дар арӯз қимати ҳарфи «Н» дар ҳамаи мавриди муайян маҳдуд мегардад.

Дар ин байт байни каллимаҳои ҳун, ҳуб аз нисби дар тақтеъ фарқ дида мешавад:

Еди айёми ҷавонӣ ҷигарам хун мекард,
Хуб шуд, пир шудам, париро инсон омад.

(Никӣ).

Вазнаш: фонлотун, фанлотун, фанлотун фаълон ё фаълун.
— V — — /VV — — /VV — — / — ~ (— —)

Аз ин сабаб, арузиёни қадима ҳамсадои «и»-ро аз тақтеъ
хориҷ менишуморанд ва қадимаҳои хон, хун, чинро бе ҳарфи «и»
ба таври хо, ху, чӣ тақтеъ мекунанд:

Ҷо(и) бе ҷамол ҷово(и) майли ҷиро(и) надорад,
Ҳар кас ки а(и) надорад, ҳаққи ки он надорад.

Вазнаш: мафъӯлу фанлотун мафъӯлу фонлотун мебошад.
— — V/ — V — — / — — V/ — V — —

Истисноҳо дар ин мавқеъ ба тарзи зайл аст:

1. Агар дар ҳолати болоӣ ба ҳарфи «Н» бандаки изофӣ ва
ё вгон бандакҷонишини дигар ҳамроҳ шавад, яъне ҳиҷо ташкил
меёбад ва аз ҳолати маъкур озод мегардад. Чунончи дар ин
байти Ҳофиз мебинем:

Муддате шуд, к-оташн савдони у дар қони мост,
В ин таъинио бин, ки доим дар дили ҷайрони мост.

2. Ҳе ҳул ҳарфи «Н» баъд аз садоҳои дарозе ояду ба қад-
лиман дигар наса шавад, инчунин бо он ҳиҷо ҳиҷон дарозӣ
одаи ташкил мекунанд. Чунон ки дар ин байтҳои Ҳофиз меби-
нем:

Ҳаме дулфи ту доми куфру дин аст,
Эи қористони у як шамма ин аст.

Вазнаш: мафойлуи мафойлуи мафойл.

V — — — /V — — — /V — —

Ҳаме, ки абрӯи шӯли ту дар қамон андохт,
Ба қасди қони мани зори нитовон андохт.

Вазнаш: мафойлуи фанлотун мафойлуи фаълон.

V — V — /VV — — /V — V — / — ~

3. Ҳарфи «Н» дар охири мисраъ баъд аз садоҳои дароз
ба ҳоли худ боқӣ мемонад. Чунончи, дар ин байтҳои мебинем:

Шароби дала кашу рӯи маҳлабонин бин,
Ҳилофи маҳлабон инон қамли инон бин!

(Ҳофиз).

Вазнаш: мафойлуи фаълотун мафойлуи фаълун.

V — V — /VV — — /V — V — / — —

Мадам ҳуш гунаҳ дар ҳунаб ё он гулбаран тар пинҳон
Долаҳ адмораву ҳар нара дар ҳуш ангар пинҳон

(Ҳилолӣ).

Вазнаш: 4 қарат мафозун дар ҳар мисраъ бошад ҳам,
охираш мусаббағ меояд.

Агар баъд аз ҳарфи «Н»-и пас аз сазимнокхон дароз омада-
гӣ ягон ҳарфи ҳамсодое ҳамчун «д», «г» ояд (чунон ки дар
калӣман бонг, хонд) ҳарфи «Н» дар ҳоли аввалаш маҳдудӣ бо-
кӣ мондан мегирад ва ба тақтӣ на ҳарфи «Н», балки ҳарфи
«д» дохил мешавад:

Дар калқан гулу мул куш хо(н)д дӯш булбул...¹

(Ҳофиз).

Дар байти зерини Ҳолик бар хилофи қонда ҳичон охиринаш
калӣман азимнокхон зиёд қашша мешавад ва бо як ҳичон кӯто-
ҳи намерасидагӣ пур мешавад:

Яке аз худ азимнокхон² дам зад
Дихад то хиратву ҳам «исми аъзам»

Ин ҳолат дар «Шоҳнома» ва дигар осори шеърнагони бисёр
дида мешавад ҳам, ҳанӯз аз таъмири кор ваҳӯрдани арӯз пеш
омадааст.

БАДАЛ ШУДАНИ САДОНОКҲО

Ҳарчанд охири бадал шудани садонокҳо бо арӯз он қад-
дар алоқаманд набоям ҳам, равшан кардани ин масъала
дар вақти гуфтани шеър ва тақтӣ ёри калли мерасонад.
Дар забони адабӣ калӣмаҳои ёфт мешаванд, ки аз як ҳичо
иборат буда, дар шеър дар вақти талаби вази тоҳе дароз ва
тоҳе кӯтоҳ талаффуз меёбанд ва ё калӣмаҳои ёфт мешаванд,
ки аз ду ҳичо ё зиёда аз он иборат буда, тоҳе дароз ва тоҳе
кӯтоҳ ҳонда мешаванд.

Мо ин баъалқавми оғозҳои саломатро ба қисми ҷудо кар-
да бо мисолҳо равшан мекунем:

1. Бадал шудани «й»-и дароз ва «и»-и кӯтоҳ ба ҳамдигар.

Аз руи талаби вази ҳичон якум калӣман «дигар» гоҳ кӯ-
тоҳ ва гоҳ дароз талаффуз меёбад. Чунончи дар мисолҳои зе-
рин ин ҳолатро мушоҳида мекунем:

Кучот нақсаду то чанд хоҳ, он ҷо бон,
Кучо расем дигар бору қай ба ҷидигар?

(Анварӣ).

¹ Вазнаш: — нафъуау фозизун. (— — V / — V — —) ду бор дар ҳар
мисраъ.

² Азимнокхон — дуохон.

³ Хират — тўғир.

Вазнаш: мафилотун фанлотун мафонлун фанлун ё фанлон.

$V - V - /VV - - /V - V - /VV - (- \sim)$

Падаран дигар асту ман дигарам,
Ў дигар саниг буд ман гўгарам

(Низомӣ).

Вазнаш: фанлотун мафонлун фанлун.

Дил дигар гам дорад аз ту, чон дигар
Сена дигар, хотири пазмон дигар,
Он чон аниг аст, он маро борон аз чаним,
Аниг дигар бошаду борон дигар.

(Камол).

Вазнаш: фонлотун фонлотун фонлун.

Тоҳе садонокӣ охири калима мувофиқи талаби вази дар шеър дароз талаффуз аз тактеъ мешавад. Чунончи дар ин байти Румӣ пайвандаки «ки» дар аввали мисраи дуюм ба чон хичон дарози оддӣ омадааст:

Гўдаст ин гўрхона, ай чарӣ,
Ка дил мурас бад-он чо-шарӣ.

Вазнаш: фонлотун фонлотун фонлун

$- V - - / - V - - / - V -$

Садонокӣ кўтоҳи и баъзан аз рӯи талаби вази ба й-и дароз (ё-и маъруф) бадал мешавад. Чунончи дар байти зерин сарҳарфи феъли истодан ба и-и дароз табдил офта, дарон қимати якумӣ хичо, яъне як хичон дарози оддӣ ба як хичон кўтоҳ шудааст

Шарт аст чарнда истодан,
3-у чон талабидам, аз ту донан

(Низомӣ).

Вазнаш: маффулу мафонлун фаулун.

$- - V/V - V - / - -$

Ед дорам димя чошбанине ман
Истода бари данимам ту зариф

(Горчилян Токтағ аз Пушкин).

2. «У»-и дароз ба «у»-и кўтоҳ дар каллиман ҳу.

Дар ин байти каллимаи «ду» дар тактеъ баъзан дарин ба баъзан кўтоҳ омадааст.

Ҳуҷ ду ба ду нишаста буданд,
Шодон вакил-и шодониданд

(Низомӣ).

Хар ду гирёному хар ду зирау хар ду дар гӯдох.
Хар ду суллоному хар ду фарду хар ду мумтахан.

(Маймунӣ).

Вазнаш: фонлогун фонлогун фонлогун фондон ё фонлун).
— V — — / — V — — / — V — — / — V —

Дар ни байт калиман ду дар охир ҳамчун қанда ба қон хичон дароз омадааст:

Ватан пайрози аз ёр аст, ё ағёр, ё харду,
Мушбат аз муҳаммадзоде, ё кӯффор, ё харду!

(Додгӯ)

Дар калиман ту. Дар мислиҳои зерин калиман ту дар байти аввал дарки ва дар байти дуюм кӯтоҳ омадааст:

Ту омадаӣ, ки ашдар ни дом,
Мохи дигарам зинӣ бар андом.

(Назми)

Вазнаш: маъъду мафонуни мафойд.

— — V/V — V — /V — —

Май ҳуз сари атому дид надирам,
Не пок ту, ки ҳуд надирам.

(Назми)

Дар калиман будан. Хичон якуми феъли будан гох кӯтоҳ ва гох дароз меояд:

Будааст харе, ки дум набулани,
Рӯзе тамм баъумӣ фузудани.

(Санд Навоҷиддин)

В-ар бахти ту ман синамрон,
Бойист атар будӣ вафое.

(Нисомӣ)

Дар ни байти Қатрони Табрезӣ калиман «буд» дароз қима-ти якумин хичо шудааст:

Қосе, ки расти шуд, аз мӯз гашта буд ту мӯл,
Қосе, ки ҷаста буд, аз инча монда буд ту ҷул.

Дар ни китъаи Носири Хасран хичон якуми калиман будан кӯтоҳ ва калиман ту дароз омадааст:

Ёд дорӣ, ки вақти зодани ту
Ҳама хандон буданду ту гирён.
Ошқунаи ӯ, ки вақти рафтани ту
Ҳама гирён шаванду ту хандон.

Дар ин байтӣ Саной шакли гуаштаи феъли будан муво-
фиқи вази кӯтоҳ талаффуз шавад ҳам, дар тақтеъ ба қимати
хичон дароз омадааст.

Дӯсте дӯс(т)-ро ба меҳмон шуд.
Дӯс(т) ҳозир набуд, пушаймон шуд.

Варианти: фонлотун мафонлун фатълун.

— ʊ — — / ʊ — ʊ — / — —

3. Садонокҳои «ӯ» ва «у».

Дар каллиман **бӯстон**. Қалиман «бӯстон» аслан аз каллиман
бӯйистон кӯтоҳ шудааст. Вале гоҳе дар шеър ба шакли «бӯс-
тон» навишта ва ҳонда мешавад, ки хичон нахустиниаш дорон
қимати хичон дарози оддӣ мегардад.

Чунончи дар ин мисолҳо мебинем:

Низомӣ ба боз омад аз шаҳрбанд
Байроӣ бӯстон ба инни паранд.

Варианти: фаълун фаълун фаълун фаъл.

V — — / V — — / V — — / V —

Ба сабо хамроҳ бифриш аз рӯзат гулзастиа,
Бӯ ки бӯе бишнасем аз хоки бӯстони шумо.

(Ҳофиз).

Варианти: фонлотун фонлотун фонлотун фонлун.

— V — — / — V — — / — V — — / — ʊ —

Дар ин мисол **бӯстон** ба қимати ду хичон дарози оддӣ ва
як хичон кӯтоҳ омадааст:

Хаво мултадӣ, бӯстон дилкаш аст,
Хавон дилан дӯстон э-ӯ хуш аст.

(Низомӣ).

Дар ин байтӣ Сӯзаний **бӯстони** икҷуми бо у-и кӯтоҳ ва бӯсто-
ни дуюмӣ бо ў-и пурра омадааст; яъне аввалий ба қимати ан-
ҷон дарози оддӣ ва дуюмӣ ба қимати якуним хичо омадааст:

Шикаста деги снѐхе ниханд дар бӯстон
Эи баҳри чашм, чу шуд бӯстон дилкаш.

Дар каллиман **кӯх**. Қалиман **кӯх** асосан ба у-и пурра омада,
дарин қимати якуним хичо мебошад, вале гоҳе барон риояи
вази ба ў-и кӯтоҳ бадаал шуда, дорон қимати як хичон дарози
оддӣ мешавад. Агар пурра истеъмом ёбад, ба қимати якуним
хичо меояд:

Бузургте алаам амдар кӯхоре.
Қаноат варда аз дунё ба норе.

(Саъдӣ).

Вале дар мисоли зерин ба қимати ыя хичон дарози оддӣ
омадааст:

Баромад эн кӯх абри кофурбор,
Маҷети замин гашт кофурбор.

Дар калиман абрӯ. Калимаҳон абрӯ, пахлӯ ва мованди ин-
хо дар ыяғти ызофат тоҳе ба у-и кӯтоҳ бадал мешаванд. Дар
ин байти Махфӣ калиман абрӯ бо ў-и пурра омадааст:

Тоби нечутоби хуридаи ҷаҳонтобам надиғт,
Рафт зери зулфӯ хо дар гушан абрӯ гирафт.

Вазнаш: муфтаилун фонлун муфтаилун фонлун.
Вале дар сурати ызофат кӯтоҳ омадааст:

Абрӯи ў гар кунд гӯшакаш чун камон,
Раҳи ба дил барзавад новаки миғмони ў.

(Шоғун).

Вазнаш: муфтаилун фонлун муфтаилун фонлун.

Дар калиман пахлӯ. Калиман пахлӯ дар ғайри ызофат ба
ў навишта мешавад:

Хар ҷо ки ҳабибес(т), ба пахлуш рақибес,
Дар боғи ҷаҳон як гули бехор набовшад.

(Ҳамаи).

Вазнаш: мафъӯлу мафъәлу мафъәлу фаълун.

Рӯ ба рӯ бех аз пахлӯ

Агар ызофат шавад, тоҳе ба қимати хичон кӯтоҳ меояд:

Ба зичи кибриё, к-аз пахлуи ода асг раҳ он ҷо...

(Бедил).

Вазнаш: 4 карат мафъәлун дар ҳар мисраъ.

Дар калиман андӯх. Дар байни аввали мисоли зерин хичон
дуюми калимаи андӯх бо садонокӣ ў омада, дорон қимати хи-
ҷон дарози оддӣ шудааст, вале дар мисоли дуюмӣ бо садонокӣ
кӯтоҳи ў омада, дорон қимати хичон кӯтоҳ шудааст:

Ба шоди ғиронд э-андӯху ранг
Ба хоҳандагон дод бисёр ганҷ.

(Низомӣ).

Вазнаш: фаълун фаълун фаълун фаъл.

У — — /У — — /У — — /У ~

Басо раҳи ки асли мӯҳкамхост.
Басо андӯх, ки дар ыя хураиҷхост.

(Низомӣ).

Вазнаш: мафойлуи мафойлуи мафойл.

— — — /V — — — /V — ~

Дар калимаи **фаромӯш**. Охири хичон калимаи **фаромӯш** мувофиқи талаби назм тоҳе бо *ӯ*-и нурра омада, дорон кимати як хичон дарози оддӣ ва як хичон кӯтоҳ ва тоҳ бо *ӯ*-и кӯтоҳ омада, танҳо дорон як хичон дарози оддӣ мешавад.

Мисол барои ҳолати якум:

Ба талчӯ дар андешаро нӯст дех
Дарафтодасро фаромӯш дех!

(Низомӣ).

Вазнаш: фаулуи фаулуи фаулуи фаул.

V — — /V — — /V — — /V ~

Мисол барои ҳолати дуюм:

...Ки ҳар кас, ки ниро фаромӯш кунад,
Ҳаме чини бедор бехуш кунад.

(Ғарробию)

Вазнаш: фаулуи фаулуи фаулуи фаул.

Баъзан садонокӣ «*ӯ*» дар калимаи **фаромӯш** тари мешавад:

Ки қанди хуфт холи дар дӯши хон,
Ки фармушат кунад даврики бебон.

(Низомӣ).

Тоҳе калимаи **фаромӯш** бо таъдбири назм ба шакли **фаромӯшт** дохил шуда, *ӯ* бо *у* баъда мешавад ва дар охир ҳарфи «*т*» илова мегардад:

Забони ӯро шуҳри фаромӯшт,
Ниҳод аз бонии бар дада лиғуст

(Низомӣ).

Вазнаш: мафойлуи мафойлуи фаулуи.

Ҳар саре худ бувад мураккабӯш,
Сағдширо кӯчо кунад фармӯш.

(Низомӣ).

Вазнаш: фивлотуи мафойлуи фавлои.

4. Садонокҳои «*з*» ва «*у*» («*у*»-и дароз ё зоти маъруф).

Дар калимаи **афтодан**. Сарҳарфи хичон афталанин феъли **афтодан** тоҳ дар шешр ба *у*»-и дароз баъда мегардад ва ба арзиши якуним хичо соҳиб мешавад:

Овози раҳл диҳам инан,
Дар кӯчаи уфтодам инан,

Мазнуи аз сари шишастаҳои
Дар лои зан уфтод хола

(Низомӣ).

Вазнаш: мафъӯлу мафоилуи фаълуи.

— — V/V — V — /V — —

5. Садонокҳои «у» ва «ӯ» («у»-и дароз — номи маъруф).
Дар калимаи *устод*. Баъзан у-и кӯтоҳ ҳамроҳи ҳамсадои аз
руи талаби вази ба у-и дароз бадал мешавад. Чунинки ин хо-
даси савтиро дар шеъра зерин дар калимаи «устод» мебинем:

Офарин, ай устоди сазроф,
Ки намуди мӯризаиро дуру соф.

(Рӯда).

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилон.

6. Садонокҳои «о» ва «а». Дар калимаҳои *орамид*, *ошомид*,
хамӯш ва *ошкоро*.

Феълҳои *орамид*, *ошомид* ва сифатҳои *хамӯш*, *ошкоро* дар
мисолҳои зерин мувофиқи тақонии вази ба шакли кӯтоҳи *ора-*
мид, *ошамид*, *хамӯш*, *ошкора* ба кор рафта, садонокҳои *о* ба са-
донокҳои *а* бадал шудааст:

Хушдида шуади *орамид* бо ӯ,
Кам хурду кам *ошамид* бо ӯ.

(Низомӣ).

Вазнаш: мафъӯлу мафоилуи фаълуи.

Зи бода хурдаи лиғҳои малул шуа *Хофиз*,
Ба бонги барбату пай розаш *ошкора* кунам.

Дар *Ошоти* муштасомии кузафурӯши айб нест,
Е суҳан одиёта гӯй, ай марди бихрид, ё *хамӯш*!

(Хофиз).

Дар ин шаб куртан ранги гули соф,
Ба рӯи субҳ гӯё *орамид*.
Таби софи Синалбарро дилам зеф,
Ки он бошад чу ширин навазинда.

(А. Ширкӯҳӣ).

7. Садонокҳои «о» ва «е». Баъзан барои риояи вази ба тала-
би қофия ҳамчун қоида садонокҳои *о* ба садонокҳои *е* (ё-и маъ-
хуа) бадал мешавад. Ин қоидаи табаддули савтӣ инчунин шукла
ном дорад. Ин табаддулот дар калимаҳои арабии баъзан
дар калимаи оддии ҳалқии тоҷикӣ инчунин мушоҳида мешавад.

Иқбол, силех, дичоб, хизоб, сокин, докин, эътимод, тироз,
тимсол аз қисрати истеъмоли ба шакли *икбал*, *силех*, *дичоб*,
декин, *тироз*, *эътимед* дохил шудааст. Баъзан ин калимаҳо ба
халқе тоҷикӣ шудааст, ки касе арабии будани онҳоро пай наме-

барад. Чунончи секин, хисебу китеб, лекни, тирез. Аз калима-
ҳон тоҷики озор, жола, тилло барин калимаҳо шакли жела,
тиле ва озерро гирифтааст.

Ҳамин ҳолати майл дидани садонокӣ о ба с низ имола но-
мида мешавад:

Ба фармони ӯ заргари чирадаст
Тидехон зар бар сари нукра баст.

(Низомӣ).

Симеху салаб дод холанзаро,
Қави кард нушти панҷхондаро.

(Низомӣ).

Май аз гусса ранҷуру аз ҳоб-маст,
Ки ногар тавосса бирдонит даст.

(Саъдӣ).

МУВОФИҚАТИ БАЪЗЕ САДОНОКҲО ДАР ҚОФИЯ

1. Садонокҳон «а», «у» ва «ӯ»

Баъзан дар калимаҳои қофияшаванда садонокӣ а, у, ӯ ба
ҳам мувофиқат мекунад. Чунон ки дар ин мисолахҳо мебинем:

Он дид дар ину ҳасрате хӯрд,
В-ин дид дар ӯву ҳасрате кард.

Дар матбуоти охираамон ба хотири қофия калиман хӯрд-
ро ба шакли хвард менависанд ва ё мованди ҳамин, агар ка-
лиман хушро, ки ба калиман хаш қофия шуда омада бошад,
ба шакли хваш менависанд, ки ин тарзи навишт мутлақо но-
дуруст аст. Чунки дар ин сурат дар калиман хваш як ҳиҷон
вӯтоҳ зиёд афтад, шегар аз вазии матлуб мегежад. Ба фикри
мо, ки гуна калимаҳоро бояд хаш ва ҳара навишта дар қавс
шакли хуш ва хӯрд илҳом дода шавад, беҳтар будагист, вале
агар ки гуна калимаҳо пеш аз рафӣф ояд, ба шакли асли на-
виштани ҳамаи беҳтар аст ва ба сазовати суҳан ва оҳанги
шегари ҳайал наменҷад. Ҳамчун:

Вах ки бас ҳубу дилкаш омадан,
Мархабо, мархабо, хуш омадан.

Аммо ба таври истифода баъзе калимаҳо масли суҳан ва ку-
хан, гоҳе ба калимаҳои ҳамравӣ ҳамқофия шуда, суҳан ба
шакли суҳун навиштани ҳамаи беҳтар аст, ки дар он сурат а ба
ӯ бадал мегардад:

Суҳанро сар аст, эй хираманду бун,
Маёвар суҳан дар миеи суҳун.

(Саъдӣ).

Умуман ки тарика ба қор бурдани қофия дар осори сармадонии суҳан фаровон дида мешавад; вале ин гуна қофиябандиро аз ҷиҳати адабии имрӯзӣ наменвисанд.

2. Садонокҳои «ӯ», «у» ва «э», «е», «й» дар қофия

Вови маҷхул — ӯ ва вови маъруф — у-и дароз, инчунин ё-и маҷхул — э, е ва ё-и маъруф — й-и дароз гоҳе дар як байт дар қофия меоянд. Дар матбуоти ҳозирамон ҳар кадомро бо имлои худ ҷудо-ҷудо менависанд.

Масалан:

Сара чашма шояд гирифтаи ба беш
Чу нур шуд, нашонд гузаштаи ба пил

(Саъдӣ).

Нурӣ гетиғурузи чашмаи хур¹,
Эшит бошад ба чашми мушакки нӯр.

(Саъдӣ).

Чавониҳои бигуфтанд: ин гур чист?
На мо мурдагонему ин гур чист?

(Саъдӣ).

Вазии байтҳои якумӣ сеюм фаёлуи фаёлуи, фаёлуи фаёл. Вазии байти дуумӣ: фойлотуи мафъолауи, фойлотуи.

Аз рӯи қоидаи арӯз бояд маҷхул ба маъруф, яъне у-и пурра ба у-и дароз, э, е-и пурра ба й-и дароз тобеъ шавад: бел-фил, кур-хур, гӯр-сур (якуми ин ҷуфтҳо пурра ва дукуми дароз аст).

Барои риояи вазии ҳаттои дарози сари калима ба ҳаттои кӯтоҳ бадал мешавад:

1) Агар сарҳарфи ҳаттои якуми калима яке аз садонокҳои а, у, и бошад, барои риояи вазии ҳаттои дарози ба ҳаттои кӯтоҳ бадал мешавад, ҳамчун: акун — кунун, афғондан — фитгондан, шикан — шикан, истодан — ситодан, уштур — шутур...

2) Сарҷаснаҳои би, на, ма дар аввали феъл барои риояи вазии ба ҳаттои кӯтоҳи сари феъл омехта, ду ҳаттои кӯтоҳ ба як ҳаттои дарози одди бадал мешавад, ҳамчун: биниш — биниш, нанишиш — нанишиш, манигар — мангар, бирабуд — бирбуд, бизидо — бизидо, маситон — маситон...

Ин ҳолиса дар зақте ки сарҳарфи феъл аз ҳамсадоҳои н, с, р, з, ш, ф ва г иборат бошад, рӯй медиҳад: рабудан, шуддан, гузрдан, шикастан ва монанди инҳо...

3) Калимаҳои ки охирашон аз як ҳаттои дарози пурра иборат буда, дар охир ҳамсадои «х» доранд, мунофиқи талаби вазии ба ҳаттои кӯтоҳ бадал мешавад: чоҳ — чаҳ, роҳ — раҳ, қоҳ — қаҳ, моҳ — маҳ, гоҳ — гаҳ.

¹ Х у р — офтоб.

4) Қалимаҳои ҳисоби Дароз муносифи талаботи вази ба ҳисоби дарозии оғай бадаъ мешавад, ҳамчун: қўй — қў, рўй — рў, мўй — мў, кўй — кў, ҷой — ҷо, ной — но, афзой — афзо — фи-зо, орой — оро, перой — перо...

Ивак, доистави он лаҳзаҳое, ки барои ҳаваскории ҳамаи зарури ва нугури аст, ин ҷо ба таври мухтасар шарҳу эзоҳ на-мудем ва дигар (баъзе ҳолатҳои истисноӣ) дар боби баҳрҳо ва вазнҳои мутааллиқ баён хоҳад ёфт.

БАҲРҲО

(Баъзе эзоҳоти муқаддимаӣ)

Дар ин қисм 14 баҳри арун форси тоҷик, вазнҳои мутааллиқҳои онҳо, алаҳи ҳисобиҳои, инчунин тактеъ аз рӯи рушдиҳои қонуни иншон дода, ҳолатҳои истисноӣ низ эзоҳ меёбад. Вазни рубоӣ, ки арунҳои пешина маъсуб ба баҳри ҳамаҷи меҳонад, дар охири баҳри ҳамаҷи ба эзоҳоти лозима ва мисолиҳо шарҳ хо-ҳад ёфт.

Баҳрҳои маъсуби арабӣ низ баъд аз би рақамҳои тартибӣ ин-шон додани ҳамаи баҳри вазнҳои мутааллиқҳои 14-гонаи эзоҳ хо-ҳад ёфт. Вале рақамҳои тартибӣ баҳрҳои вазнҳои аз рӯи инти-ҳоби шахсии муаллиф буда, шартист.

Ҳам ва ҳамаи баҳрҳои алаҳи ва фарҳа, ки мутааллиқ ба баҳри алаҳист, дар қисмати тартибӣ хоҳад шуд. Аз ин рӯ ин тартибӣ мо асосан ба таври мухтасар аст. Дар баъзе маҳалҳо ба мақсади таълиқ ва тақмили асар қитоби пурқамати «Ал-мўъҷам», ки таълифи Шамси Қайси Румӣ, рисолаи «Мизон-ул-авзони», «Арун ҳумон», ки мухтасари «Ал-мўъҷам» аст, инчунин «Арун Сайфӣ», «Ҷамъи мухтасар»-и Ваҳиди Табрӣ, «Меъроҷ-ул-ашъро»-и Насриддини Тусӣ ва мавҷиҳои ҳамаи қис-ми арун «Хафӣ қулум»-и Қабул Муҳаммад ва «Меъроҷ-ул-аруш»-и Муҳаммад Ғиёсиддини¹ ва маъсуби «Вазни шеъри фор-сӣ» ин асарҳои доктор Парвиз Нотили Хонлари ҳамчун сарчаш-маи асосӣ ҳамеша маълуми назари аъёнӣ муаллиф буда ме-шаванд.

Чунин ки дар боло зикр ёфт, ҳамаи муаллиқҳои, агар хо-ҳад, ки рушдиҳои солиқ, тартиқи интиҳобиҳои арабӣ муаллиф аз афсонаи алаҳи, умуман лаҳзаҳои нӯндамонӣ ва қисмати арунҳои ба таври қадимӣ пурра ва бояд шояд фаҳмад ва аз худ қуняд, ба «Ал-мўъҷам», «Арун Ҳумон» (мухтасари «Ал-мўъ-ҷам»), «Ҷамъи мухтасар», (Ваҳиди Табрӣ), «Вазни шеъри фор-сӣ» (Хонлари) ва «Арун тоҷикӣ» (Б. Сирӯс) муроҷиат на-мояд.

¹ Муҳаммад Ғиёсиддини дар асарҳои пурқамати худ «Ғиёс-ул-авзони» онд ба арунҳои маъсуби муфассале донд дар қисми шарҳи арунҳои ҳамаи қисмати асарҳои «Меъроҷ-ул-аруш» номбардааст.

Мо як қисм мисолхоро аз китобҳои арӯз ғирифта бошем ҳам, ки маҳз барои сармашаки қор буда, аз рӯи мизони онҳо мисолхоро аз осори сармадонии сухан ва маҳсули аз шонрони асри XIX ва аввали асри XX, ки дар шаҳри ниҳияҳои тоҷикониширо нишгунамо ғирифтанд, ғирихоб кардем. Инчунин баъд аз ғирифтани мисолҳо аз ҷиҳати шонрони ғешина аз осори шонрони муосир С. Айни, А. Лоҳутӣ, М. Туреунзода, Ҳабиб Юсуфӣ, А. Шукӯҳи, М. Аминулло, М. Фарҳат, М. Миршакар, Бокӣ Раҳимзода, М. Раҳимӣ, ҳатто аз як қисм ҷавоношонрон ва фолклор низ мисолҳо овардем, то хонандагони мо қаноат ҳосил намоянд, ки дар ҳақиқат арӯз ба таври мероси маданӣ сайри тақомули худро бо матмунҳои баланди дониш мо ба нуктаи ғирифтани дақиқӣ ва назокат расонидааст.

Мисоли маъноӣ ки барои шонрони мутааххир ва муосир мустақимал будааст, нисбатан бисёртар оварда шуд, то маълум шавад, ки он пайи дар минии шонрони тоҷик ва ҳақиқ тоҷик то ҷи андони мақбул ва ба замиқ соғор афтадааст.

Мо ин ҷо ба танҳо он маъноҳои ғирифтем, ки дар адабиёти классикӣ бисёртар маъноӣ ва мустақимал буд, баъзан баробари вазиҳои мақбул, баъзе вазиҳои нимамақбулӣ низ оварда шуд, то ки ҷавонон огоҳ бошанд, ки чунин вазиҳои ғайри мақбулӣ ба ғе дур аз замиқ низ мавҷуд аст.

Ҳам дар қисми муқаддимагии арӯз ва ҳам дар қисмати баҳрҳо ба ҳазри ниссон дар роҳи ғирифтани ва устуварии истилоҳот кӯшидем. Масалан, аз ҷумла истилоҳи руки дар як асар афсонаи тафсил, тафсил, дар осори дигаре усул, аҷзо, аркон ва ғайра номид шудааст. Вале мо ба ғирифтани руки дар омади ҷумла шакли маъноӣ — аркони ҳам ба қор бурдем. Истилоҳи усулро танҳо ба сабабу аввал ва фосила маҳсус гузошта, роҳе ба маъноӣ қонда, қонуни истилоҳол кардем; усули ҳичи, усули арӯз барои ғирифтани истилоҳот сари хонандаҳо ғирифт мекунанд. Баъзан агар ғирифтани истилоҳ, ба як маъно омада бошад, яке аз ин истилоҳотро дар қавс нишон додем. Мо қушиш кардем, ки истилоҳоти маъноӣ ва фаҳмо бошад, аз ин рӯ шакли умумӣ ба ғирифтани ғирифта шуд.

Мо ба мақсади осон аз худ қаравани арӯз танҳо тарзи бо руқиҳои маъноӣ санҷидани баҳро вазиҳои дар байни шонрони ғирифта ва ҳозира маъноӣбударо пеш ғирифтем. Бинобар ин аз баҳри дониш ва ғирифтани печ дар печ аз руқиҳои солим ниссон кардани руқиҳои музоҳиф гузоштем, ҷуқи мақсад аз донишқуни осон дарёфтани баҳр ва вазиҳои мутааққил бошад ҳам, музоҳифи зарбулмасали «Барои як ҳақд ҳақиқи аба ҳӯра» барои як осони ғирифта ба як алам сарғирифтани ба шаклиғирифтани ҳуқиқ ҳақиқ дониш омадан мумкин аст.

Бинобар ин, мо ин ҷо аз ғайри қишқили дониш танҳо адади баҳрҳои маъноӣ арабро, ки ғирифтани Ҳалил ибни Аҳмад аст, нишон дода, пас аз он се донишқуни, ки ғирифтани Насруллоҳи Тӯси мебошад, энқр мекунем.

Халил ибни Аҳмад вазиҳои аслиро дар панҷ доира қарор додааст:

Доираи аввал «муҳталифа» ном дошта шомилан се баҳр аст:

1. Таъил — фаълун мафойлун фаълун мафойлун.
2. Маъид — фойлотун, фойлун, фойлотун фойлун.
3. Басит — мустафиллун фойлун мустафиллун фойлун.

Доираи дуюм «мӯталифа» номда мешавад ва ду баҳрро дар бар мегирад:

1. Вофир — мафойлатун мафойлатун мафойлатун.
2. Қомил — мутафойлун мутафойлун мутафойлун.

Доираи саввум шомилан се баҳр буда, «мӯталиба» номда мешавад.

1. Ҳазач — мафойлун 4 бор.
2. Рамаз — фойлотун 4 бор.
3. Рақаз — мустафиллун 4 бор.

Доираи чаҳорум, ки виро «муштабиха» номдаанд, шаш баҳрро дар бар мегирад:

1. Мунсарех — мустафиллун мафйулоти мустафиллун.
2. Ҳафиф — фойлотун мустафиллун фойлотун.
3. Муқорез — мафойлун фойлотун мафойлун.
4. Муқтазиб — мафйулоти мустафиллун мустафиллун.
5. Сарез — мустафиллун мустафиллун мафйулоти.
6. Мучтасс — мустафиллун фойлотун фойлотун.

Доираи панҷум доираи «мӯттафика» буда, танҳо як баҳрро дар бар мегирад:

1. Мутақориб — фаълун, фаълун, фаълун фаълун.

Олими забонишиноси араб Ҳасан ибни Аҳмад баҳри мутақориро аз ҳамаи доира баровардааст, ки аз чаҳор бор фойлун ташкил мешавад.

Аз рӯи мулоҳизаҳои Парвези Хонларӣ гӯё номи доираҳо аз Халил ибни Аҳмад нест ва баъдхи дигарон эҷод кардаанд. Гайр аз ин дар ҳамаи китобҳои арӯз номи доираҳо як хел нест. Насируддини мегӯяд: «Баъзе ашқоби доираҳо ба шакли дигар қулаанд». Хонларӣ дар хусуси фарқ ва ихтилофи арӯзиҳои форсӣ дар тартиби доираҳо ва гуногуноии баҳрҳо, вазиҳо музокираҳои муфасссал эрод мекунад. Тараф равиши онҳоро нақл ва иктибос менамояд. (Вазиҳои шеърҳои форсӣ, сах. 133 — 140). Мо аз он музокира ва мухокимаҳои дуру дароз ҷанм гирифта, танҳо ин ҷо се доираи ҳосе, ки Насируддини Тӯсӣ дар «Меъёр-ул-ашъор» доир ба вазиҳои форсӣ тартиб додааст, нақл мекунем:

Нахустин — доираи мӯтталибаи сондаи музокифа ном дошта, вазиҳои зеринро дар бар мегирад:

1. Ҳазачи мақфуф (мафойлу 4 бор).
2. Рақазии матвий (муфтайлун 4 бор).
3. Рамалии маҳбун (файлотун 4 бор).

Дуввум — доираи муштабихаи музокафа ном дошта, вазиҳои зеринро шомил аст:

1. Сарен матвӣ (муфтаилун муфтаилун фоилоту),
  2. Мунсарехи матвӣ (муфтаилун фоилоту муфтаилун),
  3. Муктазаби матвӣ (фоилоту муфтаилун муфтаилун),
  4. Қариби макфуф (мафойлу мафойлу фоилоту),
  5. Музореи макфуф (мафойлу фоилоту мафойлу),
  6. Хафифи махбӯи (фоилотун мафойлун фоилотун),
  7. Мучтаси махбӯи (мафойлун фоилотун фоилотун).
- Саввум — донран муштайхон аонда, ки вазнҳои мусамма-
ни зеринро ба худ мегирад:

1. Мунсарехи матвӣ (муфтаилун фоилоту 2 бор),
2. Музореи макфуф (мафойлу фоилоту 2 бор),
3. Муктазаби матвӣ (фоилоту муфтаилун 2 бор),
4. Мучтаси махбӯи (мафойлун фоилотун 2 бор).

Хулоса арӯзи форсиро тоҷикӣ дар зарфи муддатҳои дуру да-
роғ мувофиқи рӯҳи забони форсу тоҷик қор хӯрда номӣ арӯзи
ачам ё арӯзи форсиро ба худ гирифтааст. Дар ҳақиқат, дар
натичаи қор қардани тоҷик ва диққат бисёр вазнҳои ҳаққи
мавзӯро рағон, шӯҳу рағсон ва сабуку оҳангдоре пайдо шуда-
аст.

Ғайр аз ин, дар фоилов (фаҳлавиёт) бисёр вазнҳои мат-
бӯӣ ва дилишине мавҷуд аст, ки ҳанӯз кашф, тадқиқ ва тас-
ниф нашудаанд. Ин қор мубаства ба тадқиқ ва татаббӯи ондан
фоиловшиносони ҷавон ва адабиётшиносони арӯзи ҳаққ буд.

Бинобар ин мо нахостем, ки дар бисёр қисмҳои дигаргушӣ
муҳими шахсият худро пешниҳод кунем. Зеро мақсади мо арӯ-
зи кӯҳан форсу тоҷикро ба қадри имкон ба асоси ҳақиқӣ ифшо
ва ба ҷавоншиносон ва ҷавонмунтақилон баён қардан аст. Мум-
кин аст, дар онҳо ҷавонони арӯзи мувофиқи сохт ва шарҳи
забон қонуни қондаҳои навин ва осонтаре эҷод кунанд.

Аз ҷумла дар калима ва қисмҳои нутқ ба асоси забони ада-
бӣ ё ягон шева ва лаҳзаи марказӣ ҷои заъи таъин мешавад, ин-
чунин ба ҷои афоиби арабӣ қолабҳои дигаре ки ба сохти забон
беҳам мувофиқтар бошад, эҷод тарлаб, ба ҳамаи восита аз
муаммои сарбастан руқсоии ба амалиёти печ дар печ, вазнҳои
аслино фаръӣ раҳӣ ёфт.

ВАЗНҲОИ АСЛИ ВА РУҚНҲОИ СОЛИМ

Вазнҳои аслии шеъри арабӣ бо ҳашт руқни зерин ҳосил ме-
шавад: фоилов, мафойлатун, мафойлу, фаълун, мутафойлу,
мустафйилун, фоилотун, мафъълоту.

Вале 11 вазни муштараки асли бо ин ҳашт руқни ҳосил ме-
шавад: фоилов, фаълун, мафойлу, фоилотун, мустафйилун,
мафъълоту.

Ин вазнҳо ё ба тақрори яке ва ё ба таркиби яке аз ин руқн-
ҳо бо дигаре ҳосил мешавад.

Панҷ вазн — ҳаззҷ, раҷзҷ, рамаҷ, мутақориб, мутақорик бо

такрори рукие ҳосил мешавад. Агар руки ҳашт бор такрор ёбад, мусамман, шаш бор — мусаллаа, чаҳор бор — мураббаъ, ва агар ду бор такрор шавад, мусанно номиди мешавад. Руки ҳазаҷ мафойлуи, руки рамаҷ фойлотуи, руки раҷаҷ мустафйлуи, руки мутақориб фаълуи, руки мутадорик фойлуи аст.

Шаш ваън ба воситаи таркиб ҳосил мешавад:

1) ваъни сарен асли бо таркиби мустафйлуи, мустафйлуи, мафъълоту 2 бор.

2) ваъни мунсареҳи асли бо таркиби мустафйлуи, мафъълоту, мустафйлуи 2 бор.

3) ваъни ҳафифи асли аз таркиби фойлотуи, мустафйлуи, фойлотуи, 2 бор.

4) ваъни музореи асли бо таркиби мафойлуи, фойлотуи, мафойлуи, фойлотуи 2 бор.

5) ваъни аслии мучтасе аз таркиби мустафйлуи, фойлотуи мустафйлуи фойлотуи 2 бор ҳосил мешавад.

6) ваъни муктазаби асли бо таркиби мафъълоту, мустафйлуи, мустафйлуи ҳосил мешавад.

Бинобар он ки шеърӣ форсу тоҷик дар назҳон аслии таркиби равону мавзӯи намеояд, дар ин шакл истеъмоли намешавад.

Панҷ баҳри такрорӣ ва шаш баҳри таркибӣ — ҳамагӣ 11 баҳр аз баҳрҳои аслии муштарак анҷоз меёбанд.

Се баҳри дигари таркибӣ, ки ёҷодаарданӣ арузиёни аҷам аст, инҳоянд:

1. ҳазна (ғариб), ки ваъни аслиаш аз таркиби фойлотуи, фойлотуи, мустафйлуи 2 бор;

2. қариб, ки ваъни аслиаш аз таркиби мафойлуи, мафойлуи фойлотуи як бор;

3. мушокил, ки ваъни аслиаш аз таркиби фойлотуи, мафойлуи, мафойлуи 2 бор ҳосил мешаваду ба 11 баҳр илова шуда 14 баҳри форсу тоҷикро ташкил мекунад.

Панҷ баҳри дигари асли ва созирукии маҳсули араб, ки шеърӣ классикии форсу тоҷик дар он назҳон инъи таъъиниёӣ нарафтаанд, инҳоянд: қомил, вофир, тавил, маъна, басит.

1) баҳри қомил — аз такрори руки мутафойлуи 8 бор.

2) баҳри вофир — аз такрори мафойлотуи 8 бор;

3) баҳри тавил — ваъни аслиаш аз таркиби фаълуи, мафойлуи 4 бор.

4) маъна ваъни аслиаш аз таркиби фойлотуи, фойлотуи 4 бор.

5) басит — ваъни аслиаш аз таркиби мустафйлуи, фойлотуи 4 бор ҳосил мешавад.

Агар ба таври дигар эҷод намоем, чунин аст: аз рӯи таснифи Шамси Қайси Розӣ аз ғайри мутадорик 10 ва аз рӯи инъишодоти «Аруи ҳумоюн» аз ғайри муктазаб ва мутадорик 9 баҳр матбуи аҷамӣён буда, умуман бо иловаи муктазаб ва му-

тадорик 11 баҳри муштарак ҳосил мешавад. Дар сурати иловаи се баҳри махсуси форсу тоҷик ва 5 баҳри махсуси араб ҳамагӣ 19 баҳр ҳосил мегардад.

ВАЗИҲОИ ФАРӢЯ

Ғайр аз ин 19 баҳри асли аз тарафи арӯзии мутааллиқ ба ҳар як вази асли вазиҳои фаръии бисёре эҷод шудаанд. Эҷоди вазиҳои фаръӣ ба воситаи тағйирн шакли солими рукиҳои матлуб ҳосил мешавад. Чунин ки дар қисмати баҳси донр ба арӯз ва эҷоф зикр ёфт, ин тағйир музоҳаф номида мешавад. Мо дар қисми баҳрҳо ҳамаи вазиҳои асли ва бисёртар вазиҳои фаръиро бо рукиҳои солим ва рукиҳои музоҳафи мустақмал баён хоҳем кард.

Гузашта аз ин, бисёр вазиҳои ҳастанд, ки аслии мансуби як нави буда, танҳо бо тағйирн ягон садонок ба садонокн дигар дар рукии охирии номи дигаре пайдо мекунад. Ҳамчун фазилун, фазлон, фазлон ва монанди инҳо. Мо ин ҳолатро ҳамчун вариантҳои он вази дар маҳалли худ қайд мекунем. Дар ақсари асарҳои арӯӣ ин гуна вариантҳо бо номи рукии охирии лақаби ҷудогона мегирад. Ин кор барабас сабаби қаноат додани вазиҳои ҳамчуниса мешавад. Дар ин бора Муҳаммад Ғиёсиддини дар «Меъроҷ-ул-арӯз» ба рағми арӯзиии дигар роҳи иҷозро пеш гирифтааст.

1. Баҳри ҳазач

Ҳазач дар лугат ба маънои тараққимун хушоянд буда, рукии аслииш мафонлуи аст, эҷофотаиш 12-тост:

- 1) мақбуз — мафонлуи,
- 2) мақфуф — мафойлу,
- 3) мақсур — мафойл буда, танҳо дар арӯз ва зарб месад,
- 4) аштар — фойлуи,
- 5) аҳрам (муҳлима) — мафъулуи,
- 6) мусаббағ — мафойлон,
- 7) маҳзуф — фаълун,
- 8) аҳтам — фаъл,
- 9) аҳраб — мафъулу,
- 10) маҷбуб — фаъа,
- 11) азала (музъл) — фоз,
- 12) абтар — фаъ.

1-умин вази 16-ҳаҷтии баҳри ҳазач (ҳазачи муғамматии солим) 8 бор мафонлуи V — — — дар байте:

Агар он турки шероӣ ба даст орад далаи зери
Ба ҳали қилуног бахшаи Самарқанду Нухорои

(Аҳмад)

Бунад афзу гудом ган аз нақлун хунаф мери,
Зи шаҳри мағзи бодом об мегардад шакар мери.

(Шавкат).

Нигори шӯхи ман гоҳе ки ба хантар хунаф бии,
Сари шӯридагони дар арсаи пайкар хунаф бии.

(Хидрат).

Ҷигаррешам, кабобам, дилфишорам, азгари нишам.
Ғарибам, мустамиздам, бекасам, зинистари нишам.

(Қомили Ҳисора).

Ҷу тифлаи то ба дӯши мадари гети минимиздам.
Ба чон шир сад хунибан ҳасрат чинимиздам.

(Сипанда).

Дило ҳомӯи шаб, э-арна кабобат мекунам охир,
Ба оҳе дар танӯри сина обат мекунам охир.

(Доҳута).

Кушое олҷашат, об шаҳри диним, пахтакор омад,
Саломатмад фарзанди дилсрат зарбидар омад.

(Бақӣ Раҳимовда).

Ватан, аз рӯи гулҳоят руҳи дилдор мебинам,
Дурахшонтар тӯро аз меҳри нураниш мебинам.

(Ансорӣ).

Гоҳе ба чон мафойилун дар руқии охир мусаббағ — мафойилун V — — ~ меояд:

Манам чун тума дар хуноба э-он гулбарги тар миндон,
Дилам гавзонаву дар нора дар тума чигар миндон.

(Ҳилоли).

2-юмин вақти 14-ҳиҷоии ҳазаҷ (ҳазаҷи мусаммани аҳрабу мақфуфу мақсур) — мафъулу мафойилу мафойилу мафойил

— — V/V — — V/V — — V/V — ~

Рӯят ба чунки диди тамошо натавон кард,
Васеи ту бад-ин сина тананно натавон кард.

(Қамол).

Аз шаҳди лаббат мешини бӯтаи баланд аст,
Гӯё даҳшат ристон ҳаллои ба қанд аст.

(Ғафрати Зурдара).

Ранге шикан аз чехра ба савдоину зар гир,
Ашк ба бифишон дар ғамаш аз чашму гуҳар гир.

(Зуфархон Чавҳарӣ).

Хезед, рафиқон, ман гулранг биёред,
Танбӯру каҳ доираву танг биёред.

(С. Айкӣ).

Мо лашкари бошавкати хушбахти ҷаҳонем,
Зрдуи зафарпешан даврони ҷаҳонем.

(М. Турсунзада).

Мо мардуми ин кинояри дар янгу барорем,
Як зарра ҳам аз душмани худ таре надерем.

(А. Шукӯҳӣ).

Гоҳе ба ҷои мақсур маҳзӯф V — — меояд, яъне охири мис-
раъ ба ҳичон дарози одди тамои мешавад:

Е раб, ғамӣ берахмин ҷонон ба ки гӯям,
Ҷон аз ғамӣ ӯ сухт; ғамӣ ҷон ба ки гӯям?

(Ҳилолӣ).

Дар мамлакати хусни ту инқам наҷаландо,
Поя ҷирадам дар раҳи шайқат қиҷаландо.

(Қаромати Дилқам).

Хар кас ба ҷаҳон соҳибӣ корест ба ҷуз ман.
Дастӣ ҳама дар гардани брест ба ҷуз ман.

(Лоҳутӣ).

3-юмин вазни 14-ҳичонӣ ҳазач (ҳазачи мусаммани як руки
аҳрабу як руки солим) ду бор мафъӯлу мафойлуи мафъӯлу ма-
фойлуи.

— — V/V — — — / — — V/V — — —;

Эй подшахи ҳубон, под аз ғамӣ танхай.
Дил бе ту ба ҷон омад, вақт аст, ки боз ой.

(Ҳофиз).

— Гоҳе рукии охирии мусаббағ — мафойлон V — — — меояд:

Хон, эй дилм ибратбин аз дила назар кун, хон,
Айвонӣ Мадониро онан ибрат дон.

(Ҳоҳона).

То ҷанд куни гири бар маснади Нӯшерон,
Дар касри Кремль, эй дил, асрори виҳи бархон

(Лоҳутӣ).

4-умин вазни 16-ҳичонӣ ҳазач (ҳазачи мусаммани мақбуа) —
мафойлуи V — V 8 бар:

Бунафиса руста аз элмӣ ба тарфи ҷӯйборҳо,
Ба 8 гусаста хури ин эи зулфи хаш торҳо.

(Қаска).

Насрин шух меварад эи дашту куксорҳо,
Хушо, ин мужда меиҳад эи филли кинтуворҳо

(Ҳ. Юсуфӣ).

Ҳамин элмон эи хони ман, эи хони поки ин Ватан,
Парида дустари ватан бисанат ахтари бисанат

(М. Қаноат).

5-умин вази 15-ҳисоби ҳазаҷ (ҳазаҷи мусаммани макфуфу максур) — мафойилу мафойлу мафойлу мафойл V — — V/V — — V/V — — V/V — — V/V — —

Туру лаъли шакаррезу маро чашми гуҳарбор,
Туру ханда бувад хуё маро гира бувад кор.

(Ҷамӣ).

6-юмин вази 14-ҳисоби ҳазаҷ (ҳазаҷи мусаммани як руки солиму як руки аштар) — фойлу мафойлу фойлу мафойлу.
— V — /V — — — / — V — /V — — — ду бор:

Дидану зи худ рафтаи тарии ошконхо,
Нешини он саваб бувад олами ҷудонхо.

(Носир Алӣ).

Дар мисоли зерин руки охири мусаббағ омадааст.

Эй бародари ҷонӣ, кардӣ маро халло.
Лек дуринт карда муътариф маро ҷалло.

(Надирӣ).

7-умин вази 12-ҳисоби ҳазаҷ (ҳазаҷи мусаддаси солим) шаш бор мафойлу V — — — дар байте:

Нигорона, маро бо ман ниясола,
Ба ҳусни худ маро ҷаҳли наменсола

(Аб-и-Ғафӣ),

8-умин вази 11-ҳисоби ҳазаҷ (ҳазаҷи мусаддаси максур) — мафойлу, мафойлу, мафойл V — — — /V — — — /V — —

Ба лаяқ имшад, ки бо ҳам сазгорем,
Назар бар насаи фардо ҷи дорем?

(Нозимӣ).

Ту мехоҳӣ бидонӣ ёри ман кист?
Киро дил долази, дилдори ман кист?

(Ҳ. Юсуфӣ).

Дар байте байтҳо ба ҷои руки охир мафойл (максур) фойлу (махлуф V — —) мешавад, яъне охири «нисраъо бо анҷон дарози оддӣ тамои мешавад. Чунон ки Нисомӣ дар «Хусри ва Ширин»-и аз забони Ширин инсоби ба Хусри мегӯяд:

Ман он мурсам, ки бо гулҳо паридам,
Халоя гарми тобиетон надидам,
Чу сабаи лаб бо шир барф шудам,
Чу гул бо сабаҳои наза рустам

(Нисомӣ)

Эи дастат гарчи шуд хунии дилии ман,
Вафадорат, нашуд ғамтан дилии ман.

(Лоҳутӣ).

Саҳаргоҳон, ки бузбӯа дар ниво шуд,
Гул аз шодӣ шукуфту гулча во шуд.
Шумо, эй бузбӯлоии боғи мантаб,
Саҳаргоҳон набояд хуфт ҳар шаб.

(С. Абду).

Матан, меҳрат ба дил азбаски ҷо шуд,
Дилан аз хушрамии тун гуфта во шуд.

(М. Гурӯмӯзода).

Саран дар(д) мекунад, сарбар надорам.
Дилан дар(д) мекунад, дилбар надорам.

(Фолклор).

Ин вазн яке аз шоеътарин вазнҳост, ки аксари фаҳлавиёт, маснавӣҳои ғарбӣ ва ошкона бештар ба ин вазн аст¹. «Вису Ромии»-и Фаҳруддини Гургонӣ, «Юсуфу Зулайхо»-и Чамӣ ва Ҳозик, «Хураву Ширин»-и Низомӣ, «Лайливу Мачнун»-и Мулҳамм Бухорой ва дигарҳо ба ин вазн гуфта шудааст.

9-умин вазни 10-ҳинчии қазаҷ (қазаҷи мусаддаси аҳрабу макбузу максур) — мафъӯлу мафойлун мафойл — V/V — V — /V — ~ ду бор:

Тар даст ба дасти дӯстат ҳор.
Нур аст ба дасти душманат вор.

(Саломии Савоқӣ).

Дар баъзе байтҳо ба ҷои рӯкии охирини максур — мафойл маҳзӯф — фаълун (V — —) меояд:

Мачнун чамани қазираснай,
Лайли гумони қазоналидай

(Низомӣ).

Эй моҳлиҳон моҳвайнар,
Эй сарви саҳнақоди сӯманбор.

(Ҳамдӣ).

Гарҷанд нарифта аз дехонат
Таъин шакарини ҷирра мотар.
Гарҷанд аз ашми кӯдакӣ тар
Рухсоран ҳамчу аргувонат.

(Ҳ. Юсуфӣ).

Баъзан дар мистарӣҳои ҷудогона як хичи кам, яъне ба ҷои 10 хичо 9 хичо воқеъ мешавад ва шакли зеринро мегирад, рӯкии ин ҷунии мешавад: Мафъӯлуи фойлун фаълун

¹ Ҳамдӣ. Вазни шеърӣ форсӣ, сах. 180.

— — V/V — V — /V — —

— — — / — V — /V — —

Ба иборати дигар ба чои ду ҳиҷон кӯтоҳ як ҳиҷон дароз ё-
яд, вале дар мавзуният нуксон кам ҳосил мешавад. Дар ӯё
ҷуни ҳодисаро сантаи малек меноманд. Чунон ки дар ин бй-
ҳо мебинем:

Лайли Мачнун чу дурри макиун
Хушёркуни ҳазор мачнун.

(Низомӣ).

Намшта ҳамз ҳада дар муқобил
Искандар э-омна, зай эз дил.

(Файзӣ).

Маснавин «Тӯҳфат-ул-ирокайн»-и Ҳоҷоӣ, дostonхон «Лай-
ливу Мачнун»-и Низомӣ, Хусравӣ Деҳлавӣ, Чомӣ, Хилолави
ғайра ба ин вази гуфта шудааст.

10-умин вази 7-ҳиҷонӣ ҳазач (ҳазачи мураббаи як рӯи
аштару як рӯи солим) — фойлун мафойлун — V — /V — —

Омад омадат гардам,
Қааду қоматат гардам.

(Фолклор).

11-умин вази 7-ҳиҷонӣ ҳазач (ҳазачи мураббаи аҳрабу со-
лим) — мафъулун мафойлун — — V/V — — — ду бор:

Эй рӯи ту гулзорам,
Дар дил машиқан хорам.

(Ал-Ҷувонак).

Дароза инти дорад,
Чу қулфи зарин дорад¹.

(Фолклор).

Чиннам зотан ман,
Бодом думатан ман.

(Фолклор).

РУБОН

(Тарона)

Арӯзиён вази рубонро аз вазиҳои фаръии баҳри ҳазач де-
нистаанд ва руқиҳои он инҳост:

1) Солим — мафойлун, 2) Мақбуз — мафойлун, 3) Ма-
фӯф — мафойлу, 4) Аҳраб — мафъулу, 5) Аҳрам — мафъулун

¹ Барзишти дигарон: қулфи мармарин дорад.

6) Аштар — фашлуи, 7) Ахтам — фаул, 8) Мачбуб — фаал, 9) Азали — фоъ, 10) Абтар — фаъ.

Рубоӣ азосан аз 24 вазн иборат буда ба ду шачара ҳудо мешавад: шачаран ахраб ва шачаран ахрам. Ҳар шачара 12 вазн дорад. Мисраъ агар бо рукии ахраб — мафъӯлу оғоз ёбад, шачаран ахраб ва бо рукии ахрам — мафъӯлуи оғоз ёбад, шачаран ахрам ном мегирад.

Охири мисраъҳо бо яке аз ин чаҳор руки тамои мешавад: фаъ, фаал, фоъ, фаъ ва рукиҳои боқимонда дар байни мисраъҳо пасу пеш меояд.

Аслан ин вази ҳаққи форсу тоҷик мешошад ва арӯзиёи аҷам муттафаккан¹, ки гӯё Рӯдакӣ ё худ яке аз шоирони ҳамзамони Рӯдакӣ дар атрофи Ғазали аз даҳони кӯлаке, ки гӯй-бази мекард, бо ҳамин вази чанд мисраъ шеър шундаасту ин ваиро аз ҳамаи кӯлак омӯхтааст. Баъд арӯзиёи форсу тоҷик ин ваиро ба воқеатан захифот ва илал аз баҳри ҳазач баровардаанд. Гӯё эҷадкори ин вази порчаеро аз чаҳор мисраъ бини сохт ва рубоӣи номид.

Аз рӯи ҳуҷҷатҳои бисёре небот шудааст, ки рубоисароӣ танҳо дар ашъори форсӣ тоҷикӣ мустаъмаа буда, дар ашъори араб истеъмола наменшудааст: «дар замонҳои қадим ба ин вази шоирони тоӣ нагуфтаанд ва яқини муҳаддиси (назона-роии) таъъ бар он иқболи тамои кардаанд ва рубоӣи тоӣ дар ҳамаи ҷиҳодҳои араб шоеъ ва мутадавил гаштааст». («Ал-мӯъҷам», сах. 108).

Баҳри рубоӣ нисбат ба баҳрҳои дигар бисёртар тағйирпазир аст ва ба ҳамин сабаб аз замонҳои қадим арӯзиёи кӯшиш кардаанд, ки тағйироти ин ваиро қайд намоянд.

Дар ҳақиқат, ҳеч як аз баҳрҳои маъмулӣ дар забони форсу тоҷик он қадар ҳукуки тағйирот ба намендад, чунон ки ин баҳр додааст.

Аз рӯи гуфти бештари арӯзиёи аҷам донишманди бузург ва муаллифи китоби «Қайҳоншӯнохт» Имомҳасани Қаттонӣ Марвазӣ нахустин бор тараҳҳои гуногуни истеъмоли ин баҳро дар ду шачара — ахраб ва ахрам чамъ кардааст. Ба ақидан Ҳаиларӣ шеваи пешгирифтан ӯ аз намбудӣ ҳамаи набошад ҳам, бисёр устодона аст. Шоир соҳабиҳтиёр аст, ки ҳар як мисраи рубоиро ба яке аз он вазиҳои 24-гона гӯяд.

Ба ин асос, Парвези Нотили Ҳаиларӣ иштироки вази рубоиро аз музоҳафоти баҳри ҳазач рад мекунад ва даъво дорад, ки ин ба таъри қатъӣ як вази маълуми ҳаққӣ була, инҳият-дараҷа мувофиқ омадани он бо вази ҳазач ҳақиқан тасодуфист. Дар ҳақиқат, ӯ ба даъвои худ ҳақдор аст.

Яке аз дилалҳои ҳаққӣ будани рубоӣ гуногунии вази он аст. Зеро на танҳо рубоӣ, балки ҳар як суруди ҳаққиро аз рӯи қондаҳои арӯз метавон тактеъ намуд ва рукии таъин кард. Шарт нест, ки он вази ба яке аз вазиҳои арӯз рост ояд.

¹ *Шамс Қайс*, *Ал-мӯъҷам*, ҷиҳи Техран, сах. 105.

— — V/V — V — /V — —
 — — — / — V — /V — —

Ба иборати дигар ба чои ду ҳиҷон кӯтоҳ як ҳиҷон дароз меояд, вале дар мавзуният нуқсон кам ҳосил мешавад. Дар арӯз чунин ҳодисаҳо сактан малеҳ меноманд. Чунин ки дар ин байтҳо мебинем:

Лайли Мачнун чу дурри макнун
 Хушёркуни ҳазор мачнун.

(Низомӣ).

Наҳши ҳама дид дар муқобил
 Искандар з-онна, вай аз дил.

(Ғофӣ).

Маснави «Тухфат-ул-проқайн»-и Ҳоконӣ, достонҳои «Лайливу Мачнун»-и Низомӣ, Хусравӣ Дехлавӣ, Ҷомӣ, Ҳилолӣ ва ғайра ба ин вазн гуфта шудааст.

10-умин вазн 7-ҳиҷонӣ ҳазач (ҳазачи мураббаи як руи аштару як руи солим) — фонлун мафойлун — V — /V — — —:

Омад, омадат гардам.
 Қадду қоматат гардам.

(Фолклор).

11-умин вазн 7-ҳиҷонӣ ҳазач (ҳазачи мураббаи аҳрабу солим) — мафъулу мафойлун — — V/V — — — ду бор:

Эй руи ту гулзорам,
 Дар дил маншакан зорам.

(Ал-ишқӣ).

Дарқоз инъин дорад,
 Ду қулфи зарин дорад¹.

(Фолклор).

Чононаи нэгзи ман.
 Бодомӣ думегзи ман.

(Фолклор).

РУБОЙ

(Тарона)

Арӯзиён вазн рубоиро аз назмҳои фаръии баҳри ҳазач доинстаанд ва руқиҳои он инҳост:

1) Солим — мафойлун, 2) Макбуз — мафонлун, 3) Макфуф — мафойлу, 4) Аҳраб — мафъулу, 5) Аҳрам — мафъулун.

¹ Варианти дигараш: қулфи мармарин дорад.

6) Аштар — фойлуи, 7) Ахтам — фаъл, 8) Мачбуб — фазл, 9) Азала — фоз, 10) Абтар — фазъ.

Рубои исосан аз 24 вази иборат буда ба ду шачара чудо мешавад: шачаран ахраб ва шачаран ахрам. Хар шачара 12 вази дорад. Мисраъ агар бо рукии ахраб — мафъӯлу оғоз ёбад, шачаран ахраб ва бо рукии ахрам — мафъӯлуи оғоз ёбад, шачаран ахрам ном мегирад.

Охири мисраъҳо бо яке аз ин чаҳор руки тамом мешавад: фаъл, фазл, фоз, фазъ ва рукиҳои бокимонда дар байни мисраъҳо пасу пеш меоянд.

Аслии ин назми халкии форсу тоҷик мебошад ва арӯзиёни аҷам муттафаккад¹, ин гӯё Рӯдакӣ ё худ яке аз шоирони ҳамзамони Рӯдакӣ дар атрофи Ғазини аз даҳони кӯдаке, ки гӯй-бӯй мекард, бо ҳамин вази чанд мисраъ шетр шундаасту ин назиро аз ҳамон кӯдак омӯхтааст. Баъд арӯзиёни форсу тоҷик ин назиро ба ҳисоби эндохот ва назал аз баҳри ҳазаҷ баровардаанд. Гӯё эҷодкари ин вази порчаеро аз чаҳор мисраъ бино сохт ва рубоияш номид.

Аз рӯи ҳуҷҷатҳои бисёре исбот шудааст, ки рубоисароӣ танҳо дар ашъори форсӣ тоҷикӣ мустаъмал буда, дар ашъори араб истемол намешудааст; «дар замони қадим ба ин вази шоирони тоҷи нағуфтаанд ва ақиб муҳаддисони (назона-роини) таъъ бар он иқболи тамом кардаанд ва рубоияти тоҷи дар ҳамаи билади араб шетъ ва мутақовил гаштааст». («Ал-мӯъҷам», сах. 108).

Баҳри рубоӣ исбат ба баҳрҳои ангар бисёртар тағйирпазир аст ва ба ҳамин сабаб аз замони қадим арӯзиёи кӯшиш кардаанд, ки тағйироти ин назиро қайл намоёнд.

Дар ҳақиқат, ҳеч яе аз баҳрҳои маъмулӣ дар забони форсу тоҷик он қадар ҳуҷҷи тағйирот ба намоишад, чунон ки ин баҳр додааст.

Аз рӯи гуфти бештари арӯзиёни аҷам донишманди бузург ва муаллифи китоби «Қайҳоншунохт» Имомхасани Қаттонӣ Марвази наҳустин бор тарзҳои гуногуни истемолӣ ин баҳро дар ду шачара — ахраб ва ахрам ҷамъ кардааст. Ба ақибан Ҳовлари шенӣ пешгирифтан у аз камбулӣ ҳолӣ набошад ҳам, бисёр устодона аст. Шоир соҳибхитиёр аст, ки ҳар як мисрано рубоиро ба яке аз он назмиҳои 24-гона гӯяд.

Ба ин исос, Парвизи Нотилӣ Ҳовлари шитиқоқи вази рубоиро аз музоафоти баҳри ҳазаҷ рад мекунад ва дъво дорад, ки ин ба таъри қатъи як вази маълуми халки бува, ниҳоят-дарача мувофиқ омадани он бо назми ҳазаҷ ҳодисаи тасодуфист. Дар ҳақиқат, ӯ ба дъвои худ ҳақдор аст.

Яке аз аҳаммҳои халки будани рубоӣ гуногунии вази он аст. Эеро ва танҳо рубоӣ, балки ҳар як суруди халқиро аз рӯи мавзӯҳои аруа метавон тақтӣ намуд ва рукии таъъи қард. Шарт нест, ки он вази ба яке аз назмиҳои аруа рост ояд.

¹ Шайх Қайс, Ал-мӯъҷам, ҷиле Тейрон, сах. 105.

Сари нахонамат, ки ӯ нест бад-и разиюй,
Моҳ нагуямат, ки маҳ нест бад-и зебюй.

(Намӣ).

6-умин вазни 12-ҳиҷонии раҷаз (мусалласи солим) — 6 бор мустафилун — — V —:

Соқӣ, баҳор омад, манех соғар зи каф,
Мутриб, шуда овардаи хангоми даф.

(Ҳайрат).

7-умин вазни 8-ҳиҷонии раҷаз (мураббаи солим) — 4 бор мустафилун¹ — — V —:

Эй бектар аз ҳар доваре,
Бикшое қорамро даре.

(Ал-мўъҷам).

Мебинамат, мебинамат,
Рӯ сӯи зиндон мараи.

(Тоҳутӣ).

Эй тори хамовози ман,
Дар нозахон зор шава
То ҳақ фаҳмад рои ман,
Дар ғриб олам ёр шава!

(Дехотӣ).

8-умин вазни 10-ҳиҷонии раҷаз (мураббаи мураффаъ) мустафилотун 4 бор — — V — —:

Айшам мудар аст аз алаи дилмоҳ,
Қорам ба ғам аст, аҳлимуҳаллоҳ
Эй баҳти саркаш, тингаш ба бар каш
Ғаҳ қоим дилман, ғаҳ лаъли дилмоҳ.

(Ҳофиз).

Нишаб ба хона он маҳ даромад,
Чандон нишастам, то маҳ баромад.

(Мушфиқӣ).

Охири мисраъҳои 1, 2, 4 фаълон, вақе охири мисраи 3 фаълун омадааст. Дар ин байти Туграл низ рукаи охири фаълон аст:

¹ Ин вазира Шайх Кайс дар «Ал-мўъҷам» мураббаи маштур номдааст.

² Муаллифи «Арузи ҳумоюн» (с. 66) байти болоии Ҳофизро дар баҳри мутақарриби мусаммаи аслам овардааст.

Ҳар кас ки бошад ҳамхонаи сӯбх,
Чун меҳр гардад парронаи субҳ.

(Туграл).

Дилам ҷазира, ғорухилола,
Дар зери таннаи бинхонаи ҳола.

(М. Турсунзода).

9-умин вазни 5-хитоби раҷаз (мусаннои мураффаъ) — ду бор мустафъилотун — — V — —:

Эй дил, чи зебо
Богогу сахро,
Пушида қолни
Накшину рангин.

(Дехоти).

10-умин вазни 5-хитоби раҷаз (мусаннои солим) — ду бор мустафъилотун — — V — —:

— — V — —:

Ман аз кӯто
Ебон тӯро?
То тӯям аз
Азду вафо.

(«Таронаи Қашмири», таҷмули М. Турсунзода)

3. Баҳри рамаъ

Қабили «рамаъ» аз қабили «рамадон» гирифта шудаасту дорон ҷанд маъно буда, яке аз онҳо намо аз даридаани уштур аст.

Рукаи солимани ба шакли фовлотун омада, зиҳфотани индоси: 1) Макфуф — фовлотун; 2) Махбун — фавлотун; 3) Маникуз — фовлотун; 4) Максур — фовлон; 5) Махуф — фовлун; 6) Махбуни махуф — фавлун; 7) Аслам — фаълун; 8) Аслами мусаббаъ — фаълон; 9) Махбуни максур — фовлон; 10) Марбуъ — фавз; 11) Махуф — фаъ; 12) Махуфи мусаббаъ — фов; 13) Мушаъас — мафъулун.

1-умин вазни 16-хитоби рамаъ (рамали мусаммани солим) — аз тақрири 8 бор фовлотун — V — — ҳосил мешавад:

Еро аз лутф бар ҳама назар буда, чи буда?
Е маро чуз онки қори дигар буда, чи буда?

(С. Айӣ).

Модар аз рағби мундури хайр дорад? Нидорад
Он инки бар дили мунлам азар дорад? Нидорад

(Ҷ. Ҷаъфар).

2-юмин вазни 16-ҳисоби рамаз (мусаммани мусаббаъ) —
фонлотун фонлотун фонлотун фонлаён ду бор

— V — — / — V — — / — V — — / — V — — .

То ба ҳай гириш ба зери хамту абри нафбахорон,
Аз гари қадёту хасрит дар фиреҳи гулғуздорон.

(Салмони Соваҷӣ).

3-юмин вазни 16-ҳисоби рамаз (мусаммани махбун) ҳашт
бор фонлотун VV — — дар байте:

Шакаротро шуде гарчи синаи мӯр мураттаб,
Мағасе низ наҳаҳам, ки кунад соя бар он лаб.

(Исроҳиҷ-ул-арӯз).

Исматӣ Бухорӣ ин вазиро ба 16 руи расонидааст:

Ранги рухсору дурӣ гушӯ хату ҳадау қадау
Оразу ҳола лабат, эй сарин парирӯи сумаббар,
Шафақу кавқабу шому саҳару тубиё гулзору
Баҳишт асту ҳилолу тарафи чашмаи қайсар...

(Исмат).

Чунон ки Муҳаммад Ғиёсидайн дар «Меъроҷ-ул-арӯз»
гуфтааст, онҳое ки аз арӯз беҳабаранд ин вазиро ба баҳри
тавил омехта, ба хато менаванд.

4-умин вазни 14-ҳисоби рамаз (мусаммани садру нбтидо
солим, хашаҳо — махбун, арӯзу зарб — махбуни мақсур) — ду
бор фонлотун фонлотун фонлотун фанлон — V — — /VV — —
/VV — — /VV ~

Чашми давлат эн селдоя қаллият гашт мулӣр
Богӣ дониш эн саҳоби қарамат ҳаст назир¹.

(Салмони Соваҷӣ).

Ер агар чизе кунял, додани он эн ҳама нест,
Ниж агар хайма занад, мулки ҷаҳон эн ҳама нест.

(Ғафӣ).

Эй ба гулгун руш ту бандару монар туи сурх,
Ҷеҳра бинмой, ба нон ту шикҳ сар гул сурх.

(С. Айна).

Ғафӣ ба чои рушн охиринаи махбуни мақсур—фанлон мах-
буни маҳзӯф — фантун меояд:

Эй хуш он дам, ки набудӣ ту ба кори дигаре,
Қар бамен ба ту гирифтӣ қаври дигаре.

(Малиҳия Самарқандӣ).

¹ Назир — сабуз хурран.

Гар мусаввир ба вараҳ сурати он чашкешад.
Чун ба он ҷиҳули шабраниг расад, оҳ кашад.

(Шаекати Бухарой).

Синарешат ману ту мархами чони дигари,
Карда ром аз ману ороми равони дигари.

(Музтариби Бухарой).

Дештаи тоғуи ке азгару бадному асан,
Пушт онанда ту дасти чарабу¹ рӯи махав.

(Шоҳин).

Дил агар сонт бувад, ҳаҷри ту обзат бикунад.
Пинҳ агар кифр бувад, ҳусни ту бобаш бикунад.

(Лоҳутӣ).

Ханди лаъли лабат бурда карори дили ман,
Нерӯсат бо ангаде карда шикори дили ман.

(Х. Юсуфӣ).

Раксад ар ёри суманбар, ҳомари шед кунад.
Содираро мисли гулистон тарабобод кунад.

(М. Фарҳат).

Гоҳе рукии охири аслам — фатъулун меояд.

Чашми шӯху бари сини, дили сонтин дорӣ,
Холи мушкии, рухи ранги, лаби шарин дорӣ.

(Қамоли Хуҷандӣ).

Сохт барги тарабу айи муҳайё наргис,
То кашад бо дафӯ вай ситари сахб наргис.

(С. Абдӣ).

Гоҳе сазр ё ибтидо махбун — фанлотун VV — — меояд:

Нитохи шӯхи ту маст аз майи ором бувад.
Гардини чини ту болалаки болон бувад.

(Шаекат).

5-умин вази 13-ҳисоби рамаи (мусаммани садру ибтидо—
таъини, ҳашиҳо — махбун, арӯзу зарб — мачхуф / — фанлотун
фанлотун фанлотун фатъ — V — — /VV — — /VV — — /—

Он кунад қаҳри ту бо лутм, ки бо туи дай.
Он кунад лутфи ту бо ала, ки бо тани май.

(Салмон).

¹ Ч а р а б — хоршо.

Менидан баски ба зонуи хаёлат рӯро,
Мум шуд маған сарам оннан зонуро.

(Шавкат).

6-умин назми 15-ҳисоби рамаъ (мусаммани махбуну мушаъас) — файлотун файлотун файлотун мафъӯлун

VV — — /VV — — /VV — — / — — — ;

Чӣ кунам, ҳар чӣ кунам, ба ту намедорад судан,
Ба ҷуз он ҳада надонам, ки эн ишқат бигрезам.

(Насриддин Туси).

7-умин назми 16-ҳисоби рамаъ (мусаммани як руки машкуду як руки солим) — файлоту фойлотун файлоту фойлотун ду бор дар байте

VV — V/ — V — — /VV — V/ — V — — ;

Набарӣ гумон, ки чов равам аз ҳарини кунат,
Ҳаме со асир бошад, на ҷунок ки ман ба рӯят.

(Мушфиқ).

8-умин назми 15-ҳисоби рамаъ (мусаммани садру нбтидони ҳашиҳо — солим, арӯзу зарб — махзӯф) — фойлотун фойлотун фойлотун фойлун:

— V — — / — V — — / — V — — / — V — :

Моли шахрошӯби ман ҳар тах би роҳе бигзарад,
Шаҳр кунҷани шамад, талдон ки моҳе бигзарад.

(Ҳилолӣ).

Одаминат чист? Худо дур аз шайр даштан,
Хайриҳои ҳақ будан, нафъи бозар даштан.

(Асирин Хуҷандӣ).

Рози дил мекуфтам, ар ин маҳраме мебоштан,
Шикваҳо мекардам аз ғам, хиндоне мебоштан.

(С. Абӯ).

Эй нигари парси, аз мо ниғаҳдори бикун,
Мо эн не афтодагонро баъд аз ин ёри бикун.

(Аҳмад).

Ба чун фойлун — V — (махзӯф) баъдан фойлон — V — (махсур) меояд:

Ноумеди дар талошгоҳи ибрат нотам аст,
Ҳар қадар беи аст сазӣи матлаби ирфон, кам аст.

(Аҳмад).

Қўш дарад янгу маъдан, парна саниги хора аст,
Нисак дарад дин, вагарна хисси бекора аст.

(X. Юсуфӣ).

Наста дар сохро шукуфта, интизори чиндак аст,
Гайрат, ай ёрон, ки гайратро дами санҷидаан аст.

(Судӣӣ.м).

Дустон, аз Тоҷикистон, аз дигри мо салом,
Аз тамоми водихон ғайабонӣ мо салом.

(Ф. Анвори).

Офтаб аз дар даромад, соя хандадан гирифта,
Аз дили пурхастатам бардаб чаккидан гирифта.

(Фолклор).

Дар хиббон наб (чан(о)хтам¹ ахрани тул даргарифт,
Хабф, рӯи бегарбонам чангу ханастар гирифт.

(Фолклор).

9-умини вазни 12-хичони рамал (мусаддаси солим) — фон-
лотун, фонлотун фонлотун 2 бор:

— V — — / — V — — / — V — —

Эй ингоринируй дилбар, э-онӣ мой,
Рух махун лилхон, чу ақдар чоии мой.

(Сидӣӣ).

10-умини вазни 11-хичони рамал (мусаддаси махзӯф) — ду
бор фонлотун, фонлотун фонлуи

— V — — / — V — — / — V — —

Бешнаи аз наб, чуи алақот махуна,
В-аз чудонхо шиноят махуна.

(Рӯӣ).

Толаи ширин, ин қадар ҷанам махун,
Ин қадар беҳуда дилтангам махун.

(М. Турғунзода).

То хиббонӣ куркуриқаррокро,
Азмаке, боши, кушой тоқро.

(Фолклор).

Ба чан фонлуи тоҳ фонлон — V — меояд:

Хар ки н-омӯхт аз тузошти рӯзор,
Хеч н-омӯзад ин хеч омӯзор.

(Рӯданӣ).

¹ Вариант: Дар хиббон наб канизам...

Корсон меомад аз савити шимол
Тухфа мевард бахти безавол.

(М. Турсунзода).

«Мантиқ-ут-тайр»-и Аттор, «Саломону Абсол»-и Ҷомӣ, «Маснави»-и Ҷалолоддини Румӣ ва тайра ба ин вази гуфта шудааст.

11-умин вази 11-хичони рамаал (мусаддаси як руки солим, як руки маҳзуф ё мақсур фанлотун фанлотун фанлун ё фанлон

— V — — /VV — — /VV — ё VV. ~

Шохрис шуд эн ради зинт ба дех,
То кишовад эн дилан минт гирих

(Ҷомӣ).

Дар ин бахр маснави нам гуфта шудааст. Танҳо Ҷомӣ «Субҳат-ул-аброр» ва Ҳусеини Деҳлӣ дар «Нӯҳ сипеҳр» ҷаид дostonеро ба ин вази гуфташад. Рукии асосии гоҳе фанлотун ва гоҳе рукии охирии ба шиклҳои фанлун, фанлон, фанлуи ва ё фанлон менамояд. Мисол аз «Субҳат-ул-аброр».

Мӯҳтамамлодар эн нахати чоҳ,
Меҳромид зарфеши ба рӯи.
Ба тақаттур қадиме мебордонг
Э-аз тақаббур аламе меафронг.
Орифе пушт дута дар ҷандал,
Дилан аз нури маонӣ зинал.
Гуфта, ки эн тоҷи-завад, тоид мисрал.
Панди санҷидан лирон бишунавал.

(Ҷомӣ).

Дилбара гузрухи бешабнам
Ман чи содам, ки дилатро ёбам?

(А. Шухро).

Ана, нирӯз бувад аз туро
Модар, эй дикан нуру сифа.
Чо дилд, то ки бувад маони ту.
Чо хунд, то ки шавӣ шод аз ӯ?

(Қутбӣ Қаром).

12-умин вази 8-хичони рамаал (мураббан солим 1 бор фанлотун фанлотун — V — — / — V — — дар ҳар мисра).

Махрука, ба меҳри мӯй,
Анан гулҳари мӯй.

(«Ал-матҳали»).

13-умин вази 8-хичони рамаал (мураббан маҳбуб) — 4 бор фанлотун VV — —:

Чу маро даран ту бошад,
Дигар аз ани чи бояд?

(Арали Хушони).

14-умин назми 8-хитони рамаа (мураббаи як руки мак-
фуф, як руки мушаккас) — ду бор фонлоту мафъулун

— V — V/ — — —.

Аз маҷли сакрона
Патхарида сахаринон,
Зуд мешавад пайдо
Офтаби тобинон

(М. Фарҳат).

15-умин назми 7-хитони рамаа (мураббаи як руки машкула,
як руки махлуф) ду бор фонлоту фонлун

VV — V/ — V —;

Рамод аз баром ба дур,
Дихад ани тарона шур
Ба лабони шаққарин
«Манз гиру манд хур!»

(Қодирӣ).

Мисраи охирии ҳамаки буда, Хайрат се мисраъ ҳамроҳ кар-
да, таймин кардааст.

16-умин назми 4-хитони рамаа (мусанноъ (дурукна)-и со-
лими: фонлотун — V — — ду бор:

Ҳамаи санини,
Оби раисни,
Мори печони,
Гули ялдои,¹

(Файзаӣ).

4. Баҳри сареъ

Иа баҳр аз ин сабаб сареъ ном гирифтааст, ки дар ҳон-
даи шеър ин назм оғоз тез, шитобон на сабуқ воқеъ меша-
вад. Рукиҳои солими ин баҳр мустафъилун мустафъилун
мафъулоту буда, танҳо зихофоти ин рукиҳо истеъмола меёбад,
зихофи мустафъилун 4-то мебошад: 1) матви — муфтаилун,
2) махбун — мафонлун, 3) мактӯъ — мафъулун, 4) махбула—
фаалазун; зихофи мафъулоту низ 4-то аст; 1) матвин мак-

¹ Мисраи охирии махбун — фаалотун VV — — омадааст.

сур — фонлуи; 2) матии мавкуф — фонлон; 3) махбӯи матии максуф — фанлуи; 4) аҳаё (махзӯ) — фаълуи.

1-умин вазин II-ҳиҷоин баҳри сареъ (мусаллааси матии максур ё мавкуф) — муфтанлуи муфтанлуи фонлуи ё фонлон ду бор:

— VV — / — VV — / — V ≈;

Вақти зарурат чу нозмонд сурех,
Даст бигирад сари шамшерн тез.

(Саъбӣ).

Бола надорам, ки ба соғал кунам,
Гиря кунам, то микое тар кунам.

(Бедил).

Нола ҳамон бех, ки эн дил сар кунам,
Гӯши ғалакери эн ғитон кар кунам.

(Ғулрат).

Шаб, ки ба ҳаҳри ту ғитон сар кунам,
Хотири ҳаҷсон муқаддас кунам.

(С. Айнӣ).

Дар ин вазин туногӯи омадани арӯз ба зарбӣ мумкин аст. Масалан охири мисраи аввал матии максур — фонлуи ва охири мисраи сонӣ матии мавкуф — фонлон омаданиш ра-
вост:

Зулфи сӯзансон ту, эй қозини,
Тори ҳаёту рамаки чони мост.

(Надирӣ).

Дар ин вазин як мисраъ — муфтанлуи мафъӯлуи фонлон ва як мисраъ муфтанлуи муфтанлуи фонлон омаданиш ҳам мумкин аст:

Сия макӯ гасӣ бар офтоб,
То нақшад ақл ба депонаи.

(Арӯш Хушнӯи).

5. Баҳри мунсарех

Вазнҳои ин баҳр шӯҳ, рақсон ва сабук буда, онҳоро аз вазин сареъ баровардаанд. Руқии солимани мустафъилуи ва мафъӯлоту буда, ҳамин вазнҳои ин баҳр аз андохоти ин ду руқи ташкил меёбанд. Вале аз руқидон солимани он вазне ба амал намеояд.

Зихофоти мустафъилуи 7-то ва зихофоти мафъӯлоту 9-то мебошад.

Зихофоти мустафйилун: 1) матвий — муфтайлун; 2) махбуи — мафойлун; 3) мактӯъ — мафъулун; 4) ахала — фаълун; 5) ахаззи мусаббаъ — фаълун; 6) марфӯъ — фойлун; 7) Мактӯи мусаббаъ — мафъулун.

Зихофоти мафъулоти. 1) махбун — мафойлу; 2) махбуни маккуф — фаулун; 3) махбуни максуф (макшуф) — фаълун; 4) матвий — фойлоту; 5) матвий маккуф — фойлон; 6) матвий максуф — фойлун; 7) марфӯъ — мафъулу; 8) маҷдӯъ — фоз; 9) маҷхур — фаъ;

1-умин вазии 14-ҳисоби мунсарех (матвий, матвий маккуф) — муфтайлун фойлон муфтайлун фойлан — VV — / — V — / — VV — / V —

Он ки дилам сайди ӯст, мери инвори ман аст.
Даст ба хунаи нигор карда ингори ман аст

(Саъбӣ).

2-юмин вазии 14-ҳисоби мунсарех матвий (матвий максуф) — муфтайлун фойлун муфтайлун фойлун — VV — / — V — / — VV — / — V —;

Рехи сухан бафта шуд фикри сухансозро,
Нардан хайрат гирифт чашми назарбозро

(Абӯлқасим Камоҷӣ).

Дар ин вази муфтайлун фойлон муфтайлун фойлун ё баръакс муфтайлун фойлун муфтайлун фойлон омаданиш равоист:

Пушти дутон фалаҳ рост шуд аз хуррами,
То чу ту фарзона зод мовари айёмро

(Саъбӣ).

Мо ҳарамии синари вақфи ғамат сохтем,
Ишқи бутон сар ба сар дар хавасат бохтем.

(Аб-иҷоҷӣ).

3-юмин вазии 13-ҳисоби мунсарех (мусаммани матвий арӯз ёи зарб — маҷхур) — муфтайлун фойлоту муфтайлун фаъ — VV — / — V — V / — VV — / —.

Дидан аҳли тамаш ба неъматӣ дунё,
Пур наҳавад хамчунон, ки ҷох ба шабнам

(Саъбӣ).

Синаи деҳкон аз туссаи ӯх назорат,
Кисби дорӣ аз дарах раҳ назорат.

(Маҷнунӣ).

4-умин вазии 13-ҳисоби мунсарех (мусаммани матвий маҷдӯъ) — муфтайлун фойлоту муфтайлун фоз — VV — / — V — V / — VV — / — ду бор.

Зихофоти мафойлуи 7-тост: 1) Маафуф — мафойлу; 2) ахраб — мафъулу; 3) ахраб — мафъулу; 4) мухаснаки максур — мафъулу; 5) махфуз — фаулу; 6) макбуз — мафойлу; 7) абтар — фаъ.

Зихофоти фонлотуи 6-тост: 1) маафуф — фонлоту; 2) максур — фонлоту; 3) махзуф — фонлоту; 4) мусаббат — фонлиён; 5) маслух — фоъ; 6) матмус — фаъ.

Зихофоти муифасил дар вақти тақтӣ ҳамчун муттасил хисоб меёбанд.

1-умин вақни 13-ҳиҷоии музореъ (музореи мусаммани маафуфу максур) — ду бор мафойлу фонлоту мафойлу фонлоту $V - - V / - V - - V / - V - -$

Хун он мавсим базор, ки бар тарфи долзар,
Нилд ёри гузару ба каф чони хушгӯер.

(Ҷамӣ).

2-юмин вақни 14-ҳиҷоии музореъ (мусаммани ахраб, арӯз ва зарб — солим) — мафъулу фонлоту мафъулу фонлоту $V / - V - - / - - V / - V - -$

Ҳоҳам, ки сер бинам рӯи бу ёсимини,
Лек оғат аст чашмаш, метарсам аз каминиш,

(Ҳисрати Деҳлӯӣ).

Дӯш таном гашт, аст, мараш наменамояд,
Чӯш гул аст тулуби, хораш наменамояд.

(Шавкат).

Аз қустуҷӯят имрӯз чонам ба лаб рашид,
Бо ҳасрати, ки мурдам рӯи маҳат надиш.

(Аваҳи Ҳисорӣ).

Ногоҳ бақон умраш аз пушти бом омад,
Вақти сафед бешар, хашмаки шом омад.

(Байӣ Раҳмонӣ).

Ерон, ба номин имрӯз) мақбули ёр омад,
Бар қалби бекарорам сабру қарор омад.

(Ш. Маъин).

3-юмин вақни 15-ҳиҷоии музореъ (мусаммани ахрабу солиму мусаббат) — ду бор мафъулу фонлоту мафъулу фонлиён $- - V / - V - - / - - V / - V - -$

Эй лаъли нӯхандат номи шавардадон,
Сирри даҳонт берун аз фалми нӯхтадон.

(Ҷамӣ).

4-умин пазни 15-ҳисси музореъ (мусамманн ахр-бу мак-
фуфу максур) — ду бор мафъулу фойлоту мафойлу фойлон
— — V / — V — V / V — — V / — V —:

Ман мӯи хешро на аз он мекунам сиёх,
То боа навҷуви навбаму наа кунам гуноҳ.
Чун қозадо ба вақти мусибат саях кунанд,
Ман мӯи аз мусибати ғари кунам сиёх

(Рӯдаки).

З-он шакли диларӯх хама кас дарду дил даш,
Парвона хешро аз ниби бар қаро дашт.

(Арӯзи Хумоюн).

Сара аст қомати тулу сарои суманбар аст,
Саба аст ӯрази тулу саби мунбар аст

(Мӯхтарамн Бухорой).

Шаб дар бағал ингор, ба дастан пилла буд,
Бозар гаштан аз сари шодӣ, ки хай буд.

(Шақирин Самарқандӣ).

Нусам ба индонии он дам шароӣ сурх,
Қ-аз шарқи нисманӣ далад офтаби сурх

(Лолути).

Ба қон руқии охирия— фойлон (максур) гоҳе фойлун (маҳ-
зуф) меояд:

Дидор менамону парҳез мекуӣ,
Бодори ашу оғаме ме тез мекуӣ.

(Саъдӣ).

Дарам буте ба чини дили сит об кун,
В-аз ақли дил оғаме аз ақли кун

(Насиби Хиндӣ).

Хер кас ки мубталон ту, ки дилрабоӣ, шуд
Қораш ки сӯзи дарду ғамат оху вой шуд

(Мунзим).

Аз ҷисм қону дил, ки маро бад як ба як,
Чун дидам, он қамол, бигуфтам: «Файду лах».

(Сайри Зай).

Эй пирахан аз он тағи мазук чӣ дидан?
Қ-уро ба бар чу қони қиринӣ кашидан?

(Мачқури Бухорой).

¹ Фикр кардам ба ту.

Эй хатрае эи хуни дил, эй ёри занаватӣ,
Ии шеъри ман намунаи афкори андагӣ.

(*Қутбӣ Қирон*).

7. Баҳри хафиф

Ии баҳр аз сабуктарин баҳрҳои арӯист. Дар арӯи арабӣ ни вази ба шакли мусаммаи наёнд ҳам, шонрони форсу тоҷик тоҳе мусаммаи онро инч ба кор бурдаанд. Рукии сплимаш фоилогун мустафъилун фоилогун буда, дар ни шакл истеъмоли намоёбад.

Зихофоти рукии фоилогун 9-тоаст: 1) махбун — фоилогун; 2) махбуни махфуз — фоилогун; 3) аслам — фаълогун; 4) махбуни махсур — фоилогун; 5) аслами мусаббаъ — фаълогун; 6) мушавъас — мафълогун; 7) маҷхуф — фаъ; 8) маҷхуфи мусаббаъ — фиръ; 9) маҷхуфи мусаббаъ — фиръ.

Зихофи рукии мустафъилун: махбун — мафъилун.

1-умин вази 16-хисси баҳри хафиф (мусаммаи махбун) фоилогун мафоилогун¹ VV — / V — V — 4 бор.

Ба тамошои ин чаман дари мингон дароз кун,
Эи хумистони офит қадаҳе гиру ноз кун,
Ба адои тақаллуме, ба фуруи табассуме,
Шакреро қиём дил, нонисро гудоз кун!

(*Бедил*).

2-юмин вази 12-хисси баҳри хафиф (мусаддаи садру нбтило солим ва боқӣ махбун) — фоилогун мафоилогун фоилогун — V — — / V — V — / VV — — :

Сабзахо ниядаида ёр наёмад,
Тоza шуа богу ан нигор наёмад.

(*Ҷомӣ*).

3-юмин вази 11-хисси баҳри хафиф (садру нбтило — солим, ашвиҳо — махбун, боқӣ — аслам — фоилогун мафоилогун фаълогун — V — — / V — V — / — — :

Омадаанд аз кашшо раъноӣ
Ба хазини хазор аёби.

(*Низомӣ*).

Бразил офити метуям,
Наргисатро шаҳоб метуям.

(*Ғолиб*).

Никлоб офтобро монад,
Ё ки тӯфонӣ обро монад.

(*С. Айнӣ*).

¹ Шамси Қайс ин вазиро нимаибуи номиди гуфтааст, ки «ин ҳол ғайр назорат».

Боз пӯшида рӯи оламо
Абрхон сиеҳи пурваҳшат,
Мекунад тира қалби оламо
Боз андешаҳои пурваҳшат.

(Х. Юсуф).

Айнаку он сафедии мӯят
Хотирамо кучо нарисон кард?
Леҳ аниҳу ғардан аурат
Рӯхи манро қавӣ дучандон кард.

(Бақӣ Раҳимзода).

Гоҳе руҳи охир мусаббағи аслам — ғайлон меояд:

Наби дала ҷу дала дар бустон,
Лаблашон хунбаҳон Нузистон

(Низомӣ).

Пирмарде зариф дар Бағдод,
Дуктарашро ба афандуш дод.

(Саъдӣ).

Гоҳе руҳи охирин максӯр — фовлон меояд:

Боғи мо, бӯстони мо патан аст,
Оғтоби чакони мо патан аст.

(Ғолиб Пӯлодӣ).

«Хафт пайкар»-и Низомӣ, «Хадика»-и Саной, «Ҳашт би-
хашт»-и Хусрани Деҳлавӣ, «Силсилат-у-захаб»-и Ҷомӣ ва мо-
навале нинҳо ба ҳамин вазн гуфта шудаанд.

8. Баҳри мучтасс

Ичтос дар лугат аз беш баркандаи аст. Вазни мусаддааси ин
баҳро аз баҳри хафиф баркандаанд. Зеро руқиҳои ин ду баҳр
якест. Ин ҷо мафонуи муқаддам ба ҳар ду фовлотуи була, дар
баҳри хафиф бошад, дар байн меояд, яъне фарк дар тартиби
руқиҳост.

Руқиҳои солимиш мустафъилуи ва фовлотуи буда, аз истез-
мол берун аст.

Зиҳфи мустафъилуи 3-то мебошад: 1) маҳбун — мафонуи;
2) марфӯъ — фовлуи; 3) машкул — мафонуи.

Зиҳфоти фовлотуи, нухто аст. 1) маҳбун — фавлотуи; 2)
машкул — фавлотуи; 3) маҳбуни максӯр — фавлон; 4) маҳбуни
маҳфуз — фавлуи; 5) аслам — фавлуи; 6) аслами мусаббағ —
ғайлон; 7) мунағъас — мағъалуи; 8) маҷхуф — фав; 9) маҷ-
хуфи мусаббағ — фов.

1-умин вазни 16-ҳиссии мучтасс (мусаммаси маҳбун) — ду
бор мафонуи фавлотуи мафонуи фавлотуи

V — V — /VV — — /V — V — /VV — —

Бид, ки ҳуффи ҳафту чашми сурмасо ин чист,
Ингоҳи гарму адоҳон дилрабо ин чист.

(Зебунисо).

Палавиро ба кафас банд карави соҳи аст,
Валеҳ манъи сурӯзе бурун аз имкон аст.

(Дарҷан).

Дар мисолиҳои зерин охирии рукии мисрии якум маҳбуии максур — фаълон ва охирии рукии мисрии соҳи мусаббаби аълам — фаълон омадааст, ки асосан дар вази дигаргунӣ ҳисса намешавад:

Шабн сийҳею торик ҳамчу зулфи бутон,
Ба пушти налтараи оҳанин нишон.

(Найраб).

3-юмин вази 8-ҳичоии мӯҷтаасс (мураббӣи маҳбуии аруз ва зарб — ислам) — ду бор маффулун фаълуи V — V — / — —.

Қафс маҳул, ки нашонд,
Роҳе мокаш, ки нашонд.

(Ал-мӯҷтаъ).

9. Баҳри мутақориб

Мутақориб ба маънои ба ҳам наздикшаванда меояд. Бинобар он ки сабабҳо ба натиҷа наздиканд, яъне пеш аз ду ва баъд аз ду ҳичон дароз ва ҳичон нӯтаҳ омадааст, арузиён ҷузини домидаанд. Рукии соҳими он фаълуи буда, инҳифотиш ҷуст.

1) маҳбуз — фаълу; 2) максур — фаъл; 3) ислам — фаълуи; 4) асрам — фаълу; 5) маҳзӯф — фаъл; 6) абтар — фаъл;

Ин баҳр ду вази соҳим ва 4 вази фаръи дорад:

1-умин вази 12-ҳичоии мутақориб (мутақорибӣи мусаммаи соҳим) — 8 бор фаълуи. V — — :

Агар сарри миз дар чаман ҷо бигирад,
Ақаб бошад, ар сарр боло бигирад.

(Саифа).

Масъум ба ҳарӣ бухорӣ ингори,
Зодаи аз бухори ғамат сар ба хоро.

(Ҳафрат).

Фитри аз ғаму карду дӯст будан.
Ки ғу шуд ба сад эҳтиётан ошан.

(С. Адиб).

Бути ноланинам, маҳ меҳрубонам.
Чаро қарӣ аз мам? Бахшад ба чонам.

(Тоҷибӣ).

2-юмин вази 11-ҳиҷоии мутақориб (мусаммани мақсур) —
ду бор фаълун фаълун фаълун фаъл¹

V — — / V — — / V — — / V ~:

На чун нури роҳт бунад офтоб,
Ки ин аз хато оғд, би аз саноб.

(Саъмонӣ Саларӣ).

На танҳо ин таъсири меҳри ҷиҳон,
Шавед баъзе аз инсонан баҷон.

(А. Қодирӣ).

Ғоҳ ба чон мақсуд — фаъл маъзӯф — фаал меояд:

Назармӯрдаро сан бар сар фишан.
Ғубаран баъфшану маран диван.

(Сайёб).

3-юмин вази 10-ҳиҷоии мутақориб (мусаммани мақбули ас-
лам) — фаълу фаълун — 4 бор V — V / — —.

Тули баҳорӣ, бути татори
Набид дора? Чаро набӣ? ¹
Набид раҷаи чу сари баҳман.
Ба чонаи гушане маре марӣ?

(Рӯдакӣ).

Ғарм баҳаре ва ғарм бароти.
Дӯст хатиро ба чон — ош.

(Хофиз).

Немати Бухорои мутақорибӣ мақбули асламро ки фаълу фа-
ълун аст, ба шояндаи руки растандааст:

Зиҳ ду чашма ба хуи жардуи кӯтода тору кинада хитер.
Руки ғу маҳат сабаки диллат, хити сибҳат шаба мушбар.

4-умин вази 9-ҳиҷоии мутақориб (мусаддаси ғалим) 6 бор
фаълун V — —:

Эи дарди худӣ ҷунонам,
Ки аз эҳтиётан ба чонам.

(Сайёб).

¹ Ба ин вази «Шоҳнома»-и Фирдавӣ, «Шоҳдоринома»-и Низомӣ, «За-
фарномаи Темур»-и Халифӣ ва мавқоиди иншо гуфта шудааст.

5-умин вази 8-хичони мутакориб (мусалласи максур) — фаълун фаълун фаъл V — — /V — — /V ~:

Нигоро, кучон, бий
Ба ғурбат аз ни лас мапой:

(А.Л.Ҷўвҳар).

Ҷоҳе руки охир мадлуф — фаал меояд:

Туро ғўм, эй мушкар,
Ба ҳуби шуасти самар

(А.Л.Ҷўвҳар).

10. Баҳри муктазаб

Иқтидоб дар лугат буридан аст. Ин баҳро аз баҳри муҷарраф буридаанд. Чунки аркони ин ду баҳр явст. Фақат фарк дар тартиб аст.

Руки оғлаи мафъулоти ва мустафилун бувад, дар ин шакл истеъмоли намеёбад.

Руки мутоҳафи мафъулоти: 1) матан — фонлоти; 2) макбуз — мафойлу; 3) марфуъ — мафъулу.

Зихофоти мустафилун: 1) матан — муфтилун; 2) мактӯъ — мафъулун.

1-умин вази 16-хичони муктазаб (мусаммаи матан) — фонлоти муфтилун — V — V/ — VV — 4 бор:

Бо лабаз ни металибам, бода назди чон чи бувад,
Бо рулат ни минигарам, бонда неши хон чи бувад.

(Сайфӣ).

2-юмин вази 14-хичони баҳри муктазаб (мусаммаи матан мактӯъ) — фонлоти мафъулун 2 бор — V — V(— — —):

Вактро ганимат дон ой калар ки бистарин,
Хосил аз ҳаёт, эй чон, як дам аст, то доин.

(Сайфӣ).

11. Баҳри мутадорик

Тадорук дар лугат ба маънии дарёфтани аст. Абулҳасани Аҳфаш ин баҳро баъд аз Халил ибни Аҳмад пайдо кардааст. Ва бо ин васила 15 баҳри Халилро ба 16 рағсондааст.

Дар арӯз ин вази рақзуаҷаъа (аспозӣ, суръат ва ғайра), ё савтулинокус (салон зангулаи маъбади насро) барин яқҷанд ном дорад. Руки солимиш фонлун бувад, анҳофаш макбуз — фонлун ва мактӯъ-фаълун меояд.

Дар ин вази ғоҳе дар охири руки 2-юми шеър як ҳамсада

либд мешафтад, вале ин ҳолатро аз қатори сактаи милех мешу-
моранд.

Чунон ки дар «Арузи Ҳумоюн» гуфта мешавад, ба назми ас-
лии ин баҳр на аз араб на на аз ҷам қасида нагуфтааст,
аммо дар қас қиҳати ҷиҳоди байте гуфтааст:

1-умин вази 12-ҳичони баҳри мутадорик — V — {мутадор-
ики мусаммани солим} 8 бор ғайлун:

Бозаро макун, андарибон макун,
То кай солар ажибам намон, макун.

{Ал-Ҷиҳод}.

Ҳуви лутфи туро бинда шуд меҳру моҳ,
Ҳатту ҳоди туро мушки чин доки роҳ.

{Сайфи}.

2-юмин вази 12-ҳичони баҳри мутадорик {мусаммани мах-
бун} — ғайлун VV — 8 бор:

Чу руҳат набувад гули боғи Ирам,
Чу қадат набувад қоди сарои чаман

{Салима Сониъ}.

Баъзе аз арузиён мусаммани махбуни ин вазиро дар шонд-
ах руи — 24 ҷиҳи расонида шеър гуфтаанд:

Масо негма мусаллаҳи азисаҳаб ки қаддашнинг тардони сар нашонад,
Бинам аст сабуқсари он назарат, ки димои ҷунун назарат нашонад.

{Бисмил}.

3-юмин вази 8-ҳичони мутадорик {мусаммани мақтӯ}, —
ғайлун — — 8 бор:

То кай маро дар лам дорӣ?
То кай бар мо ори дорӣ?

{Ал-Ҷиҳод}.

4-умин вази 6-ҳичони мутадорик {мураббаи мақтӯ} —
ғайлун — — 6 бор:

Чого, дар дил нардан,
К-аз меҳрат баргардан.

{Ал-Ҷиҳод}.

5-умин вази 4-ҳичони мутадорик {мураббаи мақтӯ} — ғай-
лун — — 4 бор:

Уштур аф қара,
Даре каф қара

{Фолклор}.

6-юмни вазни 6-хичони мутадорик (мураббиа солим) фон-
лун — V — 6 бор:

Борбори бигу,
Чист ни гуфтугу,
Безудану аёс,
Ин хама гуфтуту.¹

(Найраб)

СЕ БАҲРИ ЭҶОДКАРДАИ АРУЗИНИ АЧАМ

1. Баҳри қариб

Ин баҳр аслан яке аз се баҳри махсуси аҷам буда, ба баҳри музореъ наздикӣ дорад. Баъд аз Халил ибни Аҳмад аз тарафи яке аз арузиёни мутааххир Юсуфи Нишопурӣ эҷод шудааст. Ба қавли баъзе арузиёни аҷам Юсуф насост, ки нисби арузи форсу тоҷикро таълиф намудааст.

Рукиҳи солими ин баҳр мафойлун фойлотун буда, лар ин шакл истеъмода намоебад.

Зихофоти рукиҳ мафойлун: 1) макфуф — мафойлу; 2) ахраб — мафъълу; 3) маъбуз — мафойлун; 4) ахрам — мафъълун

Зихофоти фойлотун: 1) максур — фойлоси; 2) малуф — фойлун; 3) маслух — фоъ.

Якумни вазни 11-хичони баҳри қариб (қариби мусалласи макфуфи максур) — мафойлу мафойлу фойлоси V — — V/V — — V/ — V ~ ду бор.

Фароғи он саро гуфтаи тоҷар,
Фурӯ хиста аз ёкути обдар

(Аз ашӯри)

2-юмни вазни 11-хичони баҳри қариб — (мусалласи ахрабу макфуф — мафъълу мафойлу фойлотун — — V/V — — V/ — V — —):

То мулки ҳаҷоки мадор бинад,
Фаришдаи ӯ шаҳрир бинад

(Ашӯри)

3-юмни вазни 10-хичони баҳри қариб (мусалласи ахрабу макфуфу максур) мафъълу мафойлу фойлоси — — V/V — — V/ — V ~:

Орад шарофи мардуми падид,
Озодаиҷод аз дирамҳари

(Рӯдаки)

¹ Ин порча аз пайи бина иборат буда, ҳар бинаи 16 мизреъ дорад, ки ду мисраи охири ҳамакҷа аст. Ин ҳуна бинаи анҷам бандон дигар гуногун номид. Аз ин рӯ, вазни ин порчаи вазни онда номидан беҳтар аст.

2. Баҳри чадид (ғариб)

Ин баҳр баъд аз Хаали ибни Аҳмад ва Аҳфаш пайдо шудааст. Агарчи рукиҳои аслиаш фойлотун фойлотун мустафъилун аст, бисёртар ба шакли маҳбун — фойлотун фойлотун мафойлун истеъмола мегардад.

1-умин вази 12-ҳичоии баҳри чадид (мусаддаси маҳбун) — фойлотун фойлотун мафойлун $VV - - /VV - - /V - V -$:

Чу қадат ғарчи санавбар кашад саре,
Набувад чун назо ғарват санавбаре.

(Сайфӣ).

2-юмин вази 8-ҳичоии чадид (мураббиаи маҳбун) — фойлотун мафойлун $VV - - /V - V -$ 2 бор дар байте:

Дилан мон метаробари,
Ифтихори мон наметаробари.

(Аб-мӯъиз).

3. Баҳри мушокил

Бинобар он ки ин баҳр ба баҳри ғариб ҳамшакл аст, мушокил ном гирифтааст. Ин баҳрро баҳри оҳир ҳам мегӯянд. Рукиҳои аслии мушокил фойлотун мафойлун мафойлун ду бор дар байте буда, дар шакли солим истеъмола намеёбад.

Ин баҳр асосан дар шакли мусаддас бузга, мутааххирини мусаммани онро инчунин овардаанд. Аз рӯи гуфти муаллифи «Арӯзи Ҳумои» ашъори ғазалии дар ин вази бештар аз ашъори дариғ.

Зихофи фойлотун яқтоист: 1) макфуф — фойлоту.

Зихофи мафойлун дутост: 1) макфуф — мафойлу; 2) максур — мафойл.

1-умин вази 16-ҳичоии мушокил (мусаммани макфуфу максур) — фойлоту мафойлу фойлоту мафойл

— $V - V/V - - V/ - V - V/V - -$:

Хезу тарфи чаман тир бо ҳарифи суманруй,
Тоҳ сунбули тар чини тоҳ моҳи суманбул.

(Ҷомӣ).

2-юмин вази 11-ҳичоии баҳри мушокил (мусаддаси маффуфи максур) — ду бор фойлоту мафойлу мафойл — $V - V/ - - V/V - -$:

Эй ингори сияҳнашин сияҳмӯй,
Саркадаи никӯрӯну никӯрӯй,

(Аб-мӯъиз).

6-умин вазни 6-хичони мутадорик (мураббиа солим) фон-
лун — V — 6 бор:

Боговаро бигу,
Чает ин гуфтугӯ,
Бехудану абас
Ин хама гуфтугӯ.¹

(*Найрав*).

СЕ БАХРИ ЭҶОДКАРДАН АРҶЗИЁНИ АҶАМ

1. Баҳри қариб

Ин баҳр аслан яке аз се баҳри махсуси аҷам буда, ба баҳри музореъ наздикӣ дорад. Баъд аз Ҳалил ибни Аҳмад аз тарафи яке аз арҷиёни мутааххир Юсуфи Ниннонурӣ эҷод шудааст. Ба қавли баъзе арҷиёни аҷам Юсуф қасеет, ки илми арҷиёи форсу тоҷикро таълиф намудааст.

Руқиҳон солими ин баҳр мафойлун фонлотун буда, дар ин шакл истеъмоли намеёбад.

Зихофоти руқи мафойлаун: 1) макфуф — мафййлу; 2) ахраб — мафъулу; 3) макбуа — мафолун; 4) ахрам — мафъулун

Зихофоти фонлотун: 1) максур — фонлси; 2) махауф — фонлун; 3) маслух — фоъ.

Якумин вазни 11-хичони баҳри қариб (қариби мусаддаси макфуфи максур) — мафойлу мафййлу фонлси V — — V/V — — V/ — V ~ ду бор.

Файзи аҷам сари сулҳидан тоҷиб.
Фурӯ ҳишта эн ёкути обдор.

(*Ал-мўъҷам*).

2-юмин вазни 11-хичони баҳри қариб — (мусаддаси ахрабу макфуфу мафъулу мафййлу фонлотун — — V/V — — V/ — V — —).

То мӯлки ҳақонро мадор бошад,
Фаршидаси ӯ маҳриб бошад.

(*Анвори*).

3-юмин вазни 10-хичони баҳри қариб (мусаддаси ахрабу макфуфу максур) мафъулу мафййлу фонлси — — V/V — — V/ — V — —.

Ораи шарафи марҷуми бошад,
Озоданаҷод аз диромхариш.

(*Рўҷоки*).

¹ Ин порча аз илм банд обдор буда, ҳар банд 14 мисри дорад, ки ду мисриро баҳри маҳзот аст. Ба ҳуз банди ашвали бандон дигар гушгун наоянд. Аз ин ру, вазни ин порчаю вазни оғод шикдани баҳрост.

2. Баҳри чадид (ғариб)

Ин баҳр баъд аз Халла ибн Аҳмад ва Аҳфаш пайзи шудаст. Агарчи рукихон аслиаш фойлотун фойлотун мустафъилун аст, бисёртар ба шакли махбун — фойлотун фойлотун мафойлун истеъмоли мегардад.

1-умин вазни 12-ҳиссии баҳри чадид (мусаддаси махбун) — фойлотун фойлотун мафойлун $VV — — /VV — — /V — V —$

Чу қалат гарчи санавбар хашод саре,
Набунад чуи қадм ғарбат санавбаре.

(Сайфӣ).

2-юмин вазни 8-ҳиссии чадид (мураббаи махбун) — фойлотун мафойлун $VV — — /V — V —$ 2 бор дор байте:

Дили ман монанди ғарбӣ,
Чу ғаммӣ ман намекӯрӣ.

(Аз-Зирҷил)

3. Баҳри мушокил

Бинобар он ки ин баҳр ба баҳри қариб хамшавд аст, мушокил ном гирифтааст. Ин баҳрро баҳри оғир ҳам мегӯянд. Рукихон аслии мушокил фойлотун мафойлун мафойлун ду бор дор байте буда, дар шакли солим истеъмоли намеёбад.

Ин баҳр асосан дор шакли мусаддас буда, мутааххирини мусаммани оғро инга овардаанд. Аз рӯи гуфти муаллифи «Арузи Хумӯюн» ашъори ғазалӣ ин баҳр ин вази бештар аз ашъори дариғ.

Зихофи фойлотун яктост: 1) макфуф — фойлоту.

Зихофи мафойлун дутост: 1) макфуф — мафойлу; 2) максур — мафойл.

1-умин вазни 16-ҳиссии мушокил (мусаммани макфуфу максур) — фойлоту мафойлу фойлоту мафойл

— $V — V/V — — V/ — V — V/V — —$

Хету тарфи шаман гир бо зарифи сумаиғӣ,
Год сунбул тар чину гак ноли сумаиғӣ.

(Ҷомӣ).

2-юмин вазни 11-ҳиссии баҳри мушокил (мусаддаси маффуфи максур) — ду бор фойлоту мафойлу мафойл — $V — V/ — — V/V — —$

Эй нигори сикҳашми синамӯй,
Сарикадан инқирӯву инқирӯй.

(Аз-Зирҷил).

3-юмни вази 7-хичоми мушқил (мураббан махсуфу махсур) — фоноту мафойл — V — V/V — ~:

Рӯзгор ҳазон аст,
Боди сард пазон аст.

(Ал-мўйъам).

Ин се баҳри охири-қариб, ҷалд, мушқил асосан эҷодкардаи арӯзиёни аҷам бошад ҳам, бинобар ба завки форсу тоҷик инъаму форам набуданиаш широни гузашта ва маҳсуси, шикронӣ ҳозиразамон дар ин се вази шеър нагуфтаанд. Азбони номатбуъ мебошад.

БАҲРҲОИ ПАНҶОҶОИ МАҲСУСИ АРАБ

1. Баҳри тавил

Яке аз он баҳрҳои, ки маҳсуси ашъори араб аст, баҳри тавил буда, широни форсу тоҷик дар ин баҳр шеър кам гуфтаанд. Зеро ин вази дар назми тоҷик хушоянду дидаш намебошад. Арзони солими ин баҳр 4 қарат фаълуи мафойлуи дар байте мебошад.

Якумни вази аслии 14-хичоми баҳри тавил (мусаммани солим) — фаълуи мафойлуи

V — — /V — — — 4 бор:

Мӣ гӯям, инқорило, ки бо ман ҷиҳо кардӣ,
Қарорам эн дил бурдӣ, эн сойрам ҷудо кардӣ.

(Саломони Сомаъӣ).

2-юмни вази 14-хичоми баҳри тавил (мусаммани арӯз ва тарб — махбул) фаълуи мафойлуи V — — /V — V — 4 бор:

Яро тайфра ман яълу ба талъатида кучо,¹
Шинифт омад аз бахтам, ки ин дивада аз кучо.

(Саваб).

Ғайр аз ин баҳри тавили арӯзи баҳри тавили дигаре нис ҳаст ки набояд онҳоро ба ҳам омехт. Ин наъше аз таронаҳои ҳафт ё ҳаштхичоми буда, дар ин шакл қасида ҳам сурудаанд.

Як порча аз яманд банди пораҳои мусаллаҳ иборат аст ва бандҳо аз ҳамлиғар бо қофияи алоҳидае ҷудо шула, гуё ҳар банд баробари мисоли дигаре мебошад. Қофияҳо мовани қофияҳои ашъори арӯзи бошанд ҳам, аз ҳам дур қарор мегиранд. Аз ин рӯ, ки бо баҳри тавили арӯзи муносибате надорад ва ба ягон қондае тавия ҳам намекунад.

¹ Яъне, ҷаҳри гандумтунӣ аз шаба тиракҳо равшан мекунад.

На равни ба восити равонӣ, сабуқӣ, раксони, мавзунӣ ва-
лимаи, алоқан мазмун, рисоии сачъ, ламоҳанги дорон лутфи
хосе мебошад.

Намунаи баҳри тавили таъминӣ бар галали Хофиз (ба таъ-
ри натиҷар):

«Аҳ, ё айёнистодӣ,
Ки махмурон он муштокӣ.
Ба абрӯ дар чинои токи,
Ки хуршеде дар офоки,
Шудам махли анҷоли ту,
Мавам масти дилёли ту.
Асире тори сесуят,
Шолиди чашми ҷодуят,
Дилон савдони мӯлт,
Махши аз ноз абрӯят,
Ки бисоз ман гули рӯят,
Чу булбул дар фирои охи,
Бӯи дар кулобарам брам,
Тамаше сирӣ дарам.
Ба дар аз дарёи мистаи
Илӯшом буда аз дастат
Қи ман аз ниш раптурам,
Ба май дариши махмурам,
Алар катъи ваҳшанам?
«Ки ниш сити намуд ағвал»,
Ба дил дарёи намуд ағвал,
Зи оғил сити рабуд сир.
Чу шуд дусте рӯшан шир,
Шудам бетобу саргардон,
Ки худ гаштам чу майсрон.
Намуд дарди маро дармон,
Бешуд рӯшан сияҳ, чун шоб.
Аз он зулфи сияҳ, ё раб!
Чафо беҳад аз ӯ дилон,
Гале хӯят напурндам,
Пайиш васе наминадам.
Ба зулфат ниш, дариндам,
«Ваде сирод мушкнадам»

Ин порча аз бағии «Мачмуат-уш-шуаро», ки таълифи Аб-
дул-Муъминӣшох буда, дар соли 1347 хитри дар Когон ҷоп шу-
дааст, иқтибос шуд.

2. Баҳри мадид

Мадид ба маънои кишида булӣ, ин баҳро аз баҳри тавил
кашодавида. Рухи солимаиш фойлутун фойлун 4 бор аст.

Р-умиш вази 14-хитони мадид (мусаммани солим — фойл-
тун, фойлун — V — — / — V — 4 бор.

Эй дила нураардо зӯли ту дармон шуда,
Хиш шаст бадале чашмаи ладбон шуда.

(Ҷомӣ)

¹ Д и л о — инш, нозу адо.

² Оғил, бон, аз оғил ситаре ба сардори ағилу ба ман дил!

2-юмни вазни 10-хичони мадид (мусаддаси арӯз ва зарб маҳзӯфӣ мустаббат) — фонлоти фонлуи фонлони — V — V/ — V — /VV — ду бор дар байте;

Тамиз аз шафои ӯ набарем,
То тани шафои ӯ нахурем.

(Ал-мӯҷиза)

3. Баҳри басит

Басит дар лугат ба маънои густуриашуав, яъне пахншуда мебошад. Руқии солимаш 4 бор мустафъилуи фонлуи аст.

1-юмни вазни аслии 14-хичони баҳри басит (басити мусаммаи солим) — мустафъилуи фонлуи — — V — / — V — 4 бор;

Чун ҳору хас рӯзу шаб ошӯфтаам дар раҳат,
Бешад аз бар хазан ман афтад назар илоҳат.

(Ҷомӣ).

Эй ба ҳамаҷоат раҳмат шоман он дари фалок,
Хазри ту бар ҳаҷирам чун бар қаролат намоқ.

(Сайфӣ).

2-юмни вазни 12-хичони баҳри басит (саҳру ибтидо — солим ҳаҷиҷу арӯз ва зарб маҳзӯн —) мустафъилуи фонлуи — — V — /VV — 4 бор;

Дони, ӯи гуфт маро он булбули саҳарӣ:
То ҳақ на одаман, ҷ аз шир бетабам.

(Сайфӣ).

Ҳаштур ба шеърӣ араб дар ҳолат асту тараб,
Гар ҷавҳ нест туро, кайтабӣ чонвара.

(Сайфӣ).

3-юмни вазни 11-хичони баҳри басит (мусаддаси солим) — мустафъилуи фонлуи мустафъилуи — — V — / — V — / — — V —;

Аз мардумон дид налох, эй сазтарӣ!
Чун дид бибурди, мақун ин доварӣ.

(Ал-мӯҷиза).

4. Баҳри вофир

Вофир дар лугат ба маънои бисёр аст. Дар ин баҳр хичохон кӯтоҳ бисёранд ва дар ҳар мисраъ 20 хичо мавҷуд аст. Руқии солимаш маффолатуи мебошад.

¹ Сазтарӣ — марди шӯх ва бобой, чанонмарди дилвар.

1-умин вазни 20-ҳисоби вофир (мусаммаи солим) — мафю-
платун V — VV — 8 бор дар байте:

Ма шӯ, солари, ки сун кале ба чини вафо намеагар,
За раҳми вафо намегузар, тариқи вафо намешипар.

(Сайфӣ).

2-умин вазни 10-ҳисоби баҳри вофир (мураббани солим) —
мафюплатун V — VV — 4 бор дар байте:

Бадӣ ҷӣ кунӣ ба чини кассе,
Ки ӯ навунад ба чини ту бад.

(Назирӯддин Турсӣ).

а. Баҳри комил

Ин баҳр барои он қомил ном гирифтааст, ки ҷи наъве ки
дар лаҳза ваъе шудааст, ҳамон таъри бе таъйир ба ҳар меза-
нид.

Руқии солимаи мутафиллун аст:

1-умин вазни 20-ҳисоби қомил (мусаммаи солим) — мута-
филлун VV — V — 8 бор дар байте:

Ба санҷбари вази адибани агар, ӯ саба, гузару кунӣ,
Ба ҳисби чини ҳазини мин дили хастаро хабару кунӣ.

(Ҷамолшайхони Хусайн).

Дили ораида ба ҳуд мекан аз ғуссуи рангу калон гул,
Ситам, аст кунҷи ин чаман мина во бувад ба садон гул.

(Бектош).

ХОТИМА

Аруи зиянавии форсу тоҷик ба он шакле, ки ҳоло дастра-
си мо шудааст, душвориро муғлақбаёнӣҳои бешуморе дорад, ва
аз ҳама қарлаи қонуни қандагон он ба осонӣ даст намедаҳад.

Таърихи арӯз бисёр муҳаққиқонро медонад, ки дар масъу-
лан солдари беоқиҳи қарлаи арӯз ҳар қадом тарзу усул-
ҳои нисиро пешниҳод қарлаанд. Вале мутахассифона, ҳамакӣ аз
ин усулҳо ба таъри биду шояд талаботи қонанан ирӯзаро
қонун қонинда намеганад.

Аз қумла агар А. Фитрат ҳамчун милои санҷиши вази
шеър усули дойра «бақ-бақ-бақ-бақ»-ро гирифта бошад, Н.
Бектош — ба-лаб-лаб-лаб, Қонларӣ, «тити-тин-тин»-ро қабул
қарлааст. Вале милои нави дар руқии арӯз баробари қи-
мат, аниқини қайфияти ҳаҷоҳоро ин бода ба налар гирад.
Усули дойраи Фитрат ва усули Бектошу Қонларӣ танҳо тарафи
қайфияти ҳаҷоҳи — қумла ба дарозини ҳаҷоҳоро ифода мекуна-

ДАР БОРАИ ҚОФИЯ

ҚОФИЯИ МАЪЮБ ВА ШОЯҒОН

Муҳажжидони адаби дариш тоҷикӣ дар ҳукуси шеър, вази, ҳуҷусан кофия ва мақоми он ҳам фикру мулоҳизаҳо эрод кардаанд. Ал ҷумла, Низомии Арӯзии Самарқандай дар «Ҷаҳор маъйона» шеърро саноят (ба маънои санъат) мешуморад, на ҳуҷусан ва ғайра: «шояри санъатест, ки шояр бад-он саноят...» (мақолаи дуюм).

Шамсиддин Қайси Рӯзӣ дар «Ал-Муъҷам» шеърро суҳане андешида, маъзун ва мураттаб хисоб менамояд, ки саҳт побанди кофия аст.

Ғаффор Насриддини Тусӣ дар «Мифёр-ул-ашъор» ва «Асос-ул-актибас» мегӯяд: «Шеър дар яъни омма қаломест мукаффо (кофиядор) ва маъзун, дар назари аҳли маънӣ қаломест маъзун ва маъзун». Ӯ хатто агар кофия монан чарафни илҳоми шояри шавад, сире ба ӯ тараф меҷонад. Ӯ аз шеър чашмдори дурахшандагӣ анеша, заҳл ва оҳанг аст.

Шеър ва истилоҳоти он дар дину диниён мардуми тоҷик ҷушон ҷойгир шудааст, ки ба қатори байту ғазал, рубой, муҳаммас, муаммо, ҷисди, мустазол (ба ҷавли халқи мустаҳзол), байтбарак ва ғайра кофия ҳам аз ғалҳои рӯзмарра шуда мондааст. Махсусан иборан маҷозии «кофия танг будан» дар лаҳҳи хотираи яъни бастааст. Масалан, дар лаҳҳаҳои зикри танг мегӯяд кофияам танг гапӣ анд намеғирам, боз кофиябозӣ кардан ва ғайра.

Кофияи танг ё кофия танг будан дар шеър ба силсилаи қалимаҳои кофияшавандаҳо, ки қаминқдоранд, инсбат дода мешавад. Масалан, соҳтани кофия аз қалимаҳои арабии баъд, савд, раъд, ҷаъд, ё аз қалимаҳои тоҷикии: санҷ, панҷ, ранҷ, санҷ, гиланҷ, дамҷ ва ғайра кофияи танг ҳисоб мешавад. Қамол дар бораи кофияи танг мегӯяд,

Бахту савдот зинад ба домани ӯ чанг,
Домани он зулф ҳар кире, ки ба танг аст,
Дар суҳани зулфи ӯ, Қамол, чи пачӣ?
Вақфи даҳонаш бинуи, ки кофия танг аст.

Айни киш гуфтааст:

Бас кофия танг аст ба Айни, хабари Дӯст!
Аз ғуфл дар он кофияи танг ғайред.

* Номини шаҳр.

I. Ғоже чунин ҳолатҳое мушоҳида мешавад, ки садонҳои қофияҳо пеш аз ҳарфи рави муҳолифи ҳам меояд. Ин гуна қофия яке аз ҷониби он ба шумор меравад ва оғро дар як шеър — дар як ғазал, қисман ва ё як порчаи маснавии кӯтоҳе зиёда аз ду-се бор оғардан нопараҳ ҳисоб мешуд:

Чунон эрд бар ў теги зоиғорхӯрд
Ки замиғи зи марғаб даронад ба ғард.
(Низомӣ),

Шабонарӯз модар эн май хуфта буд.
Зи энй хастову дил эн хуш рафта буд.
(Ғиридасей).

Андаз оғод ғарифтен нохуш,
Сези оғд чу ў гирифт сезиш.
(Маърифати Саъдӣ).

Аз ҳамин қабил аст ҳамкӯфия ҳарлаин ҷуст — ҷаст, бард — бурд, руст — раст, нур — тар дар як шеър.

Аз гуссан хитрови ту дил нур дорам,
Пӯйааста аз он дилан тар дорам.
(Аз-Зайноӣ).

Едоварӣ:

Қалиман «хуш» бо «кин» ҳамкӯфия шавад, *хуш*-ро ба шакли *хаш*и қайд мекунам, ки дар нозин ном хича зиёд меафтад.

Ба фикри мо, қалиман *хуш*-ро { خوش } ба шакли { خاش } навишта, хаш хондан ҳам мумкин аст.

Ваҳ ки бас лубу дилнаш омадаӣ,
Марғаб — марғаб, хуш омадан

II. Яке аз қофияҳои маъюб он аст, ки ҳарфи рави ба ҳарфи наздикияраҷи худ ҳамкӯфия мешавад. Мисолҳои эътибор, эҷтиёт ё ки *риг*, *лаг* ба *шаку* ҳақ ва *чан* бо *тараб* ҳамкӯфия мешавад, ки инҳо ном дорад.

III. Қалимҳои *забону замин* ва *қамону қалинро* бо ҳам ҳамкӯфия мекунам, ки *симин* номинда мешавад.

IV. Силасҳои исми фовил қавидуи гирён бо исми соддан замону фитон ё сифатҳои исмҳои ӯҳанину симин бо исмҳои соддан ҷабину камин ва ё исмҳои ҷамъи дӯстону ёрон бо исми соддан замону камон қофия шавад, нораваост. Ин гуна қофияро дар исми қофия итон (' ټ ') ҷалӣ меноманд.

Ин ҳаҷи қофияҳо дар шӯъри ҷапоншинонии хаваскор бисёр истеъмоли мегарзад, ки аз қабилҳои минкӯфия мешаванд.

V. Истеъмоли *об* ва *гулоб* дар як байт мумкин аст ва ин тарзи кофиябандӣ *итом кафи* номида мешавад.

Эй гули руҳсари ту бӯра аз рӯи гул об,
Сӯхбати гулзорҳо ҳард ба бӯяг гулоб.

VI. Ғоҳе ҳарфи рави бо садонок ба сари бандаконишини *ем, оғ, онд* ва ё суффикси чамъбандии *оя* мепайвандад, ки ин гуна кофияро кофиясаниҷони кадим кофияи шойгон ҳисоб кардаанд. Бояд аз рӯи онда рави сокин¹ бошад, на мутаҳаррик.

Баҳиди Табрэзӣ кофияи шойгонро дар «*Ҷамъи мухтасар*» чунин эъзоҳ додааст: «Маъини шойгон дар лутат чамъ овардан аст ва дар истилоҳи лу ҳарфе сокин мейошад, ки маъини чамъро ифода мекунад ва он аз наг рави меояду мутаҳаррик мешавад ва шойгонро рави сохтан нашоҳад».

Ҳофиз, Камол ва дигар устодони инро раво доништа, фаровон истеъмоли кардаанд:

Шохи шамшодмадон, ҳусрави шириндаҳанон,
Қа ба мижгон шиканад қалби хама сафшаканон.

(Ҳофиз).

Бай, то гул барафшонему мав дар сатар андозам,
Фалакро сарф бишарфему тарзи наг даранозам.

(Ҳофиз).

Гуломи марғаси масти ту тоғролашад,
Хароби бодаи латли ту хушкранад.

(Ҳофиз).

VII. Мисоле ба кофияҳои маъноби ғайримулаққаб (бе-ном) меорем:

Дил ҷоншону ҷанмики ту ҳар сӯй барандаш,
Мастанду мабода, ки аз шӯли шикашандаш.

(Бисатӣ).

Дар ин шеъри боло феъл ҳамшакл нест. Бояд феъли *барандаш* бо ягон феъли ҳамшакл чун *харандаш* ва ё феъли *шикашандаш*, ба ягон феъли ҳамшакли худ монанди *биканандаш* кофия мешуд.

VIII. Ғоҳе кофияҳо ба як категорияи нутқ мансуб нестанд:

Ман аз замони ба вазли бӯте шудам ҳурсанд,
Фигон, ки акли замон он ҳам аз барам бурданд.

Ин ҷо қадиман *ҳурсанд* сифат ва қадиман *бурданд* феъл аст. Аз ин рӯ, ба ҳам кофия ҷиҳрланги ин ду қадиме норавоаст.

IX. Дар ин байтҳои Ҳофизу Камолу Ҳуҷандӣ барои риояи кофия ва радиё тасарруфи зебӣ ба амал омадааст:

¹ Инг, ба ҳошима сах, 7.

Садехи қор кунҷуи мани хароб кунҷу?
Бубин тафовути раҳ аз қусоғи то ба кунҷу?

(Хифаз)

Душ бо худ тараф меғуфтам,
Гузашт ошқона меғуфтам
Агар аз сар гулашт оби ду ҷашн,
Ба кас ин анжари намеғуфтам.

(Ҳама)

Яъне таҳе қофияи мисраи гушаро ба ду қисса ҷудо карда-
анд: як қисса барои қофия ва қисмати дигаре ба рашифшаванда
ҳамроҳ мешавад. Ин гуна қофия ва рашифшавӣ бо оҳанг дуруст
шавад ҳам, дар пайиш ҳафти ҳона ҳисоб мешавад. Вале ин
як наъв маҳоратест дар илми устодона адаб ва ҳар як шoir
аз уҳдаи он баромада наметавонад.

Ҷодварӣ: Аз ин қофияҳои маъҷуб на шойгон, ки дар боло зикр
ёфт, мисолҳои рақамҳои 5, 6, 7, 8 на аз рӯи ҳамаи оҳанг ва на аз
ҷиҳати сохту устуқонбандии шакли ва барҷастагии маънии ягон
каму қисте надорад. Ин шойгонҳои қофия маъна аз роҳи анъ-
ана ва шавлпарастӣ пеш омалласту баъ. Вале қофияҳои маъ-
ҷуб саломату равонии шеърро ҳағсои хондан ҳалалдор мекар-
донанд.

Аз ин рӯ, дар қисми ду дар хусуси ҳунар ва зебоиҳои қо-
фия гузашт мегардем. Боқӣ ҷавоншорон на ба он қофияпарас-
тии ғайри муқаддимаи пешини ва на ба ин қофияҳои имрӯзаи
нокис тақдир ва пайравӣ намоянд. Диккато ба он равона бо-
яд кард, ки қофияи шеър бо мазмуни шеър алоқаманд афтад
ва табиӣ таваққур намояд. То мушавви ҳаҷоғати шеър аз он аф-
зун гашта, ҷозибадор воқеъ шаванд.

II. ЗЕБОНҲОИ ҚОФИЯ

Мо дар қисмати аввал дар бораи маънои асли, маҷозӣ ва
иҷтимоӣ қофияи анъанавӣ (суннатӣ), ки ба тоҷикӣ як қисми
онро шойгон ҳам мешавад, сӯҳбат кардем. Вале дар бораи қо-
ндаҳои иҷтимоӣ маъмулӣ таваққуф накардем, зеро он қондаҳо
пеш дар пеш, муқаддас буда, дар айни ҳол дар иҷтимоӣ ҳатти ара-
бӣ сохта шуда қаллақадом нисбати ҷудогонии арабӣ дорад.

Харфҳои охири қофия равшан ном дорад, ки иҷтимоӣ марказии
қофия буда, қарфҳои дигар аз пеш ва ё охир ба он қарор ме-
тиранд.

Ҷаҳор харфе, ки аз пешини харфҳои равшан мешавад, таъсис,
дахил, ридф, қайд, инчунин ҷаҳор харфе, ки аз паси харфҳои ра-
вшан ҳамаҷола мешавад, васал, ҳуруҷ, мазид, поира ном дорад...

Ин нӯҳ харфҳои пешини ҳаракат дорад, ки инҳоянд: рас(с), шш-
боъ, ҳазо, тавзеҳ, маҷро ва нафоз...

Батъе аз ширин ва алабиётшиносон ба роҳи ифрот рафта, кофияро руқии асосии шеър мефаҳманд ва мазмунӣ ҳар як байтӣ ғазал ва қасидаро аз руи талаби кофияшиянда дурӯст мекунанд.

«Дар шеърӣ қадими ин ақла ба ҳама муассир буд, ки ҳама ҷиғро фаромӯш мекарданд ва аз тамоми ғайрат (игонатӣ), ки дар соҳтмони шеър доим аст, ҷашм менушиданд ва танҳо ваҳдати шаклро, ки зодан кофияностр, басида менуморидаанд. Ин хусусияти аз ҳама зиёд кофияпарастӣ аз араб ба мо ба таъри мерос омада, хусусияти табиии муҳити индагонии арабист» (Шафен Қаззани, Дар бораи кофия «Сухан», таъриқи 16, № 4).

Ничунин баъзеи баръақс ба роҳи тафрит рафта, кофияро ладим наҷмдонанд ва ҷуғии ақла доранд, ки кофия баъзеи ҷонии ҷарағии ғазоии ширин мегардад. Ин гурӯҳ аз ҳунари аз забони аслии кофияи ашғори классикӣ ва устодони аср беҳабар мебошанд.

Дар ин ҳусус дар ноён нахори мулоҳиза мекунем.

Кофия дар шеър баъд аз катъ аз унсурҳои аз ҳам ҷудошавандаи шеър ва сарҳади муайяне дар миёни мисраъ ва байтҳо буда, ҷанбаи мусикӣ ва зебӣ дорад.

Кофия, ба қавли Майковский, «банау басти шеър аст». Ин гуфта бекӯр ақли ва қабилу мулоҳиза мебошад. Майковский мегӯяд: «Ман ҳамеша лугати барҷастаи ба назар намоянро ҷойгир мекунам ва ба ҳар ҳаҳмат шакл аз тартибе ки бошад, кофияро баровиш пайдо мекунам. Натичаи ин мешавад, ки кофияҳои ман ҳамеша ғайри мазмуланд».

Намӯ Юсиф кофияро ба таъбири баъзеи баъзеи мебардоранд: «Шеърӣ бекофияи одами беустуқон аст» (истехомии шеър, «Сухан», № 3).

Дар шарҳоти мо дар маъраҷи кофия ва аҳамияти он дар шеър то ҳама бозу шояд ягон гуфта намулдааст ва ҳар ҷе гуфта муҳимаст, аз пайравии тарзи қорӣ пешинатон иборат асту бас.

Ақсари ширини гулшанг мо кофияро як ҷузъи ҷудониҷозари шеър қарор долаанд ва алабиётшиносон танҳо дар хусуси таъсир, даҳна, ридф, қайд, маъна, ҳаза, нойра ва монанди инҳо баҳс кардаанду бас.

Шафен Қаззани мегӯяд: «Оё дар як шеър басида аст, ки як кофияро паси ҳам қарор диҳем ва мазмунҳои аз ялалтар дурро ба он байтҳо бандем. Он гоҳ ин мазмунҳои ҷудогона аз ҳам қалларо ба занҷири кофияҳо ба ялалтар пайванд диҳем?»

¹ Дар ҳама арабӣ алоҳида — ақбар ном дашта, мусонӣ ба садоники а мебошад. Ничунин алоҳида — шр шонада шуда, мусонӣ ба и — и кутон мебошад. Алоҳида — ин ном дашта ба у — и кутон мусонӣ. Ин се алоҳида ҳамагӣ аз ҳар як алоҳида, ки ба яке аз он се ҳарфат таърифӣ мегардад, мутасарриф ном дорад. Ничунин ин ба 6 ду қавмидо, ки бидуни ин се ҳарфат таърифӣ мегардад, сикон номинда мешавад.

Аммо онҳо харгиз изҳор надоштаанд, ки қофия дар шеър чӣ аҳамият ва мақоме дорад ва ҷои ба кор рафтани он кучост?

Дар Ғарб баръакс қофия монанди бисёр дигар унсурҳои моддӣ ва шаклии шеър назари мунаққидони адаб ва шоиронро ба худ кашидааст ва ҳар кас дар ҳадди муайян аз сирри пайвастанӣ шеър, қофия ва мақоми он дар эҷоди зебоии шеър суҳан гуфтаанд».

Шафеи Кадканӣ зебой ва таъсири қофияро ба таври зер тасниф мекунад:

1. Таъсири муסיқавӣ медиҳад.
2. Ташаххуси лафзии қофия дар шеър.
3. Лаззате, ки аз раҳонидани як интиво ба вучуд меояд.
4. Танаввуъ дар айни ваҳдат (зебоии маънавӣ).
5. Фароҳам овардан ва таҷаммуи эҳсоси шоир ва назм додан ба фикр.
6. Истеҳкоми шеър.
7. Кӯмак ба ҳофиза ва суръати интиқол ба қисматҳои мухталифи як шеър.
8. Илқои мафҳум аз тариқи оҳангҳои калимот.
9. Эҷоди ваҳдати шакл дар шеър
10. Чудо кардан ва ташаххуси мисраъҳо
11. Кӯмак ба тадоии маонӣ.
12. Таваҷҷӯҳ додан ба зебоии калимаҳо.
13. Таносуб ва қаринасозӣ («Сухан», № 3)

Аз ин 13 модда 3 моддаро, ки ба фаҳми донишҷӯён ва ҳавасмандони мо наздик аст, мухтасаран ба забони тоҷикӣ нақл ва баъзе мисолҳоро иваз ва ё илова намудем.

1. Қисмати аввал иборат аз таъсири муסיқавии қофия аст. Асосан овоз дорои ҷаҳор хусусият аст, ки муסיқию шеър дар он муштараканд:

а) шиддат: ҳар қадар, ки қувваи ларзиш (иртиош) бештар бошад, овоз ҳамон қадар зӯртар ҳосил мешавад ва сабаби дуртар кашида шудани овоз мегардад.

б) имтидод: муддате, ки дар он ларзиши овоз идома дорад.

в) Зеру бам ё баланд бардошта шудани овозест, ки ба адади ларзиш вобаста аст, ҳар қадар адади ларзиш бештар бошад, овоз зертар ва ҳар қадар камтар бошад, овоз бамтар (баландтар) мебошад.

г) занг ва танин: ҳосили ларзишҳои фаръист ва вобастагӣ ба дастгоҳи падиоварандаи овоз (қофия) мебошад.

Як қисмат аз ихтилофи муסיқавии шеър ба баҳсҳои арӯзии он вобастагӣ дорад, зеро ҳаракатҳо ва сукунҳо, масалан, дар мутафоилун бештар аз мустафъилун ва тавил аз назари афоил дарозтар аз мунсарех аст ва ин гуногунӣ аз назари муסיқавии шеър ба гӯш хеле таъсирбахш аст. Масалан, дуруштӣ ва мулоимӣ дар шеър ба тавассути ҳарфҳо ва калимаҳо санчида ва эҳсос мешавад.

Аз тарафи зеру бам ҳам гуфтан мумкин аст, ки баъзе шеър-

хоро ба жанъе на бляъеро ба нашъи ангар сурудаи лозим ме-
ояд. Масалан, хамоса на газалро ба як оханг сурудаи нашоад.

Аз тарафи ангар, гоҳе дида мешавад, ки як хаворо агар бо
ду олати гуногуни мусикӣ наболад, ду хаво аз хусуси овоз аз
якдигар фарқ доранд. Ин хусусиятро дар шеър кофия ўҳадор
аст. Аз ин рӯ, кофия дар ҳақиқат ба маънилан дастгоҳи пади-
оварандаи овоз аст. Зеро агар ду газал ё ду касидаеро, ки дар
як вақт ва як мавзӯ, аммо бо ду қофияи гуногун суруда шуда-
аст, ҳанем, таъсири ин шеърҳо аз якдигар тафовут дорад ва
ин аз айтилофи қофияҳо нест. Омадааст, аз рӯи мусикӣ ҳар ка-
дом охангӣ махсусро дириҷаст. Масалан, шеърҳои зерини Хо-
физро, ки ҳар се дар як вазнанд, аз назар гузаронем:

Ё раб ин навули хандон, ки супурди ба манаи.
Месуғорам ба ту ин чашми ҳасудӣ чамани
Тарҷи аз кӯи вафо гашт ба сад марҳила дур.
Дур боа офати дари фалок аз хону танаи.

Ман ки бешам, ки бар он хотири отир гузарам,
Лутфи мекуӣ, эй ҳоким дарат тоҷи сарам.
Химматам бедраҳои роҳи кун, эй тоғи худс,
Ки дарин аст роҳи мақсадӣ ман навоҷурам.

Эй дил, он дам, ки дароб аз ман гузгун бошӣ,
Бо зару тилч ба сад химмати Қарун бошӣ,
Дар маҷоҳе, ки ошраф ба фадри бахшад,
Чашм дорам, ки ба ҷох аз Ҳама афзун бошӣ.

Аз ин шеърҳои оханге эҳсос мекунем, ки аз ҳамдигар фарқ
доранд. Зеро дастгоҳи падиоварандаи овоз дар ҳар кадом ҳар-
фе махсус аст, ки наъман (хаво) ба худ ҳисе дорад. Дар га-
зали нахустин қофияҳо (беҳтараш радифҳо), ки бо **ш** тамом
шудааст, аз газали дуҷам, ки бо **м** тамом шудааст, тафовут до-
рад; дар **м** қашшии овоз яқбора бурида мегардад. Вале дар **ш**
бурида шавда ҳам, монанди **м** нест. Дар **ш** овоз дар сурати
нартаре паҳш ва тамом мегардад.

Дар шеъри сеюмӣ, ки радиф бо **й** тамом мешавад, қашшии
садонок муллати бештаре ядома ёфта ва инсбат ба ду шеъри
аввала қомилан тафовут дорад. Бинобар ин, шоири ҳунарманд
бо инъи ҳардани қофия якинавохтии назиро тағйир медиҳад.

Нуктаи дигаре, ки дар боби ҷанбан мусикӣ қофия бори қо-
тиррагон кунем, ин аст: олати дар гуфтугӯи маъмулӣ ва наър
ба оханги қалимот аҳамият намедихем, зеро фақат ба маъни
диққат мекунем. Вале дар шеър бо вҷуд аз маъний беҳабар
набудан аз оханги қалимот инт лозимат мебарем ва ин лозимат
бештар дар баргаштани қофияҳост. Дар ҳақиқат, гӯш ба воси-
таи қофияҳо ба ҳаракат мебарояд ва эҳсоси лозимат меамоёнд
ва бо омадани қалмадоҳо аз садонокҳои мухталиф як навъ ала-
зат ва ҳушғувӣ эҳсос мешавад.

Дар маъни шоирони гузаштаи форсу тоҷик шоире, ки пеш

аз хама мусикни шеър ва робитан байна ин ду — мусикиву ко-
фияро дарк кардааст, ҳамонро Чалолиддини Руми мебошад.

Чунон ки мебинем, дар девони Шамс (Девони кабир) ха-
маи ғазалҳо ҷанбаи хоён мусикӣ дорад ва маълум мешавад,
ки Мавлоно хеле бо мусикни шеър дилбастагӣ доштааст ва ҳа-
мин майлу рағбати боис шудааст, ки ба қофия инз беш аз диге-
рон майлу ҳавас нишон диҳад. Ин байти Мавлоно шохиди ин
даъвоаст:

Қофия индешаму дилдори ман
Гӯяндам, мандеш чӯз дилдори ман.

Бо ҳондани ин девон ҳар кас эҳсос хоҳад кард, ки Мавлоно
бештар аз таъомни шоярон ба нақши мусикавони қофияҳо майлу
рағбат доштааст. Ӯ нисба бар ин ба қофияҳои дохилӣ (миёни
митраҷҳо) инз диққат кардааст. Ин аз ғазалеро барон мисол
ин ҷо зикр менамоем, (мухтасаран):

Ёр маро, ғор маро, ишқи ҷиғархор маро,
Ёр туй, тор туй, хӯла, иштиқдор маро.
Ҳуҷран хушӯд туй, ҳосан Нохид туй,
Равзан уммед туй, роҳ дек, ай ёр, маро.

Рӯз туй, руза туй, ҳосан дариёза туй,
Об туй, кӯза туй, об дек, ай ёр, маро.
Доға туйи, дом туй, бода туй, чон туй,
Пухта туй, хом туй, хон бинағзор маро.

Вай ғайр аз ин қофияҳои дохилӣ ба навъе аз қофияҳои мувак-
кал ё таъкидӣ инз машғул мешудааст, ки ин қор ҳам аз майлу
ҳаваси бисёри ӯ нисбат ба мусикӣ мебошад.

Сика, бисик ин чаман наф, ярле-яле, ярле-яле,
Мутриб бигӯ б-овози наф, ярле-яле, ярле-яле
Боди сабо бархоста, руи замин ориста,
Булбул чаман пероста, ярле-яле, ярле-яле,
Нав-нан арусони чаман ҷаи нараву райхину сӯмек
Бинохта дар тан-таван, ярле-яле, ярле-яле...

Дар ин ғазал, ки мухтасаран нақл шул, ҳам қофияҳои до-
хилӣ — мусоҷҷал, ҳам таъкидӣ рӯяи шудааст.

Сабоби ин майлу ҳаваси аҷиби Мавлоно ба қофия ин аст, ки
шеърро бо зарб мензохтаанд ва дар ин ҳол шеър таъъан
танқиди мешавад ва ба худ қофияи дохилӣ мегирад.

Бале аз мунаққидон ва муҳаққикони ғарбӣ кӯшидаанд, ки
шеърро гунаҳ аз мусикӣ шуморанд.

Агар вазиро чунин таъриф кунем, ки баъзе гуфтаанд: «Вазир
як навъ интизоме мебошад, ки дар як таволи, яъне наҳи ҳам
қарор гирифтааст», хоҳем дид, ки қофия худ навъе аз вазир аст.
Бояд диққат ба қор барем, ки айбхое (нуқсонхое), ки арӯзиён
ва улаҳон адаб дар қофия санҷидаанд, ҳама роҷеъ ба мусикӣ
мебошад. Зеро он нуқсонҳои қофия боиси иштироб (халал ва
парешонӣ) дар нағма (тараннум) мешавад.

Хар чи мезони калимот (калонию ва ҳамсалоҳон муштарак) бештар бошад, эҳсоси мусикӣ зиёд мешавад ва дар натиҷа эҳсоси лаззат ҳам бештар меғардад.

Барои мисол ин ду ғазалро, ки яке аз Камолӣ Исмоили Исфаҳонӣ ва дувумӣ аз Ҳофиз аст, ба таъри муконса ни ҷо навад мекушем. Аз рӯи гуфти Ҳофиз байти тазминшуда мансӯб ба Камолӣ Исфаҳонист. Вале ба қавли муаллиф, ин байт аз Масъудӣ Сяъдӣ Салмон аст, Ҳофиз ва Камол онро тазмин кардаанд.

Ғазали Ҳофиз:

Сохи, биё, ки аз мадади баҳуи қорсоз
Қофе, ки ҳастам ин аҳдо, шуд мужасирам.
Ман чурбанушӣ баъзи ту будам ҳазор сол.
Кай тарки обхӯрд кунад табии ҳуғарам?...
И-ар беварат намешавад аз банди ин ҳадис,
Аз гуфтаи Камол далеле ғиёбарам:
«Гар барканам дил аз туву бардорам аз ту меҳр
Ин меҳр бар кӣ афканам, ин дил кучо барам?..»

Аз Камолӣ Исмоил:

Ҷонро ҷу нест васли ту ҳосил, кучо барам,
Дилро, ки инуд зи васли ту ғофил, кучо барам?
Регу равону тирашӯи збру тӯнабол.
Ман чашмдарду роҳ ба маъзил кучо барам?
Гирам, ки ғрази дилли ҷумла ҳосил аст,
Амун ҷу нест рӯи ту, ҳосил кучо барам?
Гуфтани, баргирифт фалак дил аз меҳри ту,
Ман дозаран мардуми ҷоҳил кучо барам?
«Гар барканам дил аз туву бардорам аз ту меҳр,
Ин меҳр бар кӣ афканам, ин дил кучо барам?..»

Муаллиф меғӯяд, ки ҳар ду байт ба ҳаҷ каму қосат якҷост. Аммо вақте ки як бар аз ғазали Ҳофиз сар кунем ва бар ин байт бирасем ва бори дигар аз аввали ғазали Камол сар кунем ва бар он байт бирасем, ба ҳаҷ тӯмон лаззате, ки аз ҳондани байти мазкур дар ғазали Камол мебарем, ҷаҳди бор бештар аз лаззате ҳоҳад буд, ки аз ҳондани он байт дар ғазали Ҳофиз ба мо рӯй доддааст. Ин ҳолат аз ғузунин ғанов қофия ва ралиф пеш омадааст, ки дар ғазали Камол рӯи шудааст ва дар ғазали Ҳофиз ниҳбатан кам аст. («Сухана», № 2).

Ба фикри мо, ин лаззате, ки аз қофияву ралиф ҳосил шудааст, қисман аз мазмуни мусалсали ғазали Камол пеш омадааст. Хусусан дар ғазали Камол байти:

Гуфтани: баргирифт фалак дил аз меҳри ту.
Ман дозаран мардуми ҷоҳил кучо барам?

Мазмуни байти тазминшударо тақвия меамамонд.

Бояд қофияҳои пешини барои лаззат бурдаи аз мусикӣ қофияҳои баъдина тайёрии бештаре фароҳам намеоянд. Ин тайёриро набояд бо тақрори пай дар пай қофияҳо ба ҳам омехт. Зеро тақрор аз ҳадди муайян, ки гузашт, гуш эҳсоси лаззат намекунад, балки баръакс эҳсоси нафрат ҳоҳад кара.

кислотности почвы дождя. А в чуме, где китаян жила много лет, были старые тарские кофен на радио дождя и химию почвы. Не ждал, где тарские кофен на радио дождя, а в чуме жила много лет.

— Далеко ли вы живёте отсюда?
— Да, далеко. Мы живём в деревне.
— А вы любите читать?
— Да, очень люблю. Мне очень нравится читать.
— А вы любите писать?
— Да, очень люблю. Мне очень нравится писать.

Следно бурение дало добрите резултати, горната серия със кофеа
содержит външната дисекторна зона:

Look at her jacket! Before it came
 Lay like a coat for every woman
 As the time before the first flames
 As people had never felt before.

Азизнинг бундай дар инсон аъвали байти оқиб ҳам омада-
аст, экинчи ба инсонни танқид ва гуш ва на чашми диққат намо-
нанд, ҳам баъзе ки аффия қарор гирифт, тамоми диққати моро
аз қисми сарф ва мол, ҳатто қатъи назар аз маъний ба аъд
қалб мебарад («Сўҳбат», № 4).

Дар аҳмақта аввал ба таъри интиқол гуфта шуда буд, ки сароманджии мо дар ғазал кофӣяро эҳси қарор мегиранд, маъмурро тобон кофӣя мигардонанд ва баъзе аз ақли назарии ламҷум Шамси Кабиса Рӯй сикт добанди кофӣя мебошанд. Бо ҳамин ки дар байни ғазалӣҳо устулони ғазалқаро бекӯр ғазалӣ-ҳое низ дунор мешаванд, ки ба таъри табиии ғазалӣ гардида ва ё ғазалӣро мустақил барояд. Дар ин ғуна назарҳои кофӣя тобон маъмури устулӣ шудааст. Ин ҳолат ба маъмурат ва ғазалӣ кофӣя-бандон рабаста аст. Аз ҷумла, дар як ғазалӣ Саъйӣ, ки маъмурӣ

20. **Дайте определение любви. Любовь — это...**
 21. **Ваша любимая книга? Почему?**

мебошад, шпор то мактаъ аз бенафони ёран гила мекунад ва сакт аз ҷери сарозинишу тазма негирад. Инчунин Саъдӣ ғазал ба бузургворона нисом дорад, ки маъмул то охир аз ҳам ҷамода нагушад, мутаиммине ҳамакҷа аст:

Таинский шарф ист — бы — чинь — адамийет,
На халкы дубока ризикет кичине адамийет.
Алар ошанкы бы чинь ишту далайлу гуну баш,
Та кичине андык дегену кичине адамийет?
Курму кешу халкык калмак ишгаф ишту кешу гунмат,
Далайлу кичини калмак аз кичине адамийет
Бя кичини калмак баш калмак калмак кешу далайлу,
Бя кичини калмак калмак калмак калмак калмак,
Калмак калмак калмак калмак калмак калмак,
Калмак калмак калмак калмак калмак калмак.

Хар чи мезони аалимот (ислоҳнок ва ҳамсадоҳон муштарак) беиштар бошад, эҳсоси мусикӣ зиёд мешавад ва дар натиҷа эҳсоси лазазат ҳам беиштар мегардад.

Барои мисол ин ду ғазалро, ки яке аз Қамолӣ Исмоилӣ Исфahoнӣ ва дувуҷумӣ аз Хофиз аст, ба таъри мӯқофас ин ҷо нақл мекунем. Аз рӯи гуфти Хофиз байти таъминшула мансуб ба Қамолӣ Исфahoнӣ аст. Вале ба қавли муаллиф, ин байт аз Масъудӣ Сабъӣ Салмонӣ аст, Хофиз ва Қамол ғиро таъмин кардаанд.

Ғазали Хофиз:

Сояи, бид, ки аз назади баҳти корсан
Каме, ва ҳастам ки худе шуд муштарам.
Ман ҷуриёиш баъзи ту будам назар сол.
Кай тереи «бӯғ»-ро мӯна тайба кутарам?
В-ар бешарат наменшавад аз банди ин ҳади.
Аз гуфтани Қамол диледе бешарам.
«Ғар барканам дил аз туву бирдорем аз ту меҳр
Ин меҳр бар ки афшарам, ин дил кучо барам?...»

Аз Қамолӣ Исмоилӣ:

Ҷоғра ҷу нест насан ту ҳосил, кучо барам,
Дилро, ки шӯд аз ғасли ту ғофил, кучо барам?
Регӣ равону тиреинабу эбро тундбид,
Ман ҷамъидару рақ ба менамал кучо барам?
Гирам, ки ғрзуи дилан ҷумла ҳосил аст,
Амнуи ҷу нест рӯи ту, қасил кучо барам?
Гуфтанд, баргарифт фалак дил аз меҳри ту,
Ман доварии мардуми ҷасил кучо барам?
«Ғар барканам дил аз туву бирдорем аз ту меҳр,
Ин меҳр бар ки афшарам, ин дил кучо барам?...»

Муаллиф мегӯяд, ки ҳар ду байт ба ҳаҷ наму қоси явост. Аммо вақте ки як бар аз ғазали Хофиз сар кунем ва бар он байт бирасем ва бори дигар аз аввали ғазали Қамол сар кунем ва бар он байт бирасем, ба ҳаҷ гумон лазазате, ки аз ҳаҷдани байти маъмур дар ғазали Қамол мебарем, қиядди бор беиштар аз лазазате ҳаҷид буд, ки аз ҳаҷдани он байт дар ғазали Хофиз ба мо рӯй додааст. Ин ҳаҷид аз ғузунии ганин кофил ва радиф пеш омадааст, ки дар ғазали Қамол рӯи шудааст ва дар ғазали Хофиз нисбатан кам аст. («Сухан», №2).

Ба фикри мо, ки лазазате, ки аз кофияву радиф ҳосил шудааст, қисман аз мазмуни мусалсалӣ ғазали Қамол пеш омадааст. Хусусан дар ғазали Қамол байти:

Гуфтанд: баргарифт фалак дил аз меҳри ту,
Ман доварии мардуми ҷасил кучо барам?

Мазмуни байти таъминшуларо тақвия менамояд,

Баъд кофияҳои пешини барои лазазат бурдан аз мусикӣ кофияҳои баъдина тайёрии беиштар фароҳам намеоянд. Ин тайёриро набояд ба таърири пай дар пай кофияҳо ба ҳам омахт, зеро таърир аз ҳаҷи мӯайян, ки гунашт, ғуш эҳсоси лазазат намекунад, балки баръакс эҳсоси нафрат хоҳад кард.

Зебони маънавӣ ва таъаввуф¹ дар айни ваҳдат

Як аз дараҷаҳои дигаре, ки қофия ба мо мебахшад, наъве аз зебони маънавист, ки аз равоқҳои дигаре таъсир мегирад. Ин иборат аз он аст, ки вақте ки калимаҳои ба ҳам монандро дар оҳани шӯб мехонем ё мешунавем, чунин қиёс мекунем, ки калимаҳо дар айни ягонагӣ аз ҳамдигар фарқ ҳам доранд ва дар айни фарқ дониш дорон наъве ягонагӣ ҳам ҳастанд.

Барои бехтар дарк кардани ин ҷанбаи зебони қофия ба ин байтҳои «Шоҳнома» диққат кунем:

Ҳамеҷуфт Зол. ӯй ин Нисфандёр.
Ҷаҳондор в-аз тухмин Шазриёр.
Ки барқарад ин куя санг ин ӯйи?
Ки афсона ин шери барро ин тои?
Ки қанда ин писандида дандони рӯи?
Ки афсона дар жанна дарёи Нил?

Ҳамгони шумидаи ва ё ҳондани *Нисфандёр* ва *Шазриёр* дар айни ҳол ду калимани шаклан гуногунро бо маъниҳои мутафаввит мешунавем ва ҳисос мекунем, боз дар ду калимани муштаракӣ *ёр* ҳисоси наъве ваҳдат ва ягонагӣ менамоям («Сухан», № 3).

Ҳамчунин дар калимаҳои *ҷоӣ*, *лоӣ* ва *пила*, *кил* ҳамин решаи эстетикӣ ин лаҳзагро ба дурусти маънавод кардан мумкин аст.

Ба фикри мо, ин қофияҳои зебо ҳамонро аз қисми санъати эҷод аст.

Нақои¹ маҳфум аз рӯи оҳанг

Ин хусусият дар қофияи ҳаман шеърҳо нест, аммо қобилии ҳол аст, ки *Шайдеи шайде*² вақте ки ба ин вазифаам, ки гуфтаем, аз назари санъи ниҷакоси маҳфуми шеър аст. Агар мавҷи шайде ҳаляти шайде аз фарқат бешавад, қофия инт ин ҳолатро аз хусуси санъи ғамонш меахад ва ин чизест ғайри ҷанбаи мусиқаии қофия.

Барои мисол қарад баъзе аз қабилҳои Масъуди Саъди Саъдӣ биёрем:

Ин шайде, ҷо ин ҷо, шайде, ғамон бешава.
В-ай шайде, ҷо ин ҷо, шайде, ғамон бешава.
Ҷар шери шери нести, ӯй фалад, кам шайде.
В-ар шери шери нести, ӯй фалад, кам шайде?
Ин ғам, ғамон, маҳфум, ки маҳфум ин ғамон.
В-ай шайде, ғамон, маҳфум, ки маҳфум ин ғамон.

Ҳаляти шайдеи шайде, ки аз қабилҳои замири баронардаст ва ғамон худро баланд мекунад, то ба ғамон осмон бирасад, дар қабилҳои қофия ва шайдеҳои дароми ин ғамон мумкин аст.

¹ Ҷаҳондор — расмӣ.

Аз хама бехтар ин шеърӣ Фирдавсиест, ки бо барҷастагии
қалимоти кофия аз назари санъӣ мафхумро мучассам ҷардааст.
Фирдавӣ аз забони Симури мегӯяд:

Гарат ҳеҷ састӣ ба рӯй оваранд,
Эи неку эи бад гуфтугӯй оваранд.
Бар оташ барафган яке парри ман,
Бибинӣ ҳам андӯз омон фарри ман.

(Ҷ. 1, сах. 28 ҷони Ҳинд).

Бо шиддат овардани кофияҳои «пар» ва «фар», ки дар аса
«пар» ва «фурӯда» будааст, ҳолати парвоз ва садон парқиши
Симуриро, ки аз дур меояд ва хаворо ба болҳои худ мешиҷофад,
мешунавем. Лоғим нест, ки тӯмон кунем, ин гуяндагон бо тавач-
ҷӯх (бо қасду ғрола ин ғорро қардаанд, зеро ҳеҷ ҳунарманде
дар ҳоли офариниши як асар чунин тавачҷӯкоро надорад. Аммо
завқи олим ва эҷди ҳунарманди илҳумӣ мӯмкин аст чунан
орзу ва ғрола дошта бошад, бе он ки ба усули ғаний тавачҷӯх
қунад («Сухан», № 4).

Агар доништа ва аз рӯи қасду ғрола чунин санъате рӯй ан-
ҳад, маҳсули ғайри ботақаллиф ва бетайсир хоҳад монд...

Маҳмуди Хуман дар асари ҳа «Ҳофиз ҷӣ мегӯяд» чунин
навиштааст: «Ба таъри қулай дарҷи шеър бештар ба таъри
надоништа (ғайришуури) сурӯда шула, латифтар хоҳад буд ва
аз ҳамаи ҷост, ки мактабҳои таъал ва қасидаҳои шоирони
ишқалом, ки мутақаммилни таҳаллули онон аст, маъмулан кам-
лутифтар аз дигар ҷобти он аст (Маҳмуди Хуман, Шайхони
шоирони Ҳофиз — Ҳофиз ҷӣ мегӯяд, сах. 20).

ХУЛОСА

Дар ҳақиқат, дар ашъори аксари сармадонии ҳунарманди
адабиёти классикии форсу тоҷик аз қабилҳои Хайём, Саъдӣ, Ҳус-
рави Деҳлӣ, Саҷҷи ва Сивачӣ, Ҳоҷу, Ҳофиз, Қамолӣ Ҳучандӣ
ва дигарон бисёр ҳунари ва забониҳои кофия истифода менамояд,
ки ҳонандаро моту мабхут месозад.

Хайём рубоиҳои дорад, ки дар кофиябандии онҳо ҳунар-
намоии аҷибе нишон додааст. Аз ҷумла дар рубоии зерин
қалимаҳои Балх, талх ва салх ҳамагон ба ҳам муносибате
надоранд. Вале шоири ҳунарманд инсониҳоро мазмуни чунин
устодона ба ҳам пайвастааст, ки ҳонанда дар ҳини ҳондан дар
назди ҳунарнамоии шоир ангушти хайрат мегазад:

Чун умр ба сар расад, чи Бағдоду чи Балх,
Паймони ҷу пур шавад, чи ширину чи талх,
Баъд аз сари мону ҷу ин инд бағе.
Аз салх ба гурра ояд аз гурра ба салх.

Қамолӣ Ҳучандӣ бо вучуди аз қатори шоирони мутақаллиф
будан шеърҳои дорад, ки дар кофиябандии онҳо ба таъри табии

хушронамонад нишони додааст. Аз ҷумла, дар китъаи зерин мис-
раи тинии байти охири таркиби қофия ва радифи дорон ихоми
нозуке мебошад. Ин ҳолат дар таркибҳои қофия ва радифҳои
аввалин дида намешавад:

Ҳостам аз тинии матбаъ хуш,
Барра кунту бора синаи бура,
Пайла тун Ҳаҷра Салом гарди,
Гурдашро гандишро дон бура,
Гуфтамош
— Дилро куну зарда, ки нест!
Гуфт
— Дилро дустари ҳамсон бура

Фикри баридаш дар охири мисраи ширини зерин чун қофия
омедааст, ки маъини диққатрабои дорад:

Дони, ки чист давлат? Дилро ёр дилро,
Дар кун Ҷаҳон бар кутраи гузаша
Аз чон тамал буридан оғи бурад, валеки
Аз дустони чон мушвил бурад буридан.

Балемаи буридан дар мисраи аввали байти охир ҳам омеда-
аст, аммо ба ҳаётии андан ва гӯш ва ба ҷанми диққат наме-
кунад, вале вақте ки қофия қарор гирифт, тамоми диққати моро
аз назари сити ва зотӣ, ҳатто катъи назар аз маъини ба худ
ҷалб мекунад («Сӯтан», № 4).

Дар аясиати аввал ба таъри интиқол гуфта шуда буд, ки
сармазони мо дар ғазал қофияро асос қарор медиҳад, маъ-
нито тоби қофия метарсонанд ва баъзе аз аҳли назария
ҳамчун Шамси Кабили Раӣ сатҳи побанди қофия мебошанд. Бо
ҳамаи ин дар байни ғазалисти устодони ғазалсӯро бисёр ғазал-
аме вақе дучор мешавад, ки ба таъри табиӣ воқеъ гардида ва
е маънито мустақил дорад. Дар ин ҷуға маънаҳои қофия тоби
маънито умумӣ шудааст. Ин ҳолат ба маънаи ва ғазал қофия-
банди набаста аст. Аз ҷумла, дар як ғазали Саъдӣ, ки матлаи:

«Аз дӯстони тандон, лаби лаълат ки маънаст?»
Ва аз бӯи латоғат гулӣ рӯи ту ки чидаст?

мебошад, охири то маънаи аз бевалӣи ёрани ғала мекунад ва
сатҳ дар ғазал тарзанишу таъни метирад. Инчунин Саъдӣ ғазал-
е ба бузургшӯрии инсон дорад, ки маънито то охири аз ҳам
вақеи манад, мутаммими ҳамдигар аст:

Токи ҳамаи ширини аст ба токи одамаст
На токи ширини одамаст ширини одамаст
Дар ҳамаи ба токи асту латоғи гулӣ дон,
«Аз ширини одамаст ширини ширини одамаст?»
Дар токи одамаст ширини ширини асту латоғи дон,
«Токи ширини одамаст ба ширини одамаст?»
Ба ширини одамаст ба ширини одамаст
«Аз ширини одамаст ба ширини одамаст?»
«Аз ширини одамаст ба ширини одамаст?»
«Аз ширини одамаст ба ширини одамаст?»

Ки фаршда рӯ надорад ба мақони одамиёт.
Агар ин дарандакӯйи зи табигатат бимирад,
Хаме умр зинда беш ба равони одамиёт
Тайрони мурғ диди ту зи пойбанди шаҳват
Надар, ой, то бубони тайрони одамиёт.
Бо нисбат одами шав, на бо ҳисоби, ки Саъдӣ
Хаме аз олами нӯндакст беш одамиёт.

Хусрани Дехлаӣ дар ин ғазал то охири ба ҳисоби пайки
садо аз ҳисоби ба аҳлики би қолнурей мекунад ва ғуланони
ниҳодатӣ гуфта наранҷонидаани хотири нозуки ёрашро таъкид
мекунанд:

Эй сабо, саз ба ман гӯй, ки ҳисоби чун аст?
Он гуна таъони ин гунаи халди чун аст?
Ёи ки май меҳурд он зилими дар май кӯрдан
Он руҳи нурани ин гунаи наранҷи чун аст?
Рӯи зулфи бутн айёр — он хар ду хушанд,
Диди дилишан ман нахури бонн чун аст?
Рӯи инд, ки дили рафт ба он зӯф бимонад,
Е раб, он Юсуфи гумашта ба Қанзон чун аст?
Хам ба ҳисоби ин қому беш сулҳи беш маъсӣ.
Гӯ хаме як сулҳи рӯст, ки ҳисоби чун аст?

Хофиз дар ин ғазал ба ҳисоби саодат супориш мекунад, ки
чӣ гуна аз ҷиҳоро ба ёлаш, ба таъри ки меҳонад, бовар расонад:

Насими гулҳои саодат, ба-он ҳисоби, ки ту дони,
Халар ба кӯи филозифи баҳар баҳори лавон, ки ту дони,
Ту пайки халати рӯи, ду дила бар сари роҳ,
Ба мардуми, на ба фарш, чунин расон, ки ту дони,
Бигӯ, ки ҳисоби аҳлики ин даст рафтӣ сулҳи,
Ин дили раҳматини чунин расон, ки ту дони,
Ман на ду ҳарф нахонам, ҳисоби ба таъри наҳонам.
Ту ҳам аз рӯи ҳаролат чунин бикон, ки ту дони,
Қабили тоғи ту ба умеди ташнабикон,
Аспри ҳаши гирифтӣ, чунин бикон¹, ки ту дони,
Умед дар қамари наранҷи аз гуна набадад
Дарнакест, инора, дар он мӯи, ки ту дони,
Якест ҳуриши тоғи дар ин ҳисоби, Хофиз
Хадиси инк беш қум ба ҳар забон, ки ту дони.

Аз Қамолӣ Хучандӣ:

Е раб, он нӯниси бон дӯш ба меҳмони ки буд?
Ин-ин чигареҳи дил то намаки хони ки буд?
Чун Қамол инуд аз ялар табу маълум наху,
Ки ба тариқи шаб нахман халли ки буд?
Он лоби лави, на аз ӯ монд дарони хаме бон,
Бон нуред, худоро, ки ба дили ки буд?
Сари мо буау дари ӯ хаме шаб то ҳаме гуфд,
То худ ӯ шамъи сарон кину айёни ки буд?
Сӯхтаи аз ину равони наху аз инк халӣ,
Ки шаб он шамъи шаҳарлаб ба шабистони ки буд?
Аз дили халӣ аз нурей, на ба сӯраи тур?
Ғамари нур, ки он раҳи аз паймони ки буд?

¹ Нуҳа — бидон.

Гуфти дар гами кайрам нақунад аъла Камол,
Дар сари хун ту дӯш он хама афғони ки буд?

Дар ин ғазали Барандук радифи «мондан» ба ҳифзия ҳар байт таркиб ёфта, ба мазмуни байт ғиёб шудааст. Дар айни ҳол аз ин ғазали мусалсалмаъмо байтеро бардоред, устухонбандии ғазал ҳалал наменгезирад:

Дабн ширини ту бо тӯғи шакар мемонад,
Даре лаҳмони ту бо шани тӯғи мемонад,
Канд бо он хама даъии латофат, ҷ-ӯроест,
Ин ҳадис ар мушоаф, пешн ту сар мемонад,
Гар ба дӯстон биқарамӣ, нах хори руҳат
Гули хандон ба даҳли хурдан дар мемонад.
Бодро дар шиками булфи мусалсал матузор,
Ки саким асту дар он роҳгузар мемонад,
Бодро ар бигуҳоранд касон дар олам,
Аз Барандук, суҳани фазлу хунар мемонад.

Мисоли ин гуна ғазалҳо дар асри устодон бисёр аст.

Дар бораи ғазалҳое, ки мазмуни мусалсал надоранд ва ё як мавзӯро дар бар намегиранд ва байтҳо ба сари худ дорон мазмуни мустақиланд, мунаққидони маъшури Шарк бисёр ихлоси ақла қардаанд ва хусусияти адабиёти классикии форсу тоҷикро як фазилати ҷудогона шуморидаанд.

Шиблии Нуҷмонӣ дар «Шеър-ул-ачам» дар ин бора мегӯяд: «Гарб бо латофати адабиёти худ муҳоҳот дорад, вале ҳеҷ тохе шайре намеғанонад вазиши фикрӣ ва ҷаҳони ҳаёлиро дар қолаби қамтар аз се-шаҳар байт баён намояд. Ва ҳол он ки шайрони форсзабон аз фақат маъни ва маъмуноҳои хурд-хурд, балки маъни ва мазмуноҳои умда ва васеъро дар қолаби як байт ато мекунанд ва зуд бирди забони олимӯ омӣ мегардад» (Шеър-ул-ачам, ҷ II, сах. 245).

Дар инён барон намуна аз яхчанд саромани суҳан ҷанд матлаи ғазалро бо байте нақл мекунем:

Аз Саъдӣ:

Бахти тавон дорад, он ки бо ту қарин аст.
Нар нағардад, ки дар бихисати барин аст.
Гар хама олам аз дилли фикр бишӯнид,
Инк налоҳад шудан, ки нақши инан аст.

Аз Ҳофиз:

Ба сари оқил, ки тар он диет барояд,
Даст ба қорс эзиз, ки тусса гарояд,
Бар дари арбоби бемурӯшати дӯш
Чанд тилиш, ки Хизм кай барояд.
Мо нагуем биду майа ба ақмак накунем,
Чомак аз сӯроҳи дилли худ асрақ накунем,
Дилли инитон арбоби суҳан мешавад,
Таки он беш, ки бар ин бозро муаллақ накунем.

¹ Мақолида Хумид дар асри худ «Ҳофиз ва шайхона» дар ин бора нақли ҷада менамояд: «Дар ҳар як аз ғазалҳои Ҳофиз баъзатарӣ афёш шудан ба инқилбӣ марбут нестани ва пай бурдан ба инқилобҳои ақли Ҳофиз дар ҳар як аз ғазалҳои ӯ мушоҳида аст» (Маҷлиси асар сах. 89).

Аз Камоли Хучандӣ:

Дӯстон, мархамате бар дили оворан ман,
Ки бирафт аз бари ман ёри ситамгори ман.
Дил ниходам мани бечора ба дарди дили реш,
Чӣ кунам бо ғами ту, нест ҷуз ин чоран ман.

Дар кисми аввал дар шарҳи қофияҳои маъҷуб ва шойгон кайд ёфтааст, ки бояд қофияҳо мансуб ба як категорияи нукт бошанд. Вале ин дар маснавиёт кам риоя шудааст. Барои мисол чанд байт аз «Бӯстон»-и Саъдӣ зикр мекунем:

Яке нонхуриш ҷуз пиёзе надошт,
Чу дигар касон баргу созе надошт,
Парокандае гуфташ: Эй хоксор,
Бирав, табхе аз хони яғмо биёр...
Камар басту чобук навардид даст,
Қабояш дариданду дасташ шикаст.
Шунидам, ки меғуфту хуш меғирист,
Ки: эй нафс, худкардари чора чист?
Балочӯй бошад гирифтори оз,
Ману хона минбаъд, нону пиёз,
Чавине, ки аз саъйи бозу хӯрам.
Беҳ аз майда бар хони аҳли карам.

Дар ин порча дар байти дуввум хоксор (сифат), биёр (феъл) дар байти сеюм даст (исм), шикаст (феъл), дар байти чорум меғирист (феъл), чист (чонишин) ва дар байти шашум хӯрам (феъл) карам (исм) қофия шудааст.

Дар ҳақиқат, қофияҳо ҳамчунс набошанд ҳам, шеър дар камоли балоғати маънӣ ва фасохати шакл воқеъ шуда ба хонанда завқи бадеӣ ва олий талқин менамояд. Аксари порчаҳои «Бӯстон» бо қофияҳои шойғони бенохунак мисли обиравон хуш ва мулоим ҳосил шудаанд.

Аз ин мисол маълум мешавад, ки маснавӣ ҳамчунс будани қофияҳо шарт нест. Барои назми сухан бояд шоир дар паи қофияҷӯӣ наравад, балки қофия дар хини ҷараёни сухан ба таври табиӣ рост ояд. Аз ҷумла, ин манзума (маснавӣ)-и Саъдиरो хонед, қофияҳо ҷӣ тавр табиӣ воқеъ шудаанд ва ҳол он ки қофияҳо аз як категорияи нукт нестанд:

Пирмарде зариф дар Бағдод
Духтарашро ба кафшдӯзе дод...
Мардаки сангдил чунон бигазид
Лаби духтар, ки хун бичакид.
Бомдодон падар чунон дидаш,
Пеши домод рафту пурсидаш,
К-эй фурумоё ин ҷӣ дандон аст?
Чанд холи лабаш наанбон аст?
Ба мазокат нагуфтам ин гуфтор,
Ҳазл бигзору ҷид аз ӯ бардор!
Хӯи бад дар табияте, ки нишаст,
Наравад ҷуз ба вақти марг аз даст.

Аз тарафи ангар, барои зебӣ ва ҳунариямӣ дар кофия-
бандӣ маҳорат, маънакӣ ва қувваи ҳаёлии ҷамик лозим аст.

Ни бахсро бо ин байти Ҷалолиддини Румӣ хатм мекунем:

Кофия андештаму дилори ман
Гӯндам, маънакӣ чуз дилори ман

МУНДАРИЧА

Добоча	3
Дармади суҳан	25
Балогату фасоҳат	25
Шеър на наср	29
Шеър на назм	29
Навъҳои асар	26
Оид ба таъсиби қалам	27
Ибодот	33
Мазҳаб аслии на маҷмаи қадимаҳо	34
Маҷмаи муқола	38

Қисми якум

САЊАТҲОИ БАДЕН

Сањатҳои моҷибии	41
Ташбех	42
Истиора	53
Муқобила	65
Таъсиф	68
Сифатчини	69
Таъод ва муқобила	70
Тафсир	74
Наффу нашр	75
Сањати ғумур	77
Сањати ҷамъ	78
Тафрик	79
Тақсим	79
Ҷамъу тафрик	81
Ҷамъу тақсим	81
Ҷамъу тафрику тақсим	81
Супулу ҷисм	82
Таъсибул ғарф	82
Таъҷҷуб	84
Рӯҷӯ	84
Гардиш	86
Рӯҷӯи лирикоӣ	88
Назо	89
Қиёса ва тақриб	90
Талмиз	92

Ташияс	94
Ирсоди масал	95
Тазмин	98
Бароати истехлол	103
Хусни матлаъ	104
Хусни тахаллус	105
Хусни мактаъ	106
Хусни таълил	107
Санъати тафанинун	107
Моддаи таърих	108
Хелҳои моддаи таърихи лафзӣ	111
Муаммо	112
Чистон ё дугаз	116
Тачниси	119
Иҳом	123
Санъатҳои лафзӣ	126
Тачниси лафзӣ	128
Иштиқок	134
Тарсеъ	135
Илтизом	138
Санъати лабиюрас	143
Санъати лабрас	144
Хелҳои сачъ ва шеърӣ мусаччаъ	145
Санъати дугоник	147
Такрир	147
Баргардониш	150
Санъати ирсод	153
Муламмасъ	155
Акс	156
Қалб	157
Муталавини	159
Мувашишаъ	161
Санъати чорхона	161
Санъати мулавиъар	164
Санъати табдил	165
Санъати истидрок	165
Таъкиди мадҳи хичомонанд	165
Таъкиди ҳаҷии мадҳмонанд	166
Санъати мулофӣқ	166
Санъати титол	166
Санъати тағйир	169
Санъат ва ҳушӯҳангӣ	170
Нақлушшеър	172
Нуксонҳои ғасоҳатшиққанӣ қалима	174
Нуксонҳои ғасоҳатшиққанӣ қалом	186
Дар бораи сирқоти шеърӣ	196
Таворуд	199

Кисми дуюм

МУХТАСАРИ АРҶЗИ ТОҶИКИЯ

Баъзе лаҳзҳои муқаддимаӣ	209
Арӯз ва назм	210
Қондан ҳазф	211
Қондан афзоиш	213
Қондан табдил	213
Заҳф	220
Имола ё кашиш	222
Кашии нораво	233
Сакта	224
Васл	226
Бандаки изофӣ дар арӯз	226
Ҷаҳи изофат	229
Садонокҳои а, у, и дар охири калима	230
Мавқеи ҳарфи «Н»	231
Бадаъи шудани садонокҳо	233
Мувофиқати баъзе садонокҳо дар кофия	240
Баҳрҳо	242
Вазнҳои аслии ва руқии солим	245
Вазнҳои фаръӣ	247
Рубой	252
Се баҳри эҷодкардан арӯзҳои Аҷам	276
Баҳрҳои панҷгонаи махсуси араб	276
Ҳотимаи Қисми сеюм	281
Дар бораи кофия	283

Санъати суҳан

Мухаррири ороиш *Шукуров Ғ.*
Мухаррири техникӣ *Н. Калинина*

ВА 1883

Ба матбъа 20.05.91 супурда шуд. Ба чопаш 18.03.92 имзо шуд.
Қоғаз типографии № 1. Гарнитуралаш адаби. Чопи барҷаста. Ҷузъи
чопи шарт 19+0.25 форз. Ҷузъи нашрию ҳисоб 19.97+0.29
форз. Адаби нашр 5000. Супориши № 546.

Нашриёти «Маориф»-и Қумитан давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон
онд ба матбуот. 734063. Душанбе, кӯчаи Айни, 126.

Комбинати полиграфӣи Қумитан давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон
онд ба матбуот. 734063. Душанбе, кӯчаи Айни, 126.